

Published by Tukaram J. Vajl, Proprietor, Nirnaya-Sagar Press, and
Printed by Ramchandra Yern Sbedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23 Kalbhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

कव्यमाला ।

नाम

नानाविधप्राचीनकाव्यनाटकचम्पूमाणप्रहसन-
छन्दोलंकारादिसाहित्यग्रन्थानां
संग्रहः ।

दशमो गुच्छकः ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादतनय-
पण्डितकेदारनाथशर्मणा, मुम्बापुरवासिपणशीकरो-
पाह्वविद्वद्धरलक्ष्मणात्मजवासुदेवशर्मणा च
संगोधितः ।

तृतीयं सस्करणम् ।

स च

मुम्बय्यां निर्णयसागरालयत्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ।

१९१५

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरमुद्रायत्रालयाधिपते-
रेवाधिकारः ।)

मूल्यं सार्धं रूप्यकः ।

अनुक्रमणिका ।

	पृष्ठम् ।
१ दुर्वासोविरचित छलित्वाश्वरत्नम् ..	१
२ रामभद्रवीक्षितविरचितो रामाष्टप्रासः, सेतुसाम्भिविर चितया टीकया समेत	१८
३ वासुदेवकविविरचित वासुदेवविजयम्, स्वकृतटीकया समेतम् ..	५२
४ वासुदेवविजयम्, टीकया समेतम्	१२१

काव्यमाला ।

श्रीदुर्वाससा विरचितं

श्रीललितास्तवरत्नम् ।

वन्दे गजेन्द्रवदनं वामाङ्कारुढवल्लभाश्लिष्टम् ।
कुङ्कुमपरागशोणं कुवलयिनीजारकोरकापीडम् ॥ १ ॥
स जयति सुवर्णशैलः सकलजगच्चक्रसधटितमूर्तिः ।
काञ्चननिकुञ्जवाटीकन्दलदमरीप्रपञ्चसंगीत. ॥ २ ॥
हरिहयनैर्ऋतमारुतहरितामन्तेष्ववस्थितं तस्य ।
विनुम. सानुत्रितयं विधिहरिगौरीशविष्टपाधारम् ॥ ३ ॥
मध्ये पुनर्मनोहररत्नरुचिस्तवकरञ्जितदिगन्तम् ।
उपरि चतुःशतयोजनमुत्तुङ्गं शृङ्गपुङ्गवमुपासे ॥ ४ ॥
तत्र चतुःशतयोजनपरिणाहं देवशिल्पिना रचितम् ।
नानासालमनोर्ज्ञं नमान्यहं नगरमादिविद्यायाः ॥ ५ ॥
प्रथमं सहस्रपूर्वकपद्मशतसंख्याकयोजनं परितः ।
वलयीकृतस्वगात्रं वरणं शरणं ब्रजाम्ययोरूपम् ॥ ६ ॥
तस्योत्तरे समीरणयोजनदूरे तरङ्गितच्छायः ।
घटयतु मुदं द्वितीयो धण्डास्तनसारनिर्मितः सालः ॥ ७ ॥
उभयोरन्तरसीमन्युद्दामभ्रमररञ्जितोदारम् ।
उपवनमुपास्महे वयमूरीकृतमन्दमारुतस्यन्दम् ॥ ८ ॥

१ अस्य श्रीललितास्तवरत्नस्य पुस्तकद्वयमासादितम् तत्रैकं क—चिहितं जयपुरराज-
शुभमट्टश्रीनारायणपर्वणीकरणाम्, अपरं च ख-चिहितं चातुर्वैदिकगौडरामचन्द्रतनू-
जनाथूनारायणशर्मणाम्.

आलिङ्ग्य मद्रकालीमासीनक्षत्र हरिशिखारयामाम् ।
 मनसि महाकालो मे विहरतु मधुपानविभ्रमभ्रेत्र ॥ ९ ॥
 चार्त्तीयिको परपथस्योत्तरसीभि वातयोन्नत ।
 चान्नेण रश्मिभूमूर्धिसानुवामाचन्द्रवारक मद्रम् ॥ १० ॥
 मध्ये स्योम्न मणिमयपल्लवसालाप्रसूनपद्मलिवाम् ।
 कल्पानोकद्ववाटी कलये मकरन्दपङ्क्तिवाचाम् ॥ ११ ॥
 सत्र मधुमाधयभीतरणीभ्यां तरलदृक्चकोराभ्याम् ।
 आलिङ्गितोऽष्वतान्मामनिश प्रवमर्तुराचपुण्याम् ॥ १२ ॥
 नमस्य चतुत्तरभागे नाकिपयोऽङ्घ्रिभृङ्गसथावम् ।
 सीसाङ्घ्रिर्वि मुरीय सितकिरप्यालोकनिर्मल साळम् ॥ १३ ॥
 सालद्वयान्तराले सरलालिकपोवचादुसुमगायाम् ।
 सतानवाटिकायां सक्त चेतोऽस्तु सततमस्माकम् ॥ १४ ॥
 तत्र तपनातिरुम्न सभ्राष्टीचरणसान्द्रितस्वान्त ।
 ध्रुवशुचिभीसहितो म्रीष्मर्तुर्विस्तृतु कीर्तिमाकल्पम् ॥ १५ ॥
 उत्तरसीमनि तस्योन्नतदिक्षरोत्कम्पिहाटकपवाक ।
 प्रकटयतु पञ्चमो न प्राकारः कुक्षलभारकूटमय ॥ १६ ॥
 प्राकारयोश्च मध्ये पल्लवितान्यमृतप चमोन्मेया ।
 हरिचन्दनद्ववाटी हरतावामूलमम्भवनुवापम् ॥ १७ ॥
 सत्र नमस्त्रीमुख्यैश्चरणीवर्गे समन्वित परिष ।
 वज्राद्दृशासमुखरो वाञ्छापूर्ति तनोस्तु वर्षर्तु ॥ १८ ॥
 मारुतयोजनवूरे महनीयस्तस्य चोत्तरे भागे ।
 मद्र कृपीष्ट पष्ट प्राकारः पञ्चोद्दवापुमय ॥ १९ ॥
 अनयोर्मध्ये सततमङ्कुरदिभ्यङ्गमुमग थायाम् ।
 मन्दारवाटिकायां मानसमङ्गीकरोतु मे विह्वलिम् ॥ २० ॥
 तस्मामिवोर्ध्वैश्चरणीभ्यां शरदस्तु सदा सहित ।
 अम्यचयन्स नीयादन्वामामोवमेदुरै कुसुमै ॥ २१ ॥

तस्यर्षिसंख्ययोजनदूरे देदीप्यमानशृङ्गौघः ।

कलधौतकलितमूर्ति. कल्याणं दिशतु सप्तमः सालः ॥ २२ ॥

मध्ये तयोर्मरुत्पथलङ्घितविटपाप्रविरुतकलकण्ठा ।

श्रीपारिजातवाटी श्रियमनिश दिशतु शीतलोद्देशा ॥ २३ ॥

तस्यामतिप्रियाभ्या सह खेलन्सहसहस्यलक्ष्मीभ्याम् ।

सामन्तो झपकेतोर्हमन्तो भवतु हेमवृद्ध्यै नः ॥ २४ ॥

उत्तरतस्तस्य महानुद्धटहुतमुक्त्रिगरुणारुणमयूखः ।

तपनीयखण्डरचितस्तनुतादायुष्यमष्टमो वरण. ॥ २५ ॥

कादम्बविपिनवाटीमनयोर्मध्यभुवि कल्पितावासाम् ।

कलयामि सूतकोरककन्दलितामोदतुन्दिलसमीराम् ॥ २६ ॥

तस्यामतिशिशिराकृतिरासीनस्तपतपस्यलक्ष्मीभ्याम् ।

शिवमनिशं कुरुतान्मे शिशिरर्तु. सततशीतलदिगन्तः ॥ २७ ॥

तस्या कदम्बवाट्यां तत्प्रसवामोदमिलितमधुगन्धम् ।

सप्तावरणमनोज्ञं शरणं समुपैमि मन्त्रिणीशरणम् ॥ २८ ॥

तत्रालये विशाले तपनीयारचिततरलसोपाने ।

माणिक्यमण्डपान्तर्महिते सिंहासने सुमणिसचिते ॥ २९ ॥

विन्दुत्रिपञ्चकोणद्विपनृपवसुवेददलकुरेखाढ्ये ।

चक्रे सदा निविष्टा पष्टषष्टत्रिंशदक्षरेशानीम् ॥ ३० ॥

तापिञ्जलेचकाभा तालीदलवटितकर्णताटङ्काम् ।

ताम्बूलपूरितमुखीं ताम्राधरविम्बदृष्टदरहासाम् ॥ ३१ ॥

कुङ्कुमपङ्किलदेहा कुवलयजीवातुशावकवतंसाम् ।

कोकनदशोणचरणां कोकिलनिकाणकोमलालापाम् ॥ ३२ ॥

वैमाङ्गगलितचूर्लीं वनमाल्यकदम्बमालिकाभरणाम् ।

मुक्ताललन्तिकाञ्चितसुग्धालिकमिलितचित्रकोदाराम् ॥ ३३ ॥

करविधृतकीरशावककलनिनदव्यक्तनिखिलनिगमार्थाम् ।

वामकुचसङ्घिषीणावादनसौख्यार्धमीलिताक्षियुगाम् ॥ ३४ ॥

आपाटलांशुकधरामादिरसोन्नेपवासितकटाक्षाम् ।
 आभ्रायसारगुष्ठिकाभाषां सगीतमावृष्टा वन्दे ॥ ३५ ॥
 तस्य च सुवर्णसालसोत्तरवस्त्ररुणकुङ्कुमच्छाय ।
 श्रमयतु मम सद्यपि सालो नवम स पुष्परागमय ॥ ३६ ॥
 अनयोरन्तरबसुधा प्रणुमं प्रत्यप्रपुष्परागमयी ।
 सिंहासनेश्वरीमनुचिन्तननिस्तन्प्रसिद्धनीरन्ध्रा ॥ ३७ ॥
 तत्सालोत्तरदेशे चरुणजपाकिरणधोरणीक्षोण ।
 प्रशमयतु पद्मरागप्राकरो मम परामव दशम ॥ ३८ ॥
 अन्तरमूकववासाननयोरपनीतचित्तवैमल्यान् ।
 चक्रेरीपदमर्षाभ्यारणवर्गानहर्निशं कलये ॥ ३९ ॥
 सारङ्गवाह्योमनवूरेऽसप्तदिवकेषनस्तस्य ।
 गोमेदकेन रचितो गापायतु मां समुन्नत साल ॥ ४० ॥
 बभ्रव्यान्तरोर्ध्वा वदुकैर्विविधैश्च योगिनीपृन्दै ।
 सतत समर्चिताया सकर्षिण्या प्रणौमि चरणाब्जम् ॥ ४१ ॥
 तापसयोजनदूरे तस्य समुपुङ्गगोपुरोपेत ।
 वाञ्छापूर्त्यै भवताद्भ्रमणीनिकरनिर्मितो वप्र ॥ ४२ ॥
 परणद्वितयान्तरतो वासजुपो विहितमधुरसाखादा ।
 रन्मादिविभुषवेशया रचयन्तु महान्तमभ्यदानन्दम् ॥ ४३ ॥
 सत्र सदा प्रबहन्ती तटिनी वज्रामिषा चिर जीयात् ।
 चदुलोर्मिजालनृत्यकलईसीकुलकलकणितपुष्टा ॥ ४४ ॥
 रोषसि तस्या रुचिरे वसेशी जयति वज्रमूपाढ्या ।
 वज्रप्रदानतोपितवज्रिमुखत्रिदशविनुतचारित्रा ॥ ४५ ॥
 तस्योदीच्यां हरिति क्षवकितमुपमावलीढवियदन्त ।
 वैहृर्यरज्जरचितो वैमल्यं दिशतु चेतसो घरण ॥ ४६ ॥
 अधिमध्यमेतयो पुनरन्वापरजावळन्वितस्त्वान्ताम् ।
 कर्कोटकादिनागान्कलधाम किं च यत्किमुत्सान्दनुमान् ॥ ४७ ॥

गन्धवहसंख्ययोजनदूरे गगनोर्ध्वजाद्वि रुस्तस्य ।
 वासवमणिप्रणीतो वरणो वहलयतु वैदुषीं विगदाम् ॥ ४८ ॥
 मध्यक्षोप्यामनयोर्महेन्द्रनीलात्मकानि च सरासि ।
 शातोदरीसहायान्भूपालानपि पुनः पुनः प्रणुमः ॥ ४९ ॥
 आशुगयोजनदूरे तस्योर्ध्वं कान्तिधवलितदिगन्तः ।
 मुक्ताविरचितगात्रो मुहुरस्माक मुद्रे भवतु वप्रः ॥ ५० ॥
 आवृत्तयोरविमध्यं पूर्वस्यां दिशि पुरंदरः श्रीमान् ।
 अभ्रमुविटाधिरूढो विभ्रममस्माकमनिगभातनुतान् ॥ ५१ ॥
 तत्कोणे व्यजनस्रुक्तोमरपात्रस्रुवात्रयक्तिधर ।
 स्वाहास्वधासमेत सुखयतु मा हव्यवाहनः सुचिरम् ॥ ५२ ॥
 दक्षिणदिगन्तराले दण्डधरो नीलनीरदच्छायः ।
 त्रिपुरापदान्जभक्तस्तिरयतु मम निखिलमहसां निकरम् ॥ ५३ ॥
 तस्यैव पश्चिमायां दिशि दलितेन्दीवरप्रभाड्यामः ।
 खेटासियष्टिवारी खेदानपनयतु यातुधानो मे ॥ ५४ ॥
 तस्या उत्तरदेशे धवलाङ्गो विपुलक्षपवरासूढ ।
 पाशायुधात्तपाणिः पाशो विदलयतु पाशजालानि ॥ ५५ ॥
 वन्दे तद्दुत्तरहरित्कोणे वायुं चमूरुवरवाहम् ।
 कोरकिततत्त्वत्रयोधान्गोरक्षप्रमुखयोगिनोऽपि मुहुः ॥ ५६ ॥
 तरुणीरिडाप्रधानास्तिस्रो वातस्य तस्य कृतवासा ।
 प्रत्यग्रकापिगायनपानपरिभ्रान्तलोचनाः कलये ॥ ५७ ॥
 तल्लोकपूर्वभागे धनद ध्यायामि शैवधिक्षुलेशम् ।
 अपि माणिभद्रमुख्यानम्वाचरणावलम्बिनो यक्षान् ॥ ५८ ॥
 तस्यैव पूर्वसीमनि तपनीयारचितगोपुरे नगरे ।
 काल्यायनीसहायं कलये शीतांशुखण्डचूडालम् ॥ ५९ ॥
 तत्पुरपोढशवरणस्थलभाजस्तरुणचन्द्रचूडालान् ।
 रुद्राध्याये पठितान् रुद्राणीसहचरान्भजे रुद्रान् ॥ ६० ॥

पवमानसङ्ख्ययोजनदूरे षाळवृणभेषकस्तस्य ।
 साळो मरकतरचित्त सपद्मचर्चा मिय च पुष्पातु ॥ ६१ ॥
 भावृत्तियुग्मान्तरतो हरिसमणीनिवहभेषके वेशे ।
 हस्तकवालीविपिन ह्रीलापटभटितवितपमाकळये ॥ ६२ ॥
 तत्रैव मक्षिणी हृदपरिणाह तरलकेसन सवन्म् ।
 मरकतसौभमनोह दद्यादायूपि वृण्डनाधामा ॥ ६३ ॥
 सवने तत्र हरिन्मणिसंभटिते मण्डपे शतस्तम्भे ।
 कार्तस्वरमयपीठे कनकमयान्धुरहृदकणिकामध्ये ॥ ६४ ॥
 बिन्दुत्रिकोणवतुलपदस्रष्टुचद्रमान्विषे चक्रे ।
 सधारिणी दशोत्तरशतार्णमनुराजकमळकळहंसी ॥ ६५ ॥
 कोळंबवना कुम्भेक्षयनयना कोकारिमण्डितशिक्षण्डा ।
 सवप्तकाचनामा सभ्यादणबेळसवृष्टनितम्बा ॥ ६६ ॥
 हळमुसळशङ्खचक्राकुक्षपाशामयवरस्फुरितहस्ता ।
 कूर्ळकपानुकम्पा कुकुमजम्बाळितधनामोगा ॥ ६७ ॥
 पूर्वानामतिदूरा वार्ताशेषाबलप्रकमनीया ।
 आर्ताङ्गीश्रुमवात्री चार्ताङ्गी भवतु वाञ्छितार्थाय ॥ ६८ ॥
 तस्या परितो देवी स्वप्नेद्रमुन्मत्तमैरबीमुख्या ।
 प्रणमत्त जन्मिन्याद्या भैरववर्गाश्च हेतुकप्रमुस्तान् ॥ ६९ ॥
 पूर्वोक्तसङ्ख्ययोजनदूरे पूयाशुपाटलस्तस्य ।
 विद्रावयमु मदाति विद्रुमसाळो विश्वकूटद्वारः ॥ ७० ॥
 आवरणयोरहर्निशमन्तरमूमौ प्रकाशशाळिन्याम् ।
 वासीनमन्नुजासनममिनभसिन्वूरगौरमहमीडे ॥ ७१ ॥
 वरणस्य तस्य मारुतयोजमतो विपुलगोपुरद्वार ।
 साळो नानारमै संपटिताह कृपीष्ट मद्दमीष्टम् ॥ ७२ ॥
 जन्तरकस्यामनयोरविरलशोभापिचण्डिळोदेक्षाम् ।
 माणिक्यमण्डपास्यां महतीमपिहृदयमनिसमाकळये ॥ ७३ ॥

तत्र स्थितं प्रसन्नं तरुणतमालप्रवालकिरणाभम् ।
 कर्णावलम्बिकुण्डलकन्दलिताभीशुकवचितकपोलम् ॥ ७४ ॥
 शोणाधरं शुचिस्मितमेणाङ्गवदनमेधमानकृपम् ।
 सुगन्धैषमदविशेषकमुद्रितनिटिलेन्दुरेखिकासचिरम् ॥ ७५ ॥
 नालीकदलसहोदरनयनाञ्चलघटितमनसिजाकृतम् ।
 कमलाकठिनपयोधरकस्तूरीघुसृणपङ्किलोरस्कम् ॥ ७६ ॥
 चाम्पेयगन्धि कैश्यं शम्पासत्रह्यचारि कौशेयम् ।
 श्रीवत्सकौस्तुभधरं श्रितजनरक्षाधुरीणचरणाञ्जम् ॥ ७७ ॥
 कम्बुसुदर्शनविलसत्करपद्मं कण्ठलोलवनमालम् ।
 मुचुकुन्दमोक्षफलदं मुकुन्दमानन्दकन्दमवलम्बे ॥ ७८ ॥
 तद्वरणोत्तरभागे तारापतिविम्बचुम्बिनिजशृङ्गः ।
 विविधमणीगणघटितो वितरतु सालो विनिर्मलां धिपणाम् ॥ ७९ ॥
 आकारद्वितयान्तरकक्ष्या पृथुरन्ननिकरसंकीर्णाम् ।
 नमत सहस्रस्तम्भकमण्डपनाभ्रातिविश्रुतां भुवने ॥ ८० ॥
 प्रणुमस्तत्र भवानीसहचरमीशानमिन्दुखण्डधरम् ।
 शृङ्गारनायिकामनुशीलनभाजोऽपि भृङ्गिनन्दिमुखान् ॥ ८१ ॥
 तस्यैणवाहयोजनदूरे वन्दे मनोमयं वप्रम् ।
 अङ्कुरन्मणिकिरणामन्तरकक्ष्या च निर्मलामनयोः ॥ ८२ ॥
 तत्रैवामृतवापीं तरलतरङ्गावलीढतटयुग्माम् ।
 मुक्तामयकलहंसीमुद्रितकनकारविन्दसंदोहाम् ॥ ८३ ॥
 शक्रोपलमयभृङ्गीसंगीतोन्मेषघोषितदिगन्ताम् ।
 काञ्चनमयाङ्गविलसत्कारण्डवषण्डताण्डवमनोज्ञाम् ॥ ८४ ॥
 कुशविन्दात्मकहलककोरकसुषमासमूहपाटलिताम् ।
 कलये सुधास्वरूपां कन्दलितामैन्दकैरवामोदाम् ॥ ८५ ॥
 तद्वापिकान्तराले तरले मणिपोतसीन्नि विहरन्तीम् ।
 सिन्दूरपाटलाङ्गी सितकिरणाङ्कुरकल्पितवतंसाम् ॥ ८६ ॥

पर्वेन्दुविन्धववनां पञ्चवशोपाधरस्फुरितहासाम् ।
 कुटिलकवरी कुरङ्गीशिष्टुनयनां कुण्डलस्फुरितगण्डाम् ॥ ८७ ॥
 निकटस्वपोतनिलया शष्ठी शयविष्टुवहेमशृङ्गजले ।
 परिपिचन्ती परितस्तारां चारुण्यगार्वितां वन्दे ॥ ८८ ॥
 प्रागुच्छसक्ययोजनदूरे प्रणमामि बुद्धिमयसालम् ।
 अनयोन्तरकक्ष्यामष्टापदपुष्टमेदिनीं रुषिराम् ॥ ८९ ॥
 कावन्बरीनिधाना कलयान्व्यानस्ववापिकां तस्याम् ।
 शोभाश्मनिवहनिर्मितसोपानभ्रैगिशोभमानवटीम् ॥ ९० ॥
 मापिक्यवरगिनिजयां मध्ये तस्या मदारुणकपोलाम् ।
 भ्रुवुत्तेशीत्यमिधानामस्व कलयामि वारुणीं देवीम् ॥ ९१ ॥
 सौवर्णकेनिर्पावनहस्ता सौन्दर्यगार्विता देव्य ।
 तत्पुरत स्थितिमाजो विधरन्त्वस्माकमायुषां वृद्धिम् ॥ ९२ ॥
 तस्य प्रपदभ्रयोन्नदूरेऽङ्कारसालमवितुङ्गम् ।
 वन्दे तयोश्च मध्ये कक्ष्यां वलमानमलयपवमानाम् ॥ ९३ ॥
 विनुमो विमर्शवैपीं सौपुत्रसुधास्वरूपिणीं तत्र ।
 वेलातिलहृत्पवीचीकोलाहलमरितकूलवनवाटीम् ॥ ९४ ॥
 तत्रैव सैलिलमध्ये सापिच्छदलप्रपञ्चसुपमानाम् ।
 श्यामलककुलसितां श्यामाविटैविन्धवन्बरहरास्याम् ॥ ९५ ॥
 आमुप्रमत्तपिच्छी हसितायु मशरकामुकविलासाम् ।
 मन्दस्मिताश्रितमुखीं मपिमयवाटङ्गमण्डितकपोलाम् ॥ ९६ ॥
 कुरुविन्दवरपिनिजयां कुलाञ्जलस्पर्धिकुचनमन्मथ्याम् ।
 कुङ्कुमबिलिगगात्रीं कुरुकुला मनसि कुर्महे सततम् ॥ ९७ ॥
 तत्सालोत्तरभागे भानुमय भ्रममाभये पीप्रम् ।
 मध्यं च विपुलमनयोर्मन्ये विभ्रान्तमावपोद्गारम् ॥ ९८ ॥

१ 'रूप' क २ 'निपातक ख ३ 'वाटी' क ४ 'साळ ख ५ 'विपुविन्ध
 वन्बरास्याम्' क ६ 'दशे' क ७ 'वितमयं ख

तत्र कुरुविन्दपीठे तामरसे कनककर्णिकाधटिते ।
 आसीनमरुणवाससमलानप्रसवमालिकामरणम् ॥ ९९ ॥
 चक्षुष्मती प्रकाशनशक्तिच्छायासमारचितकेलिम् ।
 माणिक्यमुकुटरभ्यं मन्ये मार्तण्डभैरवं हृदये ॥ १०० ॥
 इन्दुमयसालमीडे तस्योत्तरतस्तुपारगिरिगौरम् ।
 अत्यन्तशिशिरमारुतमनयोर्मध्यं च चन्द्रकोद्रारम् ॥ १०१ ॥
 तत्र प्रकाशमानं तारानिकरैः परिष्कृतोद्देशम् ।
 अमृतमयकान्तकन्दलमन्त. कलयामि कुन्दसितमिन्दुम् ॥ १०२ ॥
 शृङ्गारसालमीडे शृङ्गोल्लसितं तदुत्तरे भौगे ।
 मध्यस्थले तयोरपि महिता शृङ्गारपूर्विकां परिखाम् ॥ १०३ ॥
 तत्र मणिनौस्थिताभिस्तपनीयाविरचिताग्निहस्ताभिः ।
 शृङ्गारदेवताभिः सहितं परिखाधिपं भजे मदनम् ॥ १०४ ॥
 शृङ्गारवरणवर्षस्योत्तरतः सकलविबुधसंसेव्यम् ।
 चिन्तामणिगणरचितं चिन्तां दूरीकरोतु मे सदनम् ॥ १०५ ॥
 मणिसदनसालयोरधिमध्यं दशतालभूमिरुहदीर्घैः ।
 पर्णैः सुवर्णवर्णैर्युक्तां काण्डैश्च योजनोत्तुङ्गैः ॥ १०६ ॥
 मृदुलैस्तालीपञ्चकमानैर्मिलितां च केसरकदम्बैः ।
 संततगलितमरन्दस्रोतोनिर्यन्मिलिन्दसंदोहाम् ॥ १०७ ॥
 पाटीरपवनवालकधाटीनिर्यत्परागपिञ्जरिताम् ।
 कलहंसीकुलकलकलकूलकपनिनदनिचयकमनीयाम् ॥ १०८ ॥
 पद्माटवी भजाम परिमलकलोलपक्ष्मलोपान्ताम् ।
 (देव्यर्धपात्रधारी तस्याः पूर्वदिशि दशकलायुक्त. ।)
 वलयितमूर्तिर्भगवान्वह्नि. क्रोगोन्नतश्चिरं पायात् ॥ १०९ ॥
 तत्राधारे देव्या. पात्रीरूपः प्रभाकरः श्रीमान् ।
 द्वादशकलासमेतो ध्वान्तं मम वहलमान्तरं भिन्द्यात् ॥ ११० ॥

१ 'आपीन' क. २. 'परिष्कृतं सेव्यम्' क. ३ 'देशे' क ४ 'सस्थिताभि' क.
 ५ 'स्तपनीयारचितसारिहस्ताभि' क.
 द. २

तस्मिन्दिनेशपात्रे तरङ्गिषामोषमसूतमयमर्ष्यम् ।
 चन्द्रकलात्मकमसूत सान्द्रीकुर्यादमन्वमानन्वम् ॥ १११ ॥
 असूते तस्मिन्नमितो विहरन्त्यो विविधमपितरपिमाज ।
 पोडशकला सुषांशो शोकादुत्सारयन्तु मामनिशम् ॥ ११२ ॥
 तत्रैव बिह्वतिमाजो घातमुत्तानां च कारणेशानाम् ।
 सूक्ष्मादिरूपिकाश्वा शमयन्त्वस्त्रिळा कलाश्च सतापम् ॥ ११३ ॥
 कीनाशवदणकिभरराजदिगन्तेषु रत्नगोहस्य ।
 कलयामि सान्यजस्र कलयन्त्वायुष्यमर्ष्यपात्राणि ॥ ११४ ॥
 पात्रस्यलस्य पुरतः पञ्चारमणविधिपार्वतीशानाम् ।
 भवनानि शर्मणे नो भवन्तु भासा प्रदीपितजगन्ति ॥ ११५ ॥
 सदनस्थानलक्षणे सततं प्रणमामि कुण्डमाग्नेयम् ।
 तत्र स्थित च वर्हिं परलक्षिस्त्राजटिलमन्त्रिकाजनकम् ॥ ११६ ॥
 तस्यासुरदिशि तादृशरत्नपरिस्फुरितपर्वनवकाव्यम् ।
 अक्रात्मक शताङ्ग शतयोजनमुन्नतं भजे दिव्यम् ॥ ११७ ॥
 तत्रैव दिशि निपण्णं तपनीयध्वजपरम्पराम्बुधम् ।
 रघमपर च भवान्या रचयामो मनसि रत्नमयचूडम् ॥ ११८ ॥
 भवनस्य वायुभागे परिष्कृतो विविधयैजयन्तीभिः ।
 रचयतु मुद रयेन्द्र सधिवेशान्या समस्तवन्द्याया ॥ ११९ ॥
 कुर्मोऽधिहृदयमनिशं क्रोडास्याया क्षताङ्गमूर्धन्यम् ।
 रुद्रदिशि रत्नधाम्नो रुधिरपलाकाप्रपञ्चकञ्चुकितम् ॥ १२० ॥
 परितो देवीधाम्न प्रणीतवासा मनुस्वरूपिण्य ।
 कुर्वन्तु रश्मिमाठाकृतयः कुशलानि देवता निस्त्रिळा ॥ १२१ ॥
 प्राग्द्वारस्य भवानीधाम्न पार्श्वद्व्यारचितवासे ।
 मासङ्गी कितिमुष्ण्यौ मणिसदने मनसि भावयामि चिरम् ॥ १२२ ॥
 योजनयुगलामोगा सत्कोशपरिजाहयैव मित्त्या च ।
 यिन्धामणि रूढमूर्तिर्जीवावाभायमयचतुर्द्वीरा ॥ १२३ ॥

द्वारे द्वारे धाम्नः पिण्डीभूता नवीनविन्वाभाः ।
 विदधतु विपुलं कीर्तिं दिव्या लौहित्यसिद्धयो देव्यः ॥१२४॥
 मणिसदनस्थान्तरतो महनीये रत्नवेदिकामध्ये ।
 विन्दुमयचक्रमीडे पीठानामुपरि विरचितावासम् ॥ १२५ ॥
 चक्राणां सकलानां प्रथममधःसीमफलकवास्तव्याः ।
 अणिमादिसिद्धयो मामवन्तु देवीप्रभास्वरूपिण्यः ॥ १२६ ॥
 अणिमादिसिद्धिफलकस्योपरि हरिणाङ्कखण्डकृतचूडा ।
 भद्रं पद्ममलयन्तु त्राह्णीप्रमुखाश्च मातरोऽस्माकम् ॥ १२७ ॥
 तस्योपरि मणिफलके तारुण्योत्तुङ्गपीनकुचभाराः ।
 संक्षोभिणीप्रधाना भ्रान्तिं विद्रावयन्तु दश मुद्रा ॥ १२८ ॥
 फलकत्रयस्वरूपे पृथुले त्रैलोक्यमोहने चक्रे ।
 दीव्यन्तु प्रकटाख्यास्तासां कर्त्री च भगवती त्रिपुरा ॥ १२९ ॥
 तदुपरि विपुले धिष्ण्ये तरलदशस्तरुणकोकनदभासः ।
 कामाकर्षण्याद्याः कलये देवीः कलाधरशिखण्डा ॥ १३० ॥
 सर्वाशापरिपूरकचक्रेऽस्मिन्गुप्तयोगिनीसेव्या ।
 त्रिपुरेशी मम दुरितं लुंघ्यात्कण्ठावलम्बिमणिहारा ॥ १३१ ॥
 तस्योपरि मणिपीठे ताम्राम्भोरुहदलप्रभाशोणाः ।
 ध्यायान्यनङ्गकुसुमाप्रमुखा देवीश्च विधृतकूर्पासाः ॥ १३२ ॥
 संक्षोभकारकेऽस्मिञ्चक्रे श्रीत्रिपुरसुन्दरी साक्षात् ।
 गोप्त्री गुप्ततराख्या गोपायतु मां कृपार्द्रया दृष्टया ॥ १३३ ॥
 संक्षोभिणीप्रधानाः शक्तीस्तस्योर्ध्ववलयकृतवासाः ।
 आलोलनीलवेणीरन्तः कलयामि यावैनोन्मत्ताः ॥ १३४ ॥
 सौभाग्यदायकेऽस्मिञ्चक्रेऽशी त्रिपुरवासिनी जीयात् ।
 शक्तीश्च संप्रदायाभिधा समस्ता प्रमोदयन्त्वनिशम् ॥ १३५ ॥
 मणिपीठोपरि तासां महति चतुर्हस्तविस्तृते बलये ।
 संततविरचितवासाः शक्ती कलयामि सर्वसिद्धिमुखाः ॥१३६॥

मञ्चस्योपरिलम्बेन्मदनीपुंतागमालिकाभरितम् ।
 हरिगोपमयवितानं हरतादालस्यमनिशमलाकम् ॥ १५० ॥
 पर्यङ्कस्य भजामः पाटान्धिव्वाम्बुदेन्दुहेमरुच ।
 अजहरिरुद्रेगमयाननलासुरमारुतेशकोणस्थान ॥ १५१ ॥
 फलकं सदा शिवमयं प्रणौमि सिन्दूररेणुकिरणाम् ।
 आरभ्याङ्गेशीनां मदनात्कलितं च रत्नसोपानम् ॥ १५२ ॥
 पट्टोपधानगण्डकचतुष्टयस्फुरितपाटलास्तरणम् ।
 पर्यङ्कोपरि घटितं पातु चिर हनतूलजयन नः ॥ १५३ ॥
 तस्योपरि निवमन्तं तारुण्यश्रीनिपेदितं सततम् ।
 आवृन्तकुम्हस्कमरीचिकापुञ्जमञ्जुलच्छायम् ॥ १५४ ॥
 सिन्दूरगोणवसनं शीतांशुस्तत्रकचुम्बितकिरीटम् ।
 कुंकुमतिलकमनोहरकुटिलालिकहस्तितकुमुदत्रन्धुशिशुम् ॥ १५५ ॥
 पूर्णेन्दुविम्बवदनं फुल्लमरोजातलोचनत्रितयम् ।
 तरलापाद्गततरङ्गितशैफराद्गनशास्त्रनंप्रदायार्थम् ॥ १५६ ॥
 मणिमयकुण्डलपुप्यन्मरीचिकलोलमांसलकपोलम् ।
 विद्रुममहोदराधरविसृमरमस्मितकिशोरसंचारम् ॥ १५७ ॥
 आमोदिकुसुमशेरसरमानीलभ्रूलतायुगभनोजम् ।
 वीटीमौरभवीचीद्विगुणितवफारविन्दसौरभ्यम् ॥ १५८ ॥
 पाशाङ्कुशेक्षुचापप्रसवशरस्फुरितकोमलकराञ्जम् ।
 काञ्चीरपङ्किलाङ्गं कामेशं मनसि कुर्महे सततम् ॥ १५९ ॥
 तस्याङ्गभुवि निषण्णां तरुणकंदम्बप्रसूनकिरणाभाम् ।
 शीताशुक्लपङ्कचूडां सीमन्तन्यस्तमान्द्रसिन्दूराम् ॥ १६० ॥
 कुङ्कुमललामभास्त्रनिटिलां कुटिलतरचिह्निकौयुगलाम् ।
 नालीकर्तुल्यनयनां नासाञ्चलनटितमौक्तिकाभरणाम् ॥ १६१ ॥

१ 'तनु' क. २ 'वस्तूरीतिलकमनोज कुटिलालकभरितकुमुद' क. ३. 'स्वराङ्गना-
 शास्त्र' क. ४. 'तमाल' क. ५ 'झिल्लिका' क. ६ 'सदृश' क.

अङ्कुरिवमन्वहासामरणाभरकात्तिविविजिविन्वामाम् ।
 कैस्तूरीमकरीयुवकपोलसक्रान्तकनकताटङ्काम् ॥ १६२ ॥
 कर्पूरसान्द्रवीटीकबलिववदनारविन्दकमनीषाम् ।
 कन्धुसहोदरकण्ठप्रलम्बमानाञ्जमौक्तिककलापाम् ॥ १६३ ॥
 कङ्कारवामकोमलमुञ्जयुगलस्फुरितरत्नकेयूराम् ।
 करपद्ममूळविलसत्काञ्चनमयकटकवलयसदोहाम् ॥ १६४ ॥
 पाणिषट्पुष्टयविलसत्प्राशाङ्गुलपुण्ड्रनापपुष्पाञ्जाम् ।
 कुलकपकुचशिक्षरा कुङ्कुमकर्मितरत्नकूर्पासाम् ॥ १६५ ॥
 अणुदायादयलभामम्बुवसोमासनामिरोमलताम् ।
 माणिक्यस्रचितकाञ्चीमरीचिकाक्रान्तमासलनितम्बाम् ॥ १६६ ॥
 करमोरुकाण्डयुगलां जहाजितकामजैत्रधूपीराम् ।
 प्रपदपरिमूतकूर्मां पल्लवसञ्छायपदयुगमनोज्ञाम् ॥ १६७ ॥
 कमलभवकञ्जलोचनकिरीटरत्नाञ्जुरचितपदाञ्जाम् ।
 चन्मस्तकानुकम्पामुत्तरलापाङ्गपोषितानङ्गाम् ॥ १६८ ॥
 आदिमरसावलम्बामनिदमयमोक्तिवसुतीकलिकाम् ।
 आमलकीटजननीमन्व कलयामि सुन्दरीमनिशाम् ॥ १६९ ॥
 कस्तु क्षितौ पटीयान्वस्तु स्रोतुं शिवाङ्गवास्तव्यम् ।
 अस्तु पिरवनसुष्ठुवै प्रस्तुवकाम्पाय धन्मम पुरस्तात् ॥ १७० ॥
 प्रमुसमिषोक्तिान्धं परमक्षिषोत्सङ्गसुङ्गपर्यङ्कम् ।
 वेज किञ्चन दिव्य पुरतो मे भवतु पुण्ड्रकोदण्डम् ॥ १७१ ॥
 मञ्जुरिमभरिवक्षरास मकरन्दस्वन्दिमार्गोद्धारम् ।
 कैरविषीविटघूढ कैवल्यामास्तु किञ्चन महो न ॥ १७२ ॥
 अञ्जुत्रमिष्टुचाप परोक्षमवलभसीमनि त्र्यम्बम् ।
 ह्यपयसु मे ह्येमेवरसुखरयप्रेमपद्मल वेज ॥ १७३ ॥
 मृङ्गवधिसगरकरापाङ्ग शृङ्गारपुङ्गमरु ॥ १७४ ॥
 मङ्गलमभङ्गुरं मे घटयतु गङ्गाधराङ्गसङ्गि मह ॥ १७४ ॥

प्रपदजितकूर्मभूर्जितकरुणं भर्मरुचिनिर्मथनदेहम् ।
 श्रितवर्म मर्म शंभोः किञ्चन मम नर्म शर्म निर्मातु ॥ १७५ ॥
 कालकुरलालिकालिमकन्दलविजितालिविधृतमणिवालि ।
 मिलतु हृदि पुलिनजघनं बहुलितगलगरलकेलि किमपि महः १७६
 कुङ्कुमतिलकितमाला कुरविन्दच्छायपाटलदुकूला ।
 करुणापयोधिवेला काचन चित्ते चकास्तु मे लीला ॥ १७७ ॥
 पुष्पंधयरुचिवेण्यः पुलिनाभोगत्रपाकरश्रोण्यः ।
 जीयासुरिक्षुपाण्यः काञ्चन कामारिकेलिसाक्षिण्यः ॥ १७८ ॥
 तपनीयांशुकभांसि द्राक्षामाधुर्यनास्तिकवचांसि ।
 कतिचन शुचं महांसि क्षपयन्तु कपालितोषितमनांसि ॥ १७९ ॥
 असितकचमायताक्षं कुसुमशरं कूलमुद्गदृक्पादार्द्रम् ।
 आदिमरसाधिदैवतमन्तः कलये हराङ्गवासि महः ॥ १८० ॥
 कर्णोपान्ततरङ्गितकटाक्षनिस्पन्दकण्ठदन्नकृपाम् ।
 कामेश्वराङ्गनिलयां कामपि विद्यां पुरातनीं कलये ॥ १८१ ॥
 अरविन्दकान्त्यरुंतुदविलोचनद्वन्द्वसुन्दरमुखेन्दुः ।
 छन्दः केन्दलमन्दिरमन्तःपुरमैन्दुशेखरं वन्दे ॥ १८२ ॥
 विम्बिनिकुरम्वडम्वरविडम्वकच्छायमम्वरवलन्नम् ।
 कम्बुगलमम्बुदकचं विव्योकं कमपि चुम्बतु मनो मे ॥ १८३ ॥
 कैमपि कमनीयरूपं कलयाम्यन्तं कदम्बकुसुमाढ्यम् ।
 चम्पकरुचिरसुवेषैः संपादितकान्त्यलंकृतदिगन्तम् ॥ १८४ ॥
 शम्पारुचिभरगर्हासंपादककान्तिकवचितदिगन्तम् ।
 सिद्धान्तं निगमानां शुद्धान्तं किमपि शूलिनः कलये ॥ १८५ ॥
 उद्यद्दिनकरशोणानुत्पलवन्धुस्तनंधयापीडान् ।
 करकलितपुण्ड्रचापान्कलये कानपि कपर्दिनः प्राणान् ॥ १८६ ॥

रसनालसज्वभनया रसना जीवातु चापमासुरया ।
 प्राणायुष्करशरया प्राप्तं चित्तं कयापि वासनया ॥ १८७ ॥
 सरसिजसहस्रमुष्पट्शुभा क्षम्यालसिकासनामिषिप्रदया ।
 मासा कयापि चेतो नासामणिशोभिवदनया भरितम् ॥ १८८ ॥
 नैषयापकामसिञ्चयान्वितयागजयानया दयापरया ।
 धृतयामिनीशकलया धिया कयापि क्षतामया हि वयम् ॥ १८९ ॥
 बलमलमकुसुमवागैरविन्वशोगैरपुण्ड्रकोवण्डै ।
 बकुसुदवान्धवधूडैरन्यैरिह जगति वैषतमन्यै ॥ १९० ॥
 कुवलयसदक्षनयनै कुलगिरिकूटस्त्वव धुकुचमारै ।
 कदपास्यन्विकटाक्षै कवचित्तचित्तोऽस्मि कतिपयैः कुतुकैः ॥ १९१ ॥
 नतजनमुखमाय नमो नालीकसनामिलोचनाय नम ।
 नन्दितगिरिस्थाय नमो महसे नवनीपपाटलाय नम ॥ १९२ ॥
 कादम्यकुसुमभात्रे कायच्छायाकणायितार्थभजे ।
 सीमे चिरंतनगिरा भूमे कस्यैचिदाददे प्रणतिम् ॥ १९३ ॥
 कुटिलकवरीमरेभ्य कुकुमसमक्षचारिकिरणेभ्य ।
 फूलकपस्त्रनेभ्य कुम प्रणतिं कुलात्रिकुतुकेभ्य ॥ १९४ ॥
 कोकनदक्षोणचरणात्कोमलकुरलालिविजितशैवालात् ।
 उत्पलमुगाधिनयनादुररीकुर्मो न देवतामन्याम् ॥ १९५ ॥
 आपाटलाधराणामानीलक्षि भवर्थरफथानाम् ।
 आभायजीवनानामाकृताना हरस्य दासोऽस्मि ॥ १९६ ॥
 पुद्गितविलासहासस्फुरितासु पुराहिवाङ्गनिजयासु ।
 मम मनो मदीय कास्वपि कायारिजीवनाढीपु ॥ १९७ ॥
 छलिषा पातु शिरो मे ललाटमन्वा च मधुमतीरूपा ।
 ध्रुवगम च भवानी पुष्पक्षरा पातु लोचनद्वन्द्वम् ॥ १९८ ॥
 पायाभामां वाला मुमगा दन्ताश्च सुन्दरी निहाम् ।
 अपरोष्ठमादिसक्तिश्चक्षेत्री पातु मे चिरं चियुक्म् ॥ १९९ ॥

कामेश्वरी च कर्णौ कामाक्षी पातु गण्डयोर्युगलम् ।
 शृङ्गारनायिकाव्याद्धदनं सिंहासनेश्वरी च गलम् ॥ २०० ॥
 स्कन्दप्रसूश्च पातु स्कन्धौ बाहू च पाटलाङ्गी मे ।
 पाणी च पद्मनिलया पायादनिशं नखावलीर्विजया ॥ २०१ ॥
 कोदण्डिनी च वक्षः कुक्षिं चाव्यात्कुलाचलतनूजा ।
 कल्याणी च वलग्नं कटिं च पायात्कलाधरशिखण्डा ॥ २०२ ॥
 ऊरुद्वयं च पायादुमा मृडानी च जानुनी रक्षेत् ।
 जङ्घे च षोडशी मे पायात्पादौ च पाशसृणिहस्ता ॥ २०३ ॥
 प्रातः पातु परा मां मध्याह्ने पातु मणिगृहाधीशा ।
 शर्वाण्यवतु च सायं पायाद्रात्रौ च भैरवी साक्षात् ॥ २०४ ॥
 भार्या रक्षतु गौरी पायात्पुत्रांश्च विन्दुगृहपीठा ।
 श्रीविद्या च यशो मे शीलं चाव्याच्चिरं महाराज्ञी ॥ २०५ ॥
 पवनमयि पावकमयि क्षोणीमयि गगनमयि कृपीटमयि ।
 रविमयि शशिमयि दिङ्मयि समयमयि प्राणमयि शिवे पाहि २०६
 कालि कपालिनि शूलिनि भैरवि मातङ्गि पञ्चमि त्रिपुरे ।
 वाग्देवि विन्ध्यवासिनि वाले भुवनेशि पालय चिरं माम् ॥२०७॥
 अभिनवसिन्दूराभामम्ब त्वां चिन्तयन्ति ये हृदये ।
 उपरि निपतन्ति तेषामुत्पलनयनाकटाक्षकलोलः ॥ २०८ ॥
 वर्गाष्टकमिलिताभिर्वशिनीमुख्याभिरावृतां भवतीम् ।
 चिन्तयतां सितवर्णां वाचो निर्यान्त्ययत्नतो वदन्तात् ॥ २०९ ॥
 कनकशलाकागौरीं कर्णव्यालोलकुण्डलद्वितयाम् ।
 प्रहसितमुखीं च भवतीं ध्यायन्तो ये त एव भूधनदाः ॥२१०॥
 शीर्षान्भोरुहमध्ये शीतलपीयूषवर्षिणीं भवतीम् ।
 अनुदिनमनुचिन्तयतामायुष्यं भवति पुष्कलमवन्याम् ॥ २११ ॥
 मधुरस्मितां मदारुणनयनां मातङ्गकुम्भवक्षोजाम् ।
 चन्द्रावतंसिनीं त्वा सविधे पश्यन्ति सुकृतिनः केचित् ॥२१२॥

छलिताया स्ववरज छलितपदामि प्रणीतमार्योभिः ।
 प्रतिदिनमवनौ पठतां फलानि वक्षु प्रगल्भते सैव ॥ २१३ ॥
 इति श्रीमद्भागवतपुराणस्य विरचिते कल्पितास्वरज समाप्तम् ।

श्रीराममद्रदीक्षितविरचितो

रामाष्टप्रास ।

सेतुराश्रयिर्विरचितविषयपदटीकया समेतः ।

पादावारपयोविद्योपयककपापीपकाकानक-

ज्याज्ज्जासविहारहारिभित्तिव्यापारभोरकम् ।

सर्वावस्थसङ्घटनपत्रमण्डपसंरक्षकजटी

धर्मो विप्रह्वानधर्मविरतिं धन्वी स तन्वीत नः ॥

रामचन्द्रं नमस्कृत्य क्विन्ते सेतुशाश्रिणा ।

दीक्ष्य क्वाठिम्यमुच्छानां फदानामर्षबोधिना ॥

अव्यादककुळादिपकौस्तुममपिर्दिव्यारविन्देक्षुणो

मव्याविष्कृतिलम्पटेपुपटलीलव्याचराधीश्वर ।

रव्यासादितदोःप्रतापतुलनो हव्याशमूमुन्दरः

सव्यासव्यकपचपापविशिक्षः क्वव्याशवैरी विमु ॥ १ ॥

अव्यात् रक्षतात् । अवघातु रक्षणावर्ष । मन्थं मङ्गलम् । माणक मधिकमव्यम्' इ

१ श्रीमद्भागवतविरचितरूपोऽयं ग्रन्थः कश्चिदुक्तसार्धभौमेन श्रीमद्ग्राममद्रदीक्षितेन विर-
 चितः । सोऽयं मध्याह्नमद्येप्रविष्टवर्तिनि सहस्रिंशत्पुरेऽवस्थीदिति प्रसिद्धिः । अस्य ज-
 न्मभूमिस्तु कण्ठरमापिकमिति कथमप्रामप्रवर इत्येतद्विरचितकृष्णार्थव्यापिकाभिना
 भाद्राणत प्रतीयते । अनेन निर्मिता ग्रन्था बहुवः । तेष्वत्र प्रथितास्त्वैते—(१) अ-
 ष्टप्रासश्लोकाः (२) जानकीपरिभयनाटकम् (३) तुलीरक्तवः (४) पतञ्जलिविजयकाम्यम्,
 (५) पर्यालोचनित्पन्दः (६) बाणस्तव (७) शृङ्गारतिसकमाणः । अस्य पुस्तकव्यापस
 पुस्तकानीतकृतं संपाद्य त्रिखितपुरवर्ति दिदु हेल्सुल् (Hindu High Shool)
 पाठशालासंरक्षकपण्डितशिवोपरतेमैज्जनवितृभिः श्रीमद्रि सेतुशाश्रिभिः क्वटिनपद्
 प्रकाशिका अपन व्याख्या निरतामि । तां च व्याख्यां समूर्धं विदित्स्व तत्रम
 वस्तुधारां प्रक्षिणोमि । अथ्यमाभ्ययामयं ग्रन्थः सतीकोऽहमित्यव्यक्तमवद्विर्भवद्विरि-
 ति विहितप्रार्थन — श्रीकाश्वरसेतुशाश्रितनूज त्रिशीपैनगर (Trichmopoly)भाषी
 ज से नटेराशास्त्री ।

त्वमरः । तन्न भाषिण्यतिः उवाच न तत्र लम्पटा ममर्षा इयुगट्ठी पाणनमूरः तया
 लम्पः । उच्यः आगताभीभूः रासप यन्म म तथोणः । रविणा सूर्जेण आगता द्यो प्रता-
 पवुत्तना वाहुप्रपत्तान्मं यन्म म । इत्य वः सतीति एवमः अति तत्राः नुनदण्यः
 न इव सुन्दर मीन्द्रैवान् । प्रथमभन्तीति प्रत्याया राक्षसः । तेषां वैरी शत्रु ॥

अन्वा फोसलनन्दना दशरथो लम्बालान्त पिता
 यं बालं सगवेद्व्य कैरवसुहृद्विन्वाननं नन्दितौ ।

शन्वानर्धेननात्त वानरचभून्वाधव दान्मुधि

त वाणाटनरावर्णं शरणमालम्बानहे राघवम् ॥ २ ॥

अथवा पूर्णदुन्तया तेषा अन्ताणि धाराणि तन्वानि वायान्ताणि यन्म नः
 त्रिवसुहृद वदन् तन्म यिन्म मण्डलद । 'यिन्मोऽर्षी मण्डल त्रिषु' इत्यमरः । तद्वि
 तानन सुग यन्म म । अन्वामर्षा यज्ञमर्षी । त रासप न्यो भोगापत्वं रागं शरण
 रक्षकं चात्मन्यानहे । दशमिति शेषः ॥

अन्भोद्वुतिमर्कवंशतिलक कुम्भोरुलङ्कापुरी-

रम्भोरुलुचत्रापूपूरपतनारंभोपयुक्ताकवम् ।

शभोगायुधचापशैल-लने दम्भोलिवेत्लीजुप

तं भो मास्तु गिरा ममेति कलये त भोगमोश्रप्रदम् ॥ ३ ॥

दुम्भाभिन्डक कृचनो विशेषणम् । महान्ताविलथं । रम्भोऽन ऊग याता ता रम्भोर्षी ।
 र्णापुर्या विशेषाना रम्भोर्वे राक्षस्य तासा कर्चा तनो वापूपूर नेत्राधुप्रवाह ॥

अंशान्त्तनिपद्ममाशरचमूर्हिमानपेतायुधं

नंनारामयभेषजाह्वपदं हंसान्वयालं कृतिम् ।

पुंसासुत्तमभात्तचापविशिष्यं तं साधुन्ममेवितं

अंशामीग्मितदायक यदि न किं कि साधयेयं फलम् ॥ ४ ॥

अगयो वाहुमूलयो आगर्चा निपत्ता शरधी यन्म तम् । आशरचम्या हिमायाः
 अनपेतं आयुषं यन्म तम् । इमः सूर्यः । 'भानुर्हमः नहृत्वाशु' उच्यमरः । तं तादृशं
 यदि न शंसामि न न्नामि यदि कि फल साधयेयम् । न किंचिदपीत्यर्थं ॥

अत्यन्तं विपयास्तुदन्ति हृदय सत्य मृषा न त्विदं

नित्यं तेन मलीमसं भवति मे कृत्यं ततो भावि किम् ।

इत्यन्तः परितप्यते रघुपते गत्यन्तरं नास्ति मे

सत्यन्तावमरे त्वमेत्य सहसा भृत्यं तदा पाहि माम् ॥ ५ ॥

गुणन्ति । तुद व्यपने । न सृपा न मिष्या । तेन कारजेन मसीमसे मस्त्रिं मवति ।
ततः भास्त्रि मस्त्रिभक्तिं कृष्णं न किमपि । इक्ष्मत्त मत्त । अन्तावसरे सति मरणकाले ॥

अस्तूपस्थितमभ्युत्थितिरिति यो घस्तूनि नापेक्षते

कस्तूरीप्रभृतीनि तस्य विषया स्युस्तूलवभिष्कला ।

यस्तूरीकुरुवेऽथ ता-मुरहरो मस्तूनि वृद्धो यथा

शुस्तूरभजयीम्य तस्य कृपयैनस्तूर्वैः शिरापव ॥ ६ ॥

अभ्युत्थिताः अयमक्षयम् । उपस्थित अनावासाभ्यम् । मस्तूनि मण्डानीव । शुस्तूरभ
जयीम्य शुस् आकाशः तत्र तूर शब्दायमान बदभ्रं व अयतीति अग्निगी ज्या मौर्षी यस्य ।
संबोधनम् । मौर्षी ज्या शिञ्जिनी शुष्ण इक्ष्मरः । तस्य मे विषयामिमूतस्य एतः पार्प
रुषी नाशय । कृत्य वृत्तिनोऽपम् इक्ष्मर ॥

अन्ये सत्त्वितिसागरस्य हिमवत्कन्येऽमुषारक

मन्येरक्षमह तु वेधि ननु यो मुन्येकगम्याकक ।

अन्ये अन्म गृहीतवान् रघुकुले अन्ये विभिन्नार्थस्तु

अधुन्येत्करपाटकिमि परमा नित्ये मुतिर्ब्रह्मणा ॥ ७ ॥

अह सं य रघुकुले अन्म गृहीतवान् उत्तारकं वेधि । मुदे अष्टगुम्या रक्तनया ईप
त्करपाटकिमि । वस्त्रिन् रामे इक्ष्म्याहार्यम् । ब्रह्मणा विधिना मुतिः नित्ये कृता । राक-
पवधानन्तरं ब्रह्मागस्य एतमस्त्रीपीदिति एतथाय । कथात्रावु संशेषा ॥

आरोहव्यपनीतमेऽलम्पास्तोरोजहार रिपु-

स्त्रीगेद विरञ्चय्य येन विजयभीरोपमानौचसा ।

आरोपाद्विरत्त शरस्य घनुपि स्फारोदयत्कीर्तिना

धीरोदात्तमिम भजे रघुपतिं नीरोगतावाप्तये ॥ ८ ॥

येन रामेव घनुपि शरस्य आरोपात् विरत्तम् । उपरतमिस्वर्षः । रिपुस्त्रीरोदमिस्वस्य
विशेषपद्ममेतत् । आरोहव्यपनीतमेऽलं अपास्तोरोजहारि । उतामायमचतुर्बन्ध स्त्रीणा
माधमप्रये अग्न्याधमस्य वैश्वस्यारोहात् व्यपनीतमेऽलमिस्वर्ष । नीरोगतावाप्तये
रोपनिवृत्तये इक्ष्मर ॥

आशापूरणमाकलय्य भजता क्लेशापहं सर्वदा

नाशाय द्विपशानुपासठ दिशामीशाय मुक्त्वा विधे ।

फीशाकारधरैः सुरैश्च रुरुषे नैशाचरी य पुरी

मीक्षानायुधभञ्जनाय फरुणाक्लेशाय तस्मै नम ॥ ९ ॥

निबल्ल खल्लपुरोवासीमव-नावति बल्ल तल्ल च तपोकः । पुरा स्थितहनुमानिजर्षी ।
 श्रीसीममूर्त्ता अविहसौन्दर्यबल्ला । बासीरे सेनामुबल्लम् । प्रह्वते समानाम् । अर्पित दत्तः
 हारं मुखाहारः मस्य सः ॥

आदित्वा वधव्यभेपजगता यो वित्त्वपत्नान्तच्छ-

व्यादिष्टो विदुर्भैर्भवान्पुद्गर स्यादिव्यवन्पाममूत् ।

नेदिष्ठ तपसां फलं नवमुधास्त्रादिष्टमन्व सत्वा

मादिव्यान्ववदीपमाभयति त मे विष्णु कीर्त्तं मनः ॥ १४ ॥

न अक्षेपजगतां समस्तजगतां आदित्वा आदिकारणं आदिकारणत्वं इववपि दिव्यप-
 सान्तकृत् द्वितेः अयस्मानि असुराः तेषामन्तकृत् बाणकृत् । व्यादिष्टः प्रार्थितः । नेदिष्ठं
 अन्तिष्ठत्तमं नवमुधा अभिनवाभूतं तद्विष खादु इच्छुत्पादनं इहं सदा महताम् । अन्तः
 मनसि । दीपं प्रकाशकम् । कीर्त्तं ज्ञातम् ॥

आलावाहितविमहो जगति यः शैलावतो यत्कर

सौ खाटप्रवरौ यदीयमनुना भौलानुवन्धोऽश्वत्थौ ।

सालादोधतकुम्भकर्णजयिनी सास्त्रामृगानीकिनी

रे क्षामभ्यगतावतात्प्रपिपतलेस्त्रावलिर्वेवता ॥ १५ ॥

आशौ मूर्तिके । 'यर्वास्तुर्वाङ्मूर्तिके' इति दुर्गा । आदिते न्यस्यं निमहं सरीरे यस्य सः ।
 निधेश्वर इत्यर्थः । यत्कर यस्य शिवस्य करः शैलावतः अभिमन्ती खाटप्रवरी खे भट
 न्तीति खाटा तेषां प्रवरौ धेष्टौ शिवनिधेश्वरौ । यदीयमनुना यस्य रामस्य अनुना मन्त्रेण
 मीयानुबन्धोऽश्वत्थौ मुखासंस्कारसहितौ । एतन्मत्तपमीवाङ्मये मध्ये प्रसिद्धम् ॥

इच्छां मे शृणु राम कामपि विभो कच्छादिविच्छावसी-

गुच्छाङ्गप्रभ मर्दितुं मम समागच्छान्तर हृद्यत ।

पृच्छां मा कुरु मृदसां कथमिति स्वच्छाङ्गुकीर्त्तं मघा-

नच्छानत्त्वरित किमद्रिसदृश सच्छाम्भव कामुंफम् ॥ १६ ॥

इच्छः अक्षयमीपदितिरेषः । 'कच्छमन्त्रे' इति बोपाकिठ । तत्राभिस्त्रा उत्पत्ता
 अतसी पुननिधेयः तस्याः गुच्छं मघरी तद्विष अङ्गप्रभा यस्य तस्य संशोपनम् ।
 मम अन्तरं कथञ्चित्तं समागच्छ मित्त । अमुत्वात्कर्णं मर्दनं संभवतीति पृच्छां
 मा कुरु । अद्रिसदृशं तत् सीतापरिणयपपनभूतं साम्भर्त्तं कर्तुंके यदुः मवान्
 नाप्यामर्त्तिकं न पित्तप्रधान् किम् । सङ्घित्तवानेवेत्यर्थः । 'सो छेदने' इति सङ्घम् । अर्त्तं
 यत्नात् मद्य । अनयमन्त्रिकादेव प्येष्टो न प्रार्थितः किन्तु मर्दनमेव ॥

ऊहन्ते नियमेन यं नियमितो गेहं विदन्तो गुह्यं

यो हंसाकृतिरस्ति देहिषु चतुर्व्यूहं च गृह्णाति यः ।

देहं चेन्द्रियमण्डलं च पृथगेवाह पदार्थाद्विद-

न्तोऽहं भावतया भजे तमधुना नोहं विना राघवम् ॥ १७ ॥

य राम गुह्यं गेहं विदन्तः । गुह्यवातिन इत्यर्थः । नियमितं चोगिनः नियमेन चित्तगोचरत्वरहित्येन ऊहन्ते तर्कयन्ति । य देहिषु प्राणिषु हंसाकृति परमात्मरूपी अस्ति । चतुर्व्यूहं देहादिचतुर्व्यूहं संरक्षणादिचतुर्व्यूहं वा गृह्णाति स्वीकरोति ॥

रूपधुपवेशितप्रियतमं मेरूपमानं श्रिया

चारूपस्थितमप्रतो हनुमताध्यारूढसिंहासनम् ।

गीरूढं कविमण्डलस्य चरणन्त्रीरूपितैकोपलं

दारूपाहितराज्यसंभ्रममिमं धीरूढते मामिका ॥ १८ ॥

रूपधुपवेशिता अङ्गस्था प्रियतमा नन्यतम् । गीरूढं गीर्षु रूढम् । कविमण्डलखुल-
मित्यर्थः । चरणेन पादेन र्गोम्यप्राप्ता एकोपला यस्य तम् । दारुणि पादुकाभ्यां उपाहिता
विन्वन्त्या राज्यस्य येन तम् ॥

एत्याभीष्टगमनादिकर्मपटलीं वात्यामिवैष भ्रम-

न्यात्यायाति परत्र चेह च गुरुर्भीत्या च संयुज्यते ।

भीत्यागाय ततश्च भूतकरुणाचैत्यायमानेक्षणं

वात्यायन्यधिनायकार्मुकमिदं दैत्यारिमालम्बते ॥ १९ ॥

एष जीव भनादि आदिशून्या या कर्मपटली रमसमूहः ताम् अभीक्ष्णं पुनः पुनः
एति प्राप्नोति । पूर्वकर्मनुगुण्येन जन्म लभत इत्यर्थः । वात्या यातसमूहम् भीत्यागाय
भयविशर्जनायेत्यर्थः । ततो धनम् । ततः तस्मात् कारणात् भूतेषु करुणा तस्याः चैत्या-
यमाने ईक्षणे यस्य तम् । चैत्या रघ्याकोणस्थिताभिज्ञानवृक्षाः ॥

एके माधवमिन्दुर्मालिमपरे नाकेशमन्ये नमो-

वाकेनानुसरन्तु न त्वहमपि स्तोकेन तामाश्रये ।

साकेतेशमुपैमि किंतु शरणं या केकसी विश्रव-

स्तोकेनाजनि भीरपास्य खलु ता लोके भजन्तं यशः ॥ २० ॥

एके केचिजना माधव विष्णुम्, अपरे इन्दुर्मालिं शश्वरम्, अन्ये नाकेशमिन्द्रम्, नमोवा-
केन नम शब्देन अनुसरन्तु नमस्कारं कुर्वन्तु । अहं तु तान् पूर्वोक्तान् स्तोकेनापि किञ्चिदपि
नाश्रये । या भीतिः विश्रवस्तोकेन रावणेन अजनि उत्पन्ना ता भीतिं अपास्य दूरीकृत्य ॥

एक साधु करोति यः प्रपठनं सार्कं धियानन्यया

श्लोकं च मुचने नयन्तममय पाकं रघूणामपि ।

श्लोकं मोपगमं कृतान्द्विकटभ्रुकम्पवाप्यैरिति

स्नाकन्याधिरसमुत्प्रतपरीपाकं तमेवाभये ॥ २१ ॥

यः जनन्या अथमिचारिण्या प्रपठनं मनस्कारं छात्रु सम्यक् करोति तनोति च यमस्कारिणं श्लोकं जनम् । 'श्लोकस्तु मुचने जने' इत्यमरः । मुचने जगति अमय निर्ममं नवन्तं कुर्वाणम् । पाकं परिपक्वफलं विम्म वा कृतान्तस्य यमस्य विकटे विस्तृते भृशं वाक्यानि च सै श्लोकं दुःखं मोपगम इति तमेव राममेव आश्रये ॥

एषा मेऽखलियज्जणास्तु पद्मयोभूपायितैः पाप्मभिः

पापाण्य कलमापिणीं कृतवते दोषानपाकुर्वते ।

शेषाकारकराजमीमधनुषे दोषाचरेक्षद्विषे

रोपावेशविशोपिताधिपयसे पूषान्वयमेयसे ॥ २२ ॥

पद्मयोः चरकयोः । भूपायितैः पाप्मभिः पापाणं शिखां कलमापिणीं अहल्याम् । अपाकुर्वते तिरस्कृते । दोषाचरेक्षः राक्षसः तस्य द्विषे शत्रवे । पूषा सूर्यः । अखलियत्रणा अखलियन्त्रम् ॥

कल्पापायधनारवस्त्रयमिवाऽक्षित्याकरेणाविश

अल्पाकेन रणे जयस्य धनुषानल्पाभरीणा व्ययाम् ।

कल्पागो भजता स पातु फलणाकल्पावलोकोऽशुभ

तकल्पानेकशरः पुरा रघुपतिश्चल्पायिताहीश्वरः ॥ २३ ॥

कल्पापायः प्रकृत्या तत्र विद्यमानः यः धनारवः मेघपथनि तस्य शयः वर्षः त मिनतीति मिद् तेन क्षित्याकरेण चित्राणि फलाणि कुर्वता रणे जयं जल्पता आदिघनं कुर्वन् मजन् । भजता कल्पाग देवदाहः करमाकल्पावलोकः कल्पाकृतबीक्षणः पुरा अश्वताथत्वे विष्णुत्वे तस्मात्त्रिताहीश्वरः । शेषघातीसर्पः ॥

कर्ता कजमघासना त्रिजगतां भता मुकुन्दासना

हर्ता यत्र हरात्मनापमक्षिणं सता च यस्वोग्गति ।

घर्तारं धनुषं शरैः सह समादूर्तारमातान्वय

सर्तारोऽप्यपथे भिता रघुपतिं वर्तारमहे निर्मया ॥ २४ ॥

कजमघासना द्रक्षस्वभक्ता शयः । मुकुन्दासना विष्णुरूपेण भता पाठकः । हरात्मना शंकरात्मना हता शंकारः । यस्य सता । कर्मणि पठ् । एवमप्यत्रापि । यस्मता उज्जति

त्वजति अपथे दुर्गानि रतारोऽपि वर्तमाना अपि आर्तान्वयं दीनसमूहं अदर्तार रक्षितारं
रघुपतिं धिता. आधिताः ॥

कन्तुर्हन्ति मनो विधेयविरहान्मन्तुः क्रमादेधते

किंतु स्वर्यत एव नाह्विकमल हन्तुः पुरां वा मधोः ।

गन्तुर्मे विपवाध्वसीन्नि धनिना नन्तुश्च कुक्षिभरेः

सन्तु श्रीरघुवीरपादभजनात्संतुष्यतोऽनेहसः ॥ २५ ॥

कन्तु उच्छा विधेयविरहात् मनसा नदीपित्त कार्यं तन्कर्तुमशक्यत्वात् मन चित्तं
हन्ति वाधते । नन्तु अपगथ पुरा हन्तुः श्वरस्य मधोर्हन्तु विष्णोः एतयो अत्रिक-
मल चण्णारविन्द न नर्यत एव । धनिनां नन्तु । कर्मणि पृष्ठा । धनि कान्तेयमानस्येत्यर्थः ।
रघुवीरपादभजनात् संतुष्यतः संतुष्टस्य भेगम अनेहस दिनानि सन्तु । रघुवीरपादभजने-
नैव दिनानि गच्छन्ति निष्कृष्टेऽरे ॥

कङ्कालाभरणीयचापदलनाटंकारभिन्नाम्बरं

अङ्काकृष्टकुठारभृन्मदशिलाटकायमानौजसम् ।

लङ्कानायकवाहिनीचरमहातङ्कावहज्यास्वन

तं कालाभ्युदमेचक रघुकुलालंकारदीप भजे ॥ २६ ॥

कङ्कालाभरण. शिव तल्पन्धी य चाप तन्म दलना रण्डनं तस्य टकार तेन भिन्न
अम्बर यस्य तम् । अङ्कया आकृष्ट उमीपमागत य कुठारभृन् परशुराम तस्य मद गर्व-
म एव शिला पापाण तस्या टंका शिलाभेदा कश्चन आधुधविशेष. मेव ओज. यस्य तम् ।
आतङ्क वहतीति आतङ्गाह ज्याया मौर्या म्यन शब्द यस्य त प्रकाशकम् ॥

कङ्कालैर्द्विपता नवैः सुखितवान्कङ्कालि कैतव-

न्यङ्कावर्षितशामनो धनघटाङ्कावहस्तेजसा ।

अङ्कारोपितमथिलीकुचतटालंकारकस्तूरिका-

पङ्कालेपनकौतुकी दिशतु मे लङ्कारिपुर्मङ्गलम् ॥ २७ ॥

द्विपता शत्रूणां कङ्कालि जस्थिभि कङ्कावलि गृध्रममूह सुखितवान् सुखिनं कृतवान् ।
कैतवन्वद्वौ मायामृगे मारीचे अर्षित शाननं शिक्षा येन स । धनघटा मेघसमूह । अङ्क
उत्पन्न आरोपिता प्रापिता या मेथिली तस्या कुचतटालंकारकस्तूरिकापङ्कालेपने मकरि-
कापत्रादिनिर्माणे कौतुकी ॥

का अङ्का मम कार्तिकेयवपुपाप्याशंसनीयद्युता-

वैशं कार्मुकमाशुदारितवति क्षमाशंकरे विक्रमैः ।

हेक्ष इन्दुमुपस्थिते रघुपतौ वार्षं सन्नाय गते

कीक्ष चापि विवेहराजदुहितु साश मन कुर्वति ॥ २८ ॥

कार्तिकेयपुत्रापि सुमहात्म्यशरीरेणापि आश्रयनीया प्रार्थ्यमाना युक्तिर्वस्य सः । ऐशं
सैवं काशुंके वदुः । इमासंकरे इमा भूमिः तस्मा संकरे मङ्गलकरे उपस्थिते सति समी
पस्थिते सति । शश शुकं कीशं सुप्रीवमपि सन्नायं मित्रम् । वार्षं आशासहितम् ॥

कामीहे गतिमित्युक्त्वा तन्मन्त्रमाभीजलङ्कापुरी

सामीचीन्यहरेपुपावकडलद्वामीमुखाभिः ।

आभीजलकमळोपमाजलिमुखाभीकपलकव

स्वामी न शरण स एव मुवने भूमीसुतावलम् ॥ २९ ॥

उद्धृष्टं उत्पन्नं मयं येषां ते प्रामीणाः कङ्कावाग्निः उद्धृष्टमयाः प्रामीणाः स
स्माः सा वाग्नी वा कङ्कापुरी तस्मा सामीचीन्यं सुवस्तिः तां हरतीति हरः यः इत्यु
वायः तस्य पादकेन अग्निना वक्तुं विरक्तः कामीमुखाग्निः बभूवाग्निः तस्य स्वयं
अहंकरः यस्य सः ॥

कारागारसमानससृष्टिनिपकाराय सच्चिन्मय

धीराय स शरणं प्रयन्ति मुवने नीरागमोहसयाः ।

छायादेवसुख्यवानरपरीवापय नीराकर

स्फाराटोपहराय रामपतिष्ठे धीराय तस्मै नमः ॥ ३० ॥

कारामारं बन्धाहं तस्य समाया या संसृष्टिः संसारः तस्य निराकाराय निवर्तकाम् ।
सच्चिन्मयं सच्चिद्रूपं यं धीराः तीव्रमहिमन्तः । नीरागमोहसयाः राममोहमघैरक्षिताः ।
छायादेवः सुप्रीवः । नीराकरः समुद्रः ॥

किं देवैरितरैः प्रपन्नहरणे सवेहकङ्किर्नृणां

विन्देय यदि तान्विमूढ इति मां निन्देयुरार्या न किम् ।

किं देय किमदेयमित्यविद्युप त देहिनामिष्टव

वन्दे कथन पञ्चनासृगरिपु मन्देतरभेयसे ॥ ३१ ॥

प्रपन्नहरणे शरणागतशरसये संवेहकङ्किः इतीदंवेः किम् । तान् पूर्वोच्यन् विन्देवं मयि
शरणं यतो यदि जामा पूज्याः मां विमूढ इति न निन्देयुः किम् । निन्देयुरेवैस्वयं । किं
देयं शत्रुं योम्यं किं भवेयं इत्यस्मिन्निपये अविद्युपं अविद्यासम् । स कथं देवतायमित्यर्थः । प-
ञ्चनासृयाः तस्य रिपुम् ॥

कीर्तिर्यस्य निरस्य कुन्दकुटजस्फूर्तिस्मयं रोदसी-

पूतं व्यञ्जितवैभवाश्चति तुलां कार्तिक्युदारैन्दुना ।

मूर्तिश्रीजितवामुचा रघुवरेणार्तिर्हियेतामुना

मार्तिक्याः स्फुरणं मतेः प्रदिशता मार्तिप्रसूतिर्मम ॥ ३२ ॥

कस्य रामस्य कीर्तिं यदा कुन्दकुटजस्फूर्तिस्मयं कुन्दस्य कुटजस्य तदास्य पुपुषि-
पस्य च स्फूर्तिं शोभा तस्या न्मय गर्व रोदसीपूतव्यञ्जितवैभवा सती रोदनी यावापृथिव्यौ
तत्र व्यञ्जित वैभवं यस्या सा तथा नती । नर्वत्र व्याप्ता नतीति तात्पर्यार्थं । कार्ति-
क्युदारैन्दुना शरयन्त्रेण तुला नाट्य्य अगति प्राप्नोति । मूर्तिश्रीजितवामुचा स्वदेहका-
न्तिजितनेपेन अनुना श्रीरामेण नातिक्रया नृत्तमन्विन्या । मन्दाया इत्यर्थं । मते बुद्धेः
स्फुरण उपर्युपरि स्फुरण प्रदिशता । ददतेत्यर्थं । अमुनेत्यस्य भिजेपणनेतत् । मार्तिप्रसूति
मृति मरणं प्रसूति जननम् । जननमरणकारिणीत्यर्थं । आर्तिं पीडा हियेत ॥

कुम्भीरप्रमुखाम्बुमत्वनिचितं गम्भीरमुन्मोचना-

रम्भी वाणगतस्य यः सल्लु पयोधिं भीतिमन्तर्न्यधात् ।

कुम्भीभूस्तुतमाश्रयामि मरुतां तं भीहरं सन्मन-

कुम्भीशानिशयद्धगारुडमणिस्तम्भीभवन्तं प्रभुम् ॥ ३३ ॥

वाणगतस्य अनेकवाणस्य उन्मोचनारम्भी य राम कुम्भीरप्रमुखाम्बुमत्वनिचितं
कुम्भीर. नक्रः । 'नक्रस्तु कुम्भीर' उलमर । स प्रमुत्त' आदि. येपा तानि अम्बुस-
त्वानि तै निचितं व्याप्त गम्भीरमगार्धं पयोधिं सनुद् भीतिं भय अन्त न्यधात् आद-
धान । कुम्भीभू अगस्त्य. । सन्मनास्येव कुम्भीशा गजश्रेष्ठा तैरनिश वद्धो यः गारुड-
मणि. स इव भवतीति स्तम्भीभवन्तम् । मरुता देवानाम् ॥

गल्लालम्बितरत्नकुण्डलयुगामुल्लासिहारस्तनीं

फुल्लागोकदलाधरां हृदयभूमल्लानुकल्पेक्षणाम् ।

संल्लापै रमयन्प्रभुः स जगतामल्लामवन्त्याः सुतां

चिल्लाभाय समार्यं चित्तपुरलीमल्लायमानो भवेत् ॥ ३४ ॥

गल्लयो गण्डयो आलम्बितं रत्नकुण्डलयुगं यस्यास्ताम् । हृदयभू मन्मथ. तस्य मल्लौ
वाणौ तयो अनुकल्पे सदृशे ईक्षणे तस्या ताम् । अल्लामम्या अवन्त्या. सुता जानकीं
रमयन् सतोपयन् चिल्लाभाय ज्ञानलाभाय चित्तपुरली चित्तमेव पुरली वालक्रीडास्थानं
तत्र मल्लायमान वीरो भवेत् ॥

गङ्गीयत्रपवंगमौक्तिकधनुः शृङ्गीशकल्पं वह-

न्मङ्गीभिस्तिस्त्रभिः समुज्ज्वलतनौ भृङ्गीकुलश्रीसुपि ।

गुह्यीमूतमुदां दधाननवघातत्वं गीयमानां मया

सगीतानि निवृत्य दिव्यसुदृशामङ्गीकुण्डलं स्तुविम् ॥ ३५ ॥

गङ्गीमधुपं गङ्गाम्नात्मन इच्छतीति गङ्गीयन् नृपं भगीरथं स पाशो नृपथ गङ्गीमधुप
तस्य बन्धं तस्य माण्डिक मुञ्च्यकृतम् । संबोधनमेतत् । शक्तिप पाशता तेषां ईष्टं मेव
तस्य कल्प सफलं धनुः स्थितिभिः मङ्गीमिः समुत्पन्नतया मङ्गीकुण्डलीमुपि भ्रमरकुण्डल
श्रामे । एतत्तनामिति अस्य विशेषणम् । बह्वन्भारयन् । दधाननवघातं गुह्यीमूतमुदां
दिव्यसुदृशां देवकीयां सगीतानि निवृत्य मया गीयमानां स्तुविम् ॥

गात्रेषु अममप्रिमाम्बुदरे नेत्रे जडत्व सह

भोत्रेष्वादिशती जरा विशति चेत्कोऽत्रे रयेन्मास्त्विति ।

दात्रे यस्तु नमोऽधुनापि कळये स्तोत्रेण विज्ञाशया

मैत्रे जन्मजुपे कुळे कृतनतिनेत्रे वदुस्मान्यहम् ॥ ३६ ॥

गात्रेषु अक्षय्येषु धमम्, उदरे अमिमाम्बु अक्षीयताम्, नेत्रे भोत्रेष सह जडत्व
बभिरत्वं आदिशती कुर्वाणा जरा इत्यत्र विशति चेत् । अत्रास्तिनिपने नास्त्विति अत्र
मा विज्ञास्त्विति क ईरयद्भवेत् । अधुनापि बावकेऽपि दात्रे पस्किभिरानकत्रे विज्ञाशया
स्तोत्रेष मममः कळये करोमि तत् नमः । कर्म । मैत्रे कुळे जन्मजुपे जाताय दुर्म्यं
कृतनति इत्ययमस्त्वार नेत्रे अगमायक्षय उज्जामि अत्रामि ॥

गेया यस्म गुणा पुनन्ति मनुजान्मायामनुप्यात्मनो

यो यातूनि रजे जपान तरुणीस्त्रेयानि धीरः शरैः ।

दायादं रघुमूमुजां यमृपयोऽपायार्थिनो जन्मना

कायानासिक्ते स्मरन्ति मुवि न पायादय राषवः ॥ ३७ ॥

मायामनुप्यात्मनः मायया रामरूपं प्राप्तस्य मस्य गेयाः गुणा मनुजान् पुनन्ति ।
धीरः यः तरुणीस्त्रेयानि क्यपहर्षि यातूनि रक्षोति रजे शरैः जपान । रघुमूमुजां
रघुवंशराजानां दायादं पुत्रं य राम जन्मना अपायार्थिनः जन्मनिवृत्तिकाम्याः कृपम
वशिष्टायाः अमानासिक्ते जन्मनिवृत्तये मुवि स्मरन्ति । अयं राषवः ॥

भासावस्थितविधराक्षसपतित्रासावलोकोत्थित

त्रासाधिक्यवशातिनि सृष्टुञ्जामासामरप्रार्थित ।

व्यासामिपुठबैभवो हरिरिजामासाय आठ कुळे

भासामीशितुरेव य स कुशळं मे साधयेद्रापव ॥ ३८ ॥

प्रासावस्थिताः लोकादृक्ता मिथे अविष्ठाः राक्षसाः तेषां पतिः राषवः, तस्य प्राप्त

आयुधविशेष तस्यावलोक दर्शनम् तेन उत्थित त्रास तस्य आधिक्यं तस्य वशाः अत एव अतिनि सतः अत्यन्तमुत्पन्नः गुरुश्वास दीर्घनिश्वास येषां ते तैरमरैः प्रार्थितः । व्यासाभिष्टुतवैभवः व्यासेन मुनिना अभिष्टुतं वैभव यस्य सः तादृशः हरि इला भूमिम् । 'इरा भूवाक्सुराप्सु' इत्यमर । रलयोरभेद । आसाद्य प्राप्य भासाभीशितुः सूर्यस्य कुले स राघव एव मे कुशल साधयेत् ॥

चर्या यस्य खराहवादिमरीपर्यायगीता भृशं

धुर्या गायकलोकदुस्त्यजविपन्निर्यापणे केवलम् ।

पुर्या किं मरुतां परिक्षयजुषां धुर्यावहन्त्येत्यहं

कुर्यामुत्तरणं त्वमुष्य कथया तर्या भवाम्भोनिधेः ॥ ३९ ॥

यस्य भृश अमरीपर्यायगीता गायकलोकदुस्त्यजविपन्निर्यापणे गायकलोकस्य गन्धर्व-लोकस्य दुस्त्यजा अनिवर्तनीया विपत् तस्या निर्यापणे निवृत्तौ केवल मुख्यतया धुर्या धुरधरा खराहवादिः खरयुद्धादि चर्या चरित्रम् । विराजते इति शेष । परिक्षयजुषा क्षय-घता मरुता देवानां धुर्यावहन्त्या धुर्या भार ता वहतीति धुर्यावहन्ती तथा । देवानहन्त्ये-त्यर्थः । पुर्या पुरेण किम् । न किमपि प्रयोजनम् । इत्यस्मात्कारणात् अमुष्य रामस्य भवाम्भो-निधेः ससारसागरस्य तर्या नावा उत्तरण कुर्याम् ॥

चूलीभूतजटाकलापमिषुधिः कालीढवाभांसकं

कालीयाधिकभीमकार्मुकधरं नालीकरम्येक्षणम् ।

कालीरङ्गरणस्थरावणशिरस्तालीफलभ्रंशना-

केलीतर्पितकंकवायसशिवापालीकमेकं भजे ॥ ४० ॥

चूलीभूत शिरोलंकारभूत जटाकलापः जटासमूह यस्य तम् । इषुष्या तूणेन । 'तूणे-पुधी उपासङ्ग' इति रत्नकोश । व्यालीढ सयुक्त वामास यस्य तम् । कालीयात् सर्पविशेषात् अधिकभीम अधिकभयंकर यत् कार्मुकं तस्य धर धरन्तम् । नालीके इव पङ्कजे इव रम्ये मनोह्रे ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । काल्या रणकाल्या रङ्ग आवासस्थानं यद्गण तत्र तिष्ठति इति रणस्थः । य रावण तस्य शिरास्येव तालीफलानि तालफलानि तेषां भ्रंशनाक्रान्त-मेव केली तथा तर्पिता सतर्पिता कंकवायसशिवा गृध्रकाकजम्बुकाः तेषां पाली पङ्क्ति यस्य तमेकं मुख्यम् ॥

जन्याभावितभानुसंततिरिलाकन्यामवाप्तुं प्रियां

धुन्याकल्पशिरःशरासदलनो वन्याविहारप्रियः ।

मुन्याकाङ्क्षितकर्मकृत्त्रिजशरोदन्याकृताभोनिधिः

जन्याविद्धदशाननो रघुपतिस्तन्यादभीष्टं मम ॥ ४१ ॥

अस्या जन्म तेन भाविता संभाविता भानुसंततिः सूर्यसंततिर्वेन स इक्ष्वाक्यां मृगतां
प्रियां पत्नीं अवाप्तुम् । पुत्री गृह्णा आकम्प- आमरणं नस्य तत् पुन्याकम्पं शिरः नस्य
सः पुन्याकम्पशिरां तस्य शरासनं ननु तत् इक्ष्वाक्येण शम्भवेति इति इक्ष्वा- । अस्या जन्
तत्र विहारप्रियः । मुनिभिः आकाङ्क्षितानि प्रार्थितानि यानि कर्माणि रावणवधादीनि
तानि करोतीति कृत् निजशरैः उदन्नाहृत- अक्षयसरः तस्मिन् कृत् अम्भोविधि- समुद्रः
नस्य सः । जन्मं युद्धम् । 'युद्धमाशोषनं जन्मम्' इक्ष्वाकरः । तत्र आभिः पशाननः वेन सः

जातो यो मिहिरान्वये नियमिना नीतो मर्त्वं रक्षितु

जातोदर्यपि येन गौतममुने पूतोपलब्ध्व जहौ ।

जातोभापतिकार्मुकं सवसि य सीतोपलभेमे पति

जातो राघवतोऽपरं शरणमित्यातोद्यमाधोपये ॥ ४२ ॥

मिहिरान्वये सूत्रैर्बधे । 'मिहिराक्षयपूजनः इक्ष्वाकर । नियमिना विशामित्रेण । यौतम
मुनेः जातोदर्यपि बनिता अहस्यापि येन रामेण पूता सती शरणमित्यसनेन उपलब्धं कि
कल्पं जहौ । धर्मं धिष्णं समापतिकार्मुकं शिवशनु- वेन तम् । अतः राघवतः अस्मात्
मात् अपरमितरं न शरणं इति जातोद्य मेरीशार्थं सर्वेषां भवजायमाशोपये ॥

जाने न स्वतुपासनं घरणिमूजाने जप वा मनो

इनिनापि कृषो जनेन कृषते योऽनेनस त सव ।

स्थाने किं वदित विधी-यर्दविधायानेहसो धापन

हे नेतर्जगतामवाद्य ह्यमधीदानेन मां केवलम् ॥ ४३ ॥

हे परमीमूजाने सीतापते न रामपदच्छरीमन्मन्त्रपः इनिनापि अश्रुवेनापि जनेन
कृषयेत् तं अपितारं अनेनसं कृषते तं तव मनोः मन्त्रस्य अर्प वा स्वतुपासनं वा न
जाने । न जानामीहसवैः । विधीन् धर्मसाक्षोच्छविषीन् तदुच्छर्माणि अग्निबाव अतमु-
द्यम अनेहसः दिनस्य मापनं प्रापणमिति नत् तस्त्वाने किम् । योर्म्यं किम् । अनेहमिहसवै ।
हे मेतः हे जपप्रायक, ह्यमधीदानेन मां केवलं मुक्त्वतया अत्र रक्ष ॥

जन्मारिप्रमुखाभरे-द्रमुकुटीसमाभ्यमानाह्वये

कुम्भामसितिकन्यकाकुचपपीर-माभिकार्मुकैः ।

वृम्भावि कृतिवृक्षराक्षसरा-माभिविकान्तवृ-

सम्भायास्तु ममैप कोसलमुवादि-माय सेवाश्रुतिः ॥४४॥

जन्मारिप्रमुखाः इन्द्रादयः ये अमरेन्द्राः तेषां मुकुट्य ताभिः संभाभ्यमाने पृथिते
अग्नी यस्य तस्यै । सितिकन्यकाकुची सीताकुची कुम्भसाम्भेव अन्तिरिव आमा यवोः

तौ तयो परीरम्भे आलिङ्गने अधिकं अहंयु अधिकास्थ । 'अहंकारवानहंयु' इत्यमर । तस्मै दम्भ गर्वः तस्यावेष्टति प्रकाशनं तत्र दक्षा समर्था ये राक्षसा तैः सह रणारम्भः तत्र अतिविक्रान्तौ अतिविक्रमयुजौ दोस्तम्भौ यस्य कोसलसुताडिम्भाय ॥

जैत्रायामसुमतां पुलस्त्ययमिनः पौत्राय दत्ताहवो

धात्रा चन्द्रकलामृता च गमितः स्तोत्रावलीपात्रताम् ।

गात्राणि प्रयतर्षिचित्तकरिणां तोत्रायितान्युद्ध-

न्नात्रा च प्रियया च मे रघुपतिर्यात्रासु संनह्यतु ॥ ४५ ॥

असुमता प्राणिना जैत्राय जयिने पुलस्त्ययमिन पुलस्त्यर्वे पौत्राय रावणाय दत्ताहव दत्तसमर धात्रा ब्रह्मणा चन्द्रकलामृता च ईश्वरेण च स्तोत्रावलीपात्रता स्तुत्यता गमित प्रापित प्रयतर्षिचित्तकरिणा परिशुद्धर्षिमनसा तोत्रायितानि गजवन्धनस्तम्भायमानानि गात्राणि उद्धहन् दधान स रघुपति ॥

तन्द्रावर्जितनृत्तगीतमतिभागिन्द्रावरोधाङ्गना-

मन्द्रारब्धविपश्चिकास्वरङ्गरीसान्द्रावदत्तस्तवम् ।

चन्द्रालिप्तभुजान्तरं स्मरणतोऽघं द्रावयन्तं नृणां

चन्द्रापीडशरसभङ्गचतुर तं द्रागुपास्ते मनः ॥ ४६ ॥

तन्द्रा आलस्येन । 'तन्द्री प्रमीला' इत्यमर । वर्जिते रहिते ये नृत्तगीते तयो मतिभाज अत्यासका या इन्द्रावरोधाङ्गना इन्द्रान्त पुरस्त्रिय । 'भूभुजामन्त पुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमर । रम्भाद्या मन्द्रारब्ध मन्त्रेण स्मरविशेषेण आरब्ध य विपश्चिकास्वर वीणास्वर । 'वीणा तु वल्लकी । विपश्ची' इत्यमर । तस्य क्षर्या प्रवाहेण सान्द्रावदत्त अधिकतया कृत स्तव स्तोत्र यस्य तम् । चन्द्रालिप्तभुजान्तर चन्त्रेण कर्पूरादिविशेषेण । 'चन्द्र कर्पूरकाम्पिलसुधाशुखर्णवारिषु' इति मेदिनी । आलिप्त भुजान्तर वक्षः यस्य तम् । स्मरणत स्मृत्या नृणा मनुष्याणा अघं पापम् । 'एनोऽघमह' इत्यमर । द्रावयन्तं निवर्तयन्तम् । चन्द्रापीडशरसभङ्गचतुर शिवधनु खण्डनपण्डित मन द्राक् झटिति उपास्ते । ममेति शेष ॥

तं दातारमभीप्सितस्य सहसा वन्दारवे देहिने

भिन्दानं स्मरतामघानि करुणासंदानितालोकनम् ।

मन्दारब्धमहीसुताहगालिनीवृन्दानुबन्धस्फुर-

त्कुन्दालीमधुरस्मितास्यकमलं वन्दामहे राघवम् ॥ ४७ ॥

अभीप्सितस्य प्रार्थितस्य वन्दारवे स्तोत्रे । 'वन्दारुरभिवादके' इत्यमर । देहिने प्राणिने सहसा अविलम्बेन दातारम् । स्मरता अघानि पापानि भिन्दानं भेतारम् । करुणासदा-

नितालोर्कं कन्दामूरमरितालोकात् । मन्दारम्भमहीमुताद्यमठिनीचन्दामुवन्वस्तुर
 कुन्दासीमपुरसितास्यकमल मन्दारम्भा मन्वप्रवृत्ता भूमुता तस्याः इक्ष एव अङ्गिन्याः
 जमराङ्गना तासां इत्यं समूहं तस्य अनुबन्धं संबन्धं सेन स्फुरन्त्य प्रकशमानाः
 कुन्दास्व लक्ष्मणा कुन्दमुपसङ्गवन्तावत्याः तामि मपुरं सिधं प्रसन्नं आस्यकमलं
 वस्य तं रामवं वन्दामहे ॥

वारुण्येन महीमुताकुचतटे चारु युवीतस्त्वहो

वारुण्यङ्गिसमाभिते विभवकृत्कारुण्यवान्पातु न ।

आरुद्राववलोकिषो विवि सुरीर्मीवृत्तवद्राक्षसो

भीरुद्रावणयौषतो युधि वनभीरुद्रवञ्जयो विभु ॥ ४८ ॥

वारुण्येव शौबनेव चारुषि मनोहे महीमुताकुचतटे सीताकुचतटे उवीतस्त्वहः उवीता
 सत्यता स्तुहा यस्य स । अङ्गिसमाभिते वारुषि पादुक्षयां विभवकृत् महदैश्वर्यकृत् आरु-
 द्रात् स्वममिम्याप्य दिव्याकाशे सुरैः देवैः अलङ्कित वीक्षितः मीस्वद्राक्षस मीरवः
 भीता इवन्तं पावमाना राक्षसा बभूवत् । मीस्वद्राक्षमबोधत मिया रोदितीति मीस्व
 युवतीनां समूहं यौवतं मीस्व राक्षसीवतं वस्य स । वनधी वनस्य धीः घोमेव धीर्न
 स्य स युधि उरुवज्ज्यः उरु रवती अधिकशय्याममाना ज्या मीर्वा वस्य सः ॥

तुस्या यस्य न सन्ति चापकुशलावत्यामिछामपुच्छे

कस्यासङ्गमुपा यदङ्गिरजसाहत्या पवित्रीकृता ।

कुस्यावज्जलधि ववच्च किञ्च यो वस्याशरच्छिद्यये

कस्यापाय स मेऽस्तु साशुगधनुर्वहया विराजत्कर ॥ ४९ ॥

इक्षामपुच्छे भूमण्डले । चापकुशलावत्यां घानुष्कसंये तुस्याः यस्य न सन्ति । कस्या
 सङ्गमुपा कस्यं पापं तस्य आसङ्गः संबन्धः तं मुष्पातीति मुपा यदङ्गिरजसा मन्
 रमपांमुना अहत्या पवित्रीकृता परिशुदीकृता । न राम बस्याशरच्छिद्यये वसिनः व
 सिद्धाः ये आशरा राक्षसां तेषां चिच्छतिः छेदः तस्मै अलङ्घि समुद्र कुस्यावत् अल्पस
 रिद्रत् ववन्त्य । साशुगधनुर्वहया सबाधभमुर्धतया विराजत्कर विराजितहस्त स रामः
 मे कस्यापाय अस्तु ॥

त्रस्योपागतलोकरक्षणविभावस्योक्तमुद्यत्पो

निस्त्रोयीकरणे च यो अलनिधेरस्योपमस्यैमसा ।

शस्योऽपि स्तुतिहस्तु पारयति यं न स्योत्तुमस्मिन्मया

हस्योपासधनु श्वरे भगवति न्यस्योऽस्त्रिलोऽय भर ॥ ५० ॥

त्रयः भीतः उपायतः समीपं प्राप्तः यः अङ्गः तस्य रक्षकविधौ अस्त्रोऽङ्गं अङ्गिः उय

कृप उत्पन्नदयावान् यः । जलनिधे निस्तोयीकरणे जलशून्यताकरणे तेजसा पराक्रमेण अस्तोपम उपमानहीन । स्तुतिकृत्स्तुतिकारकेषु शक्तोऽपि समर्थोऽपि य रामं स्तोतु न पारयति न समर्थो भवति । इत्तोपात्तधनु शरे हस्तधृतचापवाणे अस्मिन् भगवति रामे नमस्तः भरः भार न्यस्त निक्षिप्त ॥

वृष्णा यद्विषयेषु धीविकलतां पुष्णाति धैर्यं च य-

न्मुष्णाति श्रुतिदर्शिते पथि पद् कृष्णामिवान्तं न वा ।

उष्णाभीशुकुलाधिपस्य भजने वृष्णापि वन्द्यौजसो

निष्णातस्तु भवन्क्षिपाभ्यघगणान्कृष्णानिवाब्दान्मरुत् ॥५१॥

विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिषु वृष्णा आशा वीविकलता वीशून्यता पुष्णाति उत्पादयति आशा धैर्यं च मुष्णाति अघहरतीति यत् तस्मात् श्रुतिदर्शिते वेदोक्ते पथि पदं स्थानं कृष्णामिवान्तं करोमि न वा । 'कृप निष्कपे' कादि वातु । तथापि वृष्णापि इन्द्रेणापि वन्द्यौजस उष्णाभीशुकुलाधिपस्य सूर्यकुलाधिपस्य रामस्य भजने निष्णातः समर्थः भवन् मरुन् वायु अब्दानिव मेघानिव अधगणान् पापनिवहान् क्षिपामि प्रेरयामि 'क्षिप प्रेरणे' शक्तिकरण ॥

त्रातारं कमुपैमि कस्य भुवने भूतानुकम्पेति च

ध्यातासु त्रिदशावलीषु न भवत्येतादृगेकोऽपि यत् ।

वातापत्यनिवेशितप्रणयिनी दूताधिकारं ततः

सीताविभ्रमदेशिक मृगयते जातादरं मे मनः ॥ ५२ ॥

भुवने भूर्मा कं त्रातारं रक्षितारं उपैमि गच्छामि । कस्य भूतानुकम्पा भूतेषु प्राणिषु अनुकम्पा दया । 'कृपा दयानुकम्पा' इत्यमरः । इति त्रिदशावलीषु त्रिदशाना देवाना आवलीषु समूहेषु ध्यातासु सतीषु एतादृक् एष इव एष राम स इव एकोऽपि यत्र भवति तत् वातापत्यनिवेशितप्रणयिनी दूताधिकारं सीताविभ्रमदेशिकं रामं मे मन जातादरं सन्मृगयते अन्येपति ॥

स्तैमित्यस्पृशि यः स्मृतो हृदि सतां चामित्रपद्कोञ्जिते

भूमित्राणकरः शशीव जनितो यो मित्रवंशाब्धिना ।

ओमित्याप वनं नियोक्तरि गुरौ सौमित्रिणा सीतया

यो मिथ्यावचनत्वदोपनुदि तं नौमि त्रिलोकीपतिम् ॥ ५३ ॥

य राम अमित्रपद्कोञ्जिते कामक्रोधादिपटशत्रुरहिते स्तैमित्यस्पृशि स्तमित्यस्य भावः स्तमित्यं निश्चलता तद्वति । निश्चले इत्यर्थः । सता हृदि स्मृतं भूमित्राणकरं शशीव य मित्रवंशाब्धिना सूर्यवंशसमुद्रेण जनितः । य मिथ्यावचनत्वदोपनुदि असत्य-भीरौ गुरौ पितरि नियोक्तरि सति वनं गच्छेति प्रेरके सति ओं इति । 'ओमित्यङ्गीकारे' ।

अस्तिवति वनं सौमित्रिणा सुमित्रायाः अपत्येन कश्मणेन सीतया च सह आप प्राप ।
तं त्रिबोक्षीपतिं रामं सौमि ममामि ॥

वृत्तावङ्गमुप-वतेऽअक्षिखिना विद्याधिराजानुज

कृत्वायस्ततनु विधाय मरुतां हृत्पापनिर्वापकम् ।

मत्तानेकपञ्चङ्गमं प्रणमवायत्तानुकम्पारस

विद्याकर्षमृदिप्रमस्य कळये तत्तादृश राघवम् ॥ ५४ ॥

तदन्वते समुद्राय अक्षिखिना बाधामिना इत्तातद्वं दत्त हृत् आतद्वः संतापः येन
तम् । विद्याधिराजानुजं कुबेरायुज राघव कृत्वायस्ततनुं अग्निवृत्तमित्युत्तघटीरं विधाय ।
राघवं हृत्वेस्यर्षः । मरुतां बेवानां हृत्पापनिर्वापकं हृत्संतापनिर्बर्तक मत्तानेकपञ्चङ्गमं
अनेकपा गजः । हृत्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः इक्ष्मर । मत्तगजद्वयस्वगमनं प्रणमवाय
त्तानुकम्पारसं नमस्तु कृपावन्तम् । अयिप्रमस्य विद्याकर्षं मुनिहृदनाकर्षकं तत्तादृशं सः
स इव अनन्वसरस राघवं कळये ममामि ॥

दानीयो रचित भियामपि रिपोरानीय येनानुजः

पानीयाकरमेव योऽअक्षिखिनापानीवपोऽस्ययम् ।

जानीते विमव च यस्य स वसन्मौनी वटद्वोऽखले

यानीम क्षरणं मनोविहरणस्थानीकृत सीतया ॥ ५५ ॥

येन रामेन रिपोः राघवस्य अनुश्रोऽपि विभीषणोऽपि आनीय स्तनिष्ठं प्राप्य
भिनां अहाराभ्यधिनां दानार्हः दानीय रचितः कृत । पानीयाकरं समुद्रं यः अक्षि
खिना अणेऽस्यं सीतयव अतासीत् । यस्य विमव माहात्म्यं वटद्वोऽखले वसन् मौनी
दक्षिणामूर्तिधरः सः सिवः जामीते । सीतया जानक्या मनोविहरणस्थानीकृतं इमं
क्षरणं यानि गच्छन्ति ॥

वूरादुग्मितसद्विधीनपि जनानाराघने स्वे परा

म्पीरासाद्यपदं नयन्वमवनीमारापनोदक्षमम् ।

पापवाहिकवित्वेद्गुमजन राराभ्यमान भिया

भीरामायपनामकं सुकृतिनी धीराविशाल्येव मे ॥ ५६ ॥

वूरादुग्मितसद्विधीनपि कमैप्रशयनि आरापने मयववाद्यने तत्परान् उषुक्तान्
धीरासाद्यपदं धीरैः जीवन्मुक्तः आसार्यं प्रार्थ्यं यत्पद् तत्रयन्तं अवनीमारापनोदक्षमं
पापवाहिकवित्वेद्गुमजनं भिया राराभ्यमानं भीरामायपनामकं राघवेव मे सुकृतिनी
धी आविष्टति ॥

माह पुत्रकञ्जमिभविपये कोहं बिहातुं क्षम

साहकारमिदं मनश्च न कृतोऽसाहं गुम्पासने ।

देहं नश्वरमन्तकस्य न दया हा हन्त तेनोज्झितुं

मोहं नौमि रुचा विडम्बितपयोवाहं रघूणां पतिम् ॥ ५७ ॥

अहं पुत्रकलत्रमित्रविपये स्नेह विहातु न क्षम । इदं मनश्च साहकार सगर्वम्, गुरुपा-
सनेन कृतोत्साह च देह नश्वर अन्तकस्य दया न । तेन मोह उज्झितु त्यक्तु रुचा
कान्त्या विडम्बितपयोवाह तिरस्कृतमेघं रघूणा पतिं रामं नौमि ॥

न श्वानो भुवने भवन्ति सकृदप्यश्वायमाना यथा

विश्वा निर्जरयातयोऽपि च तथा न श्वायिता राघवात् ।

पश्वादिद्रुहिणान्तसर्गरसिके विश्वाधिवासे ततो

विश्वामित्रमखारिवैरिणि वयं विश्वासिनः केवलम् ॥ ५८ ॥

भुवने श्वानः कुक्कुराः सकृदपि एकदापि अश्वायमाना अश्व इव आचरन्तीति त-
द्योक्ता । यथा न भवन्ति तथा विश्वा समस्ता निर्जरजातयोऽपि देवा राघवात् न श्वा-
यिता न वृद्धियुक्ता । त्रिधातु वृद्धयर्थक । तत पश्वादिद्रुहिणान्तसर्गरसिके विश्वाधिवासे
विश्वेपा समस्ताना अधिवासे वासनिलये विश्वामित्रमखारिवैरिणि वयं केवलं विश्वासिन ॥

निर्वाणं गमिते शरै रणभुवि स्वर्वायुधारिव्रजे

सर्वासामजनिष्ट यः स्तुतिपदं स्वर्वावामभ्रुवाम् ।

गुर्वादेशगृहीतकाननगतिर्दुर्वारयादोधिभू-

गुर्वापोहनसाहसी स दुरित निर्वासयेन्मे विभुः ॥ ५९ ॥

य रामं रणभुवि स्वर्वायुधारिव्रजे स्वर 'वज्रं शतकोटि स्वर' इत्यमर । स्वर्वा-
युध इन्द्र तस्यारय असुरा. तेपा व्रजे समूहे निर्वाण क्षयं शरै गमिते प्रापिते सति
सर्वासा स्वर्वावामभ्रुवा रम्भादीना स्तुतिपद अजनिष्ट । गुर्वादेशगृहीतकाननगति पितृ-
शासनप्राप्तारण्य. दुर्वारयादोधिभूगर्वापोहनसाहसी अतिदु सहससुद्रगर्वभङ्गसाहसी स
विभु श्रीराम. मे दुरितं निर्वासयेत् निवर्तयेत् । प्रार्थनाया लिङ् ॥

नीलाम्भोदनिभ युगान्तविहरत्कालान्तकभ्रूलता-

लीलाञ्चद्वनुरीरितेपुदलितस्थूलाङ्गलङ्काधिपम् ।

फालान्तश्रमशीकरं युधि चलद्रालाञ्चलोद्गोपक-

द्रोलाङ्गलयुतं भजामि विजयश्रीलाञ्छितं राघवम् ॥ ६० ॥

नीलाम्भोदनिभं युगान्तविहरत्कालान्तकभ्रूलतालीलाञ्चद्वनुरीरितेपुदलितस्थूलाङ्गलङ्का-
धिपं युगान्ते प्रलयकाले विहरन् य कालान्तक शिव तस्या भ्रूलता तस्या लीला यस्य
धनुष. तेनेरिता इषव. तै दलित स्थूलाङ्गलङ्काधिप. यस्य तम् । युधि फालान्तश्रम-

स्त्रीकरं यच्छ्रमायच्छेदोपश्रोताश्च्युतं पठन्ति बाष्पावसानि अप्राप्ति येषां ते
 उद्योपं कुर्वन्तीति उद्योपहृतः एवमूतैः गोमहूतैः बानरविद्यैः युतं विजयध्रीकाच्छित्तं
 विजयधिया राजसम्या काच्छित्तं विहितं राघवं मज्जामि ॥

नैस्यं यद्रूपं पयोदरविमिस्रौस्यं समालम्बते

मूस्य यस्य कथा करोति कलुषं मास्य नदीवैश्वरम् ।

शौस्य मे विषय निवार्यं कुरु ॥शास्यन्तश्चो नृणां

पास्यं मामपि पश्यतु प्रथमतां वाल्यन्तको य प्रभु ॥६१॥

यद्रूपं नैस्यं मीळिमा पयोदरविमिः मेपकान्तिमि तौस्यं सादस्यं समालम्बते आ
 धयति । यस्य कथा कलुषं पापं ऐश्वरं मास्यं नदीव मूस्य मूलेन बभ्य मूस्यम् । 'नौबयो
 धर्म- इत्यादिना मूलघट्टापत्तयस्य । मे शौस्यम् । स्वार्थे प्यइप्रत्यय । विषयं विषया
 काङ्क्षिणं यस्तु(रवि) निवार्यं प्रथमतां मृणां नृविषये । विषयस्य पदप्रथमं । कुर्यात्सास्यन्तरङ्गः
 द्यातुः यः शास्यन्तकः बाष्पिरिपुः स- प्रभु- मामपि पास्य पास्मिन्नु बोध्यं पास्य रक्षणीय
 पश्यतु । दर्शनातोः शोद् । प्रथमपुस्यैकवचन प्राथमतावामर्थे ष

पश्यालीकशरासमं जनदशावश्यामिनन्धौअस

पश्यामच्छलमच्छित्तस्यनुसृतामश्यानपुण्यात्मनाम् ।

शश्यामाननमण्डला मृतिजितावश्यायशौळां कदा

पश्यामि क्षिविजाकटाक्षपटकीटश्याकृतिं देवताम् ॥ ६२ ॥

पश्यति श्लोकानिति पश्य अलीकं कस्यतं तत्रस्यं यक्षुरपि तास्स्यात् अलीक पश्यम
 लीक यस्य स- कस्यटाक्षः शिब- तस्य घटसं यनुः तस्य मञ्जन खण्डन तस्य वृक्षा तथा
 अवश्यं अमितन्यं शोत्रः तेजः । शोको दीप्तिप्रकाशयोः । अवश्यमो बळे वातुतेजसि'
 इति हेमा । यस्य ताम् । आश्यानपुण्यात्मनां अक्षुष्यपुष्यशक्तिनां तनुमृतां अच्युतम-
 चित्त- निष्कपटमध्या पश्या दर्शनीनां शश्यामाननमण्डलां चन्द्रश्रित्तमातनुकम इकां
 मृतिजितावश्यायशौळां धैर्मश्रितक्षिमवलयतां क्षितिनाकटाक्षपटकीटश्याकृतिं सीतावीक्षम-
 शौक्षणीयमूर्तिं तां देवतां कदा पश्यामि ॥

पाफोऽमूवजनन्वनस्य भुवि य काकोदरेशेशयो

शोकोपश्रवशान्तये दिविपदामेको जगन्नायकः ।

शोकोदश्विधहासरदिमविळसशोकोहुपजानन

शोकोपश्रवतये भजामि तमह श्रीकोशलाधीश्वरम् ॥ ६३ ॥

शोकोदरेशेशयोः कशीशेषयोः । शोकोदरः कणी इत्यमर । शेषशारी एक. मुक्त्या
 जगन्नायकः यः विष्णुः दिविपदां देवानां उपश्रवशान्तये भजनम्नस्य शश्रवस्य पाक

वालः । 'पोतः पाकोऽर्क' इत्यमर । भुवि अभूत् । स्तोकोदशितहासरश्मिविलस-
द्राकोडुराजाननं किंचिदुत्पन्नहासकान्तिराजमानपूर्णचन्द्रसदृशमुखं तं कोशलाधीश्वरं रामं
अहं शोकोपक्षतये दु खनिवृत्तये भजामि ॥

पूर्वास्तव्यवधूदगुत्पलवनीचार्वाकृतीन्दूदयं

वार्वाह्वनिदायिनं च धनुषे शार्वाय भङ्गक्षणे ।

गीर्वाणारिचमूदधेरतितरामौर्वायमाणं रणे

पूर्वाराधितमाश्रये रघुपतिं दूर्वादलश्यामलम् ॥ ६४ ॥

पूर्वास्तव्यवधूदगुत्पलवनीचार्वाकृतीन्दूदयं पौरनारीनेत्रोत्पलवनसतोषकरातिमनोज्ञच-
न्द्रसदृशं भङ्गक्षणे शार्वाय शाकराय धनुषे वार्वाह्वनिदायिनं वार्वाह. मेघ रणे गीर्वा-
णारिचमूदधे राक्षससैन्यसमुद्रस्य और्वायमाणं और्व वडवाम्निः । 'और्वस्तु वाडवो वड-
वानल.' इत्यमरः । पूर्वाराधितं, दूर्वादलश्यामलम् । 'दूर्वा तु शतपर्विका' इत्यमरः ।
दूर्वाया दल इव श्यामलं रघुपतिमाश्रये ॥

पेटी विक्रममौक्तिकस्य सुमनोवाटी मुनीन्द्रालिनां

शाटीभावितवल्कला धृतजटाजूटीभवत्कुन्तला ।

चेटीभूतजगद्दशाननशिरःपाटीधुरुर्वासुता-

पाटीराङ्गमुजान्तरा मम मनस्याटीकते भावना ॥ ६५ ॥

विक्रममौक्तिकस्य पेटी । स्थानमित्यर्थ । मुनीन्द्रालिना ऋषिश्रेष्ठभ्रमराणां सुमनो-
वाटी उद्यानम् । 'वाटी वास्तौ गृहोद्यानकव्यो' इति हैम । शाटीभावितवल्कलधारिणी
धृतजटाजूटीभवत्कुन्तला जटाधारिणी चेटीभूतजगद्दशाननशिरःपाटीषु चेटीभूतं मृत्य-
भूतं जगत् यस्य स. तादृशदशाननस्य रावणस्य शिरःपाटिन इषवः वाणा यस्य स.
उर्वासुतापाटीराङ्गमुजान्तरा सीताचन्दनचर्चितवक्षा तादृशी भावना रामविषयभावना
मम मनसि आटीकते आगच्छति ॥

प्रालेयांशुनिभाननं सुरतरोर्मूले स्थितं सानुजं

शीलेयं हृदि जानकीसहचरं काले यदि त्वन्तिमे ।

फालेषु भ्रमितभ्रुवो यमभटाः कौलेयकैर्दारुणै-

रालेद्यापि न शक्नुयुर्जनयितुं भीलेशमप्येव मे ॥ ६६ ॥

प्रालेयांशुनिभानन चन्द्रनिभानन सुरतरो कल्पवृक्षस्य मूले स्थितं सानुजं जानकी-
सहचर अन्तिमे काले मरणकाले हृदि शीलेयं यदि फालेषु भ्रमितभ्रुव. यमभटा दारुणै.
कौलेयकैः श्वभि । 'कौलेयकः सारमेयः' इत्यमरः । आलेद्यापि [जिह्वाभि.] मे भीलेश-
मपि जनयितु न शक्नुयुः । न समर्था इत्यर्थः ॥

प्रासाय प्रयतेत् चेन्निरि तदा का सारवत्ता कवे
 हांसायैव तु सा भवेन्भविमतामासाविवा वेत्सुर ।
 प्रासादेव विना तथा विरचिता मे साहिति प्रासमा-
 ग्भासा निर्झितमेष राषष कृपामासारयास्या मुतौ ॥ ६७ ॥

प्रासाय प्रयतेत् चेत् यत्न इत्थ चेत् तदा कवेः गिरि वाचि का सारवत्ता सारता ।
 नास्तीत्यर्थः । किं च प्रासवत्साहिति मविमतां पुरः भासादिता प्राप्ता चेत् मृषा हासा
 यैव भवेत् । प्रासादेव विना मय विना तथा मे साहितिः प्रासमाक् प्रासवत्सा विरचिता
 मासा निर्झितमेष हे राषष अस्या मुतौ भवत्काले कृपां आसारय वर्धय ॥

भावापत्यचक्रप्रहृतजनन क्षमाजामवाप्य प्रिया
 माज्जावुत्कमपि क्षणेन विदधे यो जामवद्व्य जितम् ।
 भावान्वायववाहुरग्निश्चमहीमाज्जानुजेनावृष
 पूजाकर्मफलं सतां मनसि मे राजा रघूणां वसेत् ॥ ६८ ॥

यः प्रावापत्यचक्रप्रहृतजननः ब्रह्मप्रेषितदिव्यपायससंभूत क्षमायां क्षीतां प्रियां पत्नीं
 प्राप्य भावौ युद्धे सत्कं सोत्कण्ठं अपि जामवद्व्यं परशुरामं बित्तं विदधे । भावान्वायव
 वाहुः अतिदीर्घबाहुः अन्तिकमहीमाजा समीपस्थितेन अनुजेन कर्मणेन भावत सतां
 पूजाकर्मफलं रघूणां राजा स रामः मे मनसि वसेत् ॥

धन्वा सेतुपथस्य सैन्यगतये सिन्धुवारोर्मिनी
 रुन्धाने शरचापशोमितकरः स्कन्धावसकेपुधि ।
 गन्धानेकपचक्रमो मुवि कृतां सधामवन्ध्यां वह
 मिधामात्मनि सोऽवतीर्य सुधिरं स धारयत्येप मे ॥ ६९ ॥

उदारोर्मिनि रुन्धाने । गतिमिति श्रेयः । सिन्धौ सैन्यगतये सेतुपथस्य सेतुमार्गस्य
 धन्वा निर्माता शरचापशोमितकरः स्कन्धावसकेपुधि धन्धानेकपचक्रमः मत्तगजममः
 मुवि कृतां सतां प्रतिज्ञां अर्चन्त्यां सफलां बहन् स रामः मे आत्मनि मनसि अवतीर्य
 इन्त्यां शीप्यताम् । 'मि इन्धी दीप्तौ' । एषः आत्मा तं धारयतु ॥

यालोऽप्यध्वरुप्रये निक्षिपरानालोप्य यच्चित्रक-
 ङीलोऽप्यर्जगवानृपीमिजवतुभीलोमिषिचान्व्यभात् ।
 कालोद्यत्कमलेक्ष्यो भवद्ववन्वालोत्यसवापह-
 प्रैचोक्यप्रसुरेप पूषकुलमूषलोक्यते मे इदि ॥ ७० ॥

यः बाह्येऽपि अश्वरुत्तये विश्वामित्रपायनाकार्यं निक्षिपरान् मापीचसुबाहुप्रमुवात्

आलोप्य नाशयित्वा चित्रकृष्णोः सन् अभ्यर्णगतान् समीपस्थान् ऋषीन् निजतनुश्रीलो-
मिचित्तान् व्यधात् । कालोद्यत्कमलेक्षणं प्रातः कालविकसितारविन्दनेत्रं भवदवज्ज्वा-
लोत्थसतापहृत् त्रैलोक्यप्रभुं पूषकुलभू सूर्यवंशोत्पन्नं एषः रामः मे हृदि आलोक्यते ॥

भक्तं कन्दफलादिरत्नमकुटीरिक्तं जटालं शिरः

शक्तं नाम विशुद्धये शरधनुर्द्युक्तं च पाणिद्वयम् ।

रक्तं नेत्रयुगाञ्चलं निखिलमप्युक्तं त्विदं लक्षणं

व्यक्तं मत्कुलदैवतस्य भुवने नक्तं च रद्रोहिणः ॥ ७१ ॥

मत्कुलदैवतस्य रामस्य नक्तं च रद्रोहिणं भक्तं अत्र कन्दफलादिरत्नमकुटीरिक्तं शिर-
जटालं जटाभरितं नाम अभिधा विशुद्धये [स्मर्तृणा] विशुद्धये शक्तं पाणिद्वयं च शरध-
नुर्द्युक्तं नेत्रयुगाञ्चलं रक्तं निखिलं इदं उक्तं लक्षणं भुवने व्यक्तम् ॥

मिन्तामन्तरिदं निरन्तरमियं चिन्ता वृथा चेतसः

संतापं च तनोतु मुञ्चतु मुदं किं तावता मे मनः ।

संतानद्दुमभीप्सितार्थघटने यन्तारमम्भोनिधे-

हन्तारं दशकन्धरस्य भजते तं ताटकारिं यतः ॥ ७२ ॥

अन्तः अन्तः करणं मिन्ता मेदयतु इयं चिन्ता निरन्तरं सर्वदा वृथा चेतसः सतापं
च तनोतु । मे मनः मुदं मुञ्चतु तावता किम् । न किमपीत्यर्थः । यतः ईप्सितार्थघटने
संतानद्दुमं अम्भोनिधेः यन्तारं दशकन्धरस्य हन्तारं तं ताटकारिं भजते ॥

मित्रं यस्य च चित्रभानुतनयः पत्रं च शत्रुं जयं

पुत्रं चाह जनः कुशं लवमपि क्षत्रं च जात्यश्वितम् ।

सत्रं त्राणपदं च कस्यचिद्वेषेच्छत्रं तदेकं सितं

चित्रं धन्व च दापितं जितवता वृत्रं स पातु प्रभुः ॥ ७३ ॥

यस्य चित्रभानुतनयः सुप्रीवः मित्रम् । पत्रं च वाहनं च शत्रुजयः गरुडः । 'पत्रं
तु वाहने पणं पक्षे च शरपक्षिणो' इति विश्वः । पुत्रं कुशं लवमिति आह (लोके) क्षत्रं
जात्यश्वितम् । कस्यचिद्वेषे विश्वामित्रस्य सत्रं यागं त्राणपदं छत्रं तत् एकं प्रसिद्धं सितं
यस्मै वृत्रं तदाख्यमसुरं जितवता इन्द्रेण । चित्रं शत्रुसंहारक्षमं धन्व च धनुश्च दापितं
दत्तं स प्रभुः पातु ॥

यद्रागस्य पदं विदेहतनया रुद्रायुधध्वंसना-

दुद्रावं विरचय्य येन पिदधे छिद्राणि या रोदसोः ।

भद्रायास्त्वरूपान्वयार्णवतमोनुद्रावणे सा रणे

निद्रामक्षयिणीं समर्पितवती मुद्रा खरद्रोहिणी ॥ ७४ ॥

येन सहायैव अधिकसम्पन्नेन या रोदतो षाबापुषिभ्योः छिद्रामि पितृषु तारुणं उग्रं
 स्यापुष्यसनात् हरणापमजनात् विरक्त्य या मुग्धा रोदतो षाबापुषिभ्योः छिद्रामि पितृषु
 यत्रमास विदेहतनवा पदं अक्षान्बयार्भवतमोनुत् तमोनुत् चन्द्रः रमे रावने अक्षयिणी
 विद्रा दीर्घनिद्रां समर्पितवती खरोहिणी सा मुग्धा मशाय अस्तु ॥

यन्मातुर्जठरेऽन्वमावि नरके यन्मानवैर्दुःसहे-

ऽप्युन्मादादिव मौह्यमाजि न सकृत्तन्मानसे विन्द्यते ।

जन्मासुव्यजतोविष व्यसनितां सन्मानितोक्त्या विद्

स्त्वन्माहात्म्यमवेत्त राम दुरितच्छिन्नादशांत्वां मजे ॥७५॥

मायै हुःसहे नरके नरक्याये मातुः जठरे बहुःसं अन्वमावि अनुमृतं [मना] तदुःसं
 अन्मादादिव वैचिन्नादिव मौह्यमाजि मायसे सकृत्तन्मानसे जन्मासन्तमुद्गासहां अन्मनि
 अक्षन्तमुद्गासहां व्यसनितां सन्मानितोक्त्या विदन् सन्निर्माणिताः सन्मानिताः महात्मा
 तेषां उक्त्वा जानन् मादृशां त्वन्माहात्म्यं दुरितच्छिद् दुरितनिवर्तकं इति मनेष त्वां मजे ॥

यास्तेज कथिताः यो विनकरभीस्तेयकेलीसुत-

स्त्रीस्तेषु किल रक्षसामसुषु चापास्तेषु लङ्कारणे ।

आस्तेनापि रयेन दुर्लभजवाः प्राप्तेः प्रियस्य द्विप

स्तास्ते तावदिषू रभूद्दह मनोपास्ते मनः श्रेयसे ॥ ७६ ॥

याः इषवः तेजःकथिताम्भवाः विनकरभीस्तेयकेलीसुत लङ्कारणे रक्षसां असुषु अपा
 स्तेषु स्त्रीः रक्षणीः तेषु तादां तापं अकुर्वन् । आः इक्ष्वाकर्ष्ये । तेनापि प्रसिद्धवेयथाशिव्यापि
 रयेन गच्छेत् दुर्लभजवाः प्राप्तेः प्रियस्य प्राप्तिरिति कसमार्यां तस्माः प्रियस्य कस्य रे
 तव ता पूर्वोक्तमिष्टेयनविशिष्टाः इषूः तावत्प्रथमतः मम मनः श्रेयसे उपास्ते ॥

ये वेदैर्विदुरस्त्रिपि सुवनान्यायेषसो विष्टपा-

से वेगेन तरन्ति यस्य कथया नावेव सिन्धुं भवम् ।

धावेयुर्युधि यस्य काशुक्युपापवेय दूरेऽरयो

मावेनाऽभुमक्तिना रघुमुवां सेवे समेवेश्वरम् ॥ ७७ ॥

ये वेदैः आशेषः विष्टपात् आज्ञासोऽभुवनानि अस्त्रिपिस्त्रिपिः से वेगेन यस्य
 कथया सिन्धुं समुद्रं नावेव मर्षं संसारं तरन्ति । यस्य काशुक्युपापवेयारवेय अरय
 युधि धावेतुः ते रघुमुवां राघवाणां ईश्वरं अऽभुमक्तिना मयि सेवे ॥

योऽपानि स्मरतामपानि युधि येनापानि लङ्केश्वर-

इक्ष्वापात्परसां नयन्ति यज्ञसामोपा पृथीया अगत ।

मोधादन्यमिधुं कृतार्णवमदव्याधातमाविभ्रतं

मेघामं तमहं भजे परिवृढं वैखानसानां प्रियम् ॥ ७८ ॥

यः स्मरता अघानि पापानि अघानि हतवान् । युधि येन लङ्केश्वर अघानि हतः । यदीयाः यशसा ओघा जगत् श्लाघातत्परता नयन्ति । कृतार्णवमदव्याधातं कृतसमुद्र-मदमङ्गं मोधादन्यं अमोघ इधुं आविभ्रतं मेघामं वैखानसानां प्रियं परिवृढं प्रभुं भजे ॥

रक्षत्वक्षयमङ्गलप्रदपदक्षयक्षप्रसादोन्मिष-

द्रक्षःश्रीवृतपङ्क्तिं कंधरभुजावृक्षच्छिदापण्डितः ।

अक्षय्यप्रबलप्रतापसचिवानृक्षह्वंगान्नय-

न्नक्षत्रेशसदक्षचारुवदनः स क्षत्रियग्रामणीः ॥ ७९ ॥

अक्षयमङ्गलप्रदपद अक्षयमङ्गल मोक्ष । तथाक्षप्रसादोन्मिषद्रक्ष श्रीवृतपङ्क्तिं कंधरभुजावृक्षच्छिदापण्डित व्यक्ष परमेश्वरः तस्य प्रसादेन अनुग्रहेण उन्मिषन्ती वृद्धिमती या रक्ष श्री तथा परिवृत पङ्क्तिं कंधर रावण तस्य भुजा एव वृक्षा तेषां छिदा छेदः । भुजा-च्छिदाशब्दो आकारान्तौ । तस्मिन् पण्डित समर्थः । नक्षत्रेशसदक्षचारुवदनः अक्षय्य-प्रबलप्रतापसचिवान् रक्षह्वंगान्नयन् क्षत्रियग्रामणी स राम रक्षतु ॥

रथ्याया निलये सतां सदसि वा मिथ्यावचो यद्ब्रुवे

तथ्यालापमपि त्यजामि कुशले पथ्यावहेद्यो गतिम् ।

कथ्या तन्मम दुर्गतिर्भवति योन्मथ्यावहातुं च तां

कथ्यादित्यकुले कृतोदयमिनं तिथ्यां नवम्यां भजे ॥ ८० ॥

रथ्यायां निलये गृहे सता सदसि वा यत्कारणात् मिथ्यावच अनृतं ब्रुवे ब्रवीमि । यः कुशले पथि गतिं आवहेत् । तं तथ्यालापमपि त्यजामि । तत्तस्मात्कारणात् कथ्या दुः सहा या मम दुर्गति भवति ता उन्मथ्यावहातुं नवम्या तिथ्या कथ्यं श्लाघ्यं यदादित्यकुलं तस्मिन् कृतोदयं कृतावतार इनं प्रभुं भजे । 'इन सूर्ये प्रभौ' इत्यमरः ॥

राकानाथनिभाननं वसुमतीतोकामिरामाकृतिं

पाकारातिपुरःसरामरसदःशोकापनोदक्षमम् ।

कोकानन्दनवंशजप्रतपरीपाकावकृष्टोदयं

केकावन्नवपिच्छनीलवपुषं लोकामहे चेतसि ॥ ८१ ॥

राकानाथनिभाननं वसुमतीतोकामिरामाकृतिं वसुमतीतोकः सीता । पाकारातिपुर स-रामरसदः शोकापनोदक्षमं पाकाराति इन्द्रः । कोकानन्दनः सूर्यः तस्य वंशजप्रतपरीपाकावकृष्ट उत्पन्न उदय यस्य तम् । केकावन्नवपिच्छनीलवपुषः केकावन्तः मयूराः तेषां नवपिच्छानि नूतनवर्हाणि तद्वत् नीलशरीरं चेतसि चित्ते लोकामहे ॥

राकेन्दुप्रतिमाननस्य महिमा हा केन वा वर्ण्यते

लोके यत्र द्वारसोऽजनि महान्काकेऽपि सान्द्रागसि ।
एकेनैव क्षरेण येन समरे नाकेषसुनुर्हत

लोकेनाकुञ्जचेतसा मुवि नृणा नाकेतवासी गतिः ॥ ८२ ॥

राकेन्दुप्रतिमाननस्य महिमा लोके केन वा वर्ण्यते । न केनापीत्यर्थः । हा यत्र रामे सान्द्रागसि सीताविषयमहर्षपराभवति काकेऽपि काकस्वभरे जयन्तेऽपि महान् द्वारसः अजनि । येन समरे नाकेषसुनुर् हासी एकेनैव क्षरेण इत समुद्रि लोकेनाकुञ्जचेतसा नृणां नाकेतवासी गतिः ॥

रूप यस्य वदन्ति दत्तमदनक्षेपं तुरापं परै-

भ्याप राक्षसमण्डलक्षयकरं कोप च पादच्छिद्यम् ।

शाप कोकवभूवियोगजनन व्यापन्नरक्षापर

मूप स वलमममार्गवमहादोष नमस्कृमहे ॥ ८३ ॥

रस्य रूपं दत्तमदनक्षेपं कृतमन्नभनिन्दम् । परैरुरापं चापं मादच्छिद्यं कोपं च राक्षस मण्डलक्षयकरमिति वदन्ति । यस्य शाप पक्षिवभूवियोगजननं कोकवभूवियोगजननं कोकवभूवियोगः पक्षी त बोधयति पुरुषेण संयोजयतीति कोकवभूवियोगः सूर्यः तद्गच्छेऽपि सा तस्मिन् जगत् जनयतीति जननं जन्मोत्पादकमिति जगत् वदन्ति । व्यापन्नरक्षापरं क्षरभाष्यतर्षणपुरं परं वलमममार्गवमहादोषं सवच्छितपरस्तुधममहत्परं त मूपं वमस्कृमहे ॥

रोपान्धस्य दृशाननस्य शिरसां दोषां च यक्षिष्यते

पूया च्युतिनाशुगेन हृतवान्धोपाङ्घ्रिते सगरे ।

एपाङ्गीक्रियतां ममाच्छिपुटी दोषानिमार्त्तिकता

क्षेपाङ्गे क्षयितस्य सत्रमवतो वेपान्तरेणामुना ॥ ८४ ॥

य- रोपान्धस्य दृशाननस्य शिरसां दोषां च । बाहूनामिदमर्थः । यक्षिष्यते शिरसि दत्त बाहवा विद्यतिः आहस्य यक्षिष्यते योपाङ्घ्रिते गर्जनायुक्तं सगरे मुखे पूयाच्युतिना सूर्यसदृशकान्तिना आशुगेन बाणेषु हृतवान् । दोषान् निमार्त्तिकता निहृतकन क्षेपाङ्गे क्षयितस्य सत्रमवतः महाभिष्णोः वेपान्तरेणामुना रामेण एषा ममाच्छिपुटी अङ्गीक्रियताम् । प्रार्थनायां शोद् ॥

लीलावारिवमन्मथारिभनुपे साळावलीलाविने

शीलावर्जितवापसाय विद्विद्यस्वालावलीलाभ्यये ।

नीलादिप्लवगार्चिताङ्घ्रियुगलीमूलाय लङ्कापतेः

कालायाकलयामि भूमितनयाहेलासखायाञ्जलिम् ॥ ८५ ॥

लीलादारितमन्मयारिधनुषे अनायासखण्डितशैवचापाय । सालावलीलाविने छेदिने
शीलं सद्भाव तेनावर्जिता. तापसा यस्य तस्मै । विशिखज्वालावलीढाब्धये अवलीढ-
पीत । नीलादिप्लवगार्चिताङ्घ्रियुगलीमूलाय लङ्कापते कालाय । भूमितनया सीता ।
हेलासखाय क्रीडासुहृदे । अञ्जलिं जाकलयामि ॥

वाचावारितमप्यभीक्षणमहह प्राचासृषीणां मता-

नाचारानपहाय धावति मनो नीचावतीर्णे पथि ।

हा चापल्यहतस्य तन्नियमने का चातुरी मे ततो

याचान्यानय मे वशं त्विदमिति त्वा चापपाणे विभो ॥ ८६ ॥

मे मन. वाचावारितमपि प्राचा ऋषीणा मतानाचारान् अपहाय त्यक्त्वा नीचावतीर्णे
पथि नीचगम्ये पथि अभीक्षण पुन धावति गच्छति । अहह आश्चर्यम् । चापल्यहतस्य
मम तन्नियमने तस्य मनस नियमने स्थिरीकरणे का चातुरी । सामर्थ्यं नास्तीत्यर्थं । हा
इति खेदे । तत तस्मात् कारणात् हे चापपाणे विभो, इदं पूर्वोक्तं मन मे वशं नय इति
त्वा त्वा याचामि प्रार्थयामि ॥

वाक्यानामुचितं पदं हृदय वाल्मीक्याननान्निर्यतां

कोक्यानन्दकृदन्वयं भज नमोवाक्या सुरेन्द्रानुजम् ।

केक्यारूढसुरामिरूपवपुषं पाक्याब्धिमस्त्रौजसा

नाक्याराध्यपदं च जीवपरयोरैक्यावबोधाप्तये ॥ ८७ ॥

हे हृदय । संबोधनम् । वाल्मीक्याननात् वाल्मीकिमुखात् निर्यता निर्गच्छता वाक्याना
पदाना उचित योग्य पद स्थान कोकानन्दकृदन्वय सूर्यवंश सुरेन्द्रानुजं उपेन्द्र केक्या-
रूढ सुव्रह्मण्य तस्य इव आभिरूपवपुष अस्त्रौजसा आभेयास्त्रतेजसा पाक्याब्धि शोषि-
तसमुद्रं नाकिन देवा तै आराध्यपद रामं जीवपरयो जीवात्मपरमात्मनो ऐक्याव-
बोध अद्वैतज्ञानं तस्याप्तये प्राप्तये नमोवाक्या भज ॥

वासेनातिजुगुप्सितेषु नगरेष्ववासेतुवाराणसि

त्रासे वद्धरुचिर्न चैव कृतवानासेवनं ते विभो ।

त्रासे सत्यधुनातिधोरनरकादासेदुषस्त्वां मम

व्यासेधस्तव किं क्षमो रघुपते दासेषु कर्तुं कृपाम् ॥ ८८ ॥

आसेतुवाराणसि काशीरामेश्वरपर्यन्तेषु अतिजुगुप्सितेषु अतिनिन्दितेषु । नगरवासस्य
निषिद्धत्वादिति भावः । [नगरेषु वासेन सहित इति शेष] त्रासे भक्षणे वद्धरुचि.

बद्यावरः सन् बहू हे विभो ते आसेषम न चैव कृतवान् । अत्रुनातिबोरनरकत्वात् प्राप्ते
सति हे रजुपते त्वां आसेषुव प्रपन्नस्य मन दासेषु कर्तुं व्यासेषः निवेशः क्षमः किम् ॥

विद्वान् यः कुहनामृगं बिरहितं वध्वा निरीक्ष्योदरं
सुद्वान् पश्चिमुखात्त्रियां रिपुहतां वध्वाभिमन्मोनिधौ ।

रुद्वान् शत्रुपुरीं प्रवंगमभटैः कुद्वान् रणायागत-

न्धुद्वारीननयत्स मे रजुपतिर्विध्वाश्रुतिः स्याद्वृतिः ॥ ८९ ॥

यः कुहनामृगं मारीचं विद्वान् वध्वा सीतया बिरहितं उद्वान् निरीक्ष्य पश्चिमुखात्
पत्यायुषो मुखात् त्रियां रिपुहतां राक्षसहतां कुद्वान् ज्ञात्वा भन्मोनिधौ आश्रितं सेतुं वद्वान्
शत्रुपुरीं रुद्वान् प्रवंगमभटैः रुद्वान् रणाय आगतान् धरीन् कुद्वान् युद्धा भवन्तः सः विध्वा
कृति विष्णुस्त्री । 'विष्णुः श्रीवत्सलाम्बुज इक्ष्मरः । रजुपतिः पतिः स्यात् ॥

विध्वादित्यविलोचनः समिति यो विद्वान् बलात्कैटभं
मध्वापातमपि प्रकल्प्य जलधौ वध्वान् शङ्क वहन् ।

स्रग्ध्वा जन्म रघोः कुले निहतवान्ध्वावतीर्णस्थितिं

वध्वाभोपकमाशर हरतु मे स ध्वान्तमन्तर्गतम् ॥ ९० ॥

विध्वादिभ्यश्चोचनः वन्सूर्यश्चोचनः यः समिति बलात् कैटभं विद्वान् इत्या मध्वा-
पातमपि तदास्यात्पुरवधमपि प्रकल्प्य जलधौ शङ्क वहन् वध्मौ । रघोः कुले जन्म
स्रग्ध्वा सन् ध्वन्वावतीर्णस्थितिं हुमायैगामिनः वध्वाभोपकं सीतापहृतारं माधुरं रावर्चं
निहतवान् पश्चात् सः मेऽन्तर्गतं ध्वान्तं पार्यं हरतु प्रार्थनायां शब्दः ॥

वीरेऽप्यर्पितशासनो नृपरिपौ यो रेणुकासंभवे
यो रेजे वक्षकंधरस्मयहर तारेक्षमप्यर्धयम् ।

पारेसिधु निष्ठाचरा समिदलंकारेण येनाहता

नौरेतस्य कथा भवाम्बितरणे सारेति मोदामहे ॥ ९१ ॥

यः नृपरिपौ रेणुकासंभवे वीरेऽपि पारशुरामेऽपि अर्पितशासनः । यः वक्षकंधरस्य
महरं तारेक्षमपि बाष्पिनमपि अर्धयन् पीडयन् । येन पारेसिधु निष्ठाचरा राक्षसादयः
समिदलंकारेण युद्धवीरेण । येनेत्यस्य विशेषणमेतत् । एतस्य रामस्य कथा भवाम्बितरणे
सारा इहा नोः इति मोदामहे ॥

वेदान्ते इति यद्भजन्ति मुनयो नादान्तवेद्यासकं

स्वेदान्ताय कृतस्यर्वं क्षतमस्तभीदान्तकाभोधिवै ।

वेदाङ्गोपममैयिलीकुचवत्स्वेदान्धुलेसाङ्घित

भोदाभोधिविहारव मनसि क्षत्पावान्भुज पातु माम् ॥ ९२ ॥

मुनय वेदान्ते ब्रह्मशास्त्रे नादान्तवेद्यं विन्दुस्वरूपेण वेद्य- आत्मा यस्य तथोक्तं यत्पा-
ण्म्वुज खेदान्ताय जन्मखेदनिवृत्तये हृदि भजन्ति शतमख् इन्द्र श्रीदान्तः विष्णुः कः
ब्रह्मा । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्' इति मेदिनी ।
प्रम्भोधिपः समुद्र एतै कृतस्त्वं वेदाज्ञोपममैथिलीकुचतटस्वेदाम्बुलेशाङ्कितं मनसि
सोदाम्भोधिविहारदं तत्पादाम्बुजं मा पातु ॥

व्यग्रा मन्मथवह्निना मनसिजोद्भ्राकृतिं प्राप्य यं

विग्रा शूर्पणखा कृता निजवपुष्युग्रा सुमित्रामुवा ।

स प्रावर्षिवधूकृदङ्घ्रिरजसा सप्राहकूर्माण्डजं

न्यग्राशिं पयसां प्रतप्य कृतवानृध्रामणीः पातु नः ॥ ९३ ॥

मनसिजोद्भ्राकृतिं मन्मथवद्रूपिणं यं निजवपुषि उग्रा । क्रूरशरीरेत्यर्थं । शूर्पणखा
राक्षसी प्राप्य मन्मथवह्निना व्यग्रा सती पीडिता सती सुमित्रामुवा लक्ष्मणेन विग्रा विग-
तनासिका । 'वेद्यो वक्तव्य' इति नासिकाशब्दस्य ग्रा इत्यादेश । कृताङ्घ्रिरजसा प्रावर्षिव-
धूकृत् प्रावाणं ऋषिवधूकरोतीति प्रावर्षिवधूकृत् अहल्याशापनिवृत्तिकर्ता सप्राहकूर्माण्डजं
पयसा पतिं न्यग्राशिं अल्पसरितं कृतवान् स नृग्रामणी नृश्रेष्ठ पातु न ॥

व्याजानाकलितानि योगिहृदयाम्भोजानि यस्यास्पदं

पूजा यस्य जनाय यच्छति तपोभाजामलभ्यं पदम् ।

यो जानात्युदधिं विशेषयितुमप्योजायमानैः शरै

राजानं तमह भजे त्रिजगतां श्रीजानकीनायकम् ॥ ९४ ॥

यस्य व्याजानाकलितानि निष्कपटानि योगिहृदयाम्भोजानि आस्पदम् । यस्य पूजा
जनाय तपोभाजातपस्विना अलभ्य पदं यच्छति । य उदधिं ओजायमानै तीक्ष्णैः शरै वि-
शेषयितुं जानाति । त्रिजगता राजान श्रीजानकीनायकं सीतापतिं त रामं अहं भजे ॥

शम्बालंकृतपाणिवर्णितशरस्तम्बाय पाथोनिधे-

र्जम्बालीकरणेषुवे जनकजाविम्बाधरास्वादिने ।

अम्बानाथजुषाञ्जनेन मरुतां संबाध उक्तात्मने

कुम्बाकारकपित्रजाय करुणालम्बाय तस्मै नमः ॥ ९५ ॥

शम्बालंकृतपाणि इन्द्र तेन वर्णित शरस्तम्ब शरसमूहः यस्य । पाथोनिधे समुद्रस्य
जम्बालीकरणेषुवे जम्बालीकरण पङ्कीकरणम् । जनकजाविम्बाधरास्वादिने मरुता देवाना
सबाधे समर्दे अम्बानाथजुषा सशिवेन अञ्जनेन ब्रह्मणा उक्तात्मने उक्त आत्मा परमात्म-
स्वरूप यस्य । रावणवधानन्तर ब्रह्मा रामं अस्तौषीदिति रामायणकथा । कुम्बाकारकपित्र-
जाय अतिनिविडवानरसेनासमावृताय । 'कुम्बा सुगहना वृत्तिः' इत्यमरः । करुणालम्बाय
तस्मै नमः ॥

शारीरघुसिरेखया हचिरया वूरीकृतान्मोषर
 शारीरसमयमज्जनं चनकृपाशारीविहारदुमम् ।

गौरीनाथघनुर्दुह पदरजोनारीकृपप्रखर

शारीरद्विपमार्धरक्षजकलापारीपभीडे विमुम् ॥ ९६ ॥

शचिरया शारीरघुसिरेखया शरीरश्लेवं शारीरा शरीरसंन्यिनी या सुखि अन्तिः
 तस्याः रेखया वूरीकृतान्मोषरं शारीरसमयमज्जनं चनकृपाशारीविहारदुमं शारी पक्षिभि-
 क्षेपः । गौरीनाथघनुर्दुहम् । पदरजोनारीकृपप्रखरम् । शैलीमूर्ता अहस्ता पादभूसा परि
 मुखामश्यास्यैः । शारीरद्विपम् । मार्तण्डनकलापारीणं विमुं ईडे खीमि । 'ईड स्तुती' प्र

श्रीसाळंकृतये हरीसससये सासागजाळच्छिदे

काळयाभिसराय शकृतनये शैलाकृपा सेनया ।

हेळानदजलाकराय कळये नीलाङ्गकायाजळी

श्रीलाकृतनिशाटनायकशिर कीलाळपाराकिरे ॥ ९७ ॥

श्रीसाळंकृतये शीळ सचरितं अकंकृतिरसंभरः पस्य तस्मै । हरीशरकये वानरेणस
 सुमीवस मित्राय । 'वमानिसेन्द्रवन्त्रार्कविष्णुसिंहाशुवाग्निपु । शुक्रद्विकपिनेकेषु हरि'
 हस्रमः ॥ सास्यगजासिच्छे सप्तसाक्षप्रमये शकृतनये वासिनि अकनव अभिघाटय शै
 लाकृपा शिखरहारिम्बा सेनया हेळानदजलाकराय नीलाङ्गकाय कीलाकृतनिशाटनायकशि
 रःश्रीसससपाराकिरे कीलयो जनायासेन कृतमि भिषत्रावि निशाटनायकशिरोसि रावण
 शिरासि तान्नेव कीलास्यमि अकनि तयां वाराः तां शिरतीति तयोकाव ॥

श्रीपादम्यसनेन यो मुनिवभूषापापनोद व्यघा-

स्तोपान त्रिविधस्य सेतुमकृपाशूपाखर्गे च यः ।

कोपादस्रमुच रणे दशमुस्र व्यापादयामास य

व्यापालकरणं स मेऽस्तु क्षरण भूपालचूडामणि ॥ ९८ ॥

यः श्रीपादम्यसनेन दिम्बचरत्सपत्तेन मुनिवभूषापापनोदं अहस्ताशापनिहति व्यघाद
 चक्षर । यः अकृपाखर्गे सतुहमध्ये त्रिविधस्य सर्मस्य तोपानं तस्यापकं सेतुं अकृत । यः
 रणे कोपात् अस्रमुचं दशमुस्रं व्यापादयामास व्यापालकरणः सः भूपालचूडामणिः मे
 शरर्म अस्तु ॥

श्रीहीन व्यययन्ति ये घनमहादेहीति याहीति वा

म्वाहीकानिच न स्मराम्यपि पतीन्दोहीयसीनां गवाम् ।

देहीतीरितमन्तरेण ददते यो हीदितं देहिनां

पाहीति मुबतो रघूदद दयावाही स सेभ्योऽसि मे ॥ ९९ ॥

ये नराः धनमदात् श्रीहीनं दरिद्रं एहि आगच्छ याहि गच्छ इति व्यथयन्ति पीडयन्ति तान् दोहीयसीना पयस्विनीनां गवा अधिपतीनपि । इदमुपलक्षणम् । अतिसपत्रानपि याहीकानिव वेदवाह्यानिव न स्मरामि । यं राम. देहीति ईरितमन्तरेण याच्या विनैव देहिनां प्राणिना ईहितं अभीष्टं ददते ददाति । 'दद दाने' । लडेकवचनम् । हे रघूद्वह पाहीति श्रुवत मे दयावाही दयालुः त्वं सेव्योऽसि ॥

श्रुत्वा वेदशिरांसि तन्निगदितं मत्वा यथावन्नरः

स्मृत्वाभीक्ष्णमिदं लभेत विग्रयं हित्वात्मसाक्षात्कृतिम् ।

यत्त्वाह क्रममित्यभागमशिरस्तत्त्वावबोधोदये

सत्त्वाकार तदेव राम सुलभं न त्वामनत्वा नृणाम् ॥१००॥

नरः वेदशिरामि वेदान्तानि श्रुत्वा शुभमुखात् ध्रुवं कृत्वा यथावत् साकल्येन अभीक्ष्ण पुन पुन स्मृत्वा मननं कृत्वा विशयं सशयं हित्वा आत्मसाक्षात्कृतिं मोक्षं लभेत इति निगमः वेद इत्यमेव क्रममाह । तत्त्वावबोधोदये जगन्मिथ्या ब्रह्म सत्यमिति ज्ञानोत्पत्तौ सत्त्वाकारसद्भूतेण प्रकाशितरूप हे राम, पूर्वोक्तमोक्षप्राप्तिरपि त्वामनत्वाप्रणम्य । न त्वदुपासना विना यदाचिदपि अन्योपायेन मोक्षप्रसक्तिर्नास्तीत्यभिप्रायः ॥

संन्यासे नियतात्मभिः स्ववगमं वन्याविहारप्रियं

मुन्याराधनतत्परं वसुमतीकन्यासहायं भजे ।

तन्यादेप शुभान्यनन्यसदृशं मन्याशरेन्द्रादृता-

पन्यायक्षितिलोकरक्षणकलाधन्यायमानो विभुः ॥ १०१ ॥

संन्यासे वैराग्ये नियतात्मभिः निश्चलचित्ते अवगमं अवगन्तु योग वन्या वनसमूहः तत्र विहारप्रियं मुन्याराधनतत्परं वसुमतीकन्यासहायं भजे । अनन्यसदृशमन्या. अहंकारवन्त ये आशरेन्द्रा. राक्षसा रावणादयः तै आहतः आदरेण कृत अपन्याय. यस्मिन् तस्य क्षितिलोकस्य भूलोकस्य रक्षणकलाधन्यायमानः रक्षणविधाप्रवीण. एष विभु शुभानि तन्यात् कुर्यात् ॥

सत्राणार्थमजात्मजस्य नृपतेः पुत्रायमाणो हरिः

सत्रासान्विधुरान्न केवलमसावत्रावनीमण्डले ।

सुत्रामप्रमुखैर्मरुद्भिरखिलैः सत्रा जवादेयिवा-

न्यत्रासन्नरकाश्च नारकिजनास्तत्रापि नस्त्रायताम् ॥ १०२ ॥

सत्राणार्थं सत्परित्राणार्थं अजात्मजस्य नृपते दशरथस्य पुत्रायमाण. पुत्रवदानरमाण. असौ हरिः सत्रासान् भयसहितान् अत एव विधुरान् दु खितान् अत्रावनीमण्डले केवलं

न प्रावतां किंतु सुत्रामप्रमुखै महद्भिः इन्द्रादिवैभैः सत्रा छाकं बवात् एयिवान् आगत
सन् यत्र मस्मिन् लोके मरुतः निरत्ना गारुडिभ्यः सत्रापि नः प्रायताम् ॥

संजातं सविष्टुः कुलादुपनिपत्तु जाषिवासिद्विप

मन्वान वपुषा नवान्मुक्महपुत्रावलेप मजे ।

मन्वावर्षितवृक्षमस्ततटित्वाशिज्जारुषा कार्मुके

कजानुक्रियमाणलोचनरुषि स जानकीवृक्षमम् ॥ १०३ ॥

सविष्टुः सूर्यस्य कुब्जत्वं संजातं उपनिपत्तु जाषिवासिद्विप उपनिपत्तु इत्यत्रासिनं वपुषा
वृषीरेण नवान्मुक्महपुत्रावलेप मीमन्मुक्मन्तिपुत्र ॥ मन्वान तिरस्कृतं अस्ततटिता
तटितोऽपि अधिकमन्वा शिवास्वाभ्यामन्वा मन्वो मनोद्रे कार्मुके वपुषि अर्षितवृक्षं
कंजानुक्रियमाणलोचनरुषि क्वं पद्य तं जानकीवृक्षम एव मजे ॥

सजज्ञे शुभधीः सकृद्विपदां मन्त्रनिपूनामुघ

गुच्छिच्छिनि सहितेषु च वहन्कञ्छवाक्षो हि यः ।

संजस्यं निगमैः क्षिरीपसुमनः किञ्चस्करेणुपुति

तं जप्यास्वमुसाधवेन करुणापुत्रस्वरूपं मजे ॥ १०४ ॥

शुभधीः शुभं जगतां कर्तुं धीः यस्य तपोक्तः । विविपदां देवानां रिपून् मजन्मुघ
च्छिनि ज्यास्यद्युते मनुषीभ्योऽर्षितम् । संहितेषु वाच आयुषं आपादि च वहन्
कञ्छवाक्षः पद्यपत्राद्यः यः संजज्ञे निगमैः संजस्य क्षिरीपसुमनः किञ्चस्करेणुपुति उमा-
धवेन जप्या आदया यस्य तं करुणापुत्रस्वरूपं देवाराशिभ्यः मजे ॥

साधार यत्सत्त्वो नतिकरे साधावसाधावपि

श्लेषाकृष्टघनुव्युताश्लिनामेधायमानान्मुषि ।

आधारो यत्सामबाहसरोधामस्ताना विधौ

मेधामेधयतु स्तुतो रघुपतिर्मेघात्मुस्यै सुरैः ॥ १०५ ॥

नतिकरे मन्त्र सार्था असाधावपि साधारण्यसत्त्वः साधारण्येन सामान्येन निर्धि-
शेपनेति यावत् । अस्तन्ती कृपा यस्य स तपोक्तः श्लेषाकृष्टघनुव्युताश्लिनि कोपेन
कोपेन आहृत्यं यत् मनु तस्मात् स्तुतस्य अश्रम्य आमेयाश्लस्य शिपिना एतन्मामा
मुषि प्रभावमाय कृष्टवत् आचरितं अवाहसरोधामस्ताना सरय्याः रोषा तर्तं तत्र
मया यायाः । अस्तन्नुर्मल कर्तुं इत्यमरः । अवाहताः सरयूरोधामग्रा वैश्वे । शिपि-
तानामिहस्यैः । विधौ करणविषये आपारः भावमुक्ताः ब्रह्मादिभिः सुरैः स्तुतः रघुपतिः
रामः मे मेधां प्रज्ञां एषयतु वपवतु ॥

सुप्रज्ञातवलोऽर्कजेन कपिनाप्यप्रत्ययध्वंसना-
 त्त्वप्रस्थानपवार्षणाय जलधौ क्षिप्रप्रकीर्णाशुगः ।
 विप्रत्राणपरो विरोधिनगरीवप्रच्छिदाकृच्छरः
 स प्रष्टो रघुवंशलब्धजनुपा नृप्रक्षयायास्तु न ॥ १०६ ॥

अप्रत्ययध्वसनात् दुन्दुभिकलेवरक्षेपनसालप्रभेदना अनिश्रयनिवारणेन अर्कजेन
 कपिनापि सुग्रीवेणापि प्रज्ञातवल् स्वप्रस्थानपवार्षणाय त्वस्तेनागमनाय जलधौ समुद्रे
 क्षिप्रकीर्णाशुगः । विप्रत्राणपरोः विरोधिनगरीवप्रच्छिदाकृच्छरः शत्रुनगरसालभिद्वाणः रघु-
 वंशलब्धजनुपा रघुवश्यनृपाणा । प्रष्ट अग्रगामी । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' इति निपातः । स
 रामः न नृप्रक्षयाय पापक्षयाय अस्तु ॥

सुत्रामप्रमुखैर्दशाननचमूवित्रासितैरर्थितः ।

पुत्रायेष्टिकृतोऽभवद्दशरथान्मित्राभिजातान्वये ।

पित्रानृष्यविधित्सया दयितया सत्रानुजेनापि यः

सत्रावासमवापितः किमितरैः स त्रातुमस्मानलम् ॥ १०७ ॥

यः दशानलचमूवित्रासितैः रावणमन्यवित्रस्तैः सुत्रामप्रमुखैर्दशाननचमूवित्रासितैः अर्थितः
 पुत्राय पुत्रं प्राप्तुं इष्टिकृत दशरथात् मित्राभिजाता सूर्यवंश्या रघवः तेषां अन्वये वंशे
 अभवत् । पित्रानृष्यविधित्सया पितृकृणानिश्रयर्थं दयितया सीतया अनुजेन लक्ष्मणेन
 सत्रा साकं सत्रावास सत्राणां यागानां आवासं स्थानभूतं अवापितः प्राप्तः । इतरैः विष्ण्वा-
 दिभिः किम् । स रामः अस्मान् त्रातुं अल पर्याप्तम् ॥

सेतुर्येन समस्तपापदलनाहेतुर्निवद्धोऽर्णवे

जेतुर्यस्य रणे रिपूपशमने चातुर्यमन्यादशम् ।

धातुर्यत्प्रकृतिर्गिरा प्रकटिता यातुप्रभौ पातिते

जातु द्रष्टुमसुं लभेय किमहं हा तुद्यते मे मनः ॥ १०८ ॥

येन समस्तपापदलनाहेतुः समस्तपापनिवृत्तिहेतुः सेतु अर्णवे समुद्रे निवद्धः । जेतुर्ज-
 यशीलस्य यस्य रणे रिपूपशमने शत्रुहननविषये चातुर्यं सामर्थ्यं अन्यादशमदष्टचरम् ।
 यातुप्रभौ राक्षसप्रभौ पातिते सति यत्प्रकृतिः यस्य रामस्य प्रकृतिः यथातथ्यं धातुः ब्रह्मणः
 गिरा प्रकटिता । इमं राम जातु कदाचित् द्रष्टुमहं लभेय कि इति मे मनः तुद्यते दुःखितं
 भवति । हा इति खेदे ॥

सेवित्वा कपयोऽपि यं मुमुचिरे त्रैविध्यबोधं विना

यो विष्णोस्तनुभेद एव धरणावाविर्बभूव स्वयम् ।

सावित्राम्बयर्जं तमाशरचमूलावित्परावच्छरं

देवि त्व मज धारणे हरभनुर्द्वैविष्यविद्यागुरुम् ॥ १०९ ॥

कपटोऽपि न राम सेवित्वा त्रैविष्यबोधं विना स्वब्रह्मनगादिभ्रमं विना मुमुक्षुरे मुष्ण
व्यमबन् । विष्णो इरेः तनुभेद एव न भरणी स्वव रामरूपेण आविर्बभूव । सावित्रा
न्वयवं आशरचमूलावित्परावच्छरं राष्ट्रसंस्मृतास्ते अतिप्रेमयुक्तवार्ध हरभनुर्द्वैविष्यविद्या
गुरुं शिवश्यामब्रह्मनवीर्यं तं रामं हे देवि मते त्वं मज ॥

सोमेनोपमितानने वसमुक्षुभेमेवरप्रापके

भूमेरात्मजमानुजेन च गुणारामेण संसेविते ।

वामे घन्व करे शर तदपरे रामे वृषाने घन-

श्यामे जामति रक्षणासंमितरा का मे गतिः स्मात्तळे ॥ ११० ॥

सोमेन चन्द्रेण उपमितानने । वसमुक्षुभेमेवरप्रापके इक्षुसुखस्य एवमस्य सेमेतरं
नाशं तदप्रापके । भूमेरात्मजवा सीतवा गुणारामेण गुणधामिना अनुजेन स्वस्मयेन च
संसेविते वामे करे धनुः तदपरे वामे पाशौ शरं वृषाने वनश्यामे रामे रक्षय्यै
जामति सति स्मात्तळे भूतके मे इतरा रामभिरा का गतिः । न अपि इत्यर्थः । राम
एव मां रक्षेदित्यर्थं ॥

सर्वाणाधरवन्दितेन रणमूर्ध्वीकरेणेषुष्या

निर्वातां कृतवाभिशाचरपतेर्जुर्वाङ्गीनीयां पुरीम् ।

सर्वाभावितसर्वैरिषिमवा कुर्वात मे संपद

जुर्वाभिविदमित्रवा यमजनामुर्वाकुमारीपति ॥ १११ ॥

सर्वाणाधरवन्दितेन नारदवन्दितेन एवमूर्ध्वीकरेणेषुष्या एवमूर्ध्वीकरवत् अतिशौरः
इन्द्रः तेन वायेन निशाचरपतेः रावणस्य गुर्वाङ्गीनीयां पुरवा भृहस्पतिवा ईङ्गीनीयां सुखा
पुरीं सदां निर्वातां वीरवर्हितां कृतवान् । सर्वाकुमारीपतिः सीतापति श्रीरामः सर्वाभा
वितसर्वैरिषिमवा सर्वाभावितः अस्मीहृत सर्वैरिषिमवा यवा गुर्वा एषितमित्रवान्
यजवा संपदं मे कुर्वात ॥

स्वर्भेज्जिडरिचमूर्ध्वदाशुगाहवाभिर्मेरिक्के संयुगे

मुर्भेठव्यकरी च येन भवशक्तिर्भेषजाप्यस्यते ।

धर्मेणाशुयुजामुना स्वगतनावर्भे मपोनो वय

गर्भेणाजसुतस्य मुन्दरमणीनिर्मेदिना सेखरा ॥ ११२ ॥

आदिर्भक्तः शम्भवावमानाः भेर्भः वसिन् तस्मिन् आविर्भेदिक्के संयुगे युदे यदाहृष-

हता यस्य रामस्य आशुगहता वाणहता अरिचमू शत्रुसैन्यम् । स्वरिति अव्ययम् । स्वर्गं भेजे जगाम । नु मनुष्यस्य भेतव्यकरी भयंकरी भवस्क् ससारव्याधिः निर्भेषजा जिकित्सारहिता येन रामेण अस्यते निरस्यते । 'असु क्षेपणे' । कर्मणि लट् । प्रथमपुरुषैकवचनम् । खगतनौ वायसरूपिणि मघोन इन्द्रस्य अर्भे अर्भके जयन्ते दर्भेण कुशेन अश्रयुजा अश्रकार्यं कुर्वता सुन्दरमणीनिर्भेदिना ताटकाधातिना अमुना अजसुतस्य दशरथस्य गर्भेण वयं सेश्वरा सनाथा ॥

स्तोमाय त्रिदिवौकसामुपहृतक्षेमाय हत्वा रिपू-

न्रामाय प्रथमानसुन्दरगुणग्रामाय तस्मै नमः ।

श्यामाय त्रिपुरारिचापदलनोद्दामाय लङ्कापुरी-

भीमाय क्षितिकन्यकारमणिनः कामाय कोदण्डिने ॥ ११३ ॥

रिपून् हत्वा त्रिदिवौकसा देवानां स्तोमाय संघाय उपहृतक्षेमाय उपहृतक्षेम येन तस्मै । प्रथमानसुन्दरगुणग्रामाय श्यामाय त्रिपुरारिचापदलनोद्दामाय लङ्कापुरीभीमाय क्षितिकन्यारमणिनः सीतायाः कामाय कामरूपाय कोदण्डिने रामाय तस्मै नमः ॥

हर्यक्षेभरतक्षुखङ्गचमरीकिर्यच्छमल्लकुलं

निर्यद्भोगि वनं झिरा पितुरगाद्भुर्यः स्वधर्मस्य यः ।

निर्यन्नं खरदूषणत्रिशिरसः स्वर्यद्धता लेभिरे

पर्यस्यत्वहिमांशुवंशजनुषां वर्यः स पापानि नः ॥ ११४ ॥

स्वधर्मस्य धुर्यः निर्वाहकः यः पितुः गिरा हर्यक्षेभतरक्षुखङ्गचमरीकिर्यच्छमल्लकुलं त्रिशिरसः खरदूषणत्रिशिरसः स्वः स्वर्गं लेभिरे प्राप्ताः । अहिमांशुवंशजनुषां सूर्यवंशानां वर्यः स न पापानि पर्यस्यतु निवर्तयतु ॥

हन्तुं प्राक्तनदुष्कृतानि जगतां मन्तुं भृशानित्यतां

कन्तुं जेतुममुत्र चेह समुपारन्तुं फलेष्वादरात् ।

यन्तुश्चेन्द्रियजातमागमशिरो गन्तुं च वक्राद्गुरो-

स्तन्तुं चण्डकरान्वयस्य कलये तं तुङ्गचापं प्रभुम् ॥ ११५ ॥

प्राक्तनदुष्कृतानि प्राग्जन्मार्जितपापानि हन्तुं जगतां भृशानित्यतां मन्तुं भवगन्तुं कन्तुं विषयासक्तिं जेतुं अमुत्र परलोके इह फलेषु आदरात् समुपारन्तु इन्द्रियजातं यन्तुं वशीकर्तुं गुरोः आचर्यस्य वक्रात् आगमशिरः तत्त्वशास्त्रं गन्तुं तुङ्गचापं चण्डकरान्वयस्य तन्तुं प्रभुं कलये ध्यायामि ॥

क्षोपित्स्वस्य यवर्षया किञ्च पद्भ्रेणिर्भवेन्नाकिनां

गाणिक्येन सदोचिता गणयितु माणिक्यमाळानिमा ।

प्राणिभोत्रसुखावहा सुरनदीबेणीभ्योत्सारिणी

पाणिस्त्रिष्टयनु स मेऽस्तु शरणं सूषीभृतांसो विमु ॥११६॥

इति श्रीराममद्रवीक्षितविरचितो रामविषयकाव्यप्रास समाप्तः ।

यवर्षया मस्य रामस्य अर्षया पूजया नाकिनां देवानां गाणिक्येन गणिक्यसमूहेन सदा गणयितु उचिता माणिक्यमाळानिमा माणिक्यमरुजभोटमाळसदृशा प्राणिभोत्रसुखावहा भोटवनभोनर्क्षतोपकारिणी सुरनदीबेणीभ्योत्सारिणी यद्वाप्रवाह । यमक्षिणी अक्षिणपद् प्राप्तिः सुतिद्वन्त्यायक्षिणपद्प्राप्तिः । कवनस्यकिरिति यावत् । यद्वा अक्षिणपद्प्राप्तिः अक्षिणानां मङ्गलदेवानां वा पद्प्राप्तिः सत्यकोशयुष्यकोशप्राप्तिः वा भवेत् पाणिस्त्रिष्टयनुः सद्यश्चापहस्तः सूषीभृतांसः सः विमुः रामः मे शरणं अस्तु ॥ एतन्न्ये सार्वभू-
विश्रीदितं वृत्तम्— सुर्वाभैर्नसककटाः सगुरवः सार्वभूविश्रीदितम् इति सप्तमात् ॥

भीमहृत्पुत्रान्वावक्षीसहृत् श्रीरामचन्द्रप्रभो

मद्वाष्ठां शृणु मन्मनोऽभिरमतां स्वत्पापपहेरुहे ।

नीशामहृत्वादिने नम इवं तुम्यं दनाम्नोनिषे

संतानाककटुभे द्यादमनसे पापौमन्त्रिद्वेदिने ॥

त्रिधिरनमरवर्षे अश्विद्व्यासशाळा इमिदसहितनामा बर्तते इतिपाठैः ।

सद्यश्चापहस्तः सार्वभूतानाममुद्वेनत्पदपुतिवाता मन्वनीया सुषीमिः ॥

तत्रत्येन पञ्चितेन सेतुघातिना टीकेयं कृता ।

श्रीसुदेवकविरचितं

वासुदेवविजयम् ।

सङ्कटपद्मनिःश्वस्यभ्याम्वापयेत्तम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मिथेसमारलीम्बासुखसाधिवकमूर्तये ।

नमोऽस्तु पक्षे भूतानां सदानन्दविहात्मने ॥

मत्स्यकच्छपमुदात्तगुणित्वेनद्विप्रहम् ।

मौमि रामनयीशुभकनिककूपमधोसजम् ॥

१ अयं च वासुदेवकविः केरळदेशे पुरवमप्राये प्रादुरभूदिति भातुअभ्यप्रारम्भको कम्पास्यात् प्रतीयते अस्तु न निधितः एतन्न्यरचनेनास्य महाविद्याकरवत्वं प्रतीयते यतः स । नवात्मकेनवानेन सकलाद्याप्यावी कृतार्वाकृता

कुन्दसूनमनोहारिमन्दहासविराजितम् ।
नन्दगोपकुलोत्तसमिन्दरारमणं भजे ॥
काव्यं मया वासुदेवविजयाख्यमकारि यत् ।
व्याख्यापि तस्य तन्वीयं क्रियते पदचन्द्रिका ॥

कृतार्थता यस्य पदान्बुजं सदा निषेवमाणं वृणुतेऽचिरात्स्वयम् ।
हृदा दधत्तं वसुदेवनन्दनं पुने गिरस्तच्चरितामृतोर्मिभिः ॥ १ ॥

अहं तं वसुदेवनन्दनं हृदा दधत् तच्चरितामृतोर्मिभि गिर पुने शोधयामि । यस्य पदान्बुज सदा निषेवमाणं पुरुष कृतार्थता अचिरात् स्वय वृणुते ॥

समस्तवित्तामधिजग्मुषः स्वतो यतः प्रजेशाः श्रुतिमध्यगीषत ।
तितिक्षमाणापि समं क्षमाप तं नृपीभवद्वैत्यभरार्दिता विधिम् ॥ २ ॥

क्षमा तं विधिं ब्रह्माणमाप आश्रयत् । सम सर्वं तितिक्षमाणापि सहमानापि नृपीभवद्वैत्यभरार्दिता अनृपा नृपा भवन्तीति नृपीभवन्तस्ते दैत्या एव भरस्तेन पीडिता । यतः प्रजेशाः श्रुतिं अध्यगीषत अधीतवन्त । स्वतः स्वभावेन अथवा सर्वात्मभूतादन्तर्यामिणः समस्तवित्ता सर्वज्ञत्वं अधिजग्मुष प्राप्तवत् ॥—इह पाणिनीयसूत्रे चत्वारो भागाः परिकल्पिता । प्रथमद्वितीयाध्यायात्मक आय । तृतीयाध्यायात्मको द्वितीयः । चतुर्थपञ्चमाध्यायात्मकस्तृतीयः । अवशिष्टाध्यायात्मकश्चतुर्थः । तत्र युगपदधिक्रियन्ते—अध्यगीषतेति । इद् ‘अध्ययने’ । इडिकावधिपूर्वावेव प्रयुज्येते । लुडि ‘च्लि लुडि’ इति च्लि । ‘च्ले सिच्’ ‘विभाषा लुड्लुडो’ इति गाढादेशे, ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्’ इति सिचो डित्वे ‘बुमास्थागा—’ आदिनेत्व । ‘आदेशप्रत्यययो’ इति षत्वम् । तितिक्षमाणेति । ‘तिज निशाने । ‘युञ्जिञ्चिञ्च सन्’ इति सन्प्रत्ययः । स च ‘निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निध्यते’ इति क्षमायाम् । पञ्चमाध्यायान्तं वक्ष्यमाणानां प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमवर्जं प्रत्ययसज्ञा । स च ‘प्रत्यय’ ‘परश्च’ इति धातो प्रातिपदिकाद्वा परः स्यात् । ‘सनाद्यन्ता धातव’ इति धातुसज्ञा । ‘सन्त्यडो’ इति सन्नन्तस्य द्विर्वचनम् । लट शानच् । कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । स्त्रीत्वविवक्षाया ‘त्रियाम्’ ‘अजायतघ्राप्’ इति टाप् । तदन्तत्वात् ‘ड्याप्रातिपदिकात्’ इत्यधिकृत्य ‘स्त्रौजसमौट्-छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङथोस्सुप्’ इति सुप् । अधिजग्मुष इति । ‘गम्ल्ठ गतौ’ अधिपूर्वः । लिट् कसु ‘गमहन—’आदिना उपधालोप । ‘लिटि धातोरभ्यासस्य’ इति द्विर्वचनम् । तच्च हलादीना धातूना ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इति प्रथमस्यैकाच स्यात् । ‘पूर्वोऽभ्यास’ इत्यभ्याससज्ञा । ‘कुहोश्चु’ इत्यभ्यासस्य चुत्वम् । समस्तविदिति । ‘सत्सूद्विप—’ इति क्तिप् । ‘दित्यदित्यादित्य—’ इति ण्य । [‘तद्धितेष्वचाम्—’ इति] आदिवृद्धि । ‘वृद्धिरादैच्’ इति वृद्धिसज्ञा ॥

मीमांसमान निगमाबैवर्तनीऋद्धिमित्री समिते ह्युवाच सा ।

काश्यै दधत्यातिमयत्प्रपत्य त जगद्धिते कामवमार्थिचक्षिरे ॥ ३ ॥

जब सा तं श्रवण गिरा आर्षिचद स्तुतवती । निगमाबैवर्तनीः वैदार्थ्यमार्गान् मीमांसमानं जगद्धिते कामय तात्पर्यवन्तं ह्युवा हेतुना समितेः समायाः अनुद्धिमित्री मयं जगमयन्ती आर्तिमयत् पीडातिघयेन हेतुना काश्यै दधती ॥—अनुद्धिमित्रीति । ओ वि जी मयचस्रमनोः । ततस्तुम् । इवाममः । 'विज इद्' इति इवावेस्तुभो किरात् विद्धि च' इति गुणभाष । अवेस्तुः इति गुणसंज्ञा । 'अवेन्वो डीप्' इति डीप् । मीमांसमानमिति । 'मान पूजयाम्' । 'मान्मवदान्ताग्न्यो दीर्घान्मासस' इति माने किंहासायां समन्वाससेकारस्य दीर्घश्च । दधतीति । 'दुभान् भारणपोषमनो' । क्व । 'कुहोसासिन्म' श्नुः इति घपः श्नुः । प्रथमस्य छत्रकुञ्ज' इति कुसंज्ञा । शौ' इति द्विबैचनम् । 'जगित्त' इति डीप् । उमे अन्वसम् इत्यन्वससंज्ञायाम् । नाम्नस्ताच्छत्रु' इति उमभाष । आर्षिचद । अर्थ पूजयाम् । सुरासिः । छडि चद् । चडि' इति द्विबैचनम् । तच्च अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयस्यैकाधः फात् । तत्र मन्त्राः संयोगादयः इति रेफस्य न भवति । 'इच्छेऽमन्त्राः संयोगाः' [इति संयोगसंज्ञा ।] आप्तमिति । 'आपु निद्रास्ये' । छटा घटा 'असिस्मादपः पद्' इत्यन्यथा संज्ञायां मुमभाषः ॥

रजो गुणेनोर्णविवा निजं महो धियं दधद्विचसतत्त्वदधरीम् ।

सिद्धधितं सतमुपे स्वमीक्षया विभो कथ मूर्धुवितासि मे ह्युचम् ॥४॥

हे विभो त्व सिद्धधितं अहमिष्टं विश्वं ईश्वरा ईश्वरेण संकल्पमात्रेण सतमुपे करोषि तथा सति मे दुर्ध कथ तु ऊर्धुवितासि छादयितासि । रजोगुणेन निजं महः तेजः ऊर्धुविता छादयिता विश्वस्तत्त्वदधरी मियस्य सतत्त्वं पारमार्थिकं रूपं इही धियं दधता—ऊर्धुवितेति । 'ऊर्धुम् आच्छापने' । विमापोर्धो' इतीकादेः प्रथमस्य वा हित्त्वम् । हित्त्वे उचद् । अहित्त्वे गुणः । संतमुपे इति । घास' से' सार्वनातुकमपित्' इति हित्त्वे विकर-मस्य गुणभाष । सिद्धधितमिति । 'आतो' कर्मणः समानर्धुकादिच्छया वा इति घम् । सतत्त्वदधरीमिति । 'इयोः कनिप्' 'नो र च' इति डीपि रेफवेला । परम-श्वरस्य जगत्सिद्ध्यास्मिन्ना मामावत्त्वा ईश्वरकामतपोनि -- श्रीयैद्विचक्षैरपीवत च ऐश्वर्यं इस्मादयः सुतयः ॥

बहुभ्युदित्वा शल्लु या मभूय मुदिबीह ये चक्रभृता निजमिरे ।

मयि द्विपत्ये जनिमेत्य सन्वते तनु वृपस्य द्विपदीमनङ्किणाम् ॥ ५ ॥

बहुनि बहुभ्यानि उदित्वा उक्त्वा शल्लु या मुत् मुदं तारकमयादयं दिवि मभूय इह मुपि ये चक्रपता निजमिरे ते द्विप- असुताः मयि लोकरुपिण्यां जनिं जन्म एव ह

पस्य धर्मस्य द्विपदी पादद्वययुता तनुं अनङ्गिका पादरहिता तन्वते । धर्ममशेषं नाश-
यन्ति । द्वापरे युगेऽपि धर्मो द्विपात् ॥—निजघ्नरे इति । 'असयोगातिङ्कित्' इति
किद्वद्भावात् 'गमहनजन-' इत्युपधालोप । वभूवेति । 'इन्धिभवतिभ्या च'
इति लिटः किद्वद्भावाद्गुणाभाव । उदित्वेति । 'वद व्यक्ताया वाचि' अस्मात् क्त्वा । 'मृ-
ठमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा' इति कित्त्वे 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति यजादि-
त्वात्संप्रसारणम् । 'इग्यण. संप्रसारणम्' 'क्त्वातोऽनुक्तसुनः' इत्यव्ययसंज्ञा । द्विपदी-
मिति । द्वौ पादावस्य इति बहुव्रीहिः । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोप. समासान्तः ।
'प्रादोऽन्यतरस्याम्' इति वा टोपि 'पाद. पत्' ॥

सुधाभुजोऽपि न्यजिघृक्षदोजसा यः कालनेमिः स हि कंसतामयन् ।

जिगीपया संकुटितापया तिसृष्वाम्नीडते संप्रति लोकसीमसु ॥ ६ ॥

स हि कालनेमि. संप्रति कंसतामयन् प्राप्नुवन् जिगीपया जेतुमिच्छया तिस्रु लोका-
सीमसु लोकानामन्तेषु अपि आम्नीडते य सुधाभुजो देवान् अपि भोजसा न्यजिघृक्षत्
निगृहीतुमैच्छत् । अपया अमार्गेण संकुटिता कौटिल्येन गन्ता । 'कुट कौटिल्ये' ॥—
न्यजिघृक्षदिति । 'ग्रह उपादाने' । 'घातो कर्मण -' इति सन् । 'रुदविदमुपग्रहिस्वपि-
प्रच्छ संश्व' इति सन कित्त्वम् । 'ग्रहिय्यावयिव्यधिवधिविचतिवृथ्वतिवृच्छतिभृज-
तीना द्विति च' इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । जिगीपयेति ।
'इको झल्' इति सनः कित्वात् गुणाभाव । 'अञ्जनगमा सनि' इति दीर्घ. । ति-
च्विति । 'न पटस्वखादिभ्य.' इति टोप्प्रतिषेध । सीमस्विति । 'मन' इति
द्वोप्प्रतिषेध. ॥

न कोऽप्यशस्त्रीयदितः पुरा पुमान्न चायशस्काभ्यदुवाह नो मुदम् ।

न धैर्यलक्ष्म्या समगंस्त स प्रतानसावचिच्छित्सत यस्य वैभवम् ॥७॥

असौ कंस यस्य पुस वैभवं अचिच्छित्सत छेतुमैच्छत् स तादृश पुमान् कोऽपि
कश्चिदपि इतः पुरा वर्तमानकालात् प्राक् न अशस्त्रीयत् आत्मन. अन्नमैच्छत् । न च
अयशस्काभ्यत् आत्मन यश. ऐच्छत् । मुदं न उवाह । धैर्यलक्ष्म्या न समगंस्त संगत-
वान् । प्रतान् प्रकर्षेण ताम्यन् ॥—अचिच्छित्सतेति । 'हलन्ताच्च' इति सन कि-
त्त्वम् । समगंस्तेति । 'गम्ल् गतौ' । 'वा गम-' इति सिच कित्त्वविकल्प. । कित्त्वाभा-
वपक्षे अनुनासिकलोपाभाव । अशस्त्रीयदिति । 'सुप आत्मन. क्यच्' इतीच्छाया
क्यच् । अयशस्काभ्यदिति । 'काम्यच्च' इतीच्छाया सुप काम्यच् । 'पाशकल्पकका-
म्येषु' इति सकार । उवाहेति । 'वह प्रापणे' । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति यजादि-
त्वात्संप्रसारणम् ॥

अनुग्रहं मय्यपशर्मणि प्रभो कृषीष्ट भित्सीष्ट समापदं भवान् ।

असूषुपत्कस्त्वदृते परः सुखं निजौरसीयन्कृपणं तदार्तिहृत् ॥ ८ ॥

मानः नृशमिच्छन् ॥—आहवेति । 'आटो यमहनः', 'स्वाप्तकर्मकायेति वक्तव्यम्' इति तद् । 'हन- सिच' इति सिच- कित्त्वात् अनुनासिकलोपः । उदायतेति । 'यमो गन्धने' इति सिच- कित्त्वादननुनासिकलोपः । गन्धनं सूचनम् । सोपुष्यमाणाभिति । स्वपे- र्थद् । 'स्वपिस्वमिव्येवा यद्दि' इति सप्रसारणम् । वावश्यमान इति । 'वश कान्तौ' । कान्तारिच्छा । यद्दि 'न वशः' इति सप्रसारणाभावः । जागृविमिति । 'जृष्टृस्तृजागृभ्य- क्तिन्' औणादिकः ॥

पापव्यमानस्य ऋचश्चतुष्पदाश्चेकीयमानस्य विधेरथात्मनि ।

वैरायमाणेषु विकापिणा मधोरूप्प्रायमाणेन वचोऽन्वगृह्यत ॥ १२ ॥

अथ मधो- विकापिणा हिसकेन मधुमद्नेन विधे- ब्रह्मण आत्मनि बुद्धौ वचो अ- न्वगृह्यत अनुगृहीतम् । चतुष्पदा पादचतुष्टययुक्ता ऋच- पापव्यमानस्य पौन पुन्येन पठतः । चेकीयमानस्य भृशं पूजयतः । वैरायमाणेषु वैर- कुर्वाणेषु । ऊष्मायमाणेन ऊ- ष्माणमुद्भमता ॥—'चाष्णोष्मभ्यामुद्भमने' इति क्यट् । 'अट्कुप्वाङ्-' इत्यादिना ण- त्वम् । वैरायमाणेष्विति । 'शब्दवैरकलहात्रकण्वमेधेभ्य- करणे' इति क्यट् । चतुष्पदा इति । 'सत्यानुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः । 'टावृचि' पादान्तादृचि- वाच्याया टाप् । चे- कीयमानस्येति । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । यद्दि 'चाय' 'की' इति कीआदेशः । विका- पिणेति । 'कप हिंसायाम्' । 'वौ कप-' इति घिनुण् ॥

स्फीता दधत्प्रीतिमुपायतावर्नि य एव पाथोधिकुमारिकामिव ।

वाचं तदीयामथ सोऽदितात्मभूर्थयासुखायिष्टतरां त्रिविष्टपीम् ॥ १३ ॥

अथ स आत्मभू- ब्रह्मा तदीया विष्णुसवन्दिनीं वाचं अदित उक्तवान् य एव पाथो- धिकुमारिकामिव लक्ष्मीमिव अवर्नि उपायत परिणीतवान् । स्फीता प्रकृष्टा प्रीतिं दधत् । यथा वाचा त्रिविष्टपीं त्रिभुवन असुखायिष्टतरा अतिशयेन सुखमन्वभूत् ॥—उपायतेति । 'उपायम स्वकरणे' इति तद् । 'विभापोपयमने' इति सिच- कित्त्वम् । अदितेति । 'दावाष्वदाप्' इति घुसङ्गा । 'स्थाष्वोरिच' इति कित्त्वमित्त्वं च । असुखायिष्टतरामिति । 'सुखादिभ्य- कर्तृवेदनायाम्' इति क्यट् । 'अकृत्सावैधातुकयो -' इति दीर्घः । कुमा- रिकामिति । 'वयसि प्रथमे', 'वयस्यचरम इति वक्तव्यम्' इति टीप् । 'केऽण' इति ह्रस्वः । त्रिविष्टपीमिति । समाहारे द्विगु- 'द्विगो' इति ङीप् । स्फीतामिति । 'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' क् । 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीआदेशः । 'क्क्वत् निष्ठा' ॥

क्षेत्रस्य भक्तीः सुधियां शतर्षभा द्राक्षोदिकाण्डाश्च हरन्त्यहंयवः ।

ये जागरित्वापथि भूरवेहि तान्प्रस्तीमपापानसुरान्प्रमापितान् ॥ १४ ॥

हे भू, तान् असुरान् प्रमापितान् हतान् अवेहि । ये अपथि अमार्गे जागरित्वा जा- गरुका भूत्वा सुधिया क्षेत्रस्य भक्ती भागान् द्राक् क्षटिति हरन्ति । शतर्षभा शतेन

१ 'कीत' इति पाठः

द. ७

पदमे' कीटाः कोटिकण्ठाः काण्डकोटिप्रमाणा । काण्ड प्रमाणविशेष मानकम् । अ
 हवचः अहकारिणः प्रक्रीम वनीमूत पाप येयाम् ॥—आपरित्येति । न क्त्वा सेद्'इति
 किरणामावाहणः । शतर्यमा इति । तेन शीतम्' इति ठक् । तस्य अन्त्यर्षपूर्वद्विपोक्त्यात्
 श्यामम्' इति स्रुकि अपरिमाणविज्ञापितकम्बल्येभ्यो न तद्वितल्लकि' इति न डीप् ।
 अमाने टाप । कोटिकाण्डा इति । प्रमाणे द्वयसम्— इति विहितस्य 'प्रमाणे को द्वि
 गोनिस्वम्' इति स्रुकि कृते काण्डान्तात्केत्रे' इति शीप्रतिषेधः । प्रक्रीमेति । 'स्त्री इपे
 दव्यसमातवो । ऋः । स्सः प्रपूर्वस्य इति छप्रसारणम् । प्रस्तोऽप्यतरस्याम्' इति
 पक्षे मध्यर । अहंयम् इति । अहंशुमनोर्मुसु' मत्वर्चान् । भूरिति । 'नेनदुपस्त्वानावर्णी'
 इति नदीसङ्गामावाहणामावः । प्रमापितानिति । इन्सर्वाभ' इति पुरादिभिष् । मीमा
 तिमिनोतिदीर्घां स्वपि च' इत्यात्वे पुक् ॥

आप्यानशीर्वास्तुतथौ नमस्ततः सुरक्षिताहौ शयितोऽपि पीनवोः ।

इष्य सुरैरावयिता शृतं हुतं अनिष्यते स स्वयि विष्टरभवा ॥ १५ ॥

स विष्टरधवास्वयि मूलोके अनिष्यते । अहौ अनग्ते शयिताः सुतोऽपि नमस्ततो नमस्तु-
 र्बतो वनान् सुरक्षिता । आप्यानशीर्वास्तुतथौ । आप्यान प्रचुदः । स्वयि शोमा । पीनवोः
 पीनरबाहुः । शृतं हुतं इष्यं सुरैरावयिता उपयोगयिता ॥—शयित इति । 'शीर् स्रुते' ।
 ऋः । निष्ठा र्वाः ३०॥दिमिदिदिदिदिदिदिः इति किरणामावे गुणः । नमस्तत इति । 'न
 मोक्षरिचयित्रङ् कयन्' नमसः पूज्यानाम्' इति कयन् । शीतेषि । श्वैर् गती' ऋः । 'इत्
 मूर्तिस्वसंबो स्वः' इति संप्रसारणम् । शृतमिति । 'था पाके' । ऋः । शृतं पाके' इति
 व्यबस्थितनिभाषा । पाठोः उभादेशः । शीरहृमिपोर्निष्णम्, अन्त्यत्र न स्यात् । आप्या
 नति । स्वयि शोप्यामी वृशौ ऋ । 'प्याव पी' इति व्यबस्थितनिभाषया पी आ
 देशः । अनुपसर्गस्य निस्व शोपसगास्य न स्यात् । सुरैरिति । गतिबुद्धौ— इत्यत्र' अदिपायोः
 प्रतिपद्यो वचस्य इत्यधिकृतु कर्मसामावः । विष्टरधवा इति । विष्टरो वृद्धोऽन्त्यव्य-
 ङ्कारेण भूयत इति । अन्त्यव्यसि वृत्ताणाम्' इति मारते । 'वृत्ताद्यनयोर्विष्टरः'
 इति मूषम्य ॥

माहा द्विदात्रीवच्छत पयोमराहृपूभीरिवोत्पुच्छयमानतर्षका ।

जात शुभयोर्षसुषेवत प्रमुखाता घटोमीमजसीमि वत्स्यति ॥ १६ ॥

प्रमुर्षमुदेवतो जातो माहा वाक्कात्प्र प्रवृत्तीमि वत्स्यति वधिष्यते । वसतः वसेन
 हेतुना द्विदात्रीः द्वे दामनी वासां पबोमराहृशीरातिशयादेशोः वृत्पूभीरिव द्वे ऊचपी आ
 पीने वाशाम् । उत्पुच्छयमानतर्षकाः पुच्छमुदम्बन्तलक्ष्मिन्ना वत्स्याम् । घटोमीः घट इव
 ऊचो वाशाम् । शुभयोः शुमान्निहात् ॥—उत्पुच्छयमानेति । 'उत्पुच्छयमानेति ॥ १६ ॥

१ वा शीरमेपी माहेवी माहा शुभमिरतुंगी' इति ईमा. २. नात्री' इति पाठः.

‘पुच्छादुदसने पर्यसने वा’ इति णिङ् । द्विदाम्नीरिति । ‘दामहायनान्ताच्च’ इति सख्यादे-
र्डीप् । घटोघ्नोरिति । ‘ऊधसोऽनङ्’ समासान्त- । ‘वहुव्रीहेरुधसो ङीप्’ झूप्रीरिति ।
‘संख्याव्ययादेर्डीप्’ इति संख्यादित्वाद् ङीप् ॥

विमिश्रयन्विश्वमिदं यशोभरैः पेपीयमानैर्भगवान्भुजंगराट् ।

अमर्षितस्यापदि नो मधुद्विषस्तस्याग्रियत्वेन जनुर्भहीष्यते ॥ १७ ॥

भुजंगराट् अनन्तो भगवान् तस्य मधुद्विषो अग्रियत्वेन अप्रजत्वेन जनुर्जन्म ग्रही-
ष्यते । पेपीयमानै क्रियासमभिहारेण वर्धमानैर्यशोभरैरतिशयितैर्यशोभिः इदं विश्वं विमि-
श्रयन् मिश्रं कुर्वन् नोऽस्माकमापदि अमर्षितस्य अक्षान्तस्य । विमिश्रयन्निति । ‘मुण्ड-
मिश्रश्छक्षणलवणप्रतवह्रहलकलकृततूस्तभ्यो णिच्’ इति करणे णिच् । पेपीयमानैरिति । घा-
तोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ् पौन पुन्यं मृशार्थो वा क्रियासमभिहार । ‘लि-
ङ्यडोश्च’ इति घातो-पीमादेश । ‘मृषस्तिक्षायाम्’ इति सेटो निष्ठाया[मि] । कि-
त्वाभावात् गुण- । अग्रियेति । ‘घच्छौ च’ इत्यप्रशब्दाद्भावे घ ॥

चङ्क्रम्यमाणानसदध्वनौजसा शोश्रूयमानान्समरे जिघांसतः ।

तान्दन्दशूकान्सहकृत्वरी हरेर्मायाभ्यधाभ्येष्यति नन्दतो जनिम् ॥ १८ ॥

माया हरे सहकृत्वरी सहकारिणी सती नन्दतो नन्दगोपात् जनिं जन्म एष्यति ।
दन्दशूकान् हिंस्रान् असुरान् समरे जिघांसत असदध्वना दुर्मागेण चङ्क्रम्यमाणान् कौ-
टिल्येन गच्छत ओजसा शोश्रूयमानान् मृशं वर्धमानान् अभ्यधाम्नि अभ्यं श्रेष्ठं धाम प्र-
भावो यस्या- ॥—चङ्क्रम्यमाणानिति । ‘कमु पादविक्षेपे’ । ‘नित्यं कौटिल्ये गतौ’ इति
गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् । ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इत्यभ्यासस्य नुक् । दन्दशूका-
निति । ‘दंश दंशने’ । ‘उपसदचरजपजमदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्’ इति धात्वर्थगर्हायामेव
यङ् । ‘यजजपदशा यङ्’ इत्युक् । अभ्यधाम्नीति । ‘अग्राद्यत्’ ‘तत्र भव’ इत्यर्थे ‘अन
उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ इति वा ङीप् । ‘अल्लोपोऽन-’, ‘अलोऽन्यात्पूर्व उपधा’,
‘अदर्शनं लोप’ । शोश्रूयमानानिति । ‘विभाषा श्वे’ इति लिङ्यडोर्वा सप्रसारणम् । ‘शेर्ष्वी-
यमानान्’ इति वा पाठ ॥

उद्द्योतितं येन विपत्तमःसु वः प्रागप्यतिप्रद्युतितस्य शार्ङ्गिणः ।

तस्याद्य नः पालयितुं व्रजेत गां साहायकेनैधयितुं मुदं सुराः ॥ १९ ॥

हे सुराः, यूयं साहायकेन सहायेन व्यापारेण तस्य शार्ङ्गिण- मुदं एधयितुं वर्धयितुं गा
मुदं व्रजेत गच्छेत । येन शार्ङ्गिणा व विपत्तम सु विपत्स्वेव तम सु प्रागपि उद्द्योतित प्रज्व-
लितं अत्यन्ततेजस्विना भूतं अद्य न- पालयितु अतिप्रद्युतितस्य अतिशयेन प्रद्योतितुमार-
व्यस्य ॥—उद्द्योतितमिति । ‘द्युती दीप्तौ’ । भावे कः । उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतर-
स्याम्’ इति सेटो निष्ठाया- पक्षे कित्वाभाव- । प्रद्युतितस्येत्यादिकर्मणि कित्त्वपक्ष । पाल-
यितुमिति । ‘सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्भवर्णचूर्णपुरादिभ्यो णिच्’ इति

पुरादिभ्यः सार्धं सिञ्च । एषपितृमिति । हेतुमति च इति स्वतन्त्रस्य ऋतु प्रेरकः त
 व्यापारे प्रेषणार्थं वाच्ये सिञ्च । साहायकेनेति । 'सहायाद्' इति बुम् ॥

महीयमानस्य महीं ब्रजेज्जगद्गोपायितु कामयितुर्मनुष्यताम् ।

महीयमानस्य भृति सपर्यया देवस्य शिष्याययिपद्युयौवनम् ॥ २० ॥

सुबौवनं सगद्भृतिसमूहं देवस्य सपर्यया पूजया भृतिं मुहं शिष्यावयिषत् वर्षयितु
 मिच्छत् महीं ब्रजेत गच्छतु । जगत् गोपामितुं रक्षितुं मनुष्यतां कामयितुरेवमसीत्स्व—
 महीयमानस्येति । महीश् पूजयाम् । कम्बुदिम्बो यद् । गोपायितुमिति । 'गुपूष्पविधि-
 पयिपनिम्ब भावः । ऋतीयमानस्येति । ऋतिः सौत्रो भातृर्षणां वर्तते । ऋतेरीयद् ।
 कामयितुरिति । 'कमेर्गिद्' । शिष्याययिपदिति । शोर्षिज्मन्तात् छनि सत् 'शौ च
 संयतोः इति संप्रसारणे विकल्पः । यौवनेति । युवतिशब्दात् मिथ्यात्वमि विपये पुंनद्यात्
 तिप्रत्ययनिवृत्तिः । अम् इति प्रकृतिभावात् नद्यादिते' इति विभोपामावः ॥

पादाब्जघूस्या पवितां विधाय गां यज्ञो गुफित्वा विभवोऽपि भूयसि ।

अजोऽपित्वा।सुरमारजा रुखो मुवो लुचित्वाद्यु पद स्वमेप्यति ॥२१॥

अजो विष्णुरेवं कृत्वा आद्यु स्तं पदमेप्यति प्राप्सति । किं कृत्वा । पादान्बघूस्य शी
 पादारविम्बपरागेव पां भूमिं पवितां विधाय यद्यो गुफित्वा प्रथितं कृत्वा भूयसि बहु
 तरेऽपि विभवे असृपित्वा सृष्टहामकृत्वा मुवः अग्निरमारजा रुखः पीडाः लुचित्वा अ
 पवीच ॥—पवितामिति । कः । 'पूङ्ख' इति वेदः । पूङ् कस्य च' इति कित्वाभावः ।
 गुफित्वा इति । गुफ्युम्भ प्रन्ये' । गोपयित्वात्प्रत्ययान्ताद्वा' इति पाक्षिक कित्वाभावः । स-
 वित्सेति । 'सुबु अपनयते' । क्त्वा । 'वयिस्तुवृत्तय' इति वा कित्वाप्रतिषेधः । असृ-
 पित्वा इति । मित्वा विपासायाम् । 'तृपिप्रयिकृये कर्त्तव्यस्य इति छेत्तः क्त्वाप्रत्ययस्य
 वा कित्वात् । एष्यति । 'स्वतासीं सुसुत्रोः इति सृटि स्य' ॥

कृत्वेति दिशोतिषु निर्मनोरुर्जं हृदिस्पृष्टा सार्धगिराविधापठि ।

गोप्ता सधां सत्स सवस्तसोऽधयीदृतिषु वेधा निजघाम चित्रगु ॥२२॥

स वेधाः तत् सदाः तां समामिति सार्धगिरा सार्धमे द्वितया गिरा निर्मनोरुर्जं मनोरुजाया
 मन-पीडायाः निर्गतं कृत्वा तत् तस्मात् स्वानात् निजघाम अधयीत् गतवान् । सतां च
 यमनिरतानां गोप्ता । अविधापठि स्मिरबुद्धिः । चित्रगुः चित्रा- गात्रो नस्य । दिषो
 तिषु दोषिषुमिष्यु । हृदिस्पृष्टा मनोरुजाया इति स्पृष्टायीति । अतिषु घामतिक्रान्तम् ॥—
 दिशोतिष्विति । रुखो म्युपवाद्दत्तवेद्ये संय' इति छेत्तः सनः पाक्षिके कित्वाभावे गुणः ।
 सार्धगिरेति । [सर्धसौ द्विता । 'सर्धसुदपान्नां चतुषा इति चतसस्य आदिद्विदिम्] गू
 ष्यत्वे' । संपदादित्वात् क्विप् । 'अपृक्त एकात्प्रत्ययः हस्यृक्तसंज्ञा । वेरपृक्तस्य' इति
 यैर्धोपः । तसुरपः समावाधिकारयः कर्मधारयः इति कर्मधारयसंज्ञा । 'पुंवाकर्मधारय-

इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । निजधामेति । विशेषणसमास । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युपसर्जनसंज्ञा । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति निजशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्मनोरुजमिति । 'निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति मनोरुजाशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । 'कृतद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञाया सुप् । वेधा इति । 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसंज्ञा । चित्रगुरिति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । अतिद्यु । 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । 'एच इभ्रस्त्रादेशे' इति ह्रस्वादेशे 'स्थानेऽन्तरतम' 'ऊकालोऽञ्जस्वर्दीर्घप्लुत' । गोप्ता इति । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति तृचि पाक्षिक आयः । हृदिस्पृशेति । 'हृद्युभ्या ढेरुपसंख्यानम्' इत्यल्लुक् । अविचाचलिरिति । चलेर्यद् । 'सहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ वक्तव्यौ' ॥

ऐन्द्रीं पुरीमाजुहुवे चकासती या शूरसेनेषु विभाति नीवृति ।

गुण्येषु पुण्या मधुरेति पूरभूत्तत्रोत्रसेनः किल पार्थिवाग्रणीः ॥ २३ ॥

मधुरा इति प्रसिद्धा या पूरैन्द्रीं पुरीमाजुहुवे स्पर्धया आहूतवती । तत्र उग्रसेन पार्थिवाग्रणी राजश्रेष्ठः अभूत् किल । शूरसेनेषु नीवृति जनपदे चकासती शोभमाना विभाति (दीव्यमाने) । गुण्येषु गुणवत्सु पुण्या शुद्धकरी ॥—शूरसेनेष्विति । शूरसेनाना राज्ञां निवास इति विग्रहः 'तस्य निवास' इत्यण् । तस्य 'जनपदे लुप्' । 'लुपि युक्तवधक्तिवचने' इति प्रकृत्यर्थवदेव लिङ्गसंख्ये । गुण्येष्विति । यत्प्रकरणे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति यत्प्रत्ययः । यानि विशेषणानि तेषां युक्तवद्भावमाव (१) । पार्थिवाग्रणीरिति । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणवौ' इत्यण् । 'तस्येश्वर' इत्यर्थे । 'अग्रग्रामाभ्या नयतेर्णो वक्तव्य' इति णत्वम् । नीवृतीति सपदादित्वाद्भूते क्विप् । 'नहिवृति—' इति नेर्दीर्घः । आजुहुवे इति । 'हेच् स्पर्धायामाह्वाने' । 'अभ्यस्तस्य च' इति द्विर्वचनात् पूर्वं संप्रसारणम् ॥

ऊवुस्तथान्ये न नृपा वृषापि नो ववौ यथोवाय यशःपटं गुणैः ।

सोऽविद्धचेता विषयेण तेन वा निजेव पत्नी पतिवद्वयभून्मही ॥ २४ ॥

स उग्रसेनो गुणैरुरागाभिगाभिकैः साप्राभिकैश्च यशःपटं यश एव पटं यथा उवाय वयति स्म, तथा अन्ये नृपा न ऊवु उत्तवन्तः । वृषा इन्द्रः तथा नो ववौ न उत्तवान् । विषयेण विषयैः शब्दादिभिरविद्धचेता अनभिभूतचित्तः । तेन निजा पत्नीव मही पतिवद्वयं सभर्तृका अभूत् ॥—विषयेणेति । 'जाल्याख्यायामेकस्मिन्वहुवचनमन्यतरस्याम्' इति जाल्यर्थस्य वा बहुवद्भावः । विद्धेति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति पूर्वं परस्य संप्रसारणे कृते पूर्वस्य प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । उवायेति । 'वेच् तन्तुसंताने' । 'वेजो वयि' इति 'लिटि वयो य' इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । ऊचुरिति । 'वश्वास्यान्यतरस्या किति' इति यकारस्य वा वकारः । ववाविति । 'वेच्' इति संप्रसारणद्वयं प्रतिषि-

प्यते । पतिव्रतीति । पतिस्त्वान्मत्सु । अन्तर्गतवित्तोर्जुङ् । मान्तात्प्राप्तुमित्वा ङीप् ।
पतीति । 'पत्सुर्भो महसंबोने' इति पतिष्यस्स नकारः नान्तात्पान्ङीप् ॥

प्रवाय कीर्ति सिचयं विशोऽमुना प्रवाय सम्यक्परिवीय वा विवम् ।
बभूव राजन्सहजोऽस्य देवक प्रम्याय सन्तं सुव्रतं निपेविता ॥२५॥

अस्य उपर्येनस्य सहजो देवको बभूव । कीर्तिं सिचयं बभूव प्रवाय । अमुना सिचयेन
विशः प्रवाय आत्स्यय दिवं च सम्यक् परिवीय परिवीतां हृत्वा राजन् दीम्यमानः प्र
म्याय सन्तं बभूव बर्तमानं सुव्रतं निपेविता इत्येवकः ॥—प्रवायेति । 'स्वपि च'
इति वैभ्यं संप्रसारणाभावात् । प्रज्यायेति । 'ज्या बयोदानौ' । 'अथ' इति स्वपि संप्रसारण
प्रतिषेधः । प्रवायेति । वैभ्यं संप्रसारणे 'अथ' इति स्वपि संप्रसारणाभावात् । परिवीयेति ।
'विमावा परेः' इति वैभो स्वपि संप्रसारणम् । 'हृत्' इति दीर्घत्वेन दुग् बाध्यते ॥

पूतकृतायी च मनु च मानवी वृषाकपायी च करिष्यती विटः ।

उल्लासतामास गुणैरकृत्रिमै रते सपत्नीव सुतास्य देवकी ॥ २६ ॥

अस्य देवकस्य देवकी नाम सुता उल्लासतामास यत्नं सुकृते । अकृत्रिमैः स्वामा
विकैः सुभैरेतादितरकरिष्यती विटः कर्तुमारम्भा । पूतकृतायी पूतकृतोरिन्द्रस्य क्रिय
यायी मनु मनोः क्रियं अतर्क्यां च, मानवीं मनोः क्यपत्तं देवहृतिम् वृषाकपायी
वृषाकपेः क्रियं च धिन गौरी वा । रतेः सपत्नीव तथा सहजी ॥—उल्लासतामासेति ।
कस (१) । 'कास्प्रक्यात्पाममन्ते किति' इति किति आम्प्रत्ययाः । कासनेकाथ इति च
'अन्यम्' । सुसम्पायर्ष' । सपत्नीति । निष् सपत्न्यादिभु' इति निपादात्ते । समासः प
तिरस्या इति विग्रहः । पतिष्यस्स नकारः । समानस्य सत्व ङीप् । पूतकृतायीमिति ।
'पूतकृतोरै च' इति ङीप् । ऐकारादेशश्च । वृषाकपायीमिति । वृषाकपमिभुसिउत् सि-
दानामुत्ताः इति दीर्घकारादेशी । 'हरमिष् वृषाकपी । मनुमिति । 'मनोरी वा' इति
दीर्घादित्तोरीकारेकारानोरगादे पाक्षिके रूपम् । मानवीमिति । मनोरपस्यमिस्यन् । दे
वकीमिति । देवकस्यापत्तं देवकी । 'अत इम्' 'संज्ञापूर्वको विधिरनिष्ठाः इति कृष्यमाण' ।
इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप् । देवकी ॥

गार्गीव विज्ञानवणा यज्ञव्ययै श्येनी कटासोऽष्टदुस्मितैर्दिश ।

गौरीगरिष्ठा शयकीवितन्वती सैधांपभूवाद्भुतकामनीयका ॥ २७ ॥

या देवकी एवांबभूव बभूवै । गार्गीं यथैस्य गोत्रक्यपत्तमिष विज्ञानवणा पकोटिपा
विज्ञानेन प्रसिद्धा । बभूवयैः दिशः श्येनीः श्वेतवणा वितन्वती । कटासोऽष्टदुस्मितैः
दिशः अष्टौ चित्रवणा वितन्वती । गौरीगरिष्ठा गौरीव गुरुररा । अद्भुतकामनीयका ।
कामनीयक कामनीयत्वम् ॥—एवांबभूवेति । 'इवादेय शुस्मतोऽमृष्य' इति काम् ।
आमो मित्वमन्तात्वाद् आमः इति सङ् । हृत्संज्ञायां प्रातिपदिकरूपे सु तस्य 'अभ्य

यादाप्सुपः' इति सुपो लृङ् । 'शेनरारिनिपातमञ्चराम' इत्यव्य १५७१ । अम्भामिति स्व-
रारिषु पठ्यते । गार्गीति । 'गर्गादिभ्यो यञ्', 'यञ्' इति ङीप् । शेनीरिति । श्वेतो
सुपोऽस्यान्तीति श्वेत । 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्छन्द' । 'वर्णाऽनुदात्तानोपधानो न'
इति वा ङीप् तकारस्य नकारः । (श्वर्त्वीरिति) अन्यतो ङीप् । गार्गीति । 'पिट्टागदिभ्यश्च'
इति ङीप् । कामनीयका इति । 'योपधाद्दृग्पोत्तमाद्दृग्' । भाववर्गजो ॥

स्वर्गैणसौभ्राभिमतं मतीतरा विख्याय तत्रे कुलधर्मसंपदम् ।

सा जागरामास निषेवणे धरेगन्धभूवात्मसु पुण्यशालिनाम् ॥ २८ ॥

सा स स्वर्गमासाभिनाति स्वर्गवीगमृद्वन् सुवीग्याभिनाति विख्याय कृत चकार ।
मतीतरा अतिशयेन साप्यी कुलधर्मसंपद स्वकुलधर्ममृदि तत्रे रक्ष । धरेनिषेवणे जा-
गरामास तत्परा चभू । पुण्यशालिना आत्मसु धाम्नांभूत् उपविश ॥-जागरामासेति ।
'उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इत्याम् । तत्र इति । 'आदिच ङादिभ्योऽङिति' इत्यावम् ।
लिटः क्तिये आतो लोप । 'द्विवचनेऽङि' इति म्यानिषद्भावाद् द्विवचने पुनरुप्यायेप ।
विख्यायेति । 'न ष्यो लिटि' इत्यात्त्राभावात् । 'लिट्यभ्यामन्वोभरेषाम्' इति ऋप्रकार-
णम् । णत्ति 'अचो ङिति' इति ऋदि । [गार्गीति ।] स्वर्गवचनशुक्तिः जागरामासे ॥

विदांकुरु श्रीमति पुत्रि नो निरः स्फाराऽरेनि प्रतिपित्मुगन्मान ।

शुरो. मदायापयतोऽनुशाननं नग्नेण मूर्ध्ना प्रिभराचकार ना ॥ २९ ॥

अथ शौरि जन्यया भार्यया सह तौ श्वशुरौ श्वशुरं श्वश्रूं च प्रणम्य तदीयात् वस्त्यात्
गृहात् निर्येत निर्गतवान् । वाध्यायमाणौ वाध्यायमुद्रमन्तौ वियोगार्त्युपदातृचेतसौ ।
उपदातृ क्षयं गन्तुं । साधितार्थया बन्धुतया बन्धुसमूहेन अन्वितः । अर्थो विवाहः ॥—
श्वशुराविति । 'श्वशुर श्वश्रवा' इति श्वशुर शिष्यते । 'श्वशुरस्योकाराकारयोलोपश्चेति
वक्तव्यम्' इति ऊडि श्वश्रू । साधितेति । 'सिच्यतेरपरलौकिके' इत्यात्वम् । उपदातृ
इति । दीह् क्षये । 'भीनातिभिनोतिदीडा ल्यपि च' इत्यात्वम् । बन्धुतयेति । 'ग्राम-
जनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' ॥

शोणीर्वहूणा धवलाश्च वर्करान्पद्मश्च दासीगुणशालि हास्तिकम् ।

पुत्र्यै पिता यौतकमुन्मनीभयन्नदिक्षदश्वान्नथकट्यया सह ॥ ३४ ॥

पिता पुत्र्यै यौतक स्त्रीधन अदिक्षत् दत्तवान् । किं तत् । शोणी धवलाश्च बहू
गा. वृषभाश्च । वर्करान् तरुणान् पशून् तरुणीश्च । पद्म दासीश्च । गुणशालि हास्तिक
हस्तिना हस्तिनीना च समूहम् । अश्वान् अश्वश्च । रथकट्यया रथसमूहेन सह । उन्म-
नीभवन् उत्कीभवन् ॥—[गा इति ।] 'ग्राम्यपशुसघेष्वतरुणेषु स्त्री' इति स्त्री शिष्यते ।
तस्तुवर्करानिति(?) । अश्वानिति । 'अनेकशफेष्विति वक्तव्यम्' इति पुमान् शिष्यते ।
शोणीरिति । 'शोणात्प्राचाम्' इति वा डीप् । पद्मरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति
वा डीप् । हास्तिकमिति । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' समूहे हस्तिनी । प्रातिपदिकात्तु
'भस्याडे तद्धिते' पुंवद्भावो वक्तव्यः । रथकट्ययेति । 'इनित्रकट्यचश्च' इति रथात् क-
ट्यच् । पुत्र्यै इति । गौरादिः । केचिच्छार्ङ्गरवादिपाठात् डीनिति । अन्यस्त्वाह—पुत्रा-
द्वेति पुत्रा पुत्रीति ॥

व्यतिप्रभानो विविधस्तदोच्चकैस्तत्रैधते माङ्गलिकः स्म निस्वनः ।

रथेन कंसप्रगृहीतरश्मिना जायापतीभ्यामथ निर्यये शनैः ॥ ३५ ॥

तदा तत्र माङ्गलिकः मङ्गलार्थो विविधो निस्वन उच्चकै एधते स्म । व्यतिप्रभान
अन्योन्यविनिमयेन प्रकर्षेण शोभमान अथ जायापतीभ्या रथेन शनैः निर्यये निष्क्रा-
न्तम् । कंसप्रगृहीतरश्मिना कसः सारथ्यमकरोत् ॥—एधते इति । 'एध वृद्धौ' । 'भूवा-
दयो घातव' इति धातुसंज्ञा । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति अकारस्येत्सज्ञायाम्
'तस्य लोप' इति लोप । 'अनुदात्तद्धित आत्मनेपदम्' । निर्यये इति । 'भावकर्मणो'
इत्यात्मनेपदम् । व्यतिप्रभान । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् ॥

शस्त्रापगोरं चलतां पदोद्धतं रजो भटानामदधत्प्रभां रवेः ।

क्ष्वेला च वादित्रनिनादमासला घनाघनानां निनदं निरास्यत ॥ ३६ ॥

भटाना पदोद्धतं रज रवेः प्रभा अदधत् अपिवत् । शस्त्रापगोरं शस्त्राप्युधम्य च-
लता गच्छता क्ष्वेला सिंहनाद च घनाघनाना वर्षाकालमेधाना निनदं निरास्यत निर-

संशृण्वतस्तामवृधद्गिरं हृदि क्रुधारदक्षिद्वयमाशु रक्तिमा ।

घर्मान्बु कंसस्य तदासिचत्तरां सुतोऽङ्गरागोऽलिपताखिलं वपुः ॥४०॥

तदा ता गिरं संशृण्वत कंसस्य हृदि क्रुत् क्रोध अवृधत् ववृधे । अक्षिद्वयं रक्तिमा रक्तत्वं आशु आरत् प्राप्त । घर्मान्बु अखिल वपु असिचत्तरा अतिशयेन सिंफमकरोत् । सुत अङ्गराग. अलिपत लिप्तमकरोत् ॥—असिचत्तरामिति । ‘लिपिसिचिह्वश्च’ इत्यङ् । अलिपतेति । ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इत्यङ् । अवृधदिति । पुषादिद्युताद्युदित परस्मै-पदेषु’ इत्यङ् । आरदिति । ‘सर्तिशास्वार्तिभ्यश्च’ इत्यङ् ॥

रजोविलिप्तीं तनुमुद्वहन्बलक्रीतीं विधास्यन्निजजीवितस्थितिम् ।

स शङ्खभिन्नीर्नृपतिर्द्विपां तनूः कर्तारमुग्रं करवालमाददे ॥ ४१ ॥

स नृपति उग्रं करवलं आददे । रजोविलिप्तीं अल्पेन रजसा विलिप्ता तनुं उद्वहन् । निजजीवितस्थितिं बलक्रीतीं बलेन क्रीता विधास्यन् । द्विपा तनू शङ्खभिन्नी. कर्तारम् ॥ आददे इति । ‘डु दाच् दाने’ । ‘आडो दोऽनास्यविहरणे’ इति तङ् । बलक्रीतीमिति । ‘क्रीतात्करणपूर्वात्’ इति डीप् । रजोविलिप्तीमिति । ‘कादल्पाल्यायाम्’ इति डीप् । शङ्खभिन्नीरिति । ‘बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्’ इति डीप् ॥

मनोज्ञगात्री मधुरारुणाधरा शातोदरी चन्द्रमुखी पृथुस्तना ।

नृपेण दोष्णा सहजा जिघांसुना शीर्षण्यवालेषु हठादगृह्यत ॥ ४२ ॥

शात कृशम् । चन्द्रमुखीति । ‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपघात्’ इति वा डीष् । मनोज्ञगा-त्रीति । ‘अङ्गगात्रकण्ठेभ्योवक्तव्यम्’ इति वा डीष् । शातोदरीति । ‘नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त-कर्णशृङ्गाच्च’ इति वा डीष् । मधुरारुणाधरेति । ‘न क्रोडादिवह्वच’ इति डीष् । प्रतिषेधे टाप् । शीर्षण्येति । ‘शरीरावयवाद्यत्’ इति शिरश्शब्दाद्यत् । ‘ये च तद्धिते’ वा केशेषु [शि-रस शीर्षणादेशो वक्तव्यः] इति शीर्षणादेशः । ‘ये चाभावकर्मणो’ इति प्रकृतिभाव । दोष्णेति । ‘पद्मोमास्हनिशसन्धूषन्दोषन्यकञ्छकनुदनासञ्छस्प्रमृतिषु’ इति दोषनादेशः ॥

अनासिका शूर्पणखा कृता न किं रामेण नो वा किमहानि ताटका ।

खले न्रुवत्येवमवाङ्मुखी सती तस्मिन्नशेषा जनताथ सारुदत् ॥ ४३ ॥

तस्मिन् एव न्रुवति अशेषा सा जनता अवाङ्मुखी सती अरुदत् । रामेण शूर्पणखा अनासिका किं न कृता । ताटका नो वा किमहानि इति खले ॥—अरुददिति । ‘रुदिर् अ-श्रुविमोचने’ । ‘इरितो वा’ इत्यङ् । अनासिकेति । ‘सहनन्विद्यमानपूर्वाच्च’ इति डीष्प्रति-षेध । शूर्पणखेति । ‘नखमुखात्संज्ञायाम्’ इति डीष्प्रतिषेध । अवाङ्मुखीति । ‘दिक्पूर्व-पदान्डीप्’ इति डीष् ॥

१. ‘अघानि’ इति युक्तम्.

गम । 'आद्यन्तौ टकितौ' । अच्छिदुरामिति । 'सहितायाम्' इत्यधिकृत्य 'छे च' इति तुक् । मा च्छिददिति । 'आङ्माडोश्च' इति निलं तुक् । हीच्छेदिति । 'हीच्छ लजा-याम्' । 'दीर्घात्' इति तुक् । षष्ठा च्छायामिति । 'पदान्ताद्वा' इति तुक् ॥

न्यस्याशु पाणावसिसमुज्ज्वलं रथे गव्याद्विजस्त्रीजनरक्षणदक्षिणम् ।

अक्रय्यमक्षय्यमुपेयुषा यशो रक्ष्ये हि भाव्यं प्रभुणा दयालुना ॥४८॥

पाणौ उज्ज्वलं असिमाशु रते न्यस्य (लोट्) स्थापय । गव्याद्विजस्त्रीजनरक्षणदक्षिणम् । गव्या गोसमूह । रक्षणे रक्षणम् । प्रभुणा रक्ष्ये जने विषये दयालुना भाव्यं अवश्य भवितव्यम् हि अक्षय्यं क्षेतुमशक्यं अक्रय्य क्रयार्थरहित यश उपेयुषा —न्यस्ये-ति । 'इङो यणचि' इति इकारस्य यकार । पाणौ असिमिति । 'एचोऽयवायाव' इति औकारस्यावादेश । गव्येति । 'खलगोरथात्' इति यप्रत्यये 'वान्तो यि प्रत्यये' इति ओकारस्यावादेश । भाव्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ण्यति वृद्धौ 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यावादेश । क्षय्येति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इत्यादेशो निपात्यते । अक्रय्यमिति । 'क्रय्यस्तदर्थे' इत्यादेशो निपात्यते । रथ इति । 'एक पूर्वपरयो' इत्यधिकृत्य 'आङ्गुण' इति एकादेश । तस्य 'अन्तादिवच्च' इति सुप् आदिवद्भाव । पदसंज्ञा ॥

नारीवधान्न न्यवृत्तस तद्गिरः कद्रूजहिंस्रः श्रुतवानपीदृशीः ।

तां संहितोरुं युवतिं सरोरुदां शौरीर्व्यमार्क्षित्कुररीमिवेक्षिता ॥ ४९ ॥

स कस ईदृशी तद्गिरः श्रुतवानपि नारीवधात् न न्यवृत्तत् निवृत्त । शौरी कुर-रीमिव सरोरुदा मृशायमानरोदनसहिता युवतिं ईक्षिता व्यमार्क्षित् विमर्शं कृतवान् । संहितोरुमिति । सहितावूरु यस्याः । कद्रूजहिंस्रः सर्पवद्धिसाशील ॥—कुररीमिति । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । संहितोरुमिति । 'सहितशफलक्षणवामादेश्व' इत्यङ् । कद्रू इति 'सज्ञायाम्' इति कद्रूशब्दाद्ङ् । नारीति 'शाङ्करवाच्यो ङीन्' नृनर-योर्वृद्धिश्च' इति ङीन् । युवतिमिति । 'तद्धिता' इत्यापञ्चमाध्यायमधिकृत्य 'यूनस्ति' इति त्रिया ति ['सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिलेके' इति ङीष् ।] रोरुदेति । यदन्तादप्रत्यये यलोप ॥

यः साधु मन्त्रैरुपतिष्ठते हरिं तद्भावपूतानपि वोपतिष्ठते ।

चित्ते तदीये ह्युपतिष्ठते क्षमा सैतादृशस्योत्तपते कथं पुनः ॥ ५० ॥

यो मन्त्रैः करणैः हरिं साधु उपतिष्ठते पूजयति अपि वा तद्भावपूतान् विष्णुभक्त्या शुद्धात्मन उपतिष्ठते तैर्मन्त्रैः करोति । तदीये चित्ते हि क्षमा उपतिष्ठते सनिधत्ते । सा क्षमा एतादृशस्य दुष्टस्य चित्ते कथं पुनरुत्तपते प्रकाशते ॥—हरिमुपतिष्ठत इति । 'उपा-न्मन्त्रकरणे' । उपतिष्ठते । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपयिष्विति वक्तव्यम्' इति तद् । उपतिष्ठत इति 'अकर्मकाच्च' इति तद् । उत्तपत इति 'उद्विभ्या तपः' इति तद् ॥

प्राज्ञान्कचित्सम्पृणुते न सस्वसौ सपश्यतेऽस्या यत् नान्तरेण वा ।

नो वा सत् सङ्गयते वितसित सदप्य किंत्वाङ्गयते परसुरान् ॥५१॥

असौ कश्चित्पयस्वत्यां प्राज्ञान् न कञ्च संश्रुते । अन्तरेण अस्या मनसा वा न
संपश्यते वीक्षते च । आरामन् शिथिलं चिन्मिदं सतः सज्जान् न वा संहयते ।
किञ्च संदप्य इतो मूला परं केवलं सुरानाङ्गयते स्वर्ग्या आह्वानं कुरुते ॥—संश्रुत
इति । समो गन्मृच्छिप्रच्छिन्नरसार्थिभुविदिभ्य इति कर्मादिबधानामात्मनेपदम् । संप
यत् इति । इतोऽप्येति वक्ष्यम् इति च । पाठोरर्थान्तरे इतोर्षस्वर्षेणोपसंमहात् ।
प्रसिद्धेरभिव्यक्तः कर्मणोऽकर्मिणा किञ्च ॥ संहयत इति निसमुपभिभ्यो हः इति च ।
आङ्गयत इति । स्वर्ग्यायामाह इति च ॥

असौ ततोऽस्या विषरीतुमात्मजानुमासुपेत्याप्यभुनेप सविदम् ।

मृत्योरुपेतात्परिपात्म्ये सतीमेवां वराकीमय सोऽभ्युपैतु वा ॥ ५२ ॥

ततः तस्मात् एषोऽहं अस्या आरामजान् असौ विषरीतुं वातुमुपां सविदं प्रतिज्ञा
मुपेसापि एतां अधुना उपेतात् वासभात् मूसो परिपात्म्ये । स मृत्युः अप्य कालान्तरे
अभ्युपैतु वा । सती वराकीमन्दाम् ॥—उपेक्षेति । 'पत्न्युक्तेरसिद्ध इमेकारेसस्वसिद्ध
त्वात् षट् । अधुनेप इति । इदिरेशि' इति इदि । अभ्युपैतु इति । एषोपस्यूटु' इति
इदि । वराकीमिति । 'जल्पमिच्छदुष्टदुष्टदृष्ट पाकन्' यः प्रस्यस्य' इतीत्संज्ञा ॥

कृत्वस्मिसेनौजसिकोऽथ दारुक क्षितीश्वर साहसिकोऽथ शौरिण ।

अनाहतामौघत गा विपद्यहो न कुण्ठभाव मतिमानुपाच्छेति ॥५३॥

अथ कृत्वस्मितन शौरिणा स क्षितीश्वरः गां वाचं भौघत उच्य । औजसिकः भो
जसा बतमान् । साहसिकः सहसा वर्तमान् । दारुको द्विस्ताशीक । अनाहतां सस्यापाम् ।
मतिमान् विपद्यपि कुण्ठभाव न उपाच्छति प्राप्नोति । अहो ॥—भौघत इति । वरेवकि
सप्रसारणम् । आटय' इति इदि । उपाच्छतीति उपसर्गाच्छति भाती' इति इदि ।
गामिति । औतोऽम्हासो' इत्याकारादद्याः । औजसिकः साहसिकः । 'भोजसहो
म्मसा वर्तत' इति षट् ॥

अकारि यस्य प्रकर स्वय द्विपामतुग्ध कामानपि गौरिय समान् ।

जगत्यवारुह्य च तादृशस्य ते सुहृद्वनोऽय नृवरानुवत्त मा ॥ ५४ ॥

दे नृवर यस्य द्विपां प्रकरः समूहः स्वयं अकारि द्विसते स्म । इयं यो मूमिः यस्य
समान् कामान् स्वयं अनुग्ध दुग्धे स्य । अस्य जपती अवाह्य अवाह्यते स्म । वशी
क्षियत स्म तादृशस्य ते सुहृद् अयं जन मा अनुवत्त पथात्तार्यं प्राप्नोतु ॥—अच्छरीति
अयः कर्मकर्तरी' इति ते ष्टेवा विष् । अनुग्धेति । ['दुग्ध'] इति तद्यन्ते ष्टेधि
विशङ्कस्यः । अवाह्येति । 'न दध' इति विष्प्रतिषेधः । अनुवत्तेति । तपोऽनुवाप च'
इति विष्प्रतिषेधः ॥

अपत्यमस्या भवते समस्तमप्यदायि राजन्ननुगृह्यतामियम् ।

भवाव्यथी दीव्य पुरीह दीव्यता जनेन मा क्लाम्य यसार्थसाधने ॥५५॥

हे राजन्, अस्या समस्तमप्यपत्वं भवते अदायि दत्तम् । इयमनुगृह्यताम् । त्वं अव्यथी अव्ययनशील भव । इह पुरि मधुराया दीव्यता दिवीवाचरता जनेन सह दीव्य शोमस्व । मा क्लाम्य । अर्थसाधने यस यत्नं कुरु ॥—अदायीति । 'चिण् भावकर्मणो' इति तशब्दे च्लेक्षिण् । अनुगृह्यतामिति । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् । भवेति । 'कर्त्तरि शप्' इति शप् । दीव्येति । 'दिवादिभ्य- इयन्' । क्लाम्यति । वा भ्राशम्भाशत्रमुक्तमु-
क्तमुत्रसिन्नुटिलष' इति इयन् । यसेति 'यसु प्रयत्ने' 'यसोऽनुपसर्गात्' इति इयन्विकल्प । दीव्यतेति । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' इति आचारे क्यच् ॥

संयस्यतः साधुहिते भियं निजामाधुन्वतीमानकदुन्दुभेर्गिरम् ।

शृण्वन्नृपस्तत्क्षणमक्षुण्वन्मदः सोऽमित्यवक्प्रोज्झितजामिधिप्सकः ॥५६॥

आनकदुन्दुभे- गिर शृण्वन् स नृप तत्क्षण अविलम्बेन ओं तथास्तु इत्यवक् उक्त-
वान् । साधुहिते संयस्यत यतमानस्य । निजा भिय आधुन्वतीं कम्पयन्तीम् । अक्षु-
वन्मद व्याधुवन्मदो यस्य । प्रोज्झितजामिधिप्सक प्रोज्झिता जाम्या- स्वसु धिप्सा
हिंसेच्छा येन ॥—संयस्यत इति । 'सयसश्च' इति । वा इयन् । आधुन्वतीमिति । 'धूल् क-
म्पने' 'स्वादिभ्य- श्रु' । शृण्वन्निति । 'श्रुव श्र च' इति श्रु श्र इत्यादेशश्च । अक्षु-
वन्मद इति । 'अक्ष् व्याप्तौ' । 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति श्रु । सोऽमिति । 'सोऽचि लोपे
चेत्पादपूरणम्' इति सुलोप । 'ओमाडोश्च' इति पररूपत्वम् । साधुहित इति । 'हित-
योगे चतुर्थी वक्तव्या' । 'चतुर्थी तदर्था—' इति समास । 'जामि स्वसुकुलस्त्रियो' ॥

भिन्द्युर्गिरीनप्यधिकुर्वते च ये जगन्ति रुन्धन्त्यपि मण्डलं दिशाम् ।

दर्पं बलारेरपि तक्षुण्वन्त्यलं प्रकुर्वते यान्सदराः सुरा अपि ॥५७॥

धिन्वन्ति ये वन्धुजनं तुदन्ति ये शोच्यान्कथं भव्यदृशो भवादृशः ।

स्तुत्वेति कंसं व्यतनोदयो मतिं गन्तुं सुषामानकदुन्दुभिर्गृहान् ॥५८॥

द्वयोरन्वय । अथो आनकदुन्दुभि कंस इति स्तुत्वा गृहान् गन्तु मतिं व्यतनोत् ।
सुषामा शोभनं सान्त्ववचन यस्य । कथं स्तुत्वा । ये गिरीनपि भिन्द्यु- , ये च जगन्ति
अधिकुर्वते अभिभवन्ति, दिशा मण्डलमपि रुन्धन्ति, बलारेरपि दर्पं अलं तक्षुण्वन्ति
तनूकुर्वन्ति यान् सुरा सदरा सभया प्रकुर्वते सेवन्ते, वन्धुजनं धिन्वन्ति प्रीणयन्ति,
ते भवादृशः त्वादृश कथं शोच्यान् अस्मादृशान् तुदन्ति व्यथयन्ति । भव्यदृश कुशल-
मेव पश्यन्त ॥—प्रकुर्वत इति । 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकथप्रतिथनप्रकथनोपयोगेषु
कृञ्' इति सेवने तड् । अधिकुर्वत इति । 'अधे प्रसहने' इति अभिभवे तड् । प्रसह-

१ 'दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राच प्रामादिक' इति नामधातुप्रक्रियाया सिद्धान्तकौमुदी-

नममिन्न पराजयो वा । तक्षुवन्तीति । 'तनूकरणे तक्षः इति वा सु । अनेकावा
 पातव । तुन्तीति । तुवाभिम्यः सः 'अतो गुणे' इति परस्मत्वम् । रुन्वन्तीति ।
 ववाभिम्यः सम् । व्यतनोति । 'तवाभिकृन्म्य त' । चिन्वन्तीति । [क्षिप्ति]
 [चिप्ति] [चिप्ति]शीपवाचः । 'चिन्विकृन्वोर च' इति उप्रत्ययः । अक्षरान्तादेशः ।
 अतो ङोपस्य स्थानिबद्वाद्वाद्वाभावः । मित्युरिति 'मिबतेस्' 'उस्यपदान्तात् इति
 परस्मत्वम् । सुपामासिपु च' इति पत्वम् ॥

मित्रैश्चटचटदिति त्रुटितोरहारे समर्वत स निजभाम विवेक्ष रूपम् ।
 केकीसमीकरणेलाङ्गिकेलाभमानभर्मीपलीपटपटावितपाटिपाशम् ॥५९॥

स मित्रैः स ह निजभाम विवेक्ष । रूपं प्रसक्तं विवेक्ष । समर्वत' हेतो चटचट
 दिति त्रुटितोरहारे । केकीति समीक सुप्र(१) वाङ्मिः बद्वायुवा ।
 क्रियाविष्टेपत्वम् ॥—चटचटदिति । निजवीप्सवोः इति द्विर्बचनम् । तस्य परमात्मे
 कितम् । नाभेकितस्मान्स्वस्य तु वा' इत्यच्छम्यस्य इतिरिक्कारस्य च परस्मैकदेशा
 माच । तच्छरेकारवोः परस्मैकित्वाः । पटपटावितेति । पट इत्यस्य वाचि बहुसं द्वे
 भवत इति वक्ष्यम्' इति टिप्पेपात् पूर्व द्विर्बचनम् । निजमात्मेकिते वाचीति वक्ष्यम्
 इति पूर्वोक्तच्छरेकारवोः लृटिपकारस्य च परस्मैकदेशः । निजभामेति । गच्छिद्वि
 शिष्टां कर्म' [१] इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा ॥

स्वकीजनान्वात्मवच । क्षिपन्ती हस्तौ छसन्माङ्गलिकौ दधानाम् ।

हीर्णानयोदां जगदोऽभिनन्धां ता पर्यगृह्णन्सुविवा पुरश्च ॥ ६० ॥

पतिपुत्रवक्षः क्षिप्रो सुविवा' तां नयोदां पर्वण्डनम् । आत्मवच स्वकीजनानपि क्षिप
 न्तीम्, स्वस्माङ्गलिकौ हस्तौ दधानाम्' अस्मिन् माङ्गलिकानि दर्पणादीनि वचो । हीर्णा
 खञ्जिताम् । जगतः अभिमन्ध्याम् ॥—पर्वण्डमिति । 'अवाभिम्य मा' 'भाञ्जल्यो
 एत इत्याछप' । च आत्मति । अक. स्वर्णे दीर्घः इति द्वयोरेकदेशो दीर्घ । 'तु
 स्यासप्रयत्न सवणम्' । जनानिति । जन अच् । प्रथमवोः पूर्वसवर्णः इति द्वयोः पूर्व
 सवर्णदीर्घ एच्छदेश । 'तस्माच्छउो वः पुष्टि' इति सकारस्य नकारः । इत्याविति । वा
 दिशि । पूर्वसवर्णोऽनप्रतिरेच । पुरश्च इति । पुरं एह भरतीति
 पूर्वस्मैकदेश । अस्ति । बहेर्निष्ठायां संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्च' इति पूर्वस्यम् ।
 जगतोऽस्तीति । एहः पदान्तादिति' इति पूर्वस्यत्वम् ॥

आचार्योण्यो मातृछान्यश्च दास्यो गार्गायण्यो ब्रह्मवक्षो गणपत्य' ।

रन्मोर्बश्च क्षत्रिया यत्तत्प्य शय्य शूद्रा मोमुदामासुरुचै ॥६१॥

एतः क्षियः उचै मोमुदामासुः पुनः पुनमुमुदिरे । आचार्याभ्यः आचार्याणां शिय ।
 मातृछान्यः मातृछानां क्षियः । दास्यः ब्रह्म स्वपक्षानि । गार्गायभ्यः गयमोत्रस
 मूत्रः । गणपत्यः गणपत्यानां क्षियः । क्षत्रियाभ्यः क्षत्रियकुलजा । शय्यः शूद्राणां भार्याः ।

गृहाः शृङ्गान्युत्पन्नाः । रम्भोर्वे रम्भोपना ऊरयो नामान् । तरुण्यः र्गणनात्पुत्र ।
 —आन्तार्थाप्य इति । 'उन्मत्तरुण-इत्यादिना णीषानुर्त्तम् । मातुःसन्त्य इति । 'सिद्धिपुत्रमातुः-
 मातामहपितामहा ' इति मातृपुत्रान् आतरि दृष्ट्वा निपात्यते । 'उषा रात्रिमातृपुत्र-
 वा' इति षष्ठे णीषानुर्त्तम् । शक्य इति । 'तत्र इत्य' 'अपत्यार्थे, 'इतो ननु' 'प्रजाते.' इति
 षोडशे । गार्गात्पत्य इति । 'गर्गादिभ्यो यत्' इति गोत्रे यत् । 'यत्पत्य' 'प्राचा एक इति' ।
 इति वा एक । पितृत्वात् षोडशे । प्रप्रत्य इति । 'ऊरुन्' इत्युत् । गणपत्य इति । 'पुत्रो-
 गात्रस्येति' इति षोडशे । प्रत्य इति । जातिविरुद्धायाम् 'प्रत्य चानुत्पत्तौ' इति द्वादशे ॥

ततो विस्मृज्याश्रपतादि शौरिदंत्यारिपादाच्चञ्चिलानृचेता ।

गर्गे च गार्ग्ये च ननाम दाक्षि गार्ग्यायणादीश्च मुनीन्विदेदान् ॥६२॥

योत्रापन्नम् । वावरिक बदारिकाजु(राप्यु)ठ्ठन् । व्यासस्य कानीनमुनि । कन्याया अ
 पस्य ऋषि गरीयान् शुक्तर । माण्डूकिः मण्डूकापलम् । एषां तवयाभ पौत्रा पु
 त्राणां पुत्राभ अनाद्यमिकाः । आद्यमिकं अद्यम्यां अर्षीतवान् ॥—गार्गीया इति । गा
 र्गीयमयान्दात् 'बृहस्पति' इति द्वैयिके उपसर्गवे निबधिते 'ऊर्कफिमोरन्यतरस्याम्' इति
 मुबप्रसपस फले ष्ठ् । 'इदिर्यन्याभामादिस्तद्वत्' इति वृद्धसंज्ञा । इत्याच्छः' वै-
 यिक' । दूनस्य कुस्तानां [योत्रसंज्ञेति बाध्यम्] इति मुबसंज्ञा । आर्षीगर्तितिति बाह्य-
 सिन्धु' इतीम् । वाक्यायण । इदस्य च पूज्यायाम्' इति वा मुबसंज्ञायाम् यमिभोच
 इति मूनि ष्ठ् । वैश्वामिद्वेति । मित्रे ऋषौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घे सिन्धामित्रः । तस्मात्
 ऋष्यन्पकवृष्णिक्वन्म्य' इत्यण् । आत्रेवेति । इतधानिम इति ष्ठ् । ऋषीतकेयेति ।
 'मिहर्षकृपीतकारकादपे' इति ष्ठ् । मार्कण्डेय इति । सुमार्गिन्ध' इति ष्ठ् । 'दि
 श्येपोऽङ्गु' इति उच्चारणोप' । मैत्रेयेति । 'शुद्धपादिन्धु' इति ष्ठ् । केकयमिभ्रमुभ्र
 क्वामां यादेरिय । नाडावन इति । नडाविन्धु' फक्' गोत्रापस्ये । व्यास इति । अमु
 छेपथे' । म्वाहावुपसर्गा । पपाषच् । वि वेदान् विभज्य आ समन्वात् शिष्येषु अस्वति
 इति । अथवा अस्वदेव पातोर्विपूर्वात् करणे यम् । कानीनेति । कन्याया' कानीन च
 इत्यण् । कनीनादेशश्च । माण्डूकितिति । उक्च मण्डूकात्' इति ष्ठ् । पौत्रा इति ।
 अनृष्यामन्तये विदाविन्धोऽम्' इति अस्म अनृषितावनन्तरापले पुत्रघण्ट्यावन् । वावरिक
 इति उठ्ठति इति ष्ठ् । अनाद्यमिका इति 'अभ्यायिन्यदेशकात्वात् इति ष्ठ् ॥

द्वैमातुरादिमुरसपतनोरसोदुर्वैद्येयदुर्विदसितानि गवेधरम्य ।

चेतो हरेर्विदघती पययोगुणै स्वे पत्युर्मनोऽहरदयो अतुलैर्वधू सा ६५

अयो सा बधू र्वैगुणैः पत्युः मनः अहरत् । अतुलैः । चेतः हरेः पदयो विदघती ।
 द्वैमातुरादिमुरसपतनोरः । द्वैमातुरो गजपति' । दैतेनदुर्विदसितानि असोडु' । गवेधरम्य
 गवामीधरम्य ॥—द्वैमातुरेति । द्वयोमा नोरसपसिमिष्यर्षे मातृस्यर्षेभ्यार्षेभ्यःपूर्वाया इत्यण् ।
 सत्वं च । दैतेयेति । कृषिकारावच्छिन इति वा दीपि क्षीम्यो ष्ठ्' इति ष्ठ् । तनो
 रिति । 'इसिदसोय' इति पूर्वरूपत्वम् । असोडुरिति । ऋत उव' इति द्वयोरेक उच्चारो र
 पर । 'रात्सन्ध' इति छन्दोपः । पत्युरिति । ह्यस्यात्तरम्य' इति इयोऽङ्कारस्य उकार ।
 मनोऽहरदिति । ससन्धो रः । अतो रोरुतावृत्ते' इति रोहकारः । चेतो हरेरिति । 'ह
 ति च' इति रोहकारः । गवेधरस्येति । 'अबर् रञ्जोऽयम्य' इति गोरबधुादेशः । 'दिष'
 न्सन्तस्य । अयो अतुलैरिति । अोव' इति प्रप्रसंज्ञायाम् 'उत्प्रप्रया अयि'
 इति प्रवृत्तिभावः ॥

आनर्षे यो महभापीन्धु । सपवा स्व पयष्करोष विदधे च मर्ति गवेध्रे ।

स्वन्पन्धुभोक्तमपि कीर्तिमरेण सैप वामन्वदप्यत पर्यं सदृशी न शीरिः ६६

स पप शीरिः सदृशी तां क्व च अन्नदप्यत अतुवर्तते म्य । यः महभापीन् महत्

ऋषीन् धानर्चं । गुणसपदा स्वं पर्यङ्करोत् अलकृतवाश्च । गवेन्द्रे गवामिन्द्रे कृष्णे मतिं विदधे च । कीर्तिभरेण द्युलोकमपि स्कुन्वन् आशृण्वन् ॥—[स्कुन्वदिति ।] 'स्कुन् आवरणे' । 'स्तन्मुस्तुन्मुत्कन्मुस्तुन्मुस्तुञ्चभ्यः श्रुश्च' इति श्रु । गवेन्द्र इति । 'इन्द्रे च नित्यम्' इत्यवहादेशः । महन्ऋषीन् इति । 'आन्महत -' इत्यात्वे 'ऋत्यक' इति प्रकृतिवद्भावो ह्रस्वश्च । द्युलोकमिति । 'दिव उत' इति वस्य उकार । एष तामिति । 'एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्सासे हलि' इति सुलोपः । नैप इति । 'सोऽचि-' इति सुलोपः । पर्यङ्करोदिति । 'सुट् कात्पूर्वं' इत्यधिकृत्य 'सपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुट् । 'सिवादीनाम्-' इति वा पत्वम्(?) । अन्वरुध्यतेति । 'अनो रथ कामे' इति रुधेर्दिवादिस्वमात्मनेपदित्वं च ॥

पैतृष्वस्त्रीयाश्च मातृष्वसेयाः कुल्याः स्वस्त्रीयाश्च काल्याणिनेयाः ।

ये भ्रातृव्या ये श्वशुर्याः कुलीनाः कौ[र]व्या ये चापि माहाकुलीनाः ६७

ये वा गर्गा ये च दासेरदेश्यास्ताक्षण्याद्या ये पुनर्दौष्कुलेयाः ।

सर्वाञ्छौरिर्घृत्तसर्वांगमस्तानार्चीदुर्चैर्दृष्टिकोऽनुप्रधानम् ॥ ६८ ॥

द्वयोरन्वयः । शौरिस्तान् सर्वान् अनुप्रधानं प्रधानानुपूर्व्येण उच्चैर्नार्चीत्पूजितवान् । ये कुल्या कुलापत्यानि । पैतृष्वस्त्रीयाः पितृ स्वसुरपत्यानि । कुलशब्देन भेदात् कुल्य उच्यते । मातृष्वसेया मातृष्वसुरपत्यानि । स्वस्त्रीयाश्च स्वसुरपत्यानि च । काल्याणिनेया कल्याणीनामपत्यानि च । भ्रातृव्या भ्रातृणामपत्यानि च । ये च कुलीनाः कुलापत्यानि च श्वशुर्या श्वशुरापत्यानि । ये च माहाकुलीना महाकुलापत्यानि च कौरव्या ये वा गर्गा कुत्सितानि गर्गापत्यानि । ये च दासेरदेश्या दासीपुत्रप्रायाः । ये पुनर्दौष्कुलेयाः दुष्कुलापत्यानि । ताक्षण्याद्या तक्षापत्यग्रन्थयः । तान् । घृत्तसर्वांगमः । घृत्तमवीतम् । दृष्टिको दृष्टमस्तीति मत्या युक्तः ॥—पैतृष्वस्त्रीया इति । 'पितृष्वसुरश्छण्' । इत्यपत्यार्थे छण् प्रत्ययः । मातृष्वसेया । 'मातृष्वसुश्च' इति । 'ठकिलोप' । इति लोपोऽयम् । कुल्या इति । 'अपूर्वपदादन्यतरस्या यद्ढकञौ' इति यत् । स्वस्त्रीया इति 'श्वसुश्छ' । काल्याणिनेया इति । 'कल्याण्यादीनामिनद्ध' इति ढक् । इनद्धादेशश्च । भ्रातृव्या इति । 'भ्रातृर्व्यञ्च' । श्वशुर्या इति । 'राजश्वशुराद्यत्' कुलीना इति । 'कुलात्त्व' । कौरव्येति । 'कुर्वादिभ्यो ष्य' इति ष्य । ('कुरुनादिभ्यो ष्य') इति ष्यप्रत्ययोऽन्योऽपि तद्भाजसंज्ञोऽस्ति । तस्य बहुषु लुक् । अयं तु श्रूयत एव । माहाकुलीना इति । 'महाकुलादञ्छञौ' । गर्गा इति । 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च' । गोत्राभिधायिनः शब्दाण्युक्तौ । दासेरेति । 'शुद्राभ्यो चा' इति ढक् । ताक्षण्येति । 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ष्यः । कारिणः कारव । दौष्कुलेया इति । 'दुष्कुलाद्ढक्' । वृत्तेति । 'णेरध्ययने वृत्तम्' । दृष्टिकेति । 'अस्तिनास्ति दिष्ट मति' । अनुप्रधानमिति आनुपूर्व्येऽव्ययीभावः ॥

पुषाण धर्मं न तपांसि तप्या मा वत्स चेतश्च विधेहि कृष्णे ।

य ईदृगस्मै नमते स्वयं द्रागभीष्टमुक्त्वैवमहास्त गर्गाः ॥ ६९ ॥

गग एवमुक्त्वा अहास्य यतवान्—'हे वत्स, त्वं धर्मं पुपापं वधव । तपांसि च । [मा] तप्या आवय । अपि तु लाज एव । चेत् च कृष्णे विषेहि । यः पुस्या ईदृग्भवति अस्मि अमीहं शक् स्तयं नमते ॥—मुपाजेति । पुष्ट पुष्टौ । क्वादिभ्य आ' इत्त आः सावज्ज्ञौ' इति श्राप्रत्ययस्य घानच् । तप्या इति । तप संतापे' । तपस्तप-कर्मकस्यैव' इति क्तु-कर्मवद्भावा । वगते इति । 'कर्मवत्कर्मणा तुस्यकियः इति कर्मवद्भावे न तुहस्तुनमी यकिच्यौ' इति वयभावाः ॥

अथ चेदयम्य कुरवम्य मृष्टमपथिता विचकिर आत्तकुसुक्तम् ।

अपरे च सतो निरगुव्यकुर्वत च शब्दमुच्यते ॥ ७० ॥

अथ चेदथ चेदिरामाः कुरवा कुस्तुत्तवातपूपा' तथा अपरे च आत्तकुसुक्तं विच किरे विविधमचेदन्त । गृह्य अपथिताः पुथिताः ते सतो निरगुव्य । उच्यते शब्दं व्यकुर्वत विविधमकुर्वत च ॥—[व्यकुर्वतेति] । 'वेः शब्दकर्मणः इति तच् । विचकिरे इति । अकर्मकाव' इति तच् । चेदथ इति । 'चेत्केसेकाजावाभ्यश्च' इति 'अनपदशब्दात्प्र-प्रियाश्च' इत्यभोऽपश्चाद् इदन्तत्वात् व्यश्चप्रत्यये 'ते तत्रावाः इति तत्राजसंज्ञायाम् 'त-श्राजस्य बहुषु तेनेवाकित्वाम्' इति लृच् । कुरव इति । कुड्नादिभ्यो भ्यः' इति व्यप्रत्ययोऽपश्चात् । बहुषु लृच् । अत्रियसमानशब्दात्अनपदात्तस्य राजस्यपक्षवत्' ॥

ब्रह्मण्यबुद्धिरथ विचजनीनस्त्रील शौवस्तिकेषु मतिमाद्यव्यतिथेय' ।

उच्येत्तरुर्दिनिजघामसया स शौरिस्तत्पारिपद्यपरित सुखमभ्युवास ७१

अथ स शौरिः तथा सह तत् निजघाम सगृहं सुखं अभ्युवास । ब्रह्मण्यबुद्धिः ब्राह्मणेभ्यो द्विता बुद्धियस्य । विचजनीनं विचजमद्वित शीलं वस्य । शौवस्तिकेषु मतेषु च येषु मतिमाद्यवत् आतिथेय आतिथिषु साधुः । पारिपद्यपरित परिपदि साधु चरित यस्य । उच्येत्तरुर्दि उच्येत्तरुर्द्वियत्र ॥—ब्रह्मण्यति । उच्येत्तरुमापतिरुत्तपुत्रब्रह्मण्य इति द्वितार्थे वत् । विचजनीनेति । आत्मविचजनमोगोत्तरपदात् च' । शौवस्ति-केषु । सससुत् च' इति वा ठम् तुडागमस्य । अतिथेय इति । 'पप्यतिथिवसतिलपतेडन्' तत्र साधुः इत्यर्थे । पारिपद्यति । परिपदो ष्य । उच्येत्तरुतेति अदभ्यप्रकर्षे' इत्युक्त्या अनुप्रसङ्गमाभावाः ॥

इति ब्राह्मण्यबुद्धौ ब्राह्मण्यविचजमभ्ये पदचमित्रिभ्यस्यया व्याख्ययवा समेताः प्रथमं सगाः ।

द्वितीयः सप ।

कृष्णाङ्गि मचेत्पयस्करेऽथो भिक्षुम्य कापायपटानभक्त ।

कतव्यमात्रे पटिमानमाटीस्ता देवकी आभिकपापिपावा ॥ १ ॥

१ अस्मिन्वृत्ते उच्यते न श्रायते अथयामपि मूक्तोऽन्यूनानतिरिक्तानि च दानि ददन्ते.

अथो सा देवकी कृष्णाङ्घ्रिभक्ते उपचस्करे स्वत सर्ती ता सातिशयामकरोत् । का-
पायपटान् भिक्षून् अभक्तासेवत च । कपायेण रक्त कपायम् कर्तव्यमात्रे कर्तव्ये कृत्स्ने
पटिमान वैदग्ध्यम् । आटीत् प्राप्त । लाक्षिकपाणिपादा लाक्षया रक्तं पाणिपाद यस्या-
तत्सदृशं वा उपमानाद्भविष्यतीति व्युक्तम् (१)॥—उपचस्करे इति । प्रतियन्ने तद् ।
'उपात्प्रतियन्नेवैकृतवाक्याध्याहारेपु' इति सुट् । सतो गुणान्तराधान प्रतियन्ने । 'ऋ-
तश्च सयोगादेर्गुण' इत्यत्र 'सयोगोपधग्रहण कृत्तयम्' इति गुण । 'कृञ् प्रतियन्ने'
इति कर्मणि षष्ठी । कर्तव्येति । 'धातो' इत्या तृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकार । 'तत्रोपपद
सप्तमीस्थम्' इति सप्तम्यन्तस्योपपदसज्ञा 'कृदतिङ्' इति तिङ्प्रत्ययतिरिक्ताना प्रत्ययाना
कृतसज्ञा । 'वासुपोऽन्नियाम्' इति ह्यधिकारविहितप्रत्ययवर्जमसमानरूपस्यापवादप्रत्य-
यस्य वोत्सर्गवाधकत्वम् । 'कृत्या' प्राङ्ण्वुल' इति कृत्यसज्ञा । 'डुकृञ् करणे' । 'तव्य-
त्तव्यानीयर' इति तव्यत् । तव्यो वा स्वरं भेद । कपायेति । 'तेन रक्त रागात्'
इत्यण् । शुक्लस्य वर्णान्तरापादनसिंह रञ्जेरर्थ । लाक्षिकेति । 'लाक्षारोचनाश-
कलकर्ममाहृक्' ॥

व्यनेष्ट लोभं विभवं विनिन्द्ये प्रत्यङ्किरत्रो मनसापि किञ्चित् ।

सापन्नसत्त्वा च बभूव काले महोपसर्षेव विशेषदृश्या ॥ २ ॥

सा लोभं व्यनेष्ट विशमितवती । विभवं धन विनिन्द्ये । धर्माद्यर्थे विनियुक्तवती कि-
ञ्चित्प्राणिजात मनसापि नो प्रत्यङ्किरत् हिंसितवती । उचिते काले आपन्नसत्त्वा गर्भिणी
च बभूव । उपसर्षा प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला महागौरीव विशेषदृश्या विशेषदर्शनीया ॥—
विनिन्द्ये इति । 'समाननोत्सजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय' इति व्यये आ-
त्मनेपदम् । व्यनेष्टेति । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इति तद् । उपसर्षेति । 'उपसर्षा
काल्या प्रजने' इति निपातनाद्यत् । दृश्येति । 'ऋदुपधाच्चाहृपिचृते' इति क्यच् । प्र-
त्यङ्किरदिति । 'कृ विक्षेपे' । 'हिंसाया प्रतेश्च' इति सुट् ॥

पश्यन्पतिस्तामनुमेयगर्भामर्यो बुधानामनवद्यचर्य ।

प्रजा न लभ्येति निजा प्रतिज्ञा स्मरन्नसावार्तिमगादसह्याम् ॥ ३ ॥

अनुमेयगर्भा ता पश्यन् असौ पति वसुदेव प्रजा न लभ्या इति असह्या आर्ति अ-
गात् । निजा प्रतिज्ञा स्मरन् । बुधाना अर्थ प्रधानभूत । अनवद्यचर्य । अवद्यं दोष ।
चर्या व्यापार ॥—अनुमेयेति । 'अचो यत्' । लभ्येति । 'पोरदुपधात्' इति यत् ।
असह्यामिति । 'शकिसहोश्च' इति यत् । चर्येति । 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति यत् ।
अवद्येति । 'अवद्यपण्यवर्षा गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' इति यन्निपात्यते । अर्य इति । 'अर्य-
खामिवैश्ययो' इति यन्निपात्यते ॥

वह्यं शुचामाकलयन्नथ स्वं धर्म्ये पुरोपक्रमते स मार्गे ।

अचायदप्याक्रममाणमर्कमक्रंस्त कृष्णापचितौ विशिष्य ॥ ४ ॥

शक्तिवतियतिजनीनामुपचक्ष्यानम्' इति यत् । सुशस्येति । 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । 'अनिदिता-' इति नलोपः । कुस्तुम्बु इति । 'कुस्तुम्बुत्णि जाति' इति सुट् । अपरस्पारानिति । 'अपरस्पराः क्रियासातले' इति सुट् । आश्रयति । 'चरेराडि चागुर्ग' इति यप्रत्यये 'आचर्यः' । 'आश्रयमनित्ये' इति सुट् निपात्यते । कयाशुभीयमिति । 'मर्ता छ. सूक्तसाम्नो' इति मत्वर्थे छ । आदिमेति 'आदेश्वेति वक्तव्यम्' इति म । माधुरेणेति । मधुरामभिनिष्कामति । 'अभिनिष्कामति द्वारम्' इत्यण् । मधुरामभिनिष्कामतीत्यत्र द्वार करण स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते । क्षौद्रेति । क्षुदाभ्रमरवत्परदापाद्' तेन कृते सज्ञायाम् । वीवधिकानिति । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति घृन् । तेन जीवतीत्यर्थे । विश्रेति । 'यजयाचयतविच्छ्रच्छ्रक्षो नट्' इति नटि 'च्छो शूट् -' इति श । 'शात्' इति चुत्वाभावः । कयिकानिति । 'वक्त्रकयविकयाट्' तेन जीवतीत्यर्थे । राम्भेति । रम्भशब्देन वंशो बोध्यते ततोऽण् । विचक्षणेति । 'चक्षिट् र्याव्' इत्यत्र 'असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य' इति ख्यावभावः ॥

दर्पोल्ललद्विक्रममाणवाहां स्वपस्कराकाक्षसुरथ्यरथ्याम् ।

व्यवस्करामेत्य पुरीमवोचच्छौरिं हरिश्चन्द्रसदृशमेवम् ॥ ८ ॥

स गर्गः पुरीं मथुरामेत्य शौरिं वसुदेवं एवं अवोचत् । दर्पोल्ललद्विक्रममाणवाहा विक्रममाणश्चरन्तो वाहा अथा यस्याम् । स्वपस्कराकाक्षसुरथ्यरथ्याम् स्वपस्करा शोभमानरथाङ्गयुक्ता अकाक्षा कुत्सिताक्षरहिता सुरथ्या शोभनै रथ्यं रथ वहद्विरथैर्युक्ता रथ्या रथसमूहो यस्याम् । व्यवस्करा पुरीपाद्यमेव्यरहिताम् । हरिश्चन्द्रसदृशम् ॥—विक्रममाणेति 'वे. पादविहरणे' इति तट् । व्यवस्करेति । 'वर्चस्केऽवस्कर' इति सुट् । स्वपस्करेति । 'अपस्करो रयाङ्गम्' इति सुट् । हरिश्चन्द्रेति । 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी' इति सुट् । काक्षेति । 'का पथ्यक्षयो' इति को कादेशः ॥

वृहस्पतौ वत्स धियोप यस्त्व कृत्ये स नोपक्रमसे किमर्थम् ।

पुष्योऽद्य नः पुंसवनस्य कालः प्राप्तश्च पौषेऽहनि तद्विधेयम् ॥ ९ ॥

रे वत्स, य धिया वृहस्पतौ उप सुराचार्यादधिकं स त्व किमर्थं कृत्ये वस्तुनि विपये न उपक्रमसे आरभसे । अद्य पुष्य नः पुंसवनस्य कालः प्राप्तश्च । तत् पौषे पुष्ययुक्तचन्द्रयुक्ते अहनि तत् विधेयम् ॥—उपक्रमस इति । 'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्' इति तट् । पुष्ये इति । 'पुष्यसिञ्चौ नक्षत्रे' इति क्यप् । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'यस्येति च' इत्यलोपः । 'पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य' । पुष्य इति । 'लुवविशेषे' इत्यणो लुप् । 'लुपि युक्तवध्यक्विचने' । कृत्ये इति । 'विभाषा कृतृषो' इति क्यप् । वृहस्पताविति । 'पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम्' 'तद्वृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो सुट् तलोपश्च' । वृहन्तो देवाः । उपेति । 'उपोऽधिके च' इति कर्मप्रवचनीयत्ये 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' ॥

स्तोकात्प्ररुष्टोऽपि कर्षन्नवध्यान्यो यातुधर्मा क्रमते मुमूर्षन् ।

कंसः क्रियाणां सहसाकृतानां फलानि भोक्ता स पचेलिमानि ॥१०॥

स कस्य सहस्राहस्तानां किञ्चानां पञ्चेष्टिमानि स्वबभेव पञ्चानि फलानि भोष्य यः
 यादुधर्मा यादूनां राक्षसानां यम इव धर्मं आचारो यस्य तादृशः सन् कर्मते कौटिल्येन
 वर्तते । सोकात्प्रसङ्गः अत्येन कारयेन पृथं रश्च कुट्टः । अथभ्यान् गुर्वादीन् अपि कर्तव्यं
 द्विघ्नं मुमुषन् संभावितमरयाः ॥—कर्मत इति । 'अनुपसर्गाद्वा' इति तद् । पञ्चेष्टिमासीति 'के
 छिमर उपसंख्यानम्' 'कर्मकर्तारि चायमित्यते' । अथभ्यानिति । ह्यो वा बहुष्वच् चकथ्य 'इति
 यदुवादेशौ । सोकात्प्रसङ्गति । 'कर्मत्वे च लोकात्— इत्यादिना पञ्चमी । 'सोकात्किञ्च—' इति
 समासः । अल्लुत्तरपदे इत्यस्यपिक्कर प्रागानङ्गः । उत्तरपद इत्यापादान्तम् । पञ्चमा
 सोकादिभ्य इत्यन्तद् । सहस्राहस्तानामिति । अत्र 'सहोम्मससस्तुटीयाया' इत्य
 तद् । मुमुषभिति । आशायायामुपसंख्यानम्' इति घञ् । सा च प्रयोक्तृषम । सनि
 पूर्ववत्सन् इत्यात्मनेपदस्य नावकाश्च । नहि कैश्चिन्नियतिमात्रमात्मनेपदमित्यति कि
 तर्हि विदाद्यपि' इत्युक्ते । यादुधर्मेति । धर्मादनिष्क्रेवकम्' इत्यनिच् समासान्त ॥
 अजर्यमार्ये सह सगत तत्काम्येव कर्माप्यवनानते ते ।

अथ भ्रूयस त्वाप्स्यसि सर्पिरादेर्ये जानते ते न पदं विपस्या ॥ ११ ॥

ते भार्येः सदाधारपरैः सह तत् विरान्बलं संयतं कान्येव कर्माणि अथवानते अप
 हुषते । अजर्म न जर्यमिति वा अ-भयसं मरं आप्पति । ये सर्पिरादः घृतादिना होमसा-
 चनेन जानते प्रवर्तन्ते त विपरबाः आपदः पदं न भवन्ति । 'अपतां जुहतां चापि विनि
 पातो न विद्यते' इति स्पृष्टिः ॥—अथवानत इति । अपदवे इः इति तद् । जानत
 इति । अकर्मेश्वर' इति तद् । शोऽभिवर्षस करणे' इति पठ्ठी । अथयमिति । 'अ
 जर्ने संगतम्' इति यत् । भार्येति । अथभ्येसमिति । मयूरभ्यसकादिस
 मासः । 'शसो वसीव शेषस' इत्यन्तुसमासान्तः ॥

सजानते ब्रह्मरहस्यमभ्य विरिञ्चमूयं विगतस्पृहा ये ।

सा भ्रूणहत्यामपि निग्रतस्त्व स सत्यवद्यान्भज नित्यमित्याम् ॥ १२ ॥

स त्वं तात् निर्ण मत्र । कान् । ये अभ्यं ब्रह्मरहस्यं वेदस्य रहसि मत्र तात्पर्यं सं
 जानते सम्यगिदवन्ति । विरिञ्चमूये ब्रह्मस्ये विगतस्पृहाः । कश्चिदस्यामपि निग्रत । सस्य
 वधान् सस्यवादिन । इत्यान् अनुगन्तव्यान् ॥—संजानते इति । 'संप्रतिभ्यासनाप्याने'
 इति तद् । सस्यवपानिति । वः सुपि क्यप् च' इति यत् । विरिञ्चमूये इति । मुबो
 भावे' इति क्यप् । भ्रूणहत्यामिति । इनस्य च' इति माथे क्यप् । इत्यानिति । एति
 स्तुष्टाहस्तुय' क्यप् । सस्यवधान् इति एकरपदत्वपक्षे सस्यवचनयुञ्जन् । अभ्यमिति ।
 अमायन्' । रहस्यमिति । विगादिभ्यो जट् ॥

उक्त्वेत्युपि कारितयोग्यकमा शौरिं समापृच्छय सभृत्यभार्यम् ।

मादत्तयेवाभगत्सुमेधास्त मार्ग्यस्तोक कस्यन्स्वधामैत् ॥ १३ ॥

१ विधि इति पुस्तकम् पाठः काशिकायुक्तारं शरिद्व

ऋषि इति उक्त्वा कारितयोग्यकर्मा पुंसवनादि कारयित्वा शौरिं समापृच्छय नगरात् स्वधाम एत् गतवान् । समृत्यभार्ये मृत्यभार्यासहितं मार्ग्यशोकं कलयन् अपनेयदुःखं चिन्तयन् । साहस्रखेयात् साहस्रं सहस्रपरिमितेन धनेन हेतुना निर्वृत्त खेय परिखा यत्र । —खेयानिति । 'खनु अवदारणे' । 'ई च खन' इति खने. क्यप् । अन्त्यस्य च ई-त्वम् । मृत्येति । 'मृजोऽसज्ञायाम्' इति क्यप् । भार्येति । 'ऋहलोर्ण्यत्' । मार्ग्येति । 'मृजेर्विभाषा' इति क्यप् । तदभावे 'ऋहलोर्ण्यत्' । पक्षे वृद्धि कुत्व च । 'मृज्य' इति पाठे क्यपि 'ङिति च' इति मृजेवृद्धेर्लघूपधगुणस्य प्रतिषेधः । साहस्रमिति । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् ॥

मासे सुतं वैजननेऽथ सूतमादाय शौरिर्वदमानमद्यौत् ।

तमात्मनालक्षतमं कुराजं भिद्योद्ध्वकल्पं व्यथितोऽमृषोद्यः ॥ १४ ॥

अथ शौरिः. वैजनने प्रसवयोग्ये मासे सूतं सुतमादाय त कुराज कुत्सितं राजानं अद्यौत् अभिगतवान् । वदमानं भासमानम् । आत्मनालक्षतम लक्षसख्यापूरकबहुपरिवार-युक्तम् । भिद्योद्ध्वकल्प नदविशेषद्वयवत् दुर्निवारम् । व्यथित । अमृषोद्य मृषावादर-हित ॥—वदमानमिति । 'भासनोपसभापाज्ञानयन्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' इति शानच् । अमृषोद्य इति । 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरच्यर्कुप्यकृष्टपच्यार्व्यथ्या' इति क्यन्निपात्यते । भि-द्योद्ध्वेति । 'भिद्योद्ध्वौ नटे' इति क्यन्निपात्यते । आत्मनालक्षतममिति । 'नित्य शता-दिमासार्धमाससप्तसराच्च' इति तमडागम । 'आत्मनश्च पूरणे' इत्यलुक् । वैजनन इति । विजननशब्दात् 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसल्यानम्' इति अण् मत्वर्थाय । अद्यौत् । 'द्यु अभिगमने' ॥

संस्त्यानया सिद्ध्यरुचः शुचास्य प्रष्टस्य शिष्टेषु गविष्टिरस्य ।

प्रणाय्यगृहोऽतिविनीयधामाप्यभ्रेष्ट सत्योद्यतया स कंसः ॥ १५ ॥

स कंस अस्य सत्योद्यतया सत्यवादितया अति अतिशयेन अप्रेष्टं प्रीतोऽभूत् । प्र-णाय्यगृह्य. असंमतजनपक्ष्यं । विनीयधामा विनीयस्य पापस्य आस्पदमपि । संस्त्या-नया धनीभूतया शुचा सिध्यरुच पुष्यनक्षत्रवद् म्लानशोभस्य । शिष्टेषु प्रष्टस्य पुरोगमत्या गवि वाचि स्थिरस्य ॥—[विनीयेति ।] 'विप्यविनीयजित्या मुजकल्कहलिषु' इति कल्के क्यन्निपात्यते । गृह्येति । 'पदास्त्रैरिवाह्यपक्ष्येषु च' इति पक्षभावे क्यप् । प्रणाय्येति । 'प्र-णाय्योऽसमतौ' इति ष्यदायादेशनिपातनम् । गविष्टिरस्येति । 'गवियुधिभ्या स्थिर' इति षत्वम् । अलुक् च निपातनात् । संस्त्यानेति । 'संयोगादेरातो धातोर्षण्वत्' इति निष्ठानत्वम् । प्रष्टस्येति । 'प्रष्टोऽप्रणामिनि' इति षत्वम् ॥

अवीवचचेति तथा व्यथां मा युग्येन यायाः ससुतः समीत्सन् ।

अश्राव्यपादानमनष्टमो वां न ह्यात्मजन्मा मम मित्र भीतेः ॥ १६ ॥

१ 'कुल्य' इति पुस्तकगतः पाठः. २ 'पथ्या' इति पुस्तकगतः पाठः.

स इति । अमीववच उच्यते । हे मित्र बन्धो त्वं व्यथा मा तयाः कार्या । घृष्टत-
 युगेन बाहनेन याया गच्छ । समीर्यन् बर्षितुमिच्छन् । वा युवयो जमघ्नम आत्म
 जन्मा पुत्र-मम भीते अपादानं हेतु-म अध्यायि ॥—युगेति । 'युग्मं च पत्रे इति युगेः
 क्यप् कृत्वं च । अमीववचेति । वच परिभाषणे' । युवादि । तथा इति । तनादिम्यत्ता
 पासोः इति वा सिचो स्र् । समीर्यमिति । 'असु इत्यौ' । संपूर्णः सन् । समीवन्तर्ष
 अस्वभन्मुधिरह्युत्तमरुपिपत्ताम् इति पद्य इहमात्रः । अजादेद्वितीयस्य' इति
 र्भगव्यस्य द्विवचनम् । आकृष्टुभानीत् इतीत् रपरम्, अम्याससोपः । खरि च' इति
 चार्त्तम् । छः स्र्ता ॥

सप्रावदन्तैव गुणांस्तवार्या विप्रावदन्तेह न केऽपि साधो ।

आलाप्यमात्रां वचसां तथैषां ममाधुनैवान्ववदिष्ट चेत् ॥ १७ ॥

हे साधो वार्यां तव गुणान् संप्रावदन्त एव । इह युगेषु विपत्रे न केऽपि विप्रावदन्त
 विस्वमवदन् । तथा आलाप्यमात्रां आलापनामात्रां एषां जनानां वचसां मम चेत्तः
 अधुनैव अन्ववदिष्ट अनुवादमकार्यात् । अतु सार'ये ॥—सप्रावदन्तेति । 'म्यच्छवाचां
 समुच्चारणे' इति तद् । अन्ववदिष्टेति । अनोरकमैक्यत्' इति तद् । विप्रावदन्तेति । 'वि
 भाषा विप्रवाये' इति तद् । आलाप्येति । आधुनैवपिरपिपत्तपिपत्तपिचमव इति व्यत् ॥

अवश्यलाभ्या दिविजा मभाष ये खेचरीं वाचमुदैरिरत्ताम् ।

नून गृहेशूर इतीमके मा क्षिपन्ति वर्षेजजलानिवार्यम् ॥ १८ ॥

अद्य मम दिविजा देवा अवश्यलाभ्या अवश्यमुच्छे-नीवाये तां खेचरीं वाच असरी
 रवाच उदैरिरत् उदैरितचन्त । इमके कृत्स्विता इमे मां गृहेशूर इति क्षिपन्ति । नूनं
 वर्षेजजलानिवार्यं वर्षे जायते नञ्जल तेनाविवायम् ॥—अवश्यलाभ्या इति । भोरवद्व
 के' इति व्यत् । मपूर्वम्यस्यविषमास । स्र्म्येद्वचसमः कृष्णे' इति ससोपः । खेच
 रीमिति । 'तत्सुध्ये कृति बहुळम्' इति सप्तम्या अल्लह् । दिविजा इति । 'प्राइश्चर
 त्कासदिवां जे इति अस्र् । वर्षेमेति । 'विभाषा वर्षेश्चरश्चरवत्' इत्यस्र् ॥

अवागिरन्तैव यकृन्ति नृणां ये पूतनाद्या यमक्षिभियस्ते ।

षाणीमकार्ये प्रसितस्य तस्य न चेतसा सगिरत्ते स्म शौरिः ॥ १९ ॥

शारिः तस्य सारणस्य कंसस्य बायीं चेतसा न संगिरत्ते स्म नाङ्गीकृतवान् । ये नृणां
 यकृन्ति एव अस्मत्तन्त्रान्येव अवागिरन्त मक्षितवन्तः, ते पूतनाद्या यं अक्षिभिवन्
 आभितवन्त । अकार्यैः प्रसितस्य अकार्येषु प्रसक्तस्य ॥—अवागिरन्तेति । 'गु विगरणे ।
 अवापः इति तद् । संगिरत् इति । सम-प्रतिज्ञाने' इति तद् । अक्षिभिवन्ति । 'वि
 धिहृद्युभ्यः—' इति चद् । अकार्यैरिति । 'इत्येव्यत्' । 'प्रसितोसुधम्याम्—' इति
 वृत्तीया ॥

इदंवचोऽनुचरमाण ईते तस्मिन्स्वमादाय शिशुं निकाय्यम् ।

आनाय्यपूज्यो मधुरां प्रणाय्यस्तां नारदः स्मायति लोकपान्थः ॥२०॥

तस्मिञ्शौरौ स्व शिशुमादाय निकाय्यं गृहं ईते सति नारद ता मधुरा आयति स्म प्राप्तवान् । इदंवच अस्य वाक्यं अनुचरमाणे अनुत्क्रम्य वर्तमाने आनाय्यपूज्य. आनाय्योऽग्निविशेष । तद्वत् पूज्य । प्रणाय्य निष्काम तथापि लोकपान्थ लोकेषु पयो नित्यं गच्छन् ॥—अनुचरमाण इति । 'उदधर सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदम् । लट् शानच् । 'आनाय्योऽनित्ये' इत्याट्पूर्वान्नयतेर्ष्यदायादेशौ । प्रणाय्य इति । 'प्रणाय्यो समतौ' इति प्रपूर्वान्नयतेर्ष्यदायादेशौ । निकाय्येति । 'पाय्यसानाय्यनिकाय्यघाग्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु' इति निवासे वाच्ये निपूर्वाचिनोतेर्ष्यदायादेशावादिङ्कुत्व च निपाल्यते । लोकपान्य । 'पन्यो ण नित्यम्' गच्छतीत्यर्थे ॥

सकुण्डपाय्यैर्विदिताग्निचित्यैश्चिन्वद्भिरग्नीश्च समूह्यमुत्थान् ।

अध्येतृभिः सम्यगृचां चरुणां पचैः कुशाग्रीयविशालधीभिः ॥ २१ ॥

वासिष्ठकालेयमुखेषु सामस्वधीतिभिर्ब्रह्मभिरन्विता ज्ञैः ।

सवामदेव्येषु तथैव वास्रवैयात्रमुख्यैश्च रथैर्द्रुष्टिष्ठैः ॥ २२ ॥

अत्रेण खे संचरमाण आराद्धिलेशयद्वेषिसमानजूतिः ।

प्राहेतनादित्यकरोपमसः पुरीं ददृश्वान्गजतावृतां सः ॥ २३ ॥

ज्ञै विद्वद्भिर्ब्रह्मभि. अन्विताम् । सकुण्डपाय्यै. तन्नामऋतुविशेषसहितै । विदिताग्निचित्यै विदिता अग्निचित्या अग्निचयन यै । समूह्यमुत्थान् अग्नीन् चिन्वद्भि । च ऋचा सम्यगध्येतृभि । सवामदेव्येषु वासिष्ठकालेयमुखेषु सामसु अधीतिभि । कुशाग्रीयविशालधीभि । कुशाग्रीयया कुशाग्रवन्निशिता विशाला वा धीर्येषाम् । चरुणा पचै. तथैव रथैश्च अन्विताम् । वास्रवैयात्रमुख्यै वस्त्रेण परिवृता वास्रा । व्याघ्रस्य विकारश्चर्म वैयाघ्रं तै. परिवृता । तैश्च तैश्च द्रुष्टिष्ठैर्द्रुष्टरै । स पुरीं आरात् ददृश्वान् दृष्टवान् । अत्रेण मेधेन खे संचरमाण तद्वाहनतया चरन् विलेशयद्वेषिसमानजूति गरुडतुल्यवेग । प्राहेतनादित्यकरोपमस प्राहेतन प्राहे भव । सा जटा । गजतावृता गजसमूहव्याप्तम् ॥—कुण्डपाय्येति । 'ऋतौ कुण्डपाय्यसचाय्यौ' इति निपातनम् । समूह्येति । 'अग्नीं परिचाय्योपचाय्यसमूह्या' इति निपातनम् । 'समूह्यं चिन्वीत पशुकाम' इति श्रुति । अग्निचित्येति । 'चित्याग्निचित्ये च' इति भावे यकारस्तु निपाल्यते । अध्येतृभिरिति । 'ष्वुलृत्चौ' इति तृच् । पचैरिति । 'नन्दिग्रह्णिचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इत्यच् । पचतीति पच । जैरिति । जानातीति ज्ञ । 'इगुपधज्ञाग्रीकिर क' वासिष्ठेति । वसिष्ठेन दृष्टं 'दृष्ट साम' इत्यण् । कालेयेति । 'कलेर्दक्' । कलिना दृष्टम् । वामदेव्येति । तेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवाद् व्यज्यौ' । वास्त्रेति । 'परिवृतो रथ' इत्यण् । [वैयाघ्रेति ।] 'आतश्चोपसर्गे'

इति व्याजिग्रहेः कः । व्याजः । 'द्वैपनैयाग्रावन्' । कुशाभीवेति । 'कुशाग्रावन्' ॥
 संहरमाण इति । समस्तृतीयायुष्मात् इत्यारमनेपदम् । प्राज्ञेतनेति । 'वकास्तनेपु
 काकनामा' इति वा सप्तम्या अस्तुह । विकेशवेति । 'अधिकरणे श्लेतेः' इत्यन् ।
 'स्यवापवापिभ्यश्चसात्' इति वा अस्तुह । गत्रतेति । गत्राव वचम्यम्' इति ठस् ।
 तन्त निस्त्री । परमानिति । एसेवेति वचम्यम्' इति कसोर्वा इद् ॥

आधूनपूपान्यल्लं च शून्य क्षीरेयमौदधितममतान्य ।

या दाधिकाय च जनेन पूर्णा रराज कौमारवपूत्ककान्ता ॥ २४ ॥

वा पुटी जनेन पूर्णा रराज । प्रधानपूपान् क्षीरेव क्षीरेज संसृत्तं औदधितं उपधिति
 संसृत्त दाधिकार्यं दधिसंसृत्तं दाधिक तदादि च अन्य अर्धं च अमता कौमारव
 पूत्ककान्ता अपूर्वपती कुमारीरुपपत्ताः कौमारा' ये च ते वपूत्काश्च कान्ता यत्र ।
 अत्रवा अपूर्वपतव पतीरुपपत्ता कुमार्यः कौमार्यः तद्यत् ता वपूत्का तासु तन्मनस
 कान्ता यत्र ॥—कौमारेति । 'कौमारापूर्ववचने' इत्यन् । शून्यमिति । शून्येवायत्' इति
 यत् । दधिकेति । 'दधप्रह्' । औदधितमिति । उपधितोऽयतराम् इति ठगणौ ।
 क्षीरेवमिति । क्षीरावृत् ॥

रुच्य फल सप्रददे ह किंचिदास्या मिय कश्चन कौष्ठेरे ।

क्षारावमम ददवेऽपरस्यै यथापरः श्लेःसुलक्षणाणीम् ॥ २५ ॥

यत्र कश्चन कौष्ठेरे कुष्ठ्यावा अपस्य रुच्य शोभनं किंचिद् फलं मियो रहसि दास्या
 संप्रददे दास्ये दत्तवान् । अपर कौष्ठेरेः अपरस्यै दास्ये क्षारावं सदावे उद्युतम् अर्धं
 श्लेःसुलःसन् ददद् दत्तवान् ॥—दास्येति । अक्षिप्त्यवहारे सृतीया चतुर्थ्ये गत्रतीति
 वचम्यम्' । संप्रददे इति । दास्ये वा चेषतुर्थ्ये' इति ठस् । सेति सृतीया । कौष्ठेरे
 इति । कुष्ठ्याद्यप्यात् क्षीक्रीनीन्रीवचनात् 'सुशाम्बो वा' इति इह । 'कौष्ठेरेः इति पाठ
 कुष्ठ्याया वा' इति इह । क्षारावमिति । 'तत्रोद्युतमत्रेभ्य' इत्यन् ॥

बाह्यद्व(ङ्ग)ण यत्र सद्यत्पुत्रकोजस्त्रिपानन्यकरावकाव्याम् ।

प्राज्यौद्रकौरभकवाठवाधीयोत्सिष्का हीरककौन्तिकाद्यम् ॥ २६ ॥

यत्र मधुरायां बाह्याह(ङ्ग)र्णं बहिर्द्वेषमवमद्व(ङ्ग)र्णं एवविषममवत् । सत्रात्रपुत्रकोज
 स्त्रिपानन्यकरावकाव्यां राजपुत्रधमूहदक्षितेन ऊर्जस्त्रिना यस्मत्ता राजन्यकेन राजन्य
 समूहेन राजकेन राजसमूहेन च समूहम् । प्राज्येति । औद्रकं उद्रसमूहः । और्यं उरप्र
 समूहः । उरभ्रो मेघः । बाह्यं बह्यसमूहः । अशीयमभ्यसमूहः । काण्डीरकाः अण्डसैत्रा
 कुचकुष्ठा । कौन्तिकाः कुन्तापुषाः । प्राज्याः प्रमृता एते यत्र ॥—बाह्याति । बहिर्द्वे
 वपयत्रनेभ्येति वचम्यम् इति मवार्धे ष्य । बहिर्द्विकोपष्य । अव्ययानां ममात्र
 टिठोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापकमेतत् । बाह्येति । रात्रिद्वयदिम्यथ' इत्यम् । अशीयेति ।

'वेशाश्राम्या नञ्ठावन्तरस्याम्' इति ट । औपश्रितु 'भोग्रोधोद्वोरधराजराजन्तरा-
जपुनपत्नमनुप्याजाटु' । राजके 'नञ्जिते' इति टिलोप । आद्यमिति । 'दिगा-
दिभ्यो वन्' इति यन् । काण्डरेति । 'जागृण्ठादीन्पीरन्तो' इतीग्नन्वर्थाय ॥

तं पौरुषी पट् पु+पालयान्याः कान्त्वोपयान्त परिणा मुनीन्द्रम् ।

द्विदक्षमाणं नृपतिं विविद्वान्द्वाम्थोऽन्वजिज्ञानद्वेद्व्य दूरान् ॥ २७ ॥

द्वस्य तं मुनीन्द्र दृग्द्वेद्व्य अन्वजिज्ञानत् जातुर्मेच्छत् । नृपतिं द्विदक्षमाणं वि-
विद्वान् ज्ञातवान् । पौरुषी पुरुषप्रमाणा तथा अन्याथ परिणा कान्ता अनिगम्य उ-
पयान्त ननीप धान्-उन्तम् ॥—द्विदक्षमाणमिति । 'शाधुस्मृदशा नन' इत्यान्नेपदम् ।
अन्वजिज्ञाना-ति । 'नानोर्' इति तट्भाव । पौरुषीरिति । 'पुरुषहस्तिभ्यामण्व' । पट्-
पुरुषा इति । प्रमाणे विहितस्य दूयनजादेशस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नितम्' इति लुकि 'पु-
र्यात्प्रमाणेऽन्वतरस्याम्' इति टावभावे टाप् । 'पट्पुरुषी' इति वा पाठ । विविद्वामिति
विदेशानार्थान्कमु ॥

कंसं कृतातिथ्यविधिं सजन्त्यं शुश्रूपमाणं मुनिरित्यवादीत् ।

न शीयते मे त्वयि मौहृद्व्यं तत्प्रत्यशुश्रूपिपमीप्सितं ते ॥ २८ ॥

स मुनि. कस इति अवादीत् । 'मे त्वयि' 'पाद्व्य न शीयते नावगच्छति । तत् ते
अभीप्सित प्रत्यशुश्रूपिपम प्रतिश्रोतुर्मेच्छम् । कृतातिथ्यविधिम् । जन्त्य जनस्य जल्पम् ।
शुश्रूपमाण श्रोतुमि-उन्तम् ॥—प्रत्यशुश्रूपिपमिति 'प्रत्याद्भ्या थुव' इति तट्भाव । शीयते
इति । 'शदे शित' इति तट् । 'पात्रा-' इति शीयादेश । आतिथ्येति । 'अतिथेर्य' 'ता-
दर्थ्यं । जन्त्यमिति । 'मतजनह्लात्करणजल्पकर्षेषु' इति जल्पे यत् । 'साद्व्यमिति ।
प्राप्णादित्वान् प्यम् । 'टाद्व्यशाभावपत् ॥

ऋजुत्वदोपान्त्रियमे पुरा त्वं जानासि न स्वं विपमस्थमेव ।

स्वसुःपति. स्थाण्डिलसंमितन्ने भूकादयपश्चक्रभृत. पितायम् ॥ २९ ॥

ऋजुत्वदोपात् आर्जवमेव दोपसन्माद्धेतो त्रियसे पुरा आशु प्राणास्त्वक्ष्यसि । स्व-
मात्मानमेवं विपमस्थं कृच्छ्रे वर्तमान न जानासि । ते अयं स्वसु पतिर्वसुदेवश्चक्रभृत
पिता भूकादयप । यो यो भगवत पिता दशरथादि स स भूकादयप स्थाण्डिलसंमित
व्रतवशात् स्थाण्डिले शायी स्थाण्डिलः ॥—त्रियम इति । 'त्रियतेर्लुङ्ङिडोध' इति तट् ।
विपमस्थमिति । 'सुपि स्थ' इति क । 'स्थे च भापायाम्' इत्यल्लुङ्ङिपेध । स्वसु पति-
रिति । 'विभाषा स्वसुपत्यो' इति पठ्या अलुक् । स्थाण्डिलेति । 'स्थाण्डिलाच्छयि-
त्तरि व्रते' ॥

संविद्धि मातापितरौ तवेमौ यद्वंश्च गोपांश्च नृपादितेयान् ।

प्रस्थं युधां नन्दनमाश्रितानां स्वं कालनेमिं स्वसखांश्च दैत्यान् ॥ ३० ॥

समीक्षणाविति । 'इदमे' नोमवरुणो.' इतीकार । हन्तुत्तमा उति । 'तुं कामनन-
नोरपि' इति लोप ॥

स उत्पिबो दैत्यशोभृतानामुदेजय सर्वनिलिम्पभीते' ।

गोविन्द आधेरसतां ददोऽसौ हन्ताप्रमस्ते वसुदेवसृनु. ॥ ३४ ॥

नोऽनौ गोविन्दो अष्टमो वसुदेवमृनुते हन्ता । दैत्यशोभृतानामुत्पिब । सर्वनिलिम्प-
भीतेरुदेजय कम्पयिता । अमतानाधेर्दद् ॥—उत्पिब इति । 'पाप्राध्माधेद्द् श' इति श । उदेजय इति । 'एजृ कम्पने' । 'अनुपमर्गां लिम्पिन्धारिपारिपेसुरेजिचंति-
नातिनादिभ्यश्' इति श । निलिम्पेति । 'नौ लिम्पेरिनि क्तव्यम्' इति श । गो-
विन्द इति । 'गवादिपु विन्डे सत्रायाम्' इति श । दद इति । 'ददातिदधालोर्विभापा'
इति श ॥

प्रयुङ्क्ष्व काल्यान्फलिनानुपायान्प्रियाणि मित्राणि च दर्शयस्व ।

संक्षुण्व बुद्धिं शृणु भोक्ष्यसे त्व नैवान्यथा राज्यसुरं चिराय ॥ ३५ ॥

काल्यान् प्राप्तफलान् फलिनान्फलेन निधितान् उपायान् प्रयुङ्क्ष्व । प्रियाणि मि-
त्राणि च दर्शयस्व च तेषामात्मकनेदर्शने अनुकूलो भव । बुद्धिं संक्षुण्व निधिता
कुरु । इदं शृणु । अन्यथा मदुक्ताकरणे त्वं राज्यसुरं चिराय नैव भोक्ष्यसे नानुभवि-
ष्यसि ॥—प्रयुङ्क्ष्वेति । 'प्रोपाभ्या युजेरयज्ञपात्रेषु' । 'स्वराद्यन्तोपमृष्टादिति क्तव्यम्'
इति तद् । संक्षुण्वेति । 'मम क्षुण्व' इति तद् । भोक्ष्यसे इति । 'भुजोऽनवने' इति
तद् । दर्शयस्वेति । 'णेरणां यत्कर्म णां चेरम कर्तानाध्याने' इति तद् । 'ह्रको -' इत्यत्र
'अभिवादिदृशोरत्तमेपठ उपमक्यानम्' इति कर्तुर्वाकर्मसज्ञाया द्वितीया । [काल्यानिति
'तदस्य प्राप्तम्' इत्यधिकारे 'कालायत्' इति यत् । फलितानिति 'फलवर्हाभ्यामिनच्'
इति मत्वर्थाय इन्च्] ॥

द्यावाक्षमे संचरत. सदा मे दिवस्पृथिव्योरधिपोऽसि बुद्ध्याम् ।

न भीपये नापि च गर्धये त्वा शकत्याज्वलं नाप्यपपालयेऽहम् ॥ ३६ ॥

एव मे बुद्ध्या अति वर्तसे । द्यावाक्षमे लोकेषु माकल्येन संचरत । दिवस्पृथिव्योर-
धिप । अह त्वा न भीपये, नापि च गर्धये व्यामोहये । नापि अपपालये (=अपलापये)न्य-
क्षरोमि । शकत्या ज्वल ज्वलन्तम् ॥—भीपये इति । 'भीस्प्योर्हेतुभये' इति तद् । गर्धये
इति । 'गृधिवद्भ्यो प्रलम्भने' इति तद् । अपपालये (अपलापये) इति । 'लिय संमानन-
शालीनीकरणयोश्च' इति तद् । 'विभापा लीयते' इत्यात्वे पुक् । ज्वलमिति । 'ज्वलित-
कमन्तेभ्यो ण' इति णाभावे पचाद्यच् । द्यावाक्षमे इति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेश ।
दिवस्पृथिव्योरिति । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति दिवयादेश । सस्य हत्वादिविकारामा-
चोऽकारोच्चारणात् ॥

१. 'शकत्याज्वलं नाप्यपलापयेऽहम्' इति न्याय्य पाठ .

हसन्नवश्यायकर प्रमाभिर्दीवं नृणामुत्पथनायनायम् ।

तमित्यमुदीप्य गृह्यत्तदीयान्मार्गं प्रहाण्यां मुनिराट्टिटीके ॥ ३७ ॥

मुनिस्तमित्यमुदीप्य तदीयान् गृह्यात् प्रहाणां मार्गमाट्टिटीके प्राप्तवान् । प्रमाभिर
वश्यायकरं हसन् हसन् । नृणां दीवं परितापकम् । उत्पथनायकार्यं पन्थानमुत्क्रान्तो
सो नामः । तस्य नाय वेतारं प्रापकम् ॥—अवश्यायेति । 'द्वैद् पतौ' । स्वाभ्या
धुसंभवीपवधायद्विद्विपथसथ इति षः । दीवं नाय इति । 'सुभ्योरुपसयै' इति
षः । प्रहाणामिति । विमाया प्रहः इति षः । वसन्तरे प्राहः । ज्योतिषि प्रहः । एह-
मिति । 'गेहे क' इति कर्त्तरि कः । [आट्टिटीके इति ।] टीक गणपैः । [सिद्] ॥

स्वर्गायकानां प्रथमेऽयं तस्मिन्निवृत्तयिष्ठे पाणिनिपक्षीणे ।

मानुष्यक नर्तकगायकाय मुक्त्वान्तरानभ्र तस्य समायाम् ॥ ३८ ॥

तस्मिन् निवृत्तयिष्ठे गते सति स नर्तकगायकार्यं मानुष्यकं मनुष्यसमूहं मुक्त्वा ततः
तस्याः समायां अन्तः पुरमाभ्रं यतवान् । स्वर्गायकानां स्वगायकानां प्रथमे । पाणि
निपक्षीणे पाणिनिवृत्ता बीषा यस्य ॥—नर्तकेति । 'क्षिप्तिनि प्युन्' । मुक्तिनिरक्षिभ्य-
परिगणनं कर्त्तव्यम् । गायकत्वमिति । गत्यकन् इति गायतेः क्षिप्तिनि षकन् ।
यायनेति । 'प्युन् ष' । गायतेः क्षिप्तिनि । विपक्षीणे इति । 'क्षिया पुंङ्गापितपुंङ्गा
पन्द्' समानाधिकरणे क्षियामपूर्णाश्रियास्यु' इति पूर्वपदस्य पुंङ्गात् । तत इति ।
तस्मिन्निवृत्तयिष्ठे इति पुंङ्गात् । मानुष्यकमिति । प्रकृष्याके राजन्ममपुष्यसु
बाना' इति प्रकृतिभावेन आपस्यस्य ष' इति बभ्रुपामाव' ॥

विपक्षुष्ठावस्य निवृत्तयिष्ठे शत्रोरुद्धार्य मूत्वा लुब्धो बहूनि ।

सजीवकोऽहं यत् हायनानि भूयासमाशंसत चेतसेति ॥ ३९ ॥

स चेतसा इसासंसत इष्टवान् । अहं अहान सतिटि निवृत्तयिष्ठे शत्रो [लुब्धः] उच्छे-
दको भूत्वा बहूनि हायनानि संवत्सरान् संजीवकं भूयासं यत् इति ॥—हायनानीति ।
इय श्रीद्विकम्बो' इति बहातेः क्यके ष्युद् । सवक इति । पुष्टस्य समभिहारै कुन्'
इति साधुकारिणी कुन् । संजीवक इति । आशियि ष' इति पातुमात्राहुन् । विपक्षसा
बभ्रुयेति । कर्मव्यञ्' इति शिञ्जैर् कर्मणि उपपदे ॥

द्रयेनायसे यद्यशसा त्रिलोकी दिगन्तमायेन तमोपदेन ।

सं शूरसुनु सहजायपोमः कारोपरोष निगठैरसेष्ट ॥ ४० ॥

स तं शूरसुनुं बभ्रुवेर्षं [जायसा देवक्या छद्] कारोपरोषं कारयामुपरोष्य निगठैरसेष्ट
अवप्रात् । उमः । यद्यशसा यस्य शूरसुनोर्बधसा त्रिलोकी न्येतायते इवेती पक्षमेवाव
रति । दिगन्तमायेन दिगन्तान् मिमानेन परिच्छिन्दता । तमोपदेन दुर्मितं प्रठा ॥—दि

गन्तमायेनेति । 'हावामथ' इत्यण् । तमोपहेनेति । 'अपे क्लेशतमसो' इति हन्तेर्द । श्ये-
नायत इति । 'क्ष्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवद्भाव । असेष्टेति । 'पिञ् वन्धने' । लुङ् ॥

स तामसीबुद्धिररुक्करोक्तिः प्रणाशिकावृत्तिरयो तदीयम् ।

कोपोत्यदुप्रेक्षमुखीतनुर्द्राकिशशुं प्रसख्याच्युतशङ्कयाहन् ॥ ४१ ॥

अथो स द्राक् तदीय शिशुमच्युतशङ्कया प्रसख्य अहन् हतवान् । तामसीबुद्धिः तमो-
गुणविकाररूपा बुद्धिर्यस्य । अरुक्करोक्तिः अरुक्करी वाधाविधायिनी उक्तिर्यस्य प्रणा-
शिकावृत्तिः जनानां प्रणाशयित्री वृत्तिर्यस्य । कोपोत्यदुप्रेक्षमुखीतनु कोपोत्यानेन
दुर्निरीक्षवदना मूर्तिर्यस्य ॥—प्रणाशिकावृत्तिरिति । 'न कोपधाया' इति पुवद्भावप्रति-
षेध । तामसीबुद्धिरिति । 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुवत्वाभावः ।
कोपोत्येति । 'सुपि स्थ.' इति योगविभागाद्भावे कः । दुप्रेक्षमुखीतनुरिति । 'स्वाज्ञाचे-
तोऽमानिनि' इति पुवत्त्वाभावः ॥

पुलोमजाजानिमुदोऽवसायो गोदं फलद्वैनयिकं स्वतातम् ।

जनस्य शोकापनुदं स वद्धा परम्परीणां श्रियमन्ववोभूत् ॥ ४२ ॥

स स्वतातमुप्रसेनं वद्धा परम्परीणां पराश्च परतराश्चानुभवन्तीं क्रमप्राप्ता अन्ववोभूत्
मृशमन्वभवत् । पुलोमजाजानिमुद पुलोमजा जाया यस्य तस्येन्द्रस्य मुद अवसाय अ-
वसानकरः । गोदं गा ददत्तम् । फलद्वैनयिकं फलत्वं वैनयिकं विनयो यस्य । जनस्य शो-
कापनुदं शोकमपनुदन्तम् ॥ अवसाय इति । 'श्याय्यधातुसस्त्रतीणवसा—' इत्यवपूर्वात् 'पो-
ऽन्तकर्मणि' इत्यतो ण गोदमिति । 'आतोऽनुपसर्गे क' । शोकापनुदमिति । 'तुन्दशो-
कयो परिमृजापनुदो' 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' इति क । पुलोमजाजा-
निरिति । 'जायाया निद्' समासान्त । 'सज्ञापूरण्योश्च' इति न पुंवत्वम् । वैनयि-
केति । 'विनयादिभ्यष्टक्' स्वार्थे । परम्परीणामिति । 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति'
इति ख ॥

साधिष्ठसंतापकनीतिशाली धियो यदून्साध्वितरा दधानान् ।

सुखप्रदान्मागवतांश्च नृणां गोसंख्यवर्गीयजनं च सोऽद्वेष्ट् ॥ ४३ ॥

स यदून् भागवतान् भगवद्भक्तियैषा ताश्च गोसंख्यवर्गीयजनं च अद्वेष्ट् द्वेष्टि स्म ।
साधिष्ठसंतापकनीतिशाली साधिष्ठा साधुतमा तेषा सतापिकी सतापाय समर्था या
निति तद्वान् । साध्वितरा अतिशयेन साध्वी धियः दधानान् नृणां सुखप्रदान् ॥—
[प्रदानिति ।] 'प्रे दा इ' इति क । गोसंख्येति । 'समि ख्य' इति क । गोसंख्यवर्गी-
येति । 'वर्गान्ताश्च' इति छ । सतापकनीतीति । 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पुं-
वत्वम् । साध्वितरा इति । 'वोतो गुणवचनात्' इति डीप् । धरूपकल्पचेलङ्श्रुवगोत्रम-
तहतेषु इथोऽनेकाचो हस्व' । 'तरसमपौ घ.' । भागवतानिति । 'भक्ति' इत्यण् ॥

आख्याय भृत्यान्यि मो निषेधे यत्रैत्रैशास्त्रमुत्तै सदापि

मासै स्वकार्यार्पणसो द्विपो मे तस्माद्य यद्यस्तु कुरुष्वमेतत् ॥ ४४ ॥

छ ब्रह्मान् इति आख्याय उच्छवाय । अयि मो मित्रायि य अहं वैत्रैशास्त्रमुत्तै
मासैरपि सदा स्वकार्यापगत निषेधे सेमितो गवामि तस्य तारक्षस्य मे अद्य द्विपं छ
त्रपो भवन्ति यदि तर्हि अस्तु भवत् । यत्रमेतद्द्रव्यमात्र कुरुष्वम् ॥—[कुरुष्व
मिति ।] स्वरितमिहः कर्त्रभिप्राये किम्पाफले इति तर् । वैशाखेति । नद्यत्रेण युष्ठाः
प्रायश्चित्तं इत्यसि सिद्धाद्यायुष्ठा पौर्णमासी वैशाखी साकिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।
शैत्रेति । विमाया फलस्त्वनीप्रवणाकारिणीशैत्रीम्ब इति ठगभावपक्षेऽन् । अस्तिवस्यस्य
सासुयात्रीकारे ॥

माहेन्द्रमाभेयमृतव्यमैत्र याषाष्टिभ्यश्च च अहं निरुप्य ।

काय च सौम्यं च सुरान्यजन्ते ये तान्द्विजानाहत सामगाथान् ॥ ४५ ॥

यूय तान् द्विजान् आहत । सामगाथान् साम गावन्तीति सामगा । अहं निरुप्य
निर्वापं कृत्वा । किंदेशस्यम् । माहेन्द्रं महेन्द्रदेवताकम् आभेयमभिदेवस्यम्, अतस्यस्यत्
देवस्यम्, ऐन्द्र याषाष्टिभ्यं कार्यं कः प्रजापतिहोत्रस्य च सौम्य सोमदेवताकं च ॥—
अजन्त इति । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । सामगेति । गापोऽहं । ऐन्द्रमिति । सास्य
देवता इत्यम् । अयमिति । कस्येत् इत्यम् । इकारादेशस्य । माहेन्द्रमिति । महेन्द्रात्
बाणौ च इत्यम् । सौम्यमिति । सोमाद् व्यम् । अतस्यमिति । 'वाप्युत्पिबुपसो यत्' ।
याषाष्टिभ्यमिति । याषाष्टिभ्योऽनुनासीरमरुत्त्वमीरोमवातोऽप्यति ऽहेमेवात् च इति
यत् । आभेयमिति । अमेहेऽहं । 'प्राग्दीप्यतीयेषु तदित्यार्येषु सर्वत्रामिकस्मिन्वाऽहवच्छम्यः ।
मिथ्यापि ये केचन कारयन्ते पदानि लोकेऽत्र यजन्ति वा ये ।

तान्देत्यमुद्रानपि भाषयष्वं तेऽपि स्फुट नोऽपवदन्त एव ॥ ४६ ॥

अयि तान् देवमुद्रां भाषयष्वं गमयत । तान् । येऽत्र लोके पदानि मिथ्यापि अह
यन्ते सपदि ॥ ४६ ॥ अस्ति । वे वा यजन्ति परार्थं सागं कुर्वन्ति तान् । तेऽपि
नाः अस्मिन् अपवदन्ते कुम्बन्ति असुयवन्ति वा एव स्फुटम् ॥—कारयन्त इति ।
मिथ्योपपदात्तनोऽन्वासे इति तर् । अपवदन्त इति । अपवद्वत् इति तर् । न
इति कुम्बदिना संप्रदानसंज्ञा । भाषयष्वमिति । मू प्राज्ञौ । 'मिथ्य' इति तर् ॥

अपूपिकाय सुवितीर्णमैहं कैदार्यवत्कायविकल्पानुयायम् ।

अधीयवद्भृशपठैतिरोत्कृष्ट्यामिवान्यानवमन्यमानम् ॥ ४७ ॥

प्राज्ञमस्त्रसत्त्वैय यदीदगासीत्तत्काकषचाथ कुर्वं यदूनाम् ।

भयत्वनन्तार्पितापक्षपातात्परेतपिण्डावनविन्दजीवम् ॥ ४८ ॥

यत् प्राग् मत्प्रसह्यं मत्प्रसादेनैव ईदगासीत्, तत् यदूनां कुम्भघेशानी तु अगन्ता-

पितृपत्न्यातात् मानुषेक्ष्य विष्णौ अर्पितात् पक्षपाताद्धेतो परेतपिण्डादनविन्दजीवं द-
रिद्रतया परेभ्य इतस्य पिण्डस्य अदनेन लब्धजीवन भवतु । काकवत् काकसमूह इव
तदपि अनन्ते आकाशे अर्पितात् पक्षाभ्या पातात् प्रेतपिण्डभक्षणलब्धजीवन भ-
वति । कीदृक् । आपूपिकादं अपूपसमूह आपूपिकम् । सुवितीर्णभेक्ष दत्तभिक्षासमूहम् ।
कैदार्यवत् । कैदार्यं केदारसमूह । कावचिकानुयातम् । कावचिकं कवचिना समूह ।
अश्वीयवन् । अश्वीयमश्वसमूह । गृह्यकृततिरोत्कम् । गृहासक्ते तित्तिरिसमूहे उत्कम् । अ-
न्यान् सर्वान् नृष्यामिद नृणसमूहमिवावमन्यमानम् ॥—काकेति । 'तस्य समूह' इत्यण् ।
भेक्षमिति । 'भिक्षादिभ्योऽण्' । कैदार्येति । 'कैदाराद्यन्' । कावचिकेति । 'ठञ् कवचिनश्च' ।
तैत्तिरेति । 'अनुदात्तादेरन्' । आपूपिकेति । 'अचित्तहस्तिधेनोऽण्' । अश्वीयेति । 'केशा-
श्याभ्या यञ्छावन्यतरस्याम्' इति छ । नृष्येति । 'पाशदिभ्यो य' । गृह्येति । पदास्त्रै-
रिनाद्यापक्ष्येषु च' इति ग्रहेरस्त्रैरिणि क्यप् ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताच्छृणुया यदि त्वमव्यथ्यमेकं द्विपतां भवन्तम् ।

निस्तृण्डि मांसैर्दानिकान्कमन्यद्भ्रातृपासास्मानिति ते तमूचु ॥४९॥

ते असुरास्तमित्यूचु । हे नृप, अन्यत् किं ब्रूमहे । त्वं मुहूर्तादूर्ध्वं द्विपता मध्ये एक-
मपि अव्यथ्य व्याधाहीन भवन्तं सन्तं यदि शृणुया, तर्हि अस्मान् निस्तृण्डि जहि इति ।
मासादानिकान् येभ्यो नित्यं मासादनं दीयते । तथा भक्त येभ्यो नित्यं दीयते । भक्तमन्नम् ।
ते भक्ता । न व्यथत इति अव्यथ्य ॥—अव्यथ्यमिति । 'राजसूयसूर्यमृषोद्य-' इति
नञ्पूर्वाप्यथते क्यप् । शृणुया इति । 'लिट् चूर्ध्वमौहूर्तिके' इति लोट्प्रत्ययलक्षणे भ-
विष्यति वा लिट् । लोट्प्रत्ययं प्रपादि । मासादानिकानिति । 'श्राणामासादानाद्विठन्' ।
'तदन्मै दीयते नियतम्' इत्यर्थः । भक्तानिति । 'भक्तादन्यतरस्याम्' इत्यण् ॥

उच्यच्छमानात्कदनाय कंसादुद्विभ्रचित्ता यदव. सदारा. ।

प्रायेण वैराटकशैवमुख्यं देशान्तरं पादविका वतेयु ॥ ५० ॥

यदव कसादुद्विभ्रचित्ता भीतचित्ता सदारा. प्रायेण बाहुल्येन वैराटकशैवमुख्यं
वैराटक विराटविषय, शैवं शिवीना विषयो देश । तं देशान्तरमीयु । वत कदनाय स-
कुलवधाय उच्यच्छमानात् उद्यमं कुर्वाणात् । पादविका पट्वी वावन्त ॥—उच्यच्छमाना-
दिति । 'समुदात्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यात्मनेपदम् । शैव हति । 'विषयो देशे' इत्यण् ।
ग्रामसमूहोऽत्र विषय । वैराटकेति । 'राजन्यादिभ्यो जुञ्' । पादविका इति । 'पायो-
त्तरपदपदव्यनुपदं धावति' इति ठक् । ईयुरिति । 'दीर्घं ङण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घ ॥

श्रेयस्क(स्त)राभिर्गुणमण्डलीभिर्या रोहिणीति खितरा व्रितेपे ।

शौरैर्वधूः सा निजभर्तृवन्धोर्नन्दस्य तावद्भ्रजमन्ववात्सीत् ॥५१॥

तावत् शौरैः सा वधूर्जाया नन्दस्य भ्रजमन्ववात्सीत् । या रोहिणीति प्रसिद्धा खितरा
उत्तमस्त्री श्रेयस्क(स्त)राभिर्गुणमण्डलीभिर्व्रितेपे अशोभत ॥—व्रितेपइति । 'उद्विभ्या तप.'

इति तद् । अितरेति । 'स्वीं द्रुपै शब्दसंघातयोः । 'संस्थाने स्थानवदेर्दृ' । टिळोपव
 लोपा । ङीप् । द्विवचनविभज्जोपपदे तरवीयमुनौ' इति ङीशब्दात्तरप् । 'मया शेषस्यान्य-
 तरस्याम्' इति वा हस्तः । भेदस्त(स्त)पामिति । प्रकर्मयोगात् प्राक्स्त्रीत्वसाविष
 श्वावां सिद्धिः । ङीपि तु 'उगितस्य इति हक्तामात्रपक्षे 'तस्मिन्नादिष्वाहस्तस्युच' इति
 पुंनन्नावः ॥

अन्यायतो रिक्यहरः क्षितीशो विभ्यन्मूटेराद्यु पुनर्भगिन्या ।

स श्रीतरायास्तनयान्मुपूतीननेष्ट पञ्चाप्यथ पञ्चभावम् ॥ ५५ ॥

उ क्षितीशः पुनर्भगिन्या द्वितीयादीन् पञ्चाप्याद्यु जातमात्रान् तमवान् पञ्चभावं वि
 भनमनेष्ट प्रापितवान् । एवं पदपूर्वमन्मोक्षम् । अन्यायतो रिक्यहरः अन्यायेन प्रथ्य
 हरन् । मूटेर्विभ्यत् । श्रीतराया अतिश्रयिताया भियां' मुपूतीन् ॥—रिक्यहर इति हर
 सेतुपमनेऽन् ॥

यद्भागिमाओऽपि हि ज्ञानते ताञ्छेयं यद्गृष्टादक्ष यच्च पाता ।

विद्या मुञ्जङ्गाभिपतिर्महात्मा स देवकीसप्तमगर्भ आसीत् ॥ ५३ ॥

उ मुञ्जङ्गाभिपतिरनन्तो देवकीसप्तमगर्भ आसीत् । महात्मा महाभात्मा बस्य ।
 यद्भागिमाओ कद्रष्टान् मज्जन्तोऽपि यद् ज्ञेयं वस्तु तद् ज्ञानते हि । यच्च अद्यादक्ष
 वैदोपवशाद्दोषाः कृतवन्तः विद्या पाता रक्षिता ॥—ज्ञानत इति । अनुपसगाज्जः इति
 तद् । महास्मेति । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययो' इत्याकार । अशब्दश्च इति ।
 यद्भवः संख्यायामवहृतीश्वरीओः । प्राकृततादिति वच्छब्दम्' इत्याकारः ॥

महीयसीरूपतयोदिता या हृष्टेस्सलसारमयापहर्त्री ।

या च त्रयोविंशतिवत्सवल्पा वणास्त्रिपट्टिश्च षड्युर्वेदीयम् ॥ ५४ ॥

हृष्टोक्तैर्दुर्गतां हरे, सा मायाश्रया गर्भमयो अमुप्या ।

त रोहिणीमाप्य पुन स्त्रजन्वै नन्दस्य दारानविस्रथसोदाम् ॥ ५६ ॥

अथो सा माया हरेराज्ञया अमुप्याहं गर्भं रोहिणीमाप्य मापय्य पुनः स्त्रजन्वै आ
 रमण प्राप्नुमांशम नन्दस्य दारान् यज्ञोदामनिघट्ट । या शब्देषु महीयसीरूपतया उ
 दिता उष्ण । अतिशयेन महीयसी महीयसी । हृष्टेयसंघारमयापहर्त्री इत्यत्र अतितीति ह
 ष्टेयः । या च त्रयोविंशतिवत्सवल्पा । तत्र त्रयोमते चित्तं नाम (!) तत्त्वान्तरं नदि अत-
 र्दशविंशतिको गणः । इति बोधैदेवः । त्रिपट्टिर्षणाय बहीयं बभुः । जयतां हृष्टोक्त
 हर्तुः । इत्ये ओक्तो हृष्टोक्त—त्रयोविंशतीति । 'तेष्वव । प्राक्स्त्रीतादिति प्रथमादेशः ।
 त्रिपट्टिर्षणाय । विभाषा अतारिशात्प्रवृत्तौ सर्वेषाम्' इति वा प्रथमादेशः । प्राक्स्त्रीताद'

- १ ऋतुगणतां बहीयहरे सा मायागर्भं इत्यादर्शपाठः २ बोधतमे इत्यादर्शपाठः
 ३ बोपदेश' इत्यादर्शपाठः

हृष्टेति । 'हृदयस्य हृल्लेख यदण् लात्तेपु' इति हृदादेश । हृच्छोकेति । 'वा शोक-
ष्यज्जोगेषु' इति वा हृदादेश । महीयसीरूपतयेति । 'उगितश्च' इति ह्रस्वाभार्वपक्ष ।
आप्येति । आङ्पूर्वाह्वयम् । 'विभाषाप' इति णेरयादेशाभावपक्षे 'णेरनिटि' इति णेलोप ।
'आदित्रयं ह्रस्वदीर्घश्रुतभेदान्नात्मकम् । दीर्घश्रुततया पट्क परतु द्वादशात्मकम् ॥ स्यु
पञ्चविंशति स्पर्शा अन्तस्थाना चतुष्टयम् । पङ्गमाणाश्च चत्वारो यमा विन्दुविसर्गला ॥'
इति पष्टिवर्णा । दीर्घाश्चाष्टौ श्रुताश्चाष्टौ ह्रस्वा पञ्च यमा नव । व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत्
त्रिपष्टिवर्णजातय ॥ ३ ॥

धन्य वितन्वन्नपरोदधिभ्य. क्षीरोदमुच्चैरथ गार्ङ्गधन्वा ।

दुराजपद्योपलभङ्गहृद्या विधास्यमानः श्रुतिपद्धतीस्ताः ॥ ५६ ॥

पन्मिश्रतीर्थाम्बुकृतोदवासैर्जुष्यो मुनीन्द्रैः कलितोदकुम्भैः ।

सुरासुरप्रामणिदर्पदाता गर्भेऽभवदेवकनन्दनायाः ॥ ५७ ॥

अथ गार्ङ्गधन्वा देवकनन्दनाया गर्भे अभवत् सानिध्यमकरोत् । इतरोदधिभ्य क्षी-
रोदमात्मसानिध्येन उच्चैर्धन्यं भाग्यवन्त वितन्वन् । ता श्रुतिपद्धती दुराजपद्योपलभङ्ग-
हृद्या दुष्टा राजान एव पादौ विध्यन्त उपलान्नेषा भङ्गेन हृदयस्य प्रिया विधास्यमान ।
मुनीन्द्रैर्जुष्य सेव्य । पन्मिश्रतीर्थाम्बुकृतोदवासैः पदमिश्रं तीर्थाम्बु गङ्गाजलं तत्र कृत
उद्वानो यैः कलितोदकुम्भैः श्रुत उदकपूर्णकुम्भो यैः । सुरासुरप्रामणिदर्पदाता सुरा-
सुरश्रेष्ठाना दर्पस्य प्रतिपादयिता खण्डयिता च ॥—पथेति । 'विध्यत्यधनुषा' इति यत् ।
'पद्यत्यतदर्थं' इति पादशब्दस्य पदादेश । पद्धतीति । पादाभ्या हन्यते इति कर्मणि
क्तिन् । 'हिमकापिहृतिषु च' इति पदादेश । वहादित्वात् ङीषन्तो वा । पन्मिश्रेति ।
'वा घोपमिश्रशब्देपु' इति पद्भव । क्षीरोदमिति । 'उदकस्योद सजायाम्' । 'सजाया-
सुतरपदस्योदकगन्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम्' । उदवास उदधीति । 'पेपंवासवाह-
नधिषु च' इत्युदकगन्दस्य उदादेश । उदकुम्भेति । 'समानाधिकरणाधिकारे शाकपा-
रिवादीनामुपसंख्यानम् । मध्यमपदलोपश्च' 'एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्' इत्यु-
दादेश । सुरासुरप्रामणिदर्पदाता इति 'इको ह्रस्वोऽद्वयो गालवस्य' इति वा ह्रस्वादेश ॥

श्रमोद्विन्दुस्त्रपितास साल्पे हेतौ तथाप्यैदिधदात्मधर्मम् ।

भान्ती निकामं धृतवामनां तां तदादिति(ती)मन्वकरोद्विवासौ ॥ ५८ ॥

सा अत्पे हेतौ अपि श्रमोद्विन्दुस्त्रपिता आस बभूव । उदकस्य विन्दव उदविन्दव ।
तथापि आत्मधर्ममैदिधदवर्धयत् । तदा निकाम भान्ती शोभमाना असौ धृतवामना
तामदितिमन्वकरोदिव ॥—ऐदिधदिति । 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इत्यात्मनेपदा-

१. 'वृत्त्यादिषु 'विदुपीतरा' इत्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम्' इति सिद्धान्तकौमुदी. एवं चे-
दमपि वृत्त्यनुरोधेन वोच्यम्.

भावे परस्मैपदम् । मान्तीति । 'क्षेपारकर्तारि परस्मैपदम्' । अन्वक्तोरिति । अनुपगन्त्यां कृम' इति परस्मैपदम् । अमोदविभ्रुति । मन्धौवनपशुमिन्नुपजनात् ॥ १०५ ॥ हेपु व' इति वा उदादेशः । आसेस्यभ्यम् ॥

सुखाहरैर्वैर्महैः, सगम्यैः प्रलम्बमुख्यैश्च सहाभवेस्यै ।

अमिक्षिपभक्षभक्षोऽर्धनाहान्दृष्ट्वा स्वसुर्दीप्तिमक्षिन्व कंस ॥ ५९ ॥

कस' लसुर्दीप्ति इत्या अक्षिन्व क्षिन्नोऽस्मूत् । सगम्यैर्प्रातृमिदोः प्रलम्बमुख्यैश्च सह अर्धनाहान् । पूजामर्हत्' अमिक्षिपन् अमिमबन् । सुखाहरैः सुखहरणशीलै बमैहरैः कृम' इत् संमास्यमालवबोभिः ॥ आभवे वक्षयस्वित् । अक्षमकः न विद्यमाना क्षमा यस्य ॥—अमिक्षिपमिति । अमिप्रक्षतिभ्य क्षिपः इति परस्मैपदम् । बमैहरैरिति । 'बयसि व' इत्यच् । सुखाहरैरिति । आक्षि ताच्छीत्वे' इत्यच् । अर्धनाहालिति । अह इत्यच् । दीप्तिमिति । क्षिणावादिभ्य' । सगम्यैरिति । सगम्यस्युपसनुताद्यत्' मपेऽर्धे । समाने गर्भे मव इति 'समावष्य ष्छन्दसि' इति छः ॥

प्रोवाह् चिन्तां परिमृष्यति स्म वैवाय कार्याद्विरराम भीत ।

उपारमत्त्वाभ स दानमानै सदोपरेमे विपयोपमोगात् ॥ ६० ॥

स सद्य भीतचिन्तां प्रोवाह् बमार वैवाय परिमृष्यति स्म असूयति स्म कार्यात् विरराम उपरतव्यापापोऽस्मूत् दानमापैः सान् श्वातीन् नोपारमत् नावारयत्, विपयोप मोगात् उपरेमे निबहते ॥—प्रोवाहेति । 'प्राह्' इति परस्मैपदम् । परिमृष्यतीति । परे मृष्य' इति परस्मैपदम् । विररामेति । 'व्याहपरिम्बो रमा' इति परस्मैपदम् । उपार मदिति । 'उपाय' सङ्गमैकात् परस्मैपदम् । उपरेम इति । 'विमायाकर्मकात्' इति परस्मै पदविभक्त्यः । आयाविति । तु-साविपमप्रमावात्तानामुपसंवाचम् इत्यपादानसंज्ञायां पथनी ॥

न बाजयान्यद्य वधादमुष्या स्तेषु यस्तो मे तनय तु जातम् ।

विनाशयिष्यामि तदैव प(व)क्त्वेत्यासीदसौ तत्प्रसवप्रतीक्ष ॥ ६१ ॥

अहमद्यमुष्या वधात् मे स्तृष्टं स्थिरतरं यद्यो न बाजयानि कृम्यवानि । जातं तनयं तु तदैव प(व) क्त्वा यत्वा विनाशयिष्यामि इति चिन्तयन् असौ तत्प्रसवप्रतीक्षः तस्याः प्रसवं प्रतीक्षमाण आसीत् ॥—प्रतीक्षमाणोति । ईक्षिष्यमिन्वा चेति वक्ष्यम्' इति ष' । बाजयानीति । वा गतिगन्धनयोः । वो विधूनने षुक्' इति षी षुगागमा'नियर षवस्यार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदम् । प(व)क्त्वेति । प(व)सुक्त्वादनो यज्ञयाः ॥

उद्बोधयभुक्तिमिरप्रमाद् सोऽतिष्ठिपचाप्रसवापदन्ते ।

अशीतकं रक्षिजनं सप्यापि त्रासो मनस्वस्य पराचकार ॥ ६२ ॥

तदन्ते तस्या समीपे वा प्रसवार्दं प्रसवपर्यन्तं रक्षिजनं अतिष्ठित् स्वापयामास ।

दृष्टिभिरप्रनादनन्वाधानमुद्घोषयन् । असीतक [न] शंतदोऽन्य । तथापि तत्र
नन परानकार अन्वभवत् ॥—उद्घोषतपिति । 'सुशुभनगजनेऽपुठ्ठु-
नो मे.' इति परस्मैपदम् । अतिदृष्टिदिति । 'अजावरमंताभितवन्वृरा' इति परस्मैपदम् ॥

द्रोष्टिश्चिपाकर्मठमुप्रवेष्टे गर्भं गते शंकर्या-त्रयाजे ।

नान्धेरमा भूपलयन्ध धान्या प्राचीवृत्तन्द्रात्प्रदवारिधारा ॥ ६३ ॥

अजे शकर्याच्छया गर्भं गते भूपलयन्ध धान्या भूपलय दधत् । नान्धेरमा शिगजा
शर नदवारिधारा प्राचीवृत्तन्द्रावर्तितान् । द्रोष्टिश्चिपाकर्मठमुप्रवेष्टे द्रोष्टिपो द्रोष्टि-
त्वान्नेरा क्षिपायां निगमे रमंठा दनंश्या शोभना प्रोत्ता भुजा नन्ध ॥—नान्धेरमा
इति । 'नान्धेरमंती रमि'यो' 'दनिान्धेरमोति वषट्कम्' इत्यन् । तत्पुण्ये कृति
यहुत्तम्' इत्यल्लुह । शररेति । 'पनि धातो उद्यानाम्' इत्यन । रमंठ इति । 'यर्मि
पटोऽन' ॥

विलेशयेद्रोऽपि भरावभुम्र. किमप्यगर्वायित हर्षमाण. ।

मुद्रगुतघेतमि देवतानामनर्तयन्ताप्सरसमथ्र तानि ॥ ६४ ॥

विलेशयेद्रोऽपि शिगजायां गतेवान् भभवत् । भरावभुम्र । हर्षमाणो
हृष्टमना । देवताना चेतति मुन् चोपोऽपुत्त द्रोष्यते म् । तानि देवतानि कर्तुं
अप्सरसोऽनर्तयन्ता नर्तयन्तथ ॥—अनर्तयन्तेति । 'न पादम्याऽपमाऽपनपरिसुहृ-
विष्टिपदवन' इति परस्मैपदप्रतिपेध । अगर्वायतेति । 'वा क्यप' इति परस्मैपदमात्म-
नेपठ च । अच्युतमिति । 'सुद्रो लुटि' इति वा परस्मैपदम् । विलेशयेति । 'अधिकरणे
श्रेते' इत्यन । 'प्रयवानवाऽपिपालान' इति वा नसन्ध्या अट्टर । हर्षमाण इति । ता-
न्तील्लयसोऽननशक्तिषु चानन' ॥

वनेचरान्प्रभृभजागतादिप्रगाथविज्ञा मुनय सशिष्या. ।

चिहृष्मति स्वस्थितये हरेः त चिहृष्मदानन्दयवो एवोनयन् ॥ ६५ ॥

हरेः स्वस्थितये स्वर्गस्य रक्षार्थं चिहृष्मति परिणन्तुमिच्छति सति मुनय गशिष्यास्त-
नवानयन् रूतयन् । वनेचरा प्रभृभजागतादिप्रगाथविज्ञा । प्रगाथो मन्त्रविशेष ।
त्रिष्टुवादिस्मृति प्रभृभ । जगती आदिस्मृति जागत । विज्ञा निपुणा । चिहृष्मदा-
नन्दयव चिहृष्मन् वर्यितुमिच्छन् आनन्दयु मुनयेषाम् ॥—'हृद्य म्यसनो' इति
वा परस्मैपदम् । चिहृष्मतीति । 'लुटि च हृष्' इति वा परस्मैपदम् । वनेचरा इति ।
'चरेष्ट' । प्रभृभजागतेति । 'मोऽस्यादिरिति च्छन्दस प्रगाथेषु' इत्यन । 'त्रिष्टुभम्'
इति विवक्षिते 'छन्दस. प्रलयप्रिधाने नपुसकात्स्वार्थ उपसहयानम्' ॥ स्वस्थितये
इति । हृष्मिस्वपद्यमाने चतुर्थो वक्तव्या ॥

१. एवं पाठे छन्दो विचिन्त्यम्.

अपिस्फुटवस्युप्यकृतां प्रमोद महोत्सव प्रादित वसुधैवम् ।

मिक्षाचरोपाहृतमाजिजीवच्छौरैर्मुष रोहिणिपुत्रजन्म ॥ ६६ ॥

रोहिणिपुत्रजन्म रोहिणीपुत्रस्य रामस्य जन्म पुष्यकृतां प्रमोदं हर्षमपिस्फुटवदी
 इत्यतः, वसुधैवम् गोपेभ्यो महोत्सव प्रादित शौरैर्मुदमाजिजीवत् । मिक्षाचरोपाहृतं च
 रणेन मिक्षामर्षयन्निः कथितम् ॥—मिक्षा इक्षत्र इक्षरस्य हस्तं छन्द इति सप्तसंज्ञा प्रा
 प्रोति । संभोगे गुहं इति गुह संज्ञैव भवति । भाङ्गवागदेका संज्ञा इति निबन्धात् ।
 'गुरोश्च इक्ष इक्षप्रस्य । मिक्षासेनाहायेयु ष' इति चरेद्यः । अपिस्फुटवदिति । 'स्फुटी
 इदी' इक्षस्माप्तिभि स्फुटो ष इति चकारस्य चकारे 'स्फावि' इक्षस्माहुदि ष्येभ्यदि
 'यो चडुपभावा हस' इत्युपभाहसे 'चदि' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यभ्याससंज्ञायां
 इक्षदि होप' 'शर्पूर्वाः खन' इति सकारलोपे व्यन्नाद्ये खर्न इति पकारा
 वेष्टे 'सन्वद्भुनि षड्परेऽनन्तोपे' इति सन्वद्भावे सन्वत्ता' इत्यभ्यासाकारस्येवम् ।
 भाजिजीवदिति । भाङ्गुवाञ्जीवभातोर्विभि छदि चदि 'प्राजभापदीपजीवगीतपीडामन्य
 तरस्याम्' इत्युपभाहसामावपद्यः । वसुधैवम् इति । छुपि च' इति वीर्षे 'वहुवचने
 हास्येत्' इत्येत्त्वे च प्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्त्तम् इति परत्वादेत्त्वेनेव स्यात् । रोहिणि
 पुत्रजन्मेति । इपापोः सङ्गाहन्वसोर्बहुसम् इति हस्त ॥

ज्वरपूर्वसरा दम्भः प्रशोमु कञ्जहा सौणपुर सराम्य गोष्ठे ।

मुञ्जगोष्ठी निष्कारामिरामे द्विपतां शोककरे सदावतीर्णे ॥ ६७ ॥

तदा मुञ्जगोष्ठी अन्तरे अवतीर्णे गोष्ठे ज्वरपूर्वसरा ज्वराद्यो रज्जो रोगा प्रशोमुः शान्ताः ।
 सौणपुर सराः कञ्जहा प्रशोमु । सौणः सौमिन्तो जन । निष्कारामिरामे चन्द्रवन्मपुरे ।
 द्विपतां शोककरे शोककरपतीके । पुरासर इति । पुरोऽप्रतोऽप्येपु सर्तः'
 इति टः । पूर्वसरेति । पूर्वं कर्तरे' इति टः । शोककर इति । 'कनो हेतु
 तावच्छीस्यामुष्ठीम्येपु' इति टः । निष्कारेति । 'विषामिमानिष्कारामात्काद्यन्त्यान-वा
 दिवहुना-दीद्विदिपिदिबिदिमदिक्वृदिनसप्रसंभ्याजहावाहर्ष्यतावपुरे पु' इति टः ।
 शौमेति । सप्रामे प्रयोजनयोद्धम्यः इति मन् । मुञ्जगोष्ठीति । ईस देष्ये' क्विप् ॥

यो वैरकार स्वयमेव गोष्वभूच्छृणष्टि नो स स्व क्षकृत्करीनपि ।

नासीदकाष्ठेऽप्यफलेमहिष्ठमद्यतव कर्मकरा इवामवन् ॥ ६८ ॥

गोषु यो वैरकारोऽभूत् स स्वयमेव शकृत्करीनपि नो तुनेहि स्म वारसानपि न हि
 स्तितवान् । हुमोऽकाष्ठेऽपि अफलेमहिर्बन्धो नासीत् । तदा कृतव कर्मकरा
 नैतदिका इवामवन् ॥ कर्मकरा इति । कर्मन् चर्त' इति टः । वैरकार इति ।
 न चप्यशोककर्ममावाविरचाद्भुतमत्रपदेपु इति टप्रतिषेधे कर्मन्वण् । स

१ अपिस्फुटवत् इसावर्षो

कृत्करीनिति । 'स्रम्बगकृतोरिन्' । फले प्रहिरिति । फलानि गृह्णातीति । 'फलेग्रहिरात्म-
भरिश्च' इति निपातित ॥

पृथ्व्या रक्षामभि(पि) विदधतस्तं श्रियो वासभूमे-

दैत्यश्रीणां प्रविचलयितुः स्वश्रियाः स्थापकस्य ।

देवस्त्रीणामभिभवहृतः संभवोत्थं प्रमोदं

विश्वस्यावेत्रिभुवनपतेर्न्यत्रसीञ्चाति कंसः ॥ ६९ ॥

कन विश्वस्य त प्रमोद त्रिभुवनपते. संभवोत्थमवेज्जातवान् । अति व्यत्रसीञ्च वि-
भाय । पृथ्व्या रक्षामपि विदधत । श्रिय वासभूमे । दैत्यश्रीणा प्रविचलयितुः कम्प-
यितुः । स्वश्रिया स्वर्गलक्ष्म्या स्थापकस्य । देवस्त्रीणामभिभवहृत परिभवं हरत ॥—
पृथ्व्या इति । 'यू ह्यार्या नदी' इति नदीसज्ञा 'यस्मात्प्रलयविधिक्षदादि प्रलयेऽङ्गम्
इत्यङ्गसज्ञा । 'आणवा' इति आटि वृद्धियणादेशौ । दैत्यश्रीणामिति । 'नेयदुवड्स्था-
नावस्त्री' 'चामि' इति विकल्पेन नदीसज्ञाया नुट् । श्रिय, स्वश्रिया इति । 'इति ह-
स्वश्च' इति वा नदीसज्ञायामाड् वृद्धियणादेशा । अन्यत्रेयट् । वासभूमेरिति । विकल्पेन
नदीसज्ञाभावे 'शेषो प्यसखि' इति घिसज्ञाया 'घेडिति' इति गुण । त्रिभुवनपतेरिति ।
'पति' नमाम एव' इति घिसज्ञाया गुण । स्त्रीणामिति । 'अस्त्री' इत्युक्त्वा परत्वानुट् ॥

कालिमन्या. कुर्वदाशा. स्वधाम्ना गां धामन्यां चोलसन्मालभारी ।

विभ्यन्मृत्योर्भावनादार्ययोगाच्छौरे रूपं शश्वद् ईक्षावभूव प्रलक्षीकृतवान् ॥ ७० ॥

चल्योर्विभ्यत् स भावनादार्ययोगात् शौरे रूपं शश्वद् ईक्षावभूव प्रलक्षीकृतवान् ।
स्वधाम्ना आशा कालिमन्या आत्मन कालीं मन्यमाना कुर्वत् । गा भूमिं धामन्या
स्वर्गमात्मान मन्यमाना कुर्वत् । उल्लसन्मालभारी उल्लसन्तीं माला विभ्रत् ॥—ईक्षाव-
भूवेति । 'दीर्घे च' इति गुरुसज्ञा । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम । उल्लसन्माल-
भारीति । 'इष्टकेपीकामालाना चिततूलभारिपु' इति ह्रस्व । 'इष्टकादिभ्यस्तद-
न्तस्यापि ग्रहणम्' कालिमन्या इति । 'जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनाग कालनीलकुशका-
सुककवराद्वलमत्रापपनाकृत्रिमाश्राणास्थील्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेपु'
इति ङीपि काली । 'आत्ममाने सश्व' । 'खिल्यनव्ययस्य' इति ह्रस्व । 'अशर्विपदजन्तस्य
सुम्' इति सुमा ह्रस्वो न वाच्यते । धामन्यामिति । 'इच एकाचोऽम्प्रलयवच' इत्यमागमो
द्वितीयैकपचनवच स्यात् । 'औतोऽम्शसो' ॥

दाण्डां क्रीडां ये च मौष्टामकुर्वञ्छयैनंपातां शश्वदाखेटकेलीम् ।

ये वाचाटास्तेऽपि वाचंयमानां योग्यामापुः सात्त्विकीमेव वृत्तिमा ॥ ७१ ॥

तेऽपि जना सात्त्विकीमेव वृत्तिमापुः । के ये दाण्डा मौष्टा च क्रीडामकुर्वन् । दण्ड.
ग्रहरणमस्या क्रीडायाम् । मुष्टिः प्रहरणमस्या क्रीडायाम् । ये च शश्वदाखेटकेलीमकुर्वन् ।

इयेनपातोऽर्था क्रियायामिति श्येनपाठाम् । ये च बाबाटा । बाबयमाना मुनीनां
 योमनाम् ॥—बाबा मीधामिति । 'तदस्मां प्रहरणमिति कीदृशां च क्रियाम्'
 अजायतश्चात्' इति टाप् । श्येनपाठामिति । धमः सास्ना क्रियेति म' इति
 धमन्तात् पातश्चात् कृद्गणे गतिकारकपूर्वस्य कारकत्वात् । 'श्येनसिद्धम्य पाते
 मे' इति मुमागमः । बाबयमानामिति । बाबि यमो व्रते' इति कञ् । बाबयमपुरंदरी
 च' इति पूर्वपदस्यामागमो निपास्यते । बाबाटा इति । आळनाटभौ बहुभाषिणि' इ
 स्माट् । कुसिष्ठ इति कञ्च्यम् । कधि मम्' इति मर्दङ्गायां कुरवाभाष' ॥

वर्मायित मन्त्रकृतां मरुत्वत श्लेषापहं दानवसत्त्वमेजयम् ।

स्वर्वासिन सार्वमुदात्तबाह्वयै शार्वादयोऽस्तौपथ शयवो हरिम् ॥७२॥

शार्वादयः सर्वासिभो हरिमुदात्तबाह्वयैर्वाग्भिररस्तौपथ स्तुतवन्तः । मन्त्रकृतां
 मन्त्रप्रदूनां वर्मानितुं वनेष्वदाचरितवन्तं रक्षकम् मरुत्वत श्लेषापहम् । दानवसत्त्वमेजयं
 दानवानां सत्त्वं हृदयं कम्पयन्तम् । सार्वं सर्वस्यै द्वितम् । शयवः सुखातिशयवन्तः ॥—
 शार्वादयोऽस्तौपथेति । 'सुसिद्धन्तं पदम्' इति पदसंज्ञायां एव पदान्तावस्ति' इति पूर्व
 रूपत्वम् । वर्मायितमिति । आचारक्यधि च' क्ये' इति परसंज्ञायां नलोपः । संयव
 इति । कंसम्बा वमयुक्तिगतयस' इति जुस् । 'सिद्धि च' इति पदसंज्ञायाममुस्वारपर
 सवणौ । मरुत्वत इति । मरुतोऽस्य सन्धीति मरुपि 'तद्यो मत्वर्थे' इति 'मर्दङ्गायां कञ्
 भाष । शार्वादय इति । 'बहुपु बहुवचनम्' इति बहुवचनम् । हरिमिति । देवयोर्द्विवच
 नकवचने इत्येकवचनम् । बाह्वयैरिति । मन्त्रैतयोर्भाषायाममन्त्राच्छादनयो' इति वि
 कारे मर्दङ् । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' । 'तद्विप्रसन्धे भाषायां सिद्धवचनं कर्तव्यम्' ॥

अमरारिमरापुरक्षमानाम् । र्दकारपरपदानुभावे ।

भगवत्प्रमिसापकेऽवतार भुवनं प्रीतिवर्षावद् बभूव ॥ ७३ ॥

भगवति अवतारममिसापके सति भुवनं प्रीतिवर्षावद् बभूव । अमरारिमरापुरक्षमासा
 यवर्दकारपरपदानुभावे अमराय एव मरुतेनादुरावाः क्षमायाः सापुरक्षो अवयवकारणि
 प्रिसक्तः । परीयां छापयिता पाठुमाभो यस्य । इक्ष्णीयात्तशास्त्रात् इक्ष्णीयां निपक्
 षुषि' इति बाहटः ॥—वचवदमिति । प्रिवचने वच' यञ् । अर्द्धपदवन्तस्य मुम्
 परंतपेति । 'द्विपत्परयोस्तपोः' इति यञ् । भगवद् धरोति । भगवद् करोतीत्यम् । धरे
 सञ्जागव्यम्' इति अस्तु सञ्जागव्यम् अर इति कञ्च्यम्' इति मुमागमः ॥

इति सटीके बाहुरेवमिदमे द्वितीयं सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

नारायणे रात्रिमटाङ्गनामसावये सत्र अनिष्यमाणे ।

सुक्तं सुरैर्नोकनगप्रसून पपाव नक्षत्रपथादनस्पम् ॥ १ ॥

तत्र नारायणे जनिष्यमाणे प्रादुर्भविष्यति सति नक्षत्रपथात् अनन्तरं नाकनगप्रसूनं स्वर्गवृक्षकुसुमं पपात । सुरैर्मुक्तम् । अनल्पं बहु । रात्रिमटाज्ञानानां राक्षसत्रीणामसातये न नातयति सुखयतीत्यसातय ॥—नक्षत्रपथादिति । 'कारके' इत्यधिकृत्य 'ध्रुवमपाये-
ऽपादानम्' इत्यपादानसज्ञा । 'अपादाने पञ्चमी' । रात्रिमटेति । 'रात्रे कृति विभाषा'
इति मुमागम । असातय इति । 'अनुपसर्गाङ्गिभविन्दधारिपारिवेषुटेजिचेतिसाति—'
इति नपूर्वात्साते सुखार्थाच्छ । 'नलोपो नञ्' उत्तरपदे परे । अनल्पमिति ।
'तस्मान्नुडचि' इति परस्य नुडागम । नक्षत्रनाक इत्यत्र 'नप्राणनपानवेदानासत्यानमु-
चिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनकनाकेषु प्रकृत्या' इति नञ् प्रकृतिभाव । नगेति । 'नगोऽ-
प्राणिव्यतरस्याम्' इति प्रकृतिभाव ॥

येषां पराजेपत वीर्यभूम्नो येभ्यः पुरान्तर्दधते च पूर्वम् ।

मुष्टिधयेभ्योऽपि च दानवेभ्यस्तेभ्यस्तदा नाविभियुर्द्विष्टाः ॥ २ ॥

तदा दिविष्टा देवास्तेभ्यो दानवेभ्यो नाविभियुर्विभ्यति स्म । ते पूर्वं येषां वीर्यभूम्न
पराजेपत विमुखीवभूवु । मुष्टिधयेभ्यो अत्यन्तवालेभ्योऽपि येभ्यः पुरा अन्तर्दधते
अन्तरदधत ॥—दानवेभ्य इति । 'भीत्रार्थानां भयहेतु' इत्यपादानसज्ञा । पराजेपत
वीर्यभूम्न इति । 'पराजेरसोढ.' इत्यपादानसज्ञा । येभ्यः अन्तर्दधते । 'अन्तद्धो येना-
दर्शनमिच्छति' इत्यपादानसज्ञा । 'पुरि लुच्चास्मे' इत्यनन्ततनभूतेऽपि लट् । दिविष्टा
इति । 'सुपि स्थ' इति कप्रत्यये 'हृद्दुभ्या च' इति । सप्तम्या अलुकि 'अम्बाम्बगो-
भूमि—' इति भूर्धन्यादेश । मुष्टिधयेभ्य इति । 'नाडीमुष्टयोश्च' इति सञ् । [भूम्न इति
'पृथ्वादिभ्य -' इतीमनिच्प्रत्यये 'वहोर्लोपो भू च वहो' इति बहुशब्दस्य भूरादेश
प्रत्ययादिलोपश्च ॥]

विभीहि मा देवकि ते सुतोऽय संत्रास्यते त्वां स सगोत्रवर्ग्याम् ।

स्वस्त्यस्तु तुभ्यं सहभर्तृकायै विहाय इत्यानगिरे गिरोऽर्थ्याः ॥ ३ ॥

हे देवकि, मा विभीहि । ते सोऽयं सुत सगोत्रवर्ग्यां त्वां संत्रास्यते रक्षिष्यति ।
समानगोत्राणां वर्गे भवा सगोत्रवर्ग्या । सहभर्तृकायै तुभ्य स्वस्त्यस्तु इति गिरो
विहाय आकाशं आनशिरे व्याप्ता । अर्थ्या अर्थादनपेता ॥—सगोत्रवर्ग्यामिति ।
'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिजामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु' इति समानशब्दस्य
सभाव । 'वोपसर्जनस्य' इति बहुव्रीह्यवयवस्य सहशब्दस्य सभाव । सहभर्तृकायै ।
'प्रकृत्याशिपि' 'अगोवत्सहलेषु' इति सहशब्दस्य प्रकृतिभाव । 'नवृत्तश्च' इति कप्
समासान्तः । अर्थ्या इति । 'वर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत् ॥

अथार्धरात्रे निविडैस्तमोभिरभ्रंलिहैश्छत्रदिशे निकंसः ।

खारिपचामत्रविपक्रमत्रं विष्वण्य सुष्वाप स रक्षिवर्गः ॥ ४ ॥

अथार्धरात्रे निकंस कंसेन नियुक्तो रक्षिवर्गोऽभ्रं विष्वण्य सशब्दं भुक्त्वा सुष्वाप ।

अप्रसिद्धैराक्षरसंज्ञैर्निमित्तैस्त्वामोमिश्रमसिद्धे उचितरिति । आरिपन्नामत्रयिपदं आरि
पथेषु पात्रेषु विपदम् । आरि पथतीति आरिपथः ॥— परिमाणे पथः [इति खण्] ।
विस्मयनव्ययस्य इति हल । पदमिति । पथो व इति निष्ठात्स व । अप्रं
विहिरिति । वहाप्रे सिद्धं इति खण् । निकंस इति । अवाद्यम् कुद्यथर्षे तृतीया
इति गतिप्रमासः ॥

मितपथं किञ्चिदुरुमुद वा प्रसूतिर्षं तु स्वमयावभूष ।

चक्र ललाटतपभास्कराम वधानमीक्ष शरणं गता सा ॥ ५ ॥

तां प्रसूतिञ्च कुञ्च प्रसववेदना अयावभूष प्राप्ता । सा ईशं विष्णुं शरणं गता मितं
पथमस्यं किञ्चित् अस्तुव पीडाकरं कर्माटतपभास्कराम चक्र वधानम् । कर्माटं तप
तीति तथा मय्याहार्कः ॥— मितपथमिति । मितनखे च इति खण् । अस्तुदमिति ।
विष्णुत्वोस्तुदः इति खण् । संयोगान्तकोपः । कर्माटतप इति । असुर्यसकटाटमोर्
घातपोः इति खण् ॥

प्रियवद् मित्रमिषानुरोधि द्विपतप देवमिव स्तुधानम् ।

इरमद् व्योदिरमुञ्चदन्न शनै शनै प्रावृषिकं रयस ॥ ६ ॥

प्रावृषिकं प्रावृषि जातमन्नं शनै शनै ररास सम्प्रायते स्म । प्रियवदमनुरोम्भनुवर्ष
मणीकं मित्रमिव । द्विपतपं देवं स्तुधानमिव । द्विपतः तपतीति । इरमर्षं व्योदिरमुञ्चत्
इरया अन्धेन माघतीति ॥— इरमदमिति । अर्षपदवेरंमदपामिषमाच इति विपातनम् ।
प्रियवदमिति । प्रियवद्वे चक्र खण् । द्विपतपमिति । द्विपतरयोक्त्यापे इति खण् ।
प्रावृषिकमिति । प्रावृषपठ् । प्रावृषिकम् इति वा पाठे प्रावृषरत्प्रसविनां जे इति
सप्तम्या असुद् ॥

अधीतवन्तो विधिवद्गुरम्य मुठी सतीर्ष्ये सह सेष्टि मत्या ।

भूयात्सुग् देवकनन्दनाया हृद्वैवमाशासस तापसौद्धा ॥ ७ ॥

तापसौद्धा प्रशस्त्राक्षपस्त्रिणे इरेवमाशासत प्रार्थितवन्तः । देवकनन्दनाया मुग्
भूयात् इति गुरम्यः सतीर्ष्यं समानतीर्थेवासिभिः सह सेष्टि मुठी [अधीतवन्तः] ।
सेष्टीति अन्यत्वं विमक्तिरसीप— इत्यन्तार्थकसहस्रव्यस्यस्त्रीनामसमासे अम्यसीमाषे
पात्रमे इति म्नेव्याम्ताधिके च इति वा सहस्राब्दस्य समासः । सतीर्ष्येरिति । समाने
तीर्थेवासी इति षट् । तीर्थे ये इति समानस्यस्य समास । तापसौद्धा इति । तप
शब्दात् अन्व इत्यन् मत्वर्थीयः । प्रार्थितावन्वैद्य इति समासः । मत्या इति । मत्
वनहस्तात् करभक्त्यकर्षणु इति षट् ॥

सब्रह्मचारी नवमेघरुच्याः सोदर्यदेश्यो हरिदश्मभासाम् ।

तमालकान्तेः सदृगाननन्दत्प्रभोद्गमः कश्चन जंपती तौ ॥ ८ ॥

कश्चन प्रभोद्गम तौ जंपती जायापती आननन्दत् आनन्दयामास । नवमेघरुच्याः सब्रह्मचारी हरिदश्मभासा भरकतत्विषा सोदर्यदेश्य ईषदसमाप्त समानोदर्य । तमालकान्ते सदृक् सदृश ॥—सब्रह्मचारीति । ब्रह्म वेद । तदध्ययनार्थं यद्व्रत तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानं ब्रह्म चरतीति सब्रह्मचारी । 'व्रते' इति णिनि । 'चरणे ब्रह्मचारिणि' इति समानस्य स । सोदर्यदेश्य इति । समाने उदरे शयित स्थित इत्यर्थे 'सोदराद्य' इति यत्प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव 'विभाषोदरे' इति समानस्य स । 'ईषदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशीयर' । सदृगिति । 'दृग्दृशवत्पु' इति समानस्य स । जंपती इति । राजदन्तादित्वात् पक्षे जायाशब्दस्य जमावो दभावश्च निपात्यते । परनिपातश्च ॥

इयानसावित्यपि कल्पकोट्या दुर्ज्ञानसौभाग्यविशेषसीमा ।

सुतः स तादृक्त्रिजगत्पवित्रमाहात्म्यभूमाजनि देवकीतः ॥ ९ ॥

देवकीत स तादृक् सुतो अजनि । असौ इयान् इदंपरिमाणक इति कल्पकोट्या कल्पाना कोट्या अपि दुर्ज्ञानसौभाग्यविशेषसीमा । त्रिजगत्पवित्रमाहात्म्यभूमा ॥—देवकीत इति । 'जनिकर्तुं प्रकृति.' इत्यपादानसज्ञा । इयानिति । 'किमिदम्या वो घ' । 'इदं किमोरीरुकी' इतीशादेश । तादृगिति । 'आ सर्वनाम्न' इत्याकारादेश । दुर्ज्ञानेति । 'आतो युच्' इति युच् ॥

कलानिधे. संतमसस्य हन्तुः पत्यु. सतामात्तरतेरनन्ते ।

समुद्रियात्प्रादित मोदमाभ्यां विधोर्भवन्ती स्मितचन्द्रिका सा ॥१०॥

विधोर्विष्णोश्चन्द्राच्च भवन्ती स्मितचन्द्रिका आभ्या जपतिभ्या मोद प्रादित प्रददौ । कलानिधे कलाना विद्याना विम्बधोडराशाना च निधे । संतमसस्य व्याप्ततमसो-ऽज्ञानस्य, तिमिरस्य च हन्तु । सता साधूना, नक्षत्राणा च, पत्यु अनन्ते शेषे, आकाशे च, आत्तरते । समुद्रियात् समुद्रोद्भवात् ॥—विधोरिति । 'भुव प्रभव' इत्यपादानसज्ञा । आभ्यामिति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम्' इति सप्रदानसज्ञा । 'चतुर्थी संप्रदाने' । समुद्रियादिति । भवे 'समुद्राभ्राद् घ' ॥

पुरंदराश्मद्युतिचौर्यधुर्यविष्वद्यगक्षामसह'प्रवाहम् ।

तिर्यक्स्फुरत्सारसनभ्रभोर्मासौदामनीनूतनवारिवाहम् ॥ ११ ॥

सर्वसहादुर्विषहामनस्यसर्वकपं सर्वपथीनवीर्यम् ।

यथामुखीनं मुकुरं रमायाः श्रीकौस्तुभं प्रत्युरसं दधानम् ॥ १२ ॥

प्रतीपशुचैर्गण्डाशमदण्डसध्यगिरिभरिन्द्रारिषु बाहुवण्डैः ।

सम्यक्षु सत्सैश्चरितेषु भान्तं हृदे समेषामपि रोचमानै ॥ १३ ॥

क्षेमकरैः पुण्यवतामरीषां मयकरैर्नित्यमनन्यदास्यै ।

पनायितं वैतनिकैरिवास्त्रैः क्षीरार्णवानूपविहारलोत्सुम् ॥ १४ ॥

कदर्पितानर्धमनन्यदर्थं स्वाभ्यां स्वधामेत्य नर्धं नुवानम् ।

हृग्भ्या न धारु न पर समेतौ जगन्ति चानन्दरसे न्यमाङ्क्षु ॥ १५ ॥

तं हृग्भ्यां धारु साङ्गु विवन्तौ एतौ देवकीवसुदेवौ न परं केवल न अपि तु व्यपन्ति च आनन्दरसे न्यमाङ्क्षु न्यमजयन् । साम्यामात्मभ्यां स्वधाम स्रवेहं अपहृवानं प्रक-
शवन्तम् । पुरंदराशमसुतिशौर्भैपुर्बैमिष्यग्रयसामाहःप्रवाहम् । पुरंदरास्मा इन्द्रनील ।
मिष्यग्रक् समन्ततो व्यापुवत् । सारसनप्रभोर्मासीवामनीनूतनवारिवाहम् । सारसर्भं
काशी । सर्वसहादुर्विपहामनस्यसर्वकवम् । सर्वसहा भूमि । आमनस्यं तु खम् । सर्वं
पवीनवीर्यं सर्वपर्वं व्यापुवत् । प्रचुरसं उरति भीकैस्तुम दधानम् । रमावा यषामुखीनं
मुक्प्रतिबिम्बदर्शनाधिकरण मुक्कुरम् । बाहुवण्डैर्भान्तम् । इन्द्रारिषु प्रतीपवृत्तैः प्रतिकू-
स्यापारैः । पठहाशमसध्यगिभ मरकतदण्डस्ररथैः । सद्यश् सहायः । सम्यक्षु हृग्भेपु चरितेषु
सद्यः समेषां सर्वेषामपि हृदे रोचमानैः कितं सविपने सृष्ट्वां कारयद्भिः । व्यसैः पञ्चा
षामुषैः पनायितं स्तुत वैतनिकैः वेतनेन जीवद्भिरिव । पुण्यवतां क्षेमंकरैः । अरीषां
निर्धं मर्भकरैः । वनन्वदास्यैः आस्थान्तररक्षितैः । क्षीरार्णवानूपविहारलोत्सुम् । अनूर्ध
पसप्रायो देसः । कदर्पितानर्धम् । कदर्पित्वा अर्धया आपदो येन । अनन्यदर्थम् ॥—
हृद इति । इष्यर्णानां प्रीवमाय' इति संप्रदानसंज्ञा । साम्यामिति । स्वाङ्क्षुस्वाद्यर्ण
शीप्समानः इति संप्रदानसंज्ञा । पुरंदरसर्वसहेति । 'पू'सर्वैमोदारिसहो इति खप् ।
क्षेमंकरैरिति । क्षेमप्रियमत्रेऽण् च' इति खप् । मिष्यग्रमिति । 'अस्तिग्रवृषसगिदुष्टि-
गम्युक्तिरुषां च' इति क्तिन् । 'मिष्यग्देवबोय वेरयवती वप्रस्ये' इत्ययादेशः । सम्य
दिशति । समः समि' । तिर्यमिति 'तिरसक्षियस्येपे च' । सद्यगिरिति सद्यस्य सप्रि' ।
प्रतीपेति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति । 'यन्तरुपसर्गोभ्योऽप इत्' इत्याकारस्य ईकारः ॥
भादे' परस्' । अनूपेति । ऊदनोर्दसे' इत्युच्चार' । अमन्यदास्यैरिति । अपहृवदृतीया
सस्य युवाशीराशास्वास्वितोस्तुभेति चरु०१०५५७५ इति युगागमाः । अनन्यदर्थमिति ।
अर्धं विभाषा' इति हुक् । कदर्पितेति । पुरिसतोऽर्भः कदर्पः । स्ये कसत्पुहयेऽर्भ'
इति कदाद्यः । शौर्वेति । माङ्गणादिपाठत् प्यम् । शौवामनीति । युवाशा पर्वतेन एक
दिक् । 'तेनैकदिक्' इत्यद् । टिकृणम्— इति शीप् । कृतनेति । गवस्य नूतन
प्याय' इति सार्धे तनप्रसवो नू भादेश्च । सर्वपवीनेति । तत्सर्वादेः पप्यग्र' इति उ ।
यषामुखीनमिति । यषामुखसंमुखास्य दधान पः । वैतनिकरिति । वेतनैः प्रीवन्तीति ङक् ।

अत्युरसमिति । 'विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । 'प्रतेरुरस सप्तमीस्थात्' इति समासान्तोऽच् ।
वारु इति । 'दाधेत्सिशदसदो रु' ताच्छीलिक ॥

ये कद्वदाः कोष्णवधूकुचैकश्राद्धाः कवोष्णानि पलान्यदन्तः ।

सकृत्पृणारण्यजुषोऽभवंस्तेऽप्यकापथाः कापुरषास्तदानीम् ॥ १६ ॥

ये कापुरषा कुत्सिता पुरषास्तदानीं भगवदाभिर्भावसमये अकापथा सन्मार्गस्था
अभवन् । कुत्सित पन्था कापथ । तद्रहिता । कीदृशा । कद्वदा गर्ह्यवादिन । को-
ष्णवधूकुचैकश्राद्धा प्रभूतश्रद्धा । कवोष्णानि ईषदुष्णानि पललानि अदन्तः । कृत्-
पृणारण्यजुष । कृत्पृणं तृणविशेष ॥—कद्वदा इति । 'रथवदयोश्च' इति कोः कद्वदाव ।
कृत्पृणेति । 'तृणे च जातौ' इति कद्वदाव । कापथेति । 'का पथ्यक्षयो' इति कादेशः ।
कोष्णेति । 'ईपदर्थे' इति कादेशः । कापुरषा इति । 'विभाषा पुरुषे' इति कादेशः ।
कवोष्णानीति । 'कवं चोष्णे' इति कवादेशः । श्राद्धा इति । श्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण मत्वर्थीय ॥

उदूढहर्षा ननृत्तुर्भयूरा व्यहेऽपि पद्मा व्यरुचन्प्रफुल्लाः ।

वीरुत्तिर्भृङ्गकुलैरंसीदामोदमुद्रोढुमिवानुसर्थाः (?) ॥ १७ ॥

मयूरा उदूढहर्षा ननृत्तु । व्यहे अपि अहनि अतीतेऽपि पद्मा प्रफुल्ला व्यरुचन् शो-
भन्ते स्म । विगतमहो व्यह । वीरुत्तिः भृङ्गकुलैरामोदं सौरभ्यं हर्षं चोद्गोढुमनुसर्था(?)
इव ॥—मयूरा इति । मद्या रौतीति रौतेरचि टिलोप । महीशब्दस्य मयूमावः । 'वर्णा-
गमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारलोपौ । घातोस्तदर्थीतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्च-
विध निरुक्तम् ॥' 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति लोपविकारादयः । व्यह इति ।
'सत्याविसायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्याडौ' इत्यहनदेशामावे रूपम् । उदूढेति । वहेः
क् । यजादित्वात्सप्रसारणम् । 'हो ढ' 'झपस्तयोर्धोऽघ' इति तस्य घः । तस्य 'ष्टुना
ष्टु' इति ष्टुत्वम् । 'ढो ढे लोप' । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' । उद्गोढुमिति । 'सहिवहो-
रोदवर्णस्य' इत्योकार । ढलोपः । वीरुदिति । विविधं रोहतीति क्विप् । न्यंकादित्वात्
हस्य घः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । प्रफुल्ल इति । 'विफला विशरणे' । 'जीत-
क्' । 'ति च' इति अकारस्य उकार ॥

यायावरा लाक्षणिका कठाश्च कौशिक्यनु ब्राह्मणपैप्पलादाः ।

ये तैत्तिरीयाः क्रमकाः समे ते विश्वंभरं तुष्टुवुरार्विजीनाः ॥ १८ ॥

ते समे सर्वे विप्रा विश्वंभर तुष्टुवु । के । यायावरा । 'अग्निहोत्रकमात्रस्तु यात्राशीलो
द्विजो हिय । याचमान क्रमाद्धर्णान् स हि यायावर स्मृत ॥' लाक्षणिका इति ।
लक्षणमधीतवन्तो ज्ञातवन्तो वा । द्वार्यावत्रानुवर्तते । क्रमका क्रममधीयाना विदन्तो
वा । कठा कठेन प्रोक्तमधीयाना विदन्तो वा । कौशिक्यनुब्राह्मणपैप्पलादा । कौशि-
किनः कौशिकेन प्रोक्तं कल्पमधीयाना विदन्तो वा । अनुब्राह्मणिन अनुब्राह्मणमधी-

यानां । पिप्पळाद् पिप्पळावप्रोक्तं छन्दोऽधीयानां । तैत्तिरीयाः तित्तिरिप्रोक्तं छन्दोऽधीयानां विदन्तो वा । आर्त्विजीनां ऋत्विजमर्हन्तो यागयोग्याः । ऋत्विजमर्हो वा ॥—निर्धमरमिति । सहायां यतुषुषिषारिषहितपिदमः इति खन् । पायावरा इति । यावेर्यद् यम यदः इति वरप् । कासामिष इति 'तववीते तद्रेद इषामिषस्य' कृत्यपादिसूत्रात्तादृक् इति अनुसूक्त्यवशये च (१) इति ठक् । कर्मश्च इति । कर्मादिभ्यो तुन् । अनुमाहणीति । 'अनुमाहणादिनि' । पिप्पळादा इति । पिप्पळावदशब्दात् 'तेन प्रोक्तम्' इत्यण् । छन्दसि तदन्तात् छन्दोमाह्वयानि च तद्विषयानि इति वचभात् अन्येतुवेदिप्रोक्तत्पत्तस्य प्रोक्तात् लृक् इति लृक् । तैत्तिरीया इति 'तित्तिरिवरतन्तुषुषिषोवापठण्' तदन्तादप्युत्पत्तस्य प्रथमस्य लृक् । औषिधीति । काश्चपशैशिकाम्याद्युपिभ्यां णिनि । तदन्तादुत्पत्तस्य प्रोक्त्युक् । 'छन्दोमाह्वयानि च' इति वचभात् कृत्यसूत्राणामपि केषांचित् तद्विषयता । कठा इति । कर्मविषयं पायानान्तेवासिन्वच' इति वैश्वानान्तेवासित्वाण्णिनि । तस्य कठवरश्चलृक् तदन्तात्तथा तद्विषयावुत्पत्तस्य प्रथमस्य 'प्रोक्तात् लृक् । आर्त्विजीना इति । यद्वर्त्विज्यां वचमो' । 'तत्कर्मोर्हन्तीत्युपसंख्यानम्' ॥

औदुम्बरे वैदिशनैम्बमुक्त्ये वेष्टेऽवसन्त्ये स जनगमौषा ।

ये चाधिकौशाम्बि जनास्त्वानीमाकस्मिर्की प्रीतिमयासिपुष्टे ॥ १९ ॥

त जना अपि तदानीमाकस्मिर्कीमविद्यमानहेतुकां प्रीतिमयासिपु । ये औदुम्बरे वैदिशनैम्बमुक्त्ये च वेष्टे तन्नामकेषु वेष्टेषु अवसन् । अपिचीशाम्बि औशाम्बामवसन्त्ये जनंगमौषा । जनंगमाशब्दात् ॥—जनंगमा इति । 'यमश्च' इति खन् । औदुम्बर इति । उदुम्बर अस्मिन्वसतीति तथा । तदस्मिन्वसतीति वेष्टे तन्नामि' इत्यण् । कौशा म्बीति । कुशाम्बेन निर्हता इति तथा । 'तेन निहतम्' इत्यण् । नैम्बेति । निम्बानां निवास इति । 'तस्य निवास' इत्यण् । वैदिशेति । विदिशया नयर्मा अद्भुतमर्भं मगरं वैदिशम् । अद्भुतमवश्च' इत्यण् । आकस्मिकमिति । अकस्माच्छन्दो विनवादि सार्ये ठक् ॥

पाण्ड्यै कलिङ्गैः कुदमि प्रसिद्धा वसुधरा सर्वगशक्तिस्तारे ।

जाते हरौ तारपतादुदीते कुमुदवीथ स्म चकास्त्रिरूपम् ॥ २० ॥

हरौ जाते वसुधरा चकास्त्रिरूप स्म । प्रशक्तमसोमत् । तारपता उदीते कुमुद वीथ पाण्ड्यैः कलिङ्गैः कुदमिर्ब्रह्मपदैः प्रसिद्धा असंहृता । सर्वगशक्तिसारे सर्वं गच्छति न्याप्रोति इति सर्वगः । अन्तासन्ता वद्भुतपारसवान्तेषु च इति ममे कर्मव्युत्पदे वा । द्विसमस्यापि' इति द्विसोपः । पाण्ड्यैः कलिङ्गैः कुदमिः इति । पाण्ड्यादीनां निवास इत्यर्थे वत्पत्रस्यासो ब्रह्मपदे लृप् इति लृप् । लृपि पुच्छद्वयपत्तिवचने' इति पुं लृप् बहुत्व च । 'पाण्ड्योन्नपदशब्दात् सत्रियात् अण्यञ्च' इति पाण्ड्यशब्दः । कुमुदवीति । कुमुदवचने तस्यैव इत्यण् । 'ित्वादिभ्योपः । तवः इति वत्तम् । चकास्त्रिरूप मिति । प्रणसायां ऋप् ॥

तापिच्छनीकागरुचि प्रतीचि स्वर्वैरिमर्माविधि पुंसि रागात् ।

स शत्रुह स्तादिति वक्तुकामः स्वयं व्यलज्जिष्ट विविच्य गर्गः ॥२१॥

गर्ग प्रतीचि सर्वप्रत्यगात्मनि पुंसि रागात् स शत्रुह शत्रूणा हन्ता भूयादिति वक्तु-
काम सन् विविच्य स्वयं व्यलज्जिष्ट लज्जते स्म । तापिच्छनीकागरुचि तमालसदृशकान्तौ
स्वर्वैरिमर्माविधि अनुराणा मर्मवेधकर्तरे ॥—शत्रुह इति । 'आशिपि हन्.' इति ड ।
मर्माविधीति । मर्मपूर्वकाद्यधधातोः क्विपि 'नहिश्रुतिवृषिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ'
इति पूर्वपदस्य दीर्घ । सप्रसारणम् । नीकाश इति । पचाद्यच् । 'इक काशे' इति दीर्घ ।
प्रतीचीति । 'चौ' इति दीर्घ ॥

दन्तावलेन्द्रं सुचिरेण वाष्पपाथःपरीवाहततस्तुरापाट् ।

विमुच्य विश्वावसुविष्टुतः सन्नातिष्टदष्टापदविष्टराग्र्यम् ॥ २२ ॥

तुरापाट् सुचिरेण दन्तावलेन्द्रं ऐरावतं विमुच्य विश्वावसुविष्टुत सन् अष्टापदविष्ट-
राग्र्य स्वर्णसिंहासनमातिष्ठत् आक्रम्य स्थितवान् वाष्पपाथ परीवाहतत ॥—दन्ताव-
लेति । 'दन्तशिखात्सज्ञायाम्' इति मत्वर्थाथो बलच् । 'बले' इति दीर्घ । विश्वाव-
स्विति । 'विश्वस्य वजुराटो' इति दीर्घ । परीवाहेति । 'वाहेर्भावे घञ्' । 'उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घ । अष्टापठेति । 'अष्टन. सज्ञायाम्' इति दीर्घ ।
तुरापाडिति । तुर वेगवन्त सहते इति 'छन्दसि मह' इति णिव । छान्दसा अपि लोके
भवन्तीति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ ॥

क्षिप्रुः सुदर्पात्पुरुहूतपक्ष्यान्कंसः पतिघ्नीमथ पाणिरेखाम् ।

दारैर्दधद्भि सहितोऽजशक्त्या मूर्च्छां तदानच्छं कुमारघाती ॥ २३ ॥

अथ तदा कंस अजशक्त्या विष्णुभायया हेतुना मूर्च्छामानच्छं प्राप्तवान् । पतिघ्नीं
पाणिरेखा दधद्भि दारै सहितः । सुदर्पात् दर्पसमृद्धेहेतोः पुरुहूतपक्ष्यान् इन्द्रपक्षभवान्
क्षिप्रुर्निरसनशील । कुमारघाती ॥—कुमारघातीति । 'कुमारशीर्षयोर्णिनि' । पतिघ्नी-
मिति । हन्ते 'लक्षणे जायापत्योष्ठक्' । हृतेति हृतमाह्वानम् । ह्वयते. क्त । यजादित्वात्
सप्रसारणम् । 'अङ्गस्य' इत्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकारः । 'हल' इति दीर्घ । सुदर्पा-
दिति । समृद्धावव्ययीभावः ॥

तमीशितारं तिस्रुणा गतीनां सुखाय नृणामुररीकृताङ्गम् ।

चतुर्दशानां प्रभवं तनूजं विद्यापदानां पितरौ तनु (नुतः) स्म ॥२४॥

पितरौ देवकीवसुदेवौ तनूजमात्मज नुत स्म तदुवतु । तिस्रुणा सत्त्वरजस्तमोमयीना
गतीना ईशितारम् । नृणा सुखाय उररीकृताङ्गम् । चतुर्दशानां विद्यापदानां स्थानभूतम् ।
गतीनामिति । 'ह्रस्वन्धापो नुट्' इति नुरि 'नामि' इति दीर्घ । तिस्रुणामिति । 'न तिस्रुत्तस्रु'
इति दीर्घाभावः । नृणामिति । 'नृ च' इति दीर्घ । चतुर्दशानामिति । 'षट्चतुर्भ्यध्व'
द. ११

इति मुद् । नोपघामा इति दीर्घा । इति तारमिति । 'इत्त ऐयवे' । तुन् । अप्त्नुच्छत्
 सनमृनेष्टत्तुल्लतहोत्पोनृप्रधातुघाम्' इति दीर्घ ॥

वद्विष्ट धामानमुपेयिवांसं मनुष्यलोक पुरुष महान्तम् ।

प्रश्नासितार परिपन्थिनस्वमित्यमुधाता प्रियकारमुर्व्या ॥ २५ ॥

तमिहमुधाताम् । वद्विष्टधामानमस्ति प्रश्नतेजसम् । मनुष्यलोकमुपेयिवांसं प्राप्नुवन्तम् ।
 महान्तं पुरुषम् । परिपन्थिनः प्रश्नासितारम् ॥ उर्व्यां प्रियकारम् । वद्विष्टधामान
 मिति । सर्वनामस्थाने वासंशुद्धी' इति दीर्घः ॥ उपेयिवांसमिति । 'उपेयिवासानाधाननूनान
 थ' इति क्खन्तो विपातितः । 'उयिद्वन् सर्वनामस्थाने वापातो' इति मुद् । 'सान्त
 महत् संयोयस्' इति । महान्तमिति । महत्ततोपै' आसिक्त्तिप्रत्यये छत्तुक्प्रत्यये चोयित्वा-
 धुमि सान्तमहत् - इति दीर्घः । प्रश्नासितारमिति तुमन्तस्य दीर्घः । प्रियकार
 मिति । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति क्मोऽण् ॥

.. .. .

.... .. ॥ २६ ॥

.. .. .

.. .. . ॥ २७ ॥

मुहन्मनोवूर्तिहृत्स्वभापि तस्मान्मदीयान्वयनाशवाश ।

इत्तिप्रतो भोजपतेर्भय नो मनसि मूर्त्त इत्यं शुषैष ॥ २८ ॥

तथापि तस्मात् भोजपतेर्भय नो इत्यं मनसि मर्त्त करोति । मुहन्मनोवूर्तिहृत्ः ।
 वूर्तिः स्वरः पीण । मदीयान्वयनाशवाशः मदीयस्य वंशस्य वार्धं वाञ्छत । इत्तिप्रतः
 इत्तिभ हन्तुं समवात् इत्यं मूर्त्तं मूर्च्छंमुच्यम् ॥—इत्तिप्रत इति सञ्चो इत्तिकपाटनो
 इति ठक् । गमहनजनजनघर्षां शोषः 'टिप्पनदि' इत्युपधाशोष । वाश इति । वा
 छि इच्छायाम्' । क्विप् । 'दो इत्युनासिके च' इति छकारस्य छकार । जूर्त्ति ।
 'ज्वर रोगे' । 'क्षियां चिन् 'ज्वरत्वरक्षिभ्यविमवास्तुपभावाथ' इति चकारस्य उपधा-
 वा अक्षरस्य स्थाने क्त् । मूर्त्तमिति । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रायको । क्तः । उन्नेपः इति
 छस्येपः । न 'यादवापुमूर्च्छिमयाम्' इति नत्वाभावः । मनश्चीति । 'मन्त्रो आमदने' । रु-
 पादिभ्य अम्' धाप्रञ्चोप' इति पातुनक्षरस्य शोष ॥

स्वमुत्तमर्णाय यथाधमर्णस्त्रयै पुमारान्वत् धारयाम् ।

तस्य स्मरन्त स्पृहयामहे न स्वजीवितायापि क्षपामहे ते ॥ २९ ॥

यथा अपमम उत्तमभाय त्वं धर्मं धारयति तथा तस्य पुमारान् धारयाम् । यत् यय

१ अत्र त्योक्त्वा चम्पास्यं मुठितम्.

तस्य स्मरन्त स्वजीवितायापि न स्पृहयामहे इच्छाम । ते शपामहे शरीर स्पृशाम
इति शपथ कुर्महे शपथ ज्ञापयितुं इच्छाम ॥—ते इति । 'श्लाघहुड्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान' ।
इति संप्रदानसंज्ञा । तस्मै इति । 'वारेरुत्तमर्ण' इति तत्तुल्यत्वात्संप्रदानसंज्ञा । स्पृहयाम-
हे इति (स्वजीवितायापीर्ति) । 'स्पृहेरीप्सित' इति संप्रदानसंज्ञा । तस्येति 'अधीगर्धदये-
शा कर्मणि' इति पष्ठी ॥

निपेवितो झार्क्षरपाणिघाचैः कौक्षेयककूरतराग्रहस्तः ।

पुरायमैति श्रुतसंभवस्ते क्रुधं धियोऽन्धकरणीं दधान ॥ ३० ॥

अयं ते श्रुतसंभव श्रुतत्वात्संभव पुरा ऐति शीघ्रमागमिष्यति । धियो अन्धकरणी-
मन्धीभावकरणभूता क्रुधं दधान । कौक्षेयककूरतराग्रहस्त । कौक्षेयक खड्गः । झार्क्ष-
रपाणिघाचैर्निषेचित । झार्क्षरवादन शिल्पमस्येति झार्क्षर ॥—पाणिघाचैरेति पाणितलयो-
र्मिथो घटनेन वादनं कुर्वन्त पाणिघा । 'पाणिघताडधौ शिल्पिनि' । अन्धकरणीमिति ।
'आड्यसुभगस्थूलपलितनभ्रान्वप्रियेषु च्यर्थेष्वचवौ कृव. करणे ख्युन्' । कौक्षेयकेति । कु-
क्षिशब्दात् 'कुलकुक्षिप्रीवाभ्य श्वास्यलंकारेषु' इति ढकञ् । यांगिकोऽपि रूढ । झार्क्षर
इति । 'मद्भुकक्षार्क्षरादणन्यतरस्याम्' इति शिल्पेऽण् ॥

भक्तेष्वभिव्यक्तमिदं पिधाय वालोचितं रूपमुरीकुरुष्व ।

परिष्वजेमह्यचिराद्विभो त्वा गोपायितुं कापि पुनर्लपामः ॥ ३१ ॥

त्वमिदं रूप पिधाय आच्छाद्य वालोचितं रूपमुरीकुरुष्ववाङ्गीकुरुष्व । हे विभो, त्वामचि-
रात् परिष्वजेमहि तथा प्रार्थयामहे । पुन कापि गोपायितुं रक्षितुं लपाम । भक्तेषु अभि-
व्यक्तम् ।—अभिव्यक्तमिति 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु' क्त 'अनिदिता हल उप-
धाया छिति' इति नलोपः । परिष्वजेमहीति । 'दंशसञ्जञ्ज्ञा शपि' इति नलोप ॥

नादेयतोयागमदुर्निवारः पौरस्त्यपाकाहतिदृष्टकर्मा ।

क्रुध्यन्नहेतावपि नाथ सन्न्यो माभिद्रुहत्वा सहसा स कंसः ॥ ३२ ॥

हे नाथ, कस सहसा त्वा मा अभिद्रुहत् । नादेयतोयागमदुर्निवारः । नद्या भवं
नादेयम् । पौरस्त्यपाकाहतिदृष्टकर्मा पुरस्तात्प्राताना शिशूना हनने दृष्टं कर्म यस्य । अहे-
तावपि सन्न्य क्रुध्यन् तान् प्रति क्रोव कुर्वन् ॥—सन्न्य इति । 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना
य प्रति कोप' इति संप्रदानसंज्ञा । त्वामिति । 'क्रुधद्रुहोऽपसृष्टयो कर्म' इति कर्म-
संज्ञाया द्वितीया । नादेयमिति । 'नद्यादिभ्यो ढक्' । पौरस्त्येति 'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक्' ॥

येऽस्मभ्यमैक्षन्त विषद्रुहन्त्यः कार्तान्तिकाः पुत्र्यसुकर्मभागभ्यः ।

दशद्विधादोरगतादर्थ्यमाहुस्ते त्वानुरज्यन्मनसः सुपानम् ॥ ३३ ॥

ये कार्तान्तिका दैवज्ञा पृष्ट्वा अस्मभ्यमैक्षन्त अस्माकं शुभाशुभं पर्यालोचितवन्त ।
ते त्वा सुपानं अकृच्छ्रेण रक्षणीयमाहुः । विषद्रुहन्त्यः विषादनशीलं हृदयं येषाम् ।

पुत्रमुकर्मभाग्यम् पुत्रनिमित्तं मुकर्मै भवत्य । वृष्टद्विपाशोरगताक्षमसुरज्यन्मनस स्त
मनेषामुद्योगं वृष्टं ममो मेपाम् ॥—मस्मन्मिति । राशीक्ष्मोत्रस्य विप्रश्नः इति संप्र
दानसंज्ञा । अतान्तिश्च इति । कृतान्तो वैषम् । तद्वैष' इति ठक् । उरगेति । उरसा
मच्छटीति गमेर्हे । उरसो सोपब् । असुरज्यमिति । 'कुशिरजोः प्राचो इमन्तरस्यैपव
च । कर्मकर्तारि । पुत्र्येति । पुत्राच्छ च' इति यत् । मुकर्मभाग्यम् इति । ममो निच ॥

अथानुरागस्यद्विह्वलाभ्यां ताभ्यां प्रतिभुत्य तयेति वाञ्छाम् ।

स्यन्त्वेव सौहार्दभरेण देवस्तावूचिवाचान्चित्तमुग्धहास ॥ ३४ ॥

अथ देवो वाञ्छां तथा इति ताभ्यां प्रतिभुस्य सौहार्दभरेण स्यन्त्वा इव तौ उचिवाचान्
उच्यवान् । अनुरागस्यद्विह्वलाभ्यां स्यतो वेय' । अचित्तमुग्धहास' । अचितः पूजित' ॥—
ताभ्यामिति प्रस्ताभ्यां शुभः पूर्वस्य कृता' इति संप्रदानसंज्ञा । अनुरागेति । मासै
यम् । 'वमि च भावकरणदोः इति लोप' । स्यदेति । स्यन्देवमि नलोपो वृष्यमावस्य
निपास्यते । 'स्यतोवधि' । अचित्तमिति । नाच' पूजयाम् इति मलोपमावा । स्यन्त्वेति ।
चित्त स्फन्दिस्यन्दोः इति नलोपमावा ॥

प्राच्येऽपि वामङ्ग भवोभयस्मिन्सुतोऽभव दिव्यवपु' प्रसङ्ग ।

तत्रत्यमुन्मीलयित्तु मयेव वृष्टं सुखं ह्यस्त्वमिवापि रूपम् ॥ ३५ ॥

अत्र अहं वां युवयो' प्राच्ये प्राग्भवे भवोभयस्मिन् वन्मद्वेऽपि सुतोऽभवम् ।
दिव्यवपुः मिमि भवम् । प्रसङ्गः प्रसङ्गसंज्ञाः । तत्रत्यं तत्र भवं वृष्टं ह्यस्त्वमिव गठयिष्य
सन्नातमिव सुखमुन्मीलयित्तु मया इत्थं स्त आपि मासम् ॥—विष्यप्राच्येति । युप्रागया
गुदक्ष्मटीको वत्' । तत्रत्यमिति । अय्यवात्त्वप्' । अमेहकवत्तित्रेभ्यस्त्वम्भिर्बिर्बो-
ऽभ्यवात्स्युतः । मितिर्भ्यां भुवगस्योच प्रथेसो निवमे तथा ॥ ह्यस्त्वमिति । 'ऐपमो
ह्यः श्वतोऽभ्यतरस्याम्' इति स्वप् ॥

भवत्यै परिक्रीतमुपादवान वपु शिशूनामुषिष्ठ पिता तम् ।

तत्प्रेरितात्मा नधराह्ववत्वकपर्यङ्किकाया जगृहे कराम्याम् ॥ ३६ ॥

पिता सं नधराह्ववत्वकपर्यङ्किकायाः कराम्यां जगृहे । राह्ववी रङ्गसंभन्विनी । शिष्ट
नामुषिष्ठं वपुःमुपादवानम् । भवत्यै मत्तया परिष्ठीतम् । तत्प्रेरितात्मा अन्तर्वाशिणा तत्र
ऋतित्तुदिः ॥—मकथ्ये इति । परिक्रमणे संप्रदानमन्तरस्याम्' इति वा संप्रदानसंज्ञा ।
कराम्यामिते । साधकतर्म करमम्' इति करवसङ्गावा कृत्करणोत्सृष्टीया इति वृ
ष्टीया । राह्ववेति । रङ्गोऽमनुष्येऽन्व' ॥

आह्वयमविष्णु' प्रमदेन गच्छन्वया प्रियमातुकृतां गतेन ।

स नन्दगोष्ठाय दृढं मार्गं दीव्यन्त्वमूर्मान्यमुनाप्रवाहम् ॥ ३७ ॥

नन्दगोष्ठाय पपा मच्छन् स मार्गं यमुनाप्रवाहं ददत् । प्रमदेन आह्वयमविष्णुः भ

नाढ्यं समृद्धो भूत । प्रियंभावुकता गतेन प्रियता प्राप्तेन । ऊर्मान् दीव्यन्तमूर्माभि
क्रीडन्तम् ॥—ऊर्मानिति । 'दिव कर्म च' इति कर्मसंज्ञा । मार्गं इति । 'आधारोऽधि-
करणम्' इत्यधिकरणसंज्ञाया 'सप्तम्यधिकरणे च' । आढ्यभविष्णुरिति । प्रियंभावुकतेति ।
'कर्तारि भुव खिष्णुचक्षुकथौ' आढ्यादिषूपपदेषु । गोष्ठायेति । गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति
'घञर्थे कविधानम्' इति क । 'अम्बाम्बगोभूमि' इति षत्वम् ॥

अध्यास्त यं नक्रकुलं स्थवीयो द्विपोऽप्यमङ्क्त्वा न यमुत्तार ।

नभस्पृगूर्मिस्तितरीषतोऽस्य हरेर्दधस्यैकपदीमदात्सः ॥ ३८ ॥

स यमुनाप्रवाहस्तितरीषतस्तारितुमिच्छतोऽस्य वसुदेवस्यैकपदीं मार्गमदात् । नभःस्पृ-
गूर्मिं । हरेर्दधस्य हरिं दधत । यं स्थवीय स्थूलतर नक्रकुलमध्यास्तावर्तत । य द्वि-
पोऽपि अमङ्क्त्वा नोत्तार ॥—यमिति । 'अधिशीङ्स्थासा कर्म' इत्याधारस्य कर्म-
संज्ञा । नभस्पृगिति । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' । अमङ्क्त्वेति । 'जान्तनशा विभाषा' इति
वा नलोपाभाव । द्विप इति । द्वाभ्या करेणास्येन च पिवतीति । 'सुपि' इति योग-
विभागात् क ॥

तावज्जनित्वा ब्रजनाथपत्न्या मनो जनस्याभिनिविश्य देव्या ।

अभाजि निद्राच्छलतोऽर्थबोधः शक्त्या हरेः प्रागगिषद्यथा सः ॥ ३९ ॥

तावत् हरे शक्त्या देव्या मायया ब्रजनाथपत्न्या जनित्वा निद्राच्छलतो जनस्य मनो
अभिनिविश्यार्थबोधो विषयज्ञानं अभाजि भग्न । स हरिर्यथा प्रागगिषत् नियुक्तवान् ॥—
मन इति । 'अभिनिविशश्च' इति कर्मसंज्ञा । अभाजीति । 'भञ्जेश्च चिणि' इति वा नलोप ।
'अभञ्जि' इति वा पाठ । अशिषत् । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । 'शास इदङ्हलो.' इति
इत्वम् । 'शासिवसिघसीनाम्' इति षत्वम् ॥

जहि द्विपो वत्सक शाधि लोकानित्यात्मनाशंसुरथात्मजं स्वम् ।

शौरिर्यशोदाशयने न्यधात्तामादत्त चोत्तानशयां कुमारीम् ॥ ४० ॥

अथ शौरि स्वमात्मजं यशोदाशयने न्यधात् । तामुत्तानशयामुत्तानत्वेन शयाना कु-
मारीमादत्त च । हे वत्सक, द्विपो जहि वध्या, लोकान् शाधि इति आत्मना आशंसु-
रिच्छु ॥—शाधीति । 'शा हौ' इति शास. शादेश । 'असिद्धवदत्राभात्' इति शामा-
वस्थासिद्धत्वात् 'हुञ्जल्भ्यो हेर्धि' । जहीति 'हन्तेर्ज' इति हौ जादेश । उत्तानशयामिति ।
'उत्तानादिषूपसंख्यानम्' इत्यच् । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुवत्वम् ॥

गत्वा दधृग्धाम ततः स्वपत्न्या निधाय पत्यङ्कतले शिशुं ताम् ।

विरत्य कृत्याग्निगलार्पिताङ्घ्रिः सुखी स तत्पूर्ववदन्ववात्सीत् ॥ ४१ ॥

स ततो धाम स्वगृहं गत्वा स्वपत्न्या पत्यङ्कतले ता शिशुं निधाय कृत्यात् विरत्य
विरतो भूत्वा पूर्ववत् तद्दामान्ववात्सीत् । दधृक् प्रगल्भ । निगलार्पिताङ्घ्रि । सुखी स्व-

स्थितिः ॥—तदिति । उपाङ्गप्याङ्गसः इति कर्मसंज्ञा । वृत्तिगिति । 'शक्तिवृत्तकसिद्धिपु
 णिगणमुक्तिकुशा च इति किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । गत्वेति । अनुदात्तोपदेशचन
 सिद्धनोस्वादीनामनुनासिकजोपो ऋसि द्विति' इति मन्त्रोपः । अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका
 इति प्रातिशाक्ते । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमीनमिगमिहनिमन्यतयः । सि
 रञ्जेति । वा स्वयि' इति मन्त्रोपः । मान्तानां विकल्पेन व्यस्येयां निष्पत् ॥

स्वरेण पुर्यन्तगताय वाञ्छा सा सादृशेनाविवरामरोदीत् ।

स्वापेन काष्ठैः सहस्र शयान स यादृशाद्युष्यस रक्षिबर्गो ॥ ४२ ॥

यस्य सा वाञ्छा सादृशेन स्वरेण अतितरां अरोदीत् । यादृशा स रक्षिबर्गोऽनुभवत् ।
 पुबन्तपता पुर्यन्तं गच्छता स्वरेण । स्वापेन निद्रया काष्ठैः सहस्र शयानः ॥—सादृशे
 नति । 'स्यदासिपु इक्षोऽनाञ्छेचने कश्च' इति कम् । वादृशेति । कञ्चेति चकारत् किन्
 सद्य इति । समानात्प्रबोधेति वक्ष्यम्' इति कम् । 'इन्द्रस्यत्पु' इति समानस्य
 सादृश । सादृशादयो रुक्षिसम्पदा । पुबन्तपता इति । यमः कौ' 'गमादीनामिति वक्ष
 यम्' इति मन्त्रोपे तुम् ॥

नालोकयत्किञ्चन नाशुणोद्वा न चावदत्किञ्चन कचनारपि ।

जातस्वरामीविरुपेत्य कस प्राशुयुषस्म प्रसव भगिन्या ॥ ४३ ॥

स रक्षिबर्गो किञ्चन वस्तुवाञ्छोकयत् माशुणोत् वा कंचनारपि किञ्चन नावदत्, जा
 तस्वरामीति उपेक्ष कंचं भगिन्या प्रसवं प्राशुयुषत् निवेदनाभास ॥—प्रसवमिति ।
 कर्तुरीच्छित्ततन कनै इति कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' । किञ्चनेति । तस्यानुषं चानी
 स्थितम्' इति कर्मसंज्ञा । कचनेति । अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा । कसमिति । 'गति
 युक्तिप्रसवसानापीषाप्यकर्मकर्मकामामि क्ता स गौ' इति कर्मसंज्ञा । वातेति । जन
 नमन्वनां एतस्यो' इत्याकारादेशः ॥

जाजायमानेन भयेन नभ्राह्मणायतामो सहस्रोत्थितम् ।

मिन्नपुगादीनवमाकप्रकम्प कस समाभ्रव जबादरिष्टम् ॥ ४४ ॥

अथो कंचो जाजायमानेन सृष्टं जायमानेन भयेन भ्रमात् सोमारहित अतायत् अक्षरि ।
 सहस्र उत्थितम् जबादरिष्टं सूतिकार्यं समाभ्रव गतवाच । मिन्नपुङ्गुः मिश्रेन्वो वृद्धति
 इति । आदीनवमाक आदीनवः श्लेषः प्रकम्पः ॥ मिन्नपुगिति । सत्सुद्विपद्वदुदपुत्र
 सिद्धमिदं छद्मिमीराजायुषसंज्ञेयि किप्' इति क्तिप् । आदीनवमायिति । 'अजो मिः ।
 जाजायमानेति । बह । 'वे विभाषा' इत्याकारः । 'अक्षयमानेन' इति वा पाठः ।
 अतायत्ति बह । 'तनोतेर्वकि' इति वा आकारः । अतम्पत्' इति वा पाठः ॥

शुभारजीवाद्भवत्स्य कस क्रम्यात्सदृश वरसाजिहानम् ।

सा देवकी संपरिप्लवजेऽर्जुना प्रछापिनी चाविवरामरोदीत् ॥ ४५ ॥

शचारिवनिताभिरुपास्यमाना ॥—मनसिकृत्वेति । ‘अनत्याधान उरसिमनसी’ इति गति-
संज्ञा । आकाशचारीति । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनि । आभीक्ष्ण्यं तात्पर्यम् । वेभिदि-
त्रीति । भिदेर्यङन्तात् वृन् । ‘यस्य हलः’ इति साकचकस्य यकारस्य लोपः । सयति-
त्रीति । ‘यम उपरमे’ क्विप् । ‘गम कौ’ इत्यनुवृत्तौ ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ इत्यनु-
नासिकलोपः । सयत् स्त्रिया पुंसि वा । तत इच्छार्थे क्यच् । तदन्तात् वृन् । ‘क्यस्य
विभाषा’ इति यलोपः ॥

मित्रस्य कंस जगतां परकीयमानी

मा भूर्भमोरसि कुरुष्व वचो मदीयम् ।

भावत्कभीप्सितमिदं विफलं त्वया य-

त्पाणौकृता वत पुरा विधवा भवन्ति ॥ ५२ ॥

हे कस, त्व मम परकीयमानी मा भू मा परकीया मा मन्यस्व । जगता मित्रस्य
मदीयं वच उरसि कुरुष्व अङ्गीकुरु । भावत्कं भवदीयमीप्सितं विफल यत् तत् त्वया
पाणौ कृता परिणीता स्त्रिय पुरा विधवा भवन्ति आशु भविष्यन्तीत्यर्थः ॥—पाणौ कृते-
ति । ‘नित्यं हस्ते पाणानुपयमने’ इति गतिसंज्ञा । ‘ते प्राग्घातो’ इति गत्युपसर्गाणां यातो
प्राक्प्रयोगः । मदीयमिति । ‘त्यदादीनि च’ इति वृद्धसंज्ञायाम् ‘वृद्धाच्छ’ । भावत्कमिति
‘भवतष्ठक्छसौ’ । परकीयमानीति । परशब्दाद् ‘गहादिभ्यश्च’ इति छ । ‘कुग्जनस्य परस्य
च’ इति कुगागमः । मानीति । ‘मन’ इति णिनि । ‘क्यङ्मानिनोश्च’ इति पुवद्भावः ॥

योऽभूच्छ्रंसन्य जन्मान्तरे ते हन्ता कश्चित्सोऽधुना मर्त्यभावम् ।

मध्येकृत्य ख्यातिमात्राशकस्त्वां शुम्भत्युच्चैः कापि सद्गर्णितौजाः ॥ ५३ ॥

हे शूरमन्य, यो जन्मान्तरे ते हन्ता कश्चित् अभूत् सोऽधुना मर्त्यभावं मध्येकृत्य त्वा
नाशक त्वा नाशयितुं कापि देशे उच्चैः शुम्भति । ख्यातिमान् । सद्गर्णितौजा ॥—मध्ये-
कृत्येति । ‘मध्येपदे निवचने च’ इति गतिसंज्ञा । शूरमन्येति । ‘आत्ममाने खश्च’ इति
खश् । अतीता प्रत्यया सावैकालिका । नाशक इति । नश्यतेर्ण्यन्तात् ण्वुल् । ‘णेरनि’
इति णिलोपः । वर्णितेति । वर्णयते क् । ‘निष्ठाया सेटि’ इति णिलोपः ॥

प्रियंकरं त भुवि सोमयाजिनां मन्ये स्ववीर्येण हनिष्यसीति ।

ब्रुवे न त हास्य हनिष्यसि ध्रुवं स त्वा तु राजत्रचिराद्धनिष्यति ५४

त्वं स्ववीर्येण त हनिष्यामीति किं मन्ये मन्यसे । भुवि सोमयाजिनां प्रियं-
करम् । अहं ब्रुवे—हे हास्य, त्व त न हनिष्यसि ध्रुवम् । हे राजन्, स तु त्वामचिरात्
हनिष्यति ॥—सोमयाजिनामिति । ‘भूते’ इत्यधिकारे ‘वर्तमाने लट्’ इति यावत् ‘करणे
यजः’ इति णिनि । हनिष्यसीति । ‘युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः’
इति मध्यमपुरुषः । हनिष्यसि मन्ये इति । ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेः एतम एकवचं’

इति प्रहासे मन्मथोत्तमयो प्राप्तबोद्धतममन्मथो विधीयेत् । मुक् इति । अस्मत्पुत्रमः
इत्युत्तमपुत्र्य । इतिभ्यधीति । सप प्रथमः इति प्रथमपुत्र्यः ॥

प्रामेयकैर्नागरकैश्च लोकैर्निरीक्ष्यमाणा सह राजकीये ।

कर्मन्दिषन्त्या प्रकथयन्त्य सैव विरोद्धेऽनु स्तनयित्नुपद्याम् ॥ ५५ ॥

सा देवी एव प्रकथयन् स्तनयित्नुपद्या मेघनागमनु विरोद्धे । राजकीयैः राजसैवन्त्रि
मिप्रमियकैर्प्रांमेयैनागरकै प्रवीर्गैर्नागरमथैश्च लोकैर्निरीक्ष्यमाणा कर्मन्दिषन्त्या कर्म
न्दप्राक्तं भिद्युत्तमपुत्र्यायिन कर्मन्दिन ॥—कर्मन्दीति । कर्मन्दिषन्त्याश्चाति ।
अनु स्तनयित्नुपद्यामिति । 'स्तन गदी रेवस्यद्' पुरादिः औपाधिक इत्युक् । अयाम
न्तास्माप्येन्त्रिषण्यु इति घेरयादेशः । यान्य द्वितीया पद्या । शरीरव्यवहारत् । पद्य
सतदर्थे' इति पद्यात् । अन्विति । कर्मप्रवचनीयाः अनुसूक्ष्म इति कर्मप्रवचनीय
संज्ञा । 'कर्मप्रवचनीययुक्तं द्वितीया प्रकथयत्येति । कथयतेत्यप् । त्यपि छत्रुपूर्वात्'
इति घेरयादेशः प्रामेयकैरिति । 'कथ्यादिन्वो ठकम्' । नागरकैरिति । 'मगरास्तुत्तन
प्रावीम्ववो' इति कुन् । राजकीयैरिति । राशः क च' इति छ । कथ्यान्तादेश' ॥

ध्यामोहमन्ववसितेन हृदा नृपोऽपि

प्रक्षीय सोऽक्षितधियौ निगलाद्विमोक्षम् ।

प्रापय्य शौरिमथ ता भगिनीं च वाक्यै

रक्षीणसौहृदमपेतस्तुचावतानीम् ॥ ५६ ॥

अथ स नृपोऽपि हृदा प्रक्षीय क्षीयित्तो भूत्वा अक्षीयसाहृन् शौरिं तां भगिनीं च
नियत्तात् विमोक्षं प्रापय्य वाक्वरपेतस्तुचावतानीम् । ध्यामोह अनु ध्यामोहेन कथसितेन
संशदेन । अक्षितधियौ अक्षीनमनसौ ॥—अन्विति । 'तृतीयार्थे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
तद्योगे द्वितीया । प्रापय्येति । विभाषापः इति षेवायादेशः । प्रक्षीयेति । क्षिञ् इति
स्वपि षीप् । अक्षीयेति । कर्तरि 'निष्ठावामभ्ययर्थे' इति दीर्घ । अक्षितेति । कर्तरि
निष्ठा । वा श्येद्येन्यवो इति वा षीप् ॥

असहृत्स्वत्पुनरुदाभिपन्नं मुहुतां सोममुतामसोऽसौख्यः ।

गृहमेत्य स भागिनयपाती शुतमाजूहवदात्मन सहायाम् ॥ ५७ ॥

स गृहमेत्य हुतनामन सहामान् आजूहवत् आह्वयवामास । असहृत्स्वत्पुनरुदाभिपन्न
श्वेत्प्रपमिषत् । मुहुतां सोममुतां सोमं मुतवतां सोमवाभिमामगोऽसौख्योऽसोऽसौख्य
यः ॥—भागिनयपातीति कर्मणि हुन इति भितिः । कुतिसत्प्रहर्षं कर्तव्यम् । इत्येति ।
प्रहर्षमप्यहनेषु ऋप् । मुहुतामिति । मुहुतापापमश्रुष्येषु क्रमः इति ऋप् । सोममुता
मिति । सोमे मुयः इति ऋप् । आजूहवदिति । हुयतेर्ऋप् । ष संप्रसारणम् इति

सन्परे णौ च सप्रसारणम् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् 'शाच्छान्नाहाव्यावेपा युक्' इति प्रागेव युङ् न भवति ॥

अघपूतनावकमुखा बलिन परिवादिनः सततमग्निचिताम् ।

नितरामपारिमुखिकेन नृणामधिपेन तेऽथ सदकारिपत ॥ ५८ ॥

अथ अघपूतनावकमुखास्ते नृणामधिपेन नितरा सदकारिपत सत्कृतः । बलिनः । अग्निचितामग्नि चितवता सतत परिवादिनोऽपवादशीलः । अपारिमुखिकेन सौमुह्यवता ॥— अग्निचितामिति । 'अग्नौ चे' इति क्विप् । सदकारिपतेति । कृञ् । कर्मणि लुटि 'स्यमिच्-सीयुत्तासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनप्रहृदशा वा चिण्वदिट् च' इत्युपदेशेऽजन्तत्वाच्चिण्वद्भाव इडागमश्च । 'चिण्वद्बद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्व दीर्घश्चोक्तो यो मित्ता वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुयते णिर्निखथायं वल्निमित्तो विघाती ॥' इति चिण्भावयोजनम् ॥

सुभृशमुपदिदीये मृत्युभीत्या मदीयं

हृदयमनु च यः स्वं वीर्यतोऽमंस्त विश्वम् ।

स्वजनमपरिमेयकौर्यमोजायमानं

नृपतिरथ स पश्यन्प्रण्यगादीत्प्रणयेयम् ॥ ५९ ॥

अथ नृपति स्वजन पश्यन् आलोकनेन सभावयन् प्रण्यगादीत् उक्तवान् । मदीयं हृदयं मृत्युभीत्या सुभृशमुपदिदीये क्षीणमभूत् । यश्च विश्व वीर्यत स्वमनु आत्मनो हीनममस्त । अपरिमेयकौर्यम् । ओजायमानमोजस्विनं भवन्तम् । प्रणयेयं वश्यम् ॥—ओजायमानमिति । 'ओजसोऽप्सरसोर्निखम्' इति क्यङि मलोपः । अन्विति । 'हीने' इति कर्मप्रवचनीयसन्ना । उपदिदीये इति । 'दीङ् क्षये' । 'दीडो युङ्चि क्विति' इति युडागमः । परिमेयेति । 'माङ् माने' । 'अचो यत्' । 'ड्यति' इत्याकारस्येकारः । प्रण्यगादीदिति । अट्-व्यवायेऽपि नेर्गटादिपु णत्वमिष्यते ॥

सर्वोऽपि यानुप गुणैर्जगतीह तेषां

न स्थीयते नहि मया जननाद्वशे वः ।

तेभ्यश्च युष्मदप मे सुहृदोऽनुकार्यं

नैवास्ति वर्तनमपि स्थ च मा सहार्दाः ॥ ६० ॥

हे सुहृदः, इह जगति सर्वोऽपि जनो गुणैर्यानुप हीनो भवति । मया तेषां वो वशेऽधीनत्वे आ जननात् जननमारभ्य नहि न स्थीयते अपि तु स्थीयत एव । तेभ्यो युष्मत् अप तान् युष्मान् वर्जयित्वा मे अनुकार्यं कार्यं कार्यं वर्तनं च नैवास्ति । मामग्नि लक्षणीकृत्य सहार्दां सन्नेहा स्थ भवथ च ॥—उपेति । 'उपोऽधिके च' इति चकाराद्धीने कर्मप्रवचनीयसन्ना । अपेति । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसन्नाया 'पञ्चम्यपाहूप-रिभि' इति तद्युक्ते पञ्चमी । आ जननादिति । 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनी-

यसंज्ञा । अमीति । अमिरगाने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । स्पीयते इति । पुमास्वागा
पात्रहासिसां इति' इति इत्यादी छिन्नकारस्येकार ॥

क्षीया ये चारण्यका पा(प)र्वतीया पुर्वेशस्या सन्ति सामुद्रका वा ।
यौष्माकीणेनैव वीर्येण सर्वेऽप्यास्माकत्व प्रापितास्वेऽङ्घ्रिस्त्रिणा ॥ ६१ ॥

ते सर्वेऽपि यौष्माकीणेन युष्मत्संबन्धिना वीर्येण अङ्घ्रिस्त्रिणा जगामासेव । आस्मा
कत्व अस्मदीयत्व प्रापिता । के ये आरभ्यका अरभ्ये मवा । पा(प)र्वतीयाः पर्वते
मवा । पुर्वेशस्या मवनादयः । ये वा सामुद्रकाः समुद्रे मवाः समित् ते क्षीया वीयादिना
मवाः ॥—सामुद्रका इति । युष्मादिभ्यश्च' इति युम् । समुद्राभाभि मसुभ्ये च तुमिष्यते ।
आरभ्यका इति । अरभ्याम्मसुभ्ये' । पय्यभ्यायभ्यायविहारमसुभ्यइतिभिति वच्छब्दम्'
इति युम् । लैदिक् । पा(प)र्वतीया इति 'पर्वताश्च' [इति छः] यौष्माकीयनेति ।
युष्मदस्मदोरस्मत्तरसां च' इति खम् । तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ' इति युष्माका
वेच । आस्माकेति । अन्यतरसां ग्रहणात् । तस्मिन्नस्माकवेचः । पुर्वेशस्या इति ।
आतो खेप इति च' इत्याकारबोधः । क्षीया इति । अनुपपद्योऽङ्घ्रिस्त्रिणाः
इति निपासित ॥

स्वेयात्स्वामी शकृत प्रत्यक्षह्, प्रम्लेयासुम्बास्य सर्वोपसर्गा ।

प्रग्नयासु शत्रवमेति मां प्रत्याप्तसध्वे गृध्रवो यूयमेव ॥ ६२ ॥

यूयमेव मां प्रति लक्ष्मीकृष्ण इति आर्षसध्वे इच्छय । गृध्रव इच्छाममाणः । कषम् ।
अस्माक स्वामी अक्षरुजवसमः शकृतः प्रति शकस्य प्रतिनिधिः अन्स्वेवान् । अस्य सर्वो
पसर्गाः सर्वोपसर्गाः प्रम्लेयासुः म्बाना भूवासुश्च । शत्रवः प्रग्नयासुः ग्ननाः सन्तु च ॥—
प्रतीति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयो इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च
यम्मात्' इति उपोणे पञ्चमी । प्रतियोगे पञ्चम्याल्लसिः । स्ववादिति । एर्किंठि' इति
पुमास्वादीनामेकार । प्रम्लेयासुमिति । प्रग्नयासुमिति । बान्यस्य संबोगादे इति वा
एत्वम् । स्वामीति । स्वामिर्ष्यर्षे इति निपासितः ॥

कुतोऽभ्युपेयाद्विपदीदक्षानिलेवा धिय तावदतो विहाय ।

मृत्यु बिहन्तु मम यस्यत स्य प्राप्तामिमां यस्यत यस्यतेति ॥ ६३ ॥

अतो मूत्रमीदृशान् फुट केन प्रचरेण विपत् अभ्युपेयात् प्राप्तमात् इक्षेता धियं ताव
द्विहाय मम प्राप्तामासमग्नेन श्रुतामिमां भूस्तुं विहन्तु यस्यत यस्यतेति यस्यत स्य पृथं
यर्नं फुटत ॥—अपीति । अधिपरी अनर्षी' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । आत्वर्ष्यतिरेक-
नार्थस्यानमिपानात् सज्ञाया प्रयोजनं शरणिपयम् । विहावेति । 'न स्वपि' इति पुमा
स्यादीनामित्वाभावः । यस्यत स्मेति । 'अपीते च' इति स्मे खेद् ॥

मूताद्यद्वयस्य राजपुत्रस्य भस्माभिरैतै सहकृत्वमिच्छे ।

न स्वस्वसाध्यो विधिजोऽपि सोऽथ किमु कक्षीयो मनुजत्वमीष ६८

जनि मूताद्यैश्चन् परमार्यं दृष्टवन्, राजपुत्रं च षो बोधितवन् तैरस्माभिः सहकृत्वमिच्छे सहकृत्वमिच्छे सहायमूतैर्विधिवोऽपि सोऽथकेन कश्च असाम्यः अपि तु मारदितव्य एव । कक्षीयः कृत्तरं मनुजत्वमीषः प्राप्तः । किमु ॥—मूताद्यैरप्यमिति । कर्मभ्युपपदे इत्ये कनिप् । राजपुत्रमिति । 'राजनि मुनि इत्यम् । पुभिरन्तर्भाषितव्यवैत्वात् सङ्घर्षकम् । पुत्रमानं राजान यदापरः प्रेरयति पुत्रत्वेति तदा मुनिः प्रयोगेन सङ्घर्षकः । सहकृत्वमिरिति । सहे ष' इति कनिप् । विधिव इति । 'सप्तम्या जनेर्क' । शब्द सरत्वाच्चरिवां षे' इत्यसङ्घ । अथ इति । अन्येष्वपि रत्नते' इति च । ईत इति । ई मती' । 'निष्ठा' इति मूले ष ॥

त्वदनुजात्मजा साधवा प्रजा कथमिवैद्युत्पादस्य क्षणात् ।

इतविमूतय शाम्बरी सुरा न किमवीदसन्मेह विध्वसी ॥ ६९ ॥

अथवा त्वदनुजात्मजा सा प्रजा कथमिव तारसं बभुः क्षणात् प्राप्तः । त्वना इतविमूतय सुरा शाम्बरी माया तादृशी न किमवीदसन् अर्घ्ययन् । इह अस्मिन्नर्थे मा विध्वसी विध्वस्य कर्पाः ॥—आत्मजेति । पञ्चम्यामजातौ' इति च । प्रजेति । 'उपसर्गे ष संज्ञायाम्' इति च । त्वदनुजेति । त्वानुजाता त्वदनुजा । अनौ कम्— इति च । अवीदसमिति । इति मूले इह । ऐदिति । 'अनघतने छ' आङ्गादीनाम्' इत्याङ्गान् । विध्वसीरिति । न माहयोगे इति अङ्गतोरभाष ॥

ये यस्वान् ह्यमुर्वांस भुतीनामर्षाच्छान्तिं सर्वदोषेयिवांसः ।

तेषां घातं स्यात्तद्व्याघ्रानां घातो विष्णोस्ते यदस्यैकमूर्तिः ॥ ७० ॥

ये अरुणव्याघ्रा यज्वाह इष्टवन्तः भुतीनामर्षान् ह्यमुर्वांसः भुतवन्त सर्वदा शान्तिं मनोबयमुपेयिवांसः प्राप्तवन्तश्च तेषां अरुणव्याघ्रानां व्याघ्रानां घातो विष्णोर्वांसः स्यात् । ते अस्य एकमूर्तिं प्रमानशरीरं बभूव ॥—अस्मिति । 'जीर्वातेरनु' । ह्यमुर्वांस इति । 'भाषायां सप्तसप्तभुवाः इति छिन्-इत्यम् । उपेयिवांस इति । 'उपेयिवाणाम्' इत्याङ्गान् । अथ' इति निपातकम् । व्याघ्रानामिति । विष्णोऽप्यस्मायेंऽम् । अजातवेग सिद्धि शेषः ॥

स्वादिस्वा तृप्यचयमादित्वंमर्षं या

निर्मन्तुं वदति हृषिः समांसमीना ।

प्रद्यौहीरवनिप कूळमुहुजास्ता

इन्मो गा परिमहिनी स्तनधयीर्वा ॥ ७१ ॥

हे अवनिय ता पाय इहम् । समांसनीयाः प्रसव्यं सूत्रमाणाः । प्रद्यौही' वास्य एव गर्भिणी । अवनयी अतिवासाय । कूळमुहुजाः कूळमिन्दरी । परिमहिनीः अम्बलरिमव

करी । या आशितंभव तृप्तिसाधनभूतं निर्मन्तुं निरपराधं तृणचयं खादित्वा हविर्ददति ॥—
स्तनधयीरिति । 'घेट् पाने' । 'नासिकास्तनयोर्ध्माघेटो' इति खश् । घेट्छित्वात् 'टिङ्घा-
णञ्-' इति ङीप् । कूलमुद्गजा इति । रुजो भङ्गे । 'उदि कूले रुजिवहो' इति खश् ।
आशितंभवमिति । 'आशिते भुव करणभावयो' इति करणे खच् । आशितस्तृप्तो भव-
त्यनेनेति । प्रष्टौहीरिति । पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वहतीति । 'वहश्च' इति णिव । उपधावृद्धि ।
प्रष्ठवाहशब्दात् ङीप् 'वाह ऊट्' इति वकारस्य सप्रसारणम् । 'एत्येधत्यूट्सु' इति ऊटि
पूर्वपरयोर्वृद्धिः । समासमीना इति । 'समा समा विजायते' इति ख ॥

द्वैरात्रिका ये शिशवरुयहीना मास्या भुवि द्वैसमिका । समीनाः ।

तान्पञ्चमास्यानपि च त्रिवर्षान्सर्वान्प्रहन्मोऽद्य तवापदर्थम् ॥ ७२ ॥

वयमद्य तव आपदर्थमापन्नितृत्तये तान् सर्वान् शिशून् प्रहन्मः । कान् । भुवि ये द्वैरा-
त्रिका द्वैरात्रीभूताः । त्र्यहीना । त्रीण्यहानि भूताः । मास्याः मास भूता । द्वैसमिका-
द्वैसमे भूताः । समीना समा भूताश्च शिशव सन्ति तान् । तथा पञ्चमास्यान् पञ्च मा-
सान् तान् । अपि च त्रिवर्षान् त्रीणि वर्षाणि भूताश्च ॥—मास्यानिति । 'मासाद्वयसि
यत्त्ववौ' इति यत् । पञ्चमास्यानिति । 'द्विगोर्यप्' । समीना इति । 'समाया ख' ।
द्वैसमिका इति । 'द्विगोर्वा' इति खाभावपक्षे ठञ् । द्वैरात्रिका इति । 'रात्र्यह सवत्सराच'
इति ठञ् । त्र्यहीना इति । तेनैव ख । त्रिवर्षानिति । 'चित्तवति नित्यम्' इति खठ-
जोर्लुक् ॥

न तेऽस्त्यभिज्ञा सहकुष्ठलाधिपं विजेष्यते संयति राजकं भवान् ।

न वाभिजानासि विकल्पिनः सुरान्यदप्रतिस्तब्धपराक्रमोऽजयः ॥ ७३ ॥

ते अभिज्ञा स्मृतिर्नास्ति किम् । भवान् संयति सहकुष्ठलाधिप कुत्सितस्थलाधिपति-
सहितं तं राजकं राजसमूहं विजेष्यते जितवान् । नाभिजानासि वा । विकल्पिन श्लाघा-
शीलान् सुरान् अप्रतिस्तब्धपराक्रमोऽनभिभूतपराक्रम सन् अजय इति यत् ॥—विजेष्यते
इति । 'अभिज्ञावचने लृट्' इत्यनधतनभूते लृट् । अजय इति । 'न यदि' इति लृडभा-
वे लृट् । कुष्ठलेति । 'विकुशमिपरिभ्य स्थलम्' इति षत्वम् । अप्रतिस्तब्धेति । 'प्रति-
स्तब्धनिस्तब्धौ च' इति षत्वाभावो निपात्यते ॥

इदमपि तवाभिज्ञातं यत्क्षणेन दिशांपती-

नपि युधि भवान्भङ्क्ष्यत्येषां हरिष्यति वा वसु ।

तितनिषसि यत्कस्त्वं श्वासो निवारयिता ततः

परिपरि परं धर्माधर्मावपास्य वलीयसः ॥ ७४ ॥

इदं तवाभिज्ञातमपि भवान् युधि दिशांपतीन् अपि क्षणेन भङ्क्ष्यति भगवान् । एषा
वसु हरिष्यति वा हृतवाश्च । यत् तितनिषसि तत तस्मात् श्वास प्राणन् सन् को नि-

वारयित्वा न कोऽपि । धर्माधर्मौ परं केवलं बलीयसः परिपरि अतिवसन्तं परिहृत्य वर्तते इक्ष्वापास्य जानीहि ॥—मङ्गलपति इतिष्यतीति । 'विभाषा साकशे' इति वक्ष्यम् सङ्घिते केवले चाभिज्ञानवचने सपपदे वा लुट् । तत इति । 'वारणाशानामीषितः' इक्ष्वापा हानसंज्ञा । आस इति । इत्याद्यभासुसकनटीपूवधावहलिइकिपयधक इति णा । परि परि इति । परेवैर्वने' असमाप्ते चेति वक्ष्यम् इति द्वित्वम् पञ्चमपाङ्परिभिः ॥
अध्यां क्षमोर्मावयित्वा सूडानीं छेभे तस्माद्रावण प्रागमीष्टम् ।

आयान्त्यायःशुलिकान्पार्थकान्वा। सप्रत्यया पश्य नन्यायमुत्तम् ॥७५॥

प्राक् रावणो विभवसोऽपर्षं शमोरम्य-मर्षे वर्तमानो सूडानीं भावयित्वा तस्मात् मौष्टं छेभे । सप्रति आयःशुलिकाम् तीक्ष्णोपायेनाशाननिवृत्तः पार्थकान् वा अत्रुत्तुमा उपपायेनार्थाननिवृत्तव । अर्षो आयान्ति । पश्य । न तु न्यायइत्तान् इ—अध्यामिति । अर्षायत्' कैयिकः । पार्थकानिति । 'पार्थेनाभिषङ्गति' । इति कन् । आयःशुलिका निति । अयथाशुलिकाविनाय्यां उक्तमौ । शमोरिति । अत्रकर्मणे 'मित्वादिभ्य उपसं स्नानम्' इति इ- भू-प्राप्तौ' आसन्नेपरी । शं-कन्मार्थं मृतवान् सम्भवानिति । रावण इति । 'शिवानिम्योऽङ्' इति गणे विभववरणौ' इति पाठ्यत् विभवसो रणवारेणः ॥

निप्राहिता सोऽपि सुधारसान्धो वृक्षिष्यते येन पतन्पदोस्ते ।

अग-गु-ना-विक्रम-ध्वेन सेऽङ् प्रमावभूना परिमाविषीष्ट ॥ ७६ ॥

यः पुष्पले परो पतन् न वृक्षिष्यते स सुधारसान्धः सुधारसानोऽपि निप्राहिता इतिष्यते । मङ्गु-ना-विक्रम-ध्वेन प्रमावभूना अहो अगत परिमाविषीष्ट परिभूवताम्—विक्रम-ध्वेति । 'पञ्चमामवाती' इति ङः । वृक्षिष्यत इति । 'स्वसिष्' इति विश्व-ङ्गाव । परिमाविषीष्टेति । सीमुटि । निप्राहितेति । ताशौ ॥

इत्युक्तवत्यै स सहायतायै प्रीणम्पराध्यानि वसूनि वाग्मी ।

वृषेऽपरध्यानि च राष्ट्रियाणि द्वैष्यानि मभ्यानि च पार्षतानि ॥ ७७ ॥

स इति उक्तवत्यै सहायतायै सहायस्य समूहान् प्रीणन् तां तोययितुं वसूनि रत्नानि ददे वतवान् । वाग्मी प्रयत्नवाक् । धनि । परध्यानि अतमाध्यानि अवरध्यानि अधमाध्यानि मभ्यानि समानि राष्ट्रियाणि राष्ट्रे भवानि द्वैष्यानि समुद्रसमीपद्वीपे भवानि पार्षतानि पर्वते भवानि च ॥—[पार्षतानि]इति । विभाषामनुष्ये'इति आमापयसेऽन्त्यादिभाषीति । 'राष्ट्राकारपादाद् घञो' । परध्यानीति अवरध्यानीति परध्वपधमोत्तमपूर्वाच' इति यत् । मभ्यानीति । मभ्यराधाद् अ संप्रतिके' इक्षप्रस्यव' । द्वैष्यानीति । 'द्वीपावतु समुद्रं यन्' । वाग्मीति । वाचो गिननिः मत्पूर्वाच ॥

वेवद्रीचा दो पटिभ्राप्रदिष्ठानत्यन्तीनास्तास्यथादिः२५ वदयान् ।

श-अद्विष्योर्धोशुकान्मीक सन्स न्यध्यासीत्तन्मय विश्वमेवत् ॥७८॥

स तान् तथा आदिश्य शश्वत् विष्णोर्भीरुक. सन् एतत् विश्वं तन्मयं विष्णुमयं न्य-
ध्यासीत् दृष्टवान् । देवद्रीचा देवान् प्राप्नुवता दो पटिन्ना सामर्थ्येन अश्रदिष्टान् अमृदु-
तनान् । अल्यन्तीनान् अल्यर्थं गमनशीलान् । वदयान् वशंप्राप्तान् । धातुकान् दैत्यहनन-
शीलान् ॥—अल्यन्तीनानिति । 'अवारपारात्यन्तानुकामगामी' इति ख । वश्यानिति ।
'वशं गत.' इति यत् । भीरुक इति । 'भिय कुकत्रिति वचव्यम्' । 'भीलुकः' इति
वा पाठ ॥

अध्वनीनकयिताननुशृण्वन्नन्दगोपसुतसंभवजन्यान् ।

उत्सवान्त्रजपदे हरिमर्चञ्जायया स मुमुदे वसुदेवः ॥ ७९ ॥

स वसुदेवो जायया सह मुमुदे । ब्रजपदे अध्वनीनकयितान् नन्दगोपसुतसंभवज-
न्यान् तेन जातान् उत्सवान् अनुशृण्वन् हरिमर्चन् पूजयन् ॥—अध्वनीनेति । 'अ-
ध्वनो यत्खौ' । अनुशृण्वन्निति । 'श्रु श्रवणे' । अस्माल्लट् । 'लः परस्मैपदम्' इति पर-
स्मैपदसंज्ञा । 'शेषात्कर्तरी परस्मैपदम्' । मुमुद इति । 'तडानावात्मनेपदम्' इत्यात्मने-
पदसंज्ञा । 'तिङ्ङीणि ऋणि प्रथममध्यमोत्तमा' इति प्रथमपुरुषसंज्ञा । 'शेषे प्रथम.'
इति प्रथमपुरुष । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश' इत्येकवचनसंज्ञा । 'धेरुयो-
द्विवचनैकवचने' इत्येकवचनम् । स इति । 'सुप' इति वचनसंज्ञा । 'विभक्तिय' इति
सुपा तिङ् च विभक्तिसंज्ञा । 'ल्यदादीनाम' इति विभक्तावकारादेश । जाययेति ।
'आङि चाप' इत्येकार । 'पर सनिकर्पः सहिता' इति सहितासंज्ञाया 'एचोऽयवा-
याव' इत्यथादेशः । वसुदेव इति । 'विरामोऽवसानम्' इत्यवसानसंज्ञाया 'खरवसान-
योर्विसर्जनीय' ॥

इति वासुदेवकृते वासुदेवविजयकाव्ये पदचन्द्रिकाव्यया व्याख्यया समेतस्तृतीयः सर्गः ।

धातुकाव्यम् ।

स्मरत हरेर्मधुरतर मुरलीनिनदाश्रुतं हि शब्दमयम् ।

पदयुगलं च भवान्या महिपारेर्मुक्तिनिलयवासिन्या. ॥

पुरुषादाब्जसंसेवानितान्तविमलाशयैः ।

सतीर्थैरथ लिख्यन्ते धातुकाव्यार्थलोचना. ॥

अथ वासुदेवकविविचित्रतस्य वासुदेवविजयाभिधस्य काव्यरत्नस्य शेषपरिपूरणाय
चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

उदाहृतं पाणिनिसूत्रमण्डलं प्राग्वासुदेवेन तदूर्ध्वतोऽपरः ।

उदाहरत्यथ पृकोदरोदितान्धातून्क्रमेणैव हि माधवाश्रयात् ॥ १ ॥

वासुदेवेन प्राक् पाणिनिसूत्रमण्डलमुदाहृतम् । अथापरस्तदूर्ध्वतो धातून्मुदाहरति इत्य-

न्यम् । बासुदेवो नाम केरकेषु पुरुषप्रामाण्यना कश्चिद् द्विजन्मा । पामिनेः
 सूत्राणि पामिनिसूत्राणि तेषां मण्डलं समूहं उदाहृतमुदाहरणैः प्रकाशयित्वा । अपर इ
 सौन्दर्यपरिहाराय नामात्रुषि । तदुच्यते इति सप्तम्यर्थे तसि । तस्य सूत्रोदाहरण
 स्योर्ध्वमागे चातुमुदाहरणीकम् । अग्न्योदाहरणकर्म्येषु कश्चिदप्यह्यमिदमितिहासिसर्वं प्र
 सिपाद्यति—कमेजैवेति । अर्थ भाव—अस्ति तावदुर्लभप्रयोगापामखिकपातुनाम
 कमेपाप्येकत्रावगमे विद्यासुना महागुपनोय । इह पुनः कमेजैवोदाहरणादेतस्मिन् प्रकर
 पमागे एतावति योऽय चातुसिद्धि सम्बन्धगम्यमाने अग्न्युपनस्य कौतुकातिशयः किमु
 वक्ष्यति इति । द्विसन्दन च कमेजैवेत्यस्मात्पुत्रत्व सूचनतान्यान्वयि मगलिनमनादीषि
 दुःखोपायस्युपायस्य मविष्यन्तीति सूचयति ॥ ननु चातुपाठनी बहुत्वात् श्लोडनं क-
 मोऽस्मिन्नाभीकठ इत्यत्राह—इत्येवरोसितानिति । मीमसेनप्रणीतानिसर्वं । ए
 च मीमसेनप्रणीतत्वं प्रसिद्धिमात्रत्वावप्रामाणिकमिति मन्तव्यम् । तस्माद् मीमसेनस्या
 प्ययमेव पाठो मुक्तः इति पुरुषकार एव कथितत्वात् । ननु मीमसेनपाठस्यापि मैत्रे-
 यादिषादुत्तरेभ्यश्चैतैः मत्तमेवादिभिः स्यात्कुत्वात् दुःसाधमुदाहरणमिहाह—
 माधवाधवासिद्धि । माधवो नाम चातुसिद्धिकार । तेन तद्विहितो ग्रन्थो सम्पत्तीयः ।
 तद्रूपस्याधवस्यावस्यस्य सद्भावावयमुदाहरति । अतो न दुःसाधत्वमिति । किं च ।
 नायवस्य सम्पत्तीयस्य मनुकुत्वावतीर्णस्य पूर्णव्ययः आप्रयात् सत्त्वान्ना धीरपरपाठ
 तत्कल्पयैवेति किमते । अतो न दुःसाधत्वमिति भावः । अपि च । माधव एवाधवः
 प्रतिपाद्यः । तस्माद्वेतोरेवेति किमते । अतो माधवविषयकभाष्यवचिन्तमाधवमेव किञ्च
 माधवात् सद्भावमपि शेषाव न भवतीति भावः । एवं च माधवाभयादिभनेनैवेद्वेवता
 नुष्कात्मनि कृतं वेदितव्यम् । 'अहंविद्याप्रबन्धार्थो धीरमत्तयावरो रघा' । त्रिमिर्दिनेः
 कृतं कर्म त्रिमिः सर्वेषु कर्म्यते ॥ अक्षरबोगो यात्रादिवाप्येवमेव शिष्यम् । मन्त्रोयो
 यादिकं चान्तपयन्तं च स्याद् इत्युक्तम् ॥ चातुपाठे च मुदादिभूयान् भवति तत्र च ।
 अगण प्रबन्धो मायो शूतायो गणबाम् परः ॥ अतनो रययो माय प्रथमः सर्वे उच्यते ।
 द्वितीयमागमौरम्य तृदाघन्त द्वितीयके ॥ द्वावित्तमुदाघन्त तृतीयेनोपवर्ष्यते । अथ्यते
 गणमेवादिः कृपाभेदादिस्यम्यने ॥ तात्पर्यभेदाद्योम्यन्ते तुल्यार्था अपि यातवः ॥

अर्थवमूर्तं अर्थमारमते—

स गान्दिनीमूरय गोकुळैषितं स्वर्धोषुषीगाधितकार्यवाधिनम् ।

त्रस्यन्द्दरि नाधितलोकनायक देधे मुदास्तुन्वितमन्तरिन्त्रियम् ॥२॥

अथ स गान्दिनीमूर्हरि इत्यन्त अन्तरिन्त्रिं मुदास्तुन्वितं देधे । अथ धीकृष्यान्
 यनायं कंसलियोपानन्तरं स तत्प्राप्तमयवद्विद्यायी गान्दिनीतो मन्त्रस्तुत्पद्यते इति ग
 न्दिनीमूर्हर । गान्दिनी अक्षरकार्या । इत्यत्रिति मन्त्रिप्यत्यस्यस्यप्राप्तमन्त्रिप्यत्यस्य

१ धरणीकरव्यात् पाठः २ 'माधिस' पाठः

परत्वाद् द्रष्टुमारब्ध इत्यर्थः । भोक्ष्यमाण आचरतीतिवत् । अन्तरिन्द्रियं मनः । तदा-
नीमाभ्यन्तरतमे भगवद्रूपे एवात्याविष्टत्वेन बहिर्भनोवृत्तीनामसत्प्रायत्वात् अन्तरिन्द्रियत्व-
मेव मनसो जातमिति भावः । मुदि सतोपे समुद्रस्थानीये आत्कुन्दितमाहुतं ज्ञात निम-
ग्नमित्यर्थः । मुदाया स्कुन्दितमिति वा । हलन्तादपि वा टाप् स्यात् इत्याकारान्तस्यापि
मुदाशब्दस्य सद्भावात् । अथवा मुदा हेतुना उत्कृष्ट गत कृतनर्तनमित्यर्थः । यद्वा मुदा
कर्त्र्या उद्धृतमुन्नमितं वर्धितमिति यावत् । कीदृशं हरिं इत्यत्राह—गोकुलैधितं गोकुले प्रवृ-
द्धम् । गोकुलं गोष्ठः । स्पर्धालुधीगाधितकार्यवाधिनं स्पर्धाल्लना स्पर्धावता धियि बुद्धौ
गाधित प्रतिष्ठित लब्धस्थानमित्यर्थः । लिप्सतं वा कार्यं वाधितुं शीलं यस्य तम् । नाधि-
तलोकनायकं नाधितलोकस्य उपप्लुजनस्य नाथकमीशितार रक्षकमित्यर्थः । नाधितस्य
प्रार्थितस्य निजलोकस्य आशीरूपेणानुग्रहितार वा ॥—गान्दिनीभूरिति । गान्दिन्या भ-
वत्युत्पद्यत इति गान्दिनीभू । १ भू सत्तायाम् । उदात्त परस्मैभाष्ये । अस्मात् 'क्विप्
च' इति क्विप् । एधितमिति । २ एध् वृद्धौ । एतदादय कत्यान्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ।
अस्मात् 'गत्यर्थार्कर्मक-' इत्यादिना कर्तरि क् । स्पर्धालुरिति । ३ स्पर्धे सघर्षे । स-
घर्षे पराभिभवेच्छा । पराभिभवस्य वात्वर्यान्तर्भाववादकर्मक । अस्माद् 'गुरोश्च हल'
इत्यप्रत्यये स्पर्धा । स्पर्धा लात्यादत्ते मितद्वादित्वाद्ङ । ४ गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोर्धन्वे
च । आत्मस्थापनास्थानलाभश्च प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापन सदर्थो वा ग्रन्थः । सदर्थः शब्द-
विषयोऽर्थविषयोऽपि । अस्मात् कर्तरि कर्मणि वा क् । कार्यवाधिनमिति । ५ वाधु
लोडने । लोडनं प्रतिघातः । अस्मात् 'सुप्यजातौ णिनि' इति णिनि । नाधितलोकना-
थकमिति । ६ नाधु ७ नाधु याज्रोपतापैश्वर्याशीषु । ऐश्वर्यमाधिपत्य नियन्तृत्वं च ।
'वृत्ति-नन्दि-नर्दि-नक्कि-नाटि नाधु नाधु-नृवर्जिता सर्वे नादयो णोपदेशा' इत्युक्त्या द्वाव-
प्यणोपदेशौ । आद्यो णोपदेश इत्येके । आद्यात् कर्तरि कर्मणि वा क् द्वितीयाण् ण्वुल् ।
देधे । ८ दध् धारणे । लिट् । स्कुन्दितम् । ९ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमाह्वन-
मुत्कृष्ट गमन वा । उद्धरणं वा । अस्मादिदित्त्वानुमि प्राग्वत् क् ॥

यद्यस्य भगवतीयान् प्रेमातिशयः तर्हि कथं पूर्वमेव न प्रस्थितवान् इत्यत्राह—

प्रथ्विन्दिताशं यशसा पुराप्यसौ विवन्दिपुस्तं नतमन्दिनं विभुम् ।

स्वमन्दिरात्स्पन्दिपुमेव नाशकत्कंसात्परिच्छिन्दितसज्जनाङ्गिया ॥ ३ ॥

अपिरुभयत्र योजनीयः । असौ पुरा अपि तं विभुं विवन्दिपुरपि स्वमन्दिरात् स्प-
न्दितुमेव नाशकत् । असावकूरः । पुरापि पुरैव विवन्दिपुर्वन्दिपुमिच्छुः । इहापिर्विरोधे ।
स्पन्दिपुं किञ्चिदपि चलिपुं नाशकत् न शक्तोऽभूत् । यशसा प्रथ्विन्दिताशं प्र-
थ्विन्दिता सम्यग्बलकृता आशा दिशो येन तम् । नतमन्दिनं नतान् नमनकर्तुं म-
न्दयितुं सुखयितुं कल्याणवत् । कर्तुं वा शीलं यस्य तम् । कसात् भियाः । हेतौ तृतीया ।

श्रीरघुनात् । परिहृन्दिदस्यनात् । परिहृन्दिता परिदेविता सञ्जना येन तस्मात्—
 प्रहृन्दितेति । १० श्विदि श्वेत्ये । श्विजन्तात् कर्मणि क्तः । श्विन्दिपुरिति । ११ चदि
 चमिवादनस्तुभ्योः । प्रपत्तिपूर्वकमाशीर्षचर्चनस्तिमात्र चामिवादनम् । अस्मात् समन्तात्
 सनासंसमिह उ इत्युप्रसङ्गः । नतमन्दिनमिति । १२ भदि कस्यापे सुबे च । क-
 स्यायं कस्याप्यत्रायाः । अस्मात्प्रिजन्तात् मिनि । मन्दिराविति । १३ मदि हृदि
 मोक्षमपक्षप्रशान्तिवसिपु । कप्र जाकसम् । अस्मात्प्रिकरणार्थे इपि-मदि-सुदि-श्विदि
 श्विदि-मिदि-मन्दि इत्यादिना किरन् । स्वन्दिदमिति । १४ स्वदि किञ्चिच्चने ।
 तस्मात् 'सकृद्य-इत्यादिना ह्यमुन् । परिहृन्दितेति । १५ हृदि परिदेवने । अस्मा
 त्प्रिजन्तात् कर्मणि क्तः ॥

अस्य संतोषाविषयं दर्शयति—

मुदा स चेतो वदवे चिरं हरो स्वावात्सुरैः स्वर्दिमङ्गलोर्धने ।

अहूर्ध्वेवास्व पुरः स्वहूर्ध्वैर्धना-वगूर्ध्वा रिपुगोवसूद्यसौ ॥ ४ ॥

स मुदा चिरं हरो चेतो वदवे । मुदा हेतुना वदवे समर्पितवान् । आवात् मायुर्नात्
 हेतो हुरैः स्वर्दिमङ्गलोर्धने स्वर्दितानि आस्वर्दितानि मङ्गलस्मात्पूर्वनानि श्रीहतानि
 वस्य तस्मिन् । मनोकथस्सातिथयमाह—असौ अस्य पुरः स्वर्ध्वैरहूर्ध्वेव । असौ हरिः
 स्वर्ध्वैः स्वर्ध्वैः श्रीहनर्ध्वैर्धनैरिस्वर्ध्वैः । सहाय्ये सृतीया । अहूर्ध्वेव श्रीहितवान् । च
 मान्तगूर्ध्वा वनान्ते वनमध्ये गूर्ध्वितुं श्रीहितुं श्रीर्ध्वं यस्य स । रिपुगोवसूदी रिपुणां गोर्ध
 कीर्धो सुहितुं हिंशितुं श्रीर्ध्वं यस्य—मुदा । १६ मुद् हर्षे । अस्मात् संपदाधिकिप् ।
 वदवे । १७ वद् वाने । चारणे च कस्यहमे । अस्मात्किञ्चि 'न शसद्व- इत्येत्वाभ्या-
 सत्पेपामात्रः । आवात् । १८ स्वद् १९ स्वर्ध्वं आस्वादेने । आस्वात्सुरमन्त्रम् ।
 'यात्वादेः प' सः । स्वर्ध्वम् । स्वर्दितेति कर्मणि क्तः । अनयो रात्र' पोपदेशः । अन्यो
 नः । 'अदम्भ(१)परा' सादव' पोपदेशः । सिद्-श्विदि-स्वदि-स्वदि-स्वदन्व' इत्युक्तेः ।
 क्तवनेति । २० उर्ध्वं माने श्रीवायो च । अस्मात्प्रुठि । उपचार्या च इति वीर्ष- ।
 अहूर्ध्वेतेति । २१ कुर्ध्वं २२ ह्युर्ध्वं २३ शुर्ध्वं २४ शुर्ध्वं श्रीवायामेव । कुर्ध्वम् । स्वर्ध्वः
 स्वर्ध्वम् । वनान्तगूर्ध्वा । रिपुगोवसूदी । गूर्ध्वेषिणि । शुदेव चम् । २५ पूद् धरणे ।
 विश्वरथं तदादिहाय्येऽप्यसि अस्मात्प्रिनि' ॥

गभीरनिहादमयास्थितो रथं छदादनुस्वावितकृष्णसत्कथ ।

पृषाडुजिद्वे । मयसतो ययौ विधोयुवत्काननज्योतिनाभ्यना ॥ ५ ॥

अथ स रथमास्थितोऽजलतो विदोयुतत् काननज्योतिनाभ्यना पृषाडुजिद्वेयं यनी ।
 आस्थितः आसन्न मिततः । अजलतोऽप्रमाद्येव । विदोयुतत् काननज्योतिना विदोयुतता
 अस्मर्थं मासमानेन काननेन ज्योतिर्तुं मासितुं श्रीर्ध्वं यस्य तेव । पृषाडुजिद्वेयम् । फुत्कार-

१ इन्साजन्तसादयः इति फलितोऽर्थः..

दिकृत्सितशब्दकरणात् पृदाङ्कुः सर्पः । तं जयतीति पृदाङ्कुजित् गरुड । तस्य वेग इव वेगो यस्य इति क्रियाविशेषणं रथविशेषणं वा । गभीरनिर्हादं गभीरो निर्हादो ध्वनिः यस्य तं रथम् । हादादनुस्वादितकृष्णसत्कथ । हादात् सुखेन हेतुना अनुस्वादिता पुनः-पुनश्चर्व्यमाणा. कृष्णस्य सत्कथा. येन सः ॥—निर्हादमिति । २६ हाद् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद् घञ् । हादात् । २७ हादी सुखे च । चादव्यक्तेऽपि । अस्मादपि घञ् । अनुस्वादितेति । २८ स्वाद् आस्वादने । कर्मणि क्त । पृदाङ्कुरिति । २९ पर्द् कुत्सिते शब्दे । अस्मात् 'पर्देर्नित्सप्रसारणमल्लोपश्च' इत्याकुप्रत्ययो रेफस्य सप्रसारणं पकारस्थिताकारस्य लोपश्चायत्नत । ३० यती प्रयत्ने । अस्माद् 'यजयाचयत-'इति नङ्प्रत्ययः । नियोद्युतदिति । ३१ युत् ३२ जुत् भासने । युते यङ्छ्रुगन्ताच्छता । जोतिना । जुतेर्णिनि ॥

एवं गोकुल प्रति प्रस्थितोऽकूरो निजेप्सितप्रतिबन्धमाशङ्कमान प्रार्थयते—

स वेथते स्माखिलवेथितं विधिं प्रश्रन्थितप्रन्थनधीरकत्थनः ।

अतेन्मुरारिर्मम चिन्मयोऽन्तिके च्योतन्दिशः प्रश्च्युतितैः स्मितामृतैः ६

स विधिं वेथते स्म । विधिमीश्वरं वेथते स्म प्रार्थितवान् । अखिलवेथितं सर्वजनैः प्रार्थितमिति विधिविशेषणं प्रधानकर्म वा । प्रश्रन्थितप्रन्थनधीः प्रकर्षेण श्रन्थितं शिथि-लीभूतं प्रन्थनं कौटिल्यं यस्यास्तादृशी धीर्यस्य सः । अकत्थन । न कत्थनमात्मश्ला-घाशीलं यस्य सः । अस्य विष्णोः श्लाघाशील इति वा । प्रार्थनीयमेवाह—मुरारिर्ममा-न्तिके अतेत् सततं गच्छेत् । चिन्मयो ज्ञानस्वरूपः । प्रश्च्युतितैः स्मितामृतैर्दिशश्च्यो-तन् । प्रश्च्युतितैर्गलितैः । च्योतन् आसिञ्चन् ॥—वेथत इति । ३३ चिथृ ३४ वेथृ याचने । विथे 'लट् स्मे' इति भूते लट् । वेथितम् । वेथे कर्मणि क्त प्रश्रन्थितेति । ३५ अथि शैथिल्ये । तच्च विशिष्टता अगाधता वा । अस्मात् कर्तरि क्त । प्रन्थनेति । ३६ अथि कौटिल्ये । शाब्दं वक्रता वा तत् । अस्माच्छ्रुट् । अकत्थन इति । ३७ कत्थ श्लाघायाम् । सा च परंविषया स्वविषया च स्यात् । अस्माद् 'अनुदात्तेतश्च-' इति युच् । अत्र युजन्तोक्त्या तवर्गान्तानुदात्तेता समाप्ति सूचिता । अतेदिति । ३८ अत सातत्यगमने । इत् शुन्धन्ता उदात्ता उदात्तेतः । अस्माच्छिड् । उदात्तेत् प्रक-रणारम्भकधोतकमिदम् । चिन्मय इति । ३९ चिती सज्ञाने । तच्च चैतन्य स्मरणं च । भट्टिमते^(१) ज्ञानमात्रं च । अस्मात् सपदादिक्रिवन्तान्मयट् । तद्रूप इति केचित् । इति कौमुद्युक्ते । ताद्रूप्ये मयट् । च्योतन् । ४० च्युतिर् आसेचने । आर्द्रांभवनं तत् । अस्माच्छता । प्रश्च्युतितैरिति । ४१ च्युतिर् क्षरणे । क्षुत्सित् । अस्मात् कर्तरि क्त ॥

कस प्रति हितागुक्तिदोषेण प्रार्थनप्रतिबन्धमाशङ्क्य परिहरति—

ममन्थ विश्वं सुजनानकुन्थकान्प्रपुन्थ्य बन्धूनपि लुन्थति स्म यः ।

स भोजराडध हरिं भिमन्थिपुः प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्स्यति ॥७॥

१ 'प्रार्थितप्रतिबन्ध' पाठः ।

यो विषं ममन्व होमितवान् । अङ्गुल्यकान् सुबनान् प्रपुन्य बन्धूतपि सन्धति सा
 अङ्गुल्यकान् अहिंसकान् प्रपुन्य हिंसित्वा हेरायित्वा वा सन्धति सा इत्यवान् । ए सो
 जराद् अथ हरि मिमन्विषुः प्रमान्वनं सेषत्तु क निपेत्सति । मिमन्विषुर्हन्तुमिच्छुः ।
 प्रमान्वनं हिंसां सेषत्तु प्राप्नोतु ॥—ममन्वेति । ४२ मन्थ मिसोबने । होमथ तद् ।
 अस्मात् । अङ्गुल्यकानिति । ४३ कुयि ४४ पुयि ४५ लुयि ४६ मयि ४७
 मान्य हिंसासंज्ञानयोः । कुम्भेषुम् । प्रपुन्येति । पुन्येस्त्वैप् । सन्धति । सन्धेर्भूते
 ष् । मिमन्विषुः । मन्थे सनि सप्रलयः । प्रमान्वनम् । मान्येस्त्वुद् । सेषत्तु । ४८
 पिघ गस्सम् । अतिसर्गे प्राप्तकाले वा बोध । निपेत्सति । ४९ पिघू शास्त्रे माहस्ये
 व । शास्त्रं शास्त्रगतं शासनं शासनमात्रं वा । माहस्य मङ्गलिकिना । अस्मात्सुद् ॥

पठान्यस्माद्यानि स्वद्वन्द्वद्वपुर्गोवृद्धवाच्यानि रपन्सतां मन ।

नपन्मदावर्षिषसंक्षयोऽधुना क्षणं खलो नर्वत्तु गर्वभस्वरै ॥ ८ ॥

अथ एयोऽधुना यर्षभस्वरै क्षणं नर्वत्तु । गर्वभस्वरैर्गर्भमचरन्ते स्वरैः । क्षणं अ-
 क्षण्यनो' इति द्वितीया । नर्वत्तु शब्द करोतु । अद्यापानि पठानि खवन् अमह्यापि
 मांषानि गच्छयन् । अथ एव वपुः स्थितीमचरेद्वाः अद्यापानि गदन् सतां मन-
 रदन् विच्छिन्नं पीडयन् मदाद्य नदन् । अथ एव अदितसंक्षयः अदितः प्राप्तं सर्वं
 प्राविष्टो वा संक्षयो नाप्तो यस्य स ॥—अद्यापानीति । ५० आह महयोः
 अस्माद् ष्वत् । खवमिति । ५१ खव् स्त्रिये हिंसायां च । आहृष्टनेऽपि । खवमिति ।
 ५२ खव् स्त्रिये । खवमिति । ५३ खव् स्वच्छानां वाचि । खवमिति । ५४ खव् विष्-
 कने । तच्च विहारत्वं होमग वा । नवमिति । ५५ खव् अथ्यके घञ् । 'यो न'
 एम् घञ् । अदितेति । ५६ अर्धं गतो यावने ष । अस्माद् कर्मणि कः । नद-
 त्विति । ५७ नर्वत् ५८ नर्वत् घञ् । नर्वत्सिचये स्वेद् । गदम इति । कृष्णशक्तिनिदि-
 श्चोऽमब् इत्यमब्प्रसयः ॥

अतर्दकास्त्वथ विकर्दमासया प्रखर्दयुत्तैरसमन्वितान्तिका ।

मुधान्तुकैश्चिःपगजेन्द्रोपिनस्तुप्यन्तु सन्तो गुणयिन्दुलोक्षया ॥९॥

सन्तोऽप तुप्यन्तु । अतर्दका अहिंसका । विकर्दमो विपत्तये आद्ययो येषां ते ।
 प्रखर्दयुत्तैः कूरम्यापारैरसमन्विततमवैक्यमन्तिकं येषां ते । मुधान्तुकैः शास्त्ररूपैरन्तुः
 पादकर्मैः विपत्तयैः गजेन्द्रं रोम्बं शीकं येषां ते । गुणस्य विन्दोः सेसे लोक्षया सध्याः ॥—
 अतर्दका इति । ५९ तव् हिंसामां । ष्वत् । विकर्दमेति । ६० कर्द्वं कृतिसते घञ् ।
 वातुबकाद्यभाष्यारिकेऽमब् । प्रखर्दयेति । ६१ खव् पन्द्यक । खव्यक इति तत्कृत्यकं

दर्शनमुक्त्वा । अस्मात् पचाद्यत् । असमन्तितेति । ६२ अति ६३ अदि बन्धने । अन्ते-
कर्मणि क्त । अन्दुकेति । 'अन्दूहम्भूकफेल्कर्कन्धूदिधिषू' इत्युप्रत्ययान्ता अन्दे-
स्वार्थे कनि । 'केऽण' इति ह्रस्व । इन्द्रेति । ६४ इदि परमैश्वर्ये । अस्माद् 'ऋञ्जेन्द्र-
इत्यादिना निपातितो रन् । बिन्दुरिति । ६५ विदि अवयवे । बाहुलकादुप्रत्यय ॥

मनोज्ञगण्डं तमनिन्दिताननं नन्दात्मजं शारदचन्द्रशीतलम् ।

पराक्रमत्रन्दनकन्दितासुरं संक्रन्दनञ्जन्दितमीक्षितास्महे ॥ १० ॥

वयं तं नन्दात्मजमीक्षितास्महे द्रक्ष्याम । तद्विवसे एव भगवद्दर्शनानिश्चयात् छट्प्र-
योग । मनोज्ञगण्डमित्यादीनि त्रीणि विशेषणानि स्पष्टानि । पराक्रमत्रन्दनकन्दितासुरं
पराक्रमरूपेण त्रन्दनेन चेष्टया कन्दिता रोदिता असुरा येन तम् । सक्रन्दनञ्जन्दितमि-
न्द्रेण बहुकृत्व स्वरक्षणार्थमाहृतम् ॥—गण्डम् । ६६ गडि वदनैकदेशे । अस्मात् पचा-
द्यच् । वदनैकदेश इति तदारम्भक्रियोक्ता । अनिन्दतेति । ६७ णिदि कुत्सायाम् ।
कर्मणि क्त । नन्देति । ६८ टुनदि समृद्धौ । समृद्धिर्हर्षं पर्यवस्यति । पचाद्यच् । च-
न्द्रेति । ६९ चदि आह्लादे दीप्तौ च । 'स्फायि-तश्चि-वश्चि-शक्ति-क्षिपि-क्षुदि-सृपि-तृपि-द्वि-
वन्दि-उन्दि-श्चिति-वृति-अजि-नी-पदि-मदि-मुद-खिदि-छिदि-भिदि-मन्दि-चन्दि-दहि-दसि-
दम्भि-वसि-वाशि शीङ् हसि-सिधि-शुभिभ्यो रक् इति रक् । त्रन्देति । ७० त्रदि
चेष्टायाम् । ल्युट् । कन्दितेति । ७१ कदि ७२ क्रदि ७३ क्कदि आह्वाने रोदने च ।
कन्देर्णिजन्तात् क्त । संक्रन्दनेति । 'समि-कन्दि-कृषि-हृदिभ्य' इति नन्वादिपाठा-
ऋयुट् । कन्दितामिति । कन्दे कर्मणि क्त ॥

अक्लिन्दनीयान्शुधितात्मनो जनान्प्रशीकते यः करुणावलोकनैः ।

तमुत्तमश्लोकमवेक्ष्य तत्स्तुतिरेकैरुपभ्रेकयितास्मि दिक्त्तटम् ॥ ११ ॥

यः करुणावलोकैः शुधितात्मनो जनान् प्रशीकते । शुधित शुद्ध आत्मा मनो येषा
तान् प्रशीकते नितरा सिञ्चति । अक्लिन्दनीयान् परिदेवयितुमर्हान् । अहं तमुत्तमश्लो-
कमवेक्ष्य तत्स्तुतिरेकैर्दिक्त्तटमुपभ्रेकयितास्मि तत्स्तुतिरेकैस्तस्य स्तुतिरूपैर्द्रैकै
रुपभ्रेकयितास्मि शब्दयिष्यामि ॥—आक्लिन्दनीयानिति । ७४ क्किदि परिदेवने । अस्माण्
णिजन्तादनीयद् । शुधितेति । ७५ शुन्ध शुद्धौ । अस्मात् कर्तरि क्त । 'अनिदिताम्'
इति नकारस्य लोप । अतादय उदात्ता उदात्तेत । प्रशीकत इति । ७६ शीकृ से-
चने । एतदादय श्लाघ्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । अस्माल्लट् । आत्मनेपदारम्भसूचक-
स्तशब्द । अवलोकनैरिति । ७७ लोक्क दर्शने । ल्युट् । उत्तमश्लोकमिति । ७८
श्लोक्क संघाते । स च ग्रन्थनम् । तच्च कर्मगत कर्तृगत वा । अस्मात् कर्मणि घञ् ।
द्रैकैरिति । ७९ द्रेक्क ८० भ्रेक्क शब्दोत्साहयो । शब्दोत्साह इत्येके । उत्साहो वृद्धि-
रौद्धल्यं वा । द्रेकेर्घञ् । उपभ्रेकयितास्मि । भ्रेकेर्लुट् ॥

अवस्कि रोहिद्धिरमस्कि विष्किरैरटेकि गोधाभिरटीकि पन्नगैः ।

अरद्धि कोलैर्लघु तद्रथस्वनात्प्रबुध्य सिंहैः पुनरद्धितं तदा ॥ १५ ॥

तद्रथस्वनात् रोहिद्धिरवस्कि धावितम् । विष्किरैरमस्कि पक्षिभिरुद्धतम् । गोधा-
भिरटेकि गतम् । पन्नगैरटीकि अपसृतम् । कोलैर्लघु अरद्धि शीघ्रं गतम् । सिंहैः
पुन प्रबुध्य तदा अद्धितम् । अन्येषा गतिराक्षिप्ता निन्दिता वा ॥—अवस्कि, अमस्कि,
अटेकि, अटीकि, अरद्धि । वस्कादीना पञ्चाना भावे लुङि चिण् । लघ्विति । 'रद्धि-
लघ्वर्थोर्नलोपश्च' इत्युप्रत्यय । अद्धितम् । ११० अघि १११ वघि ११२ मघि गत्या-
क्षेपे । गतौ गमनारम्भे चैके । कैतवे च । अद्धे साध्ये भावे क् ॥

प्रवद्धमानस्य च तस्य सत्वरं विमद्भनस्याधिकराधितात्मनः ।

निकाममुल्लाघतनोः समत्यगात्प्रद्राधिता श्लाघ्यगुणस्य वर्तनी ॥ १६ ॥

सत्वरं प्रवद्धमानस्य तस्य प्रद्राधिता वर्तनी समत्यगात् च । प्रवद्धमानस्य सम्यग्गच्छत
प्रद्राधिता अत्यर्थमायता समत्यगात् अतिक्रान्ता । विमद्भनस्य विगत कैतवं यस्य
तस्य । अधिकराधितात्मनोऽधिकं राधित समर्थ आत्मा मनो यस्य तस्य । निकाममुल्ला-
घतनो उल्लाघा निर्गतरोगा तनुर्यस्य तस्य ॥—प्रवद्धमानस्येति । वद्धे शानच् । विमद्भनस्य ।
मद्भैर्ल्युट् । राधितेति । ११३ राघृ ११४ लाघृ ११५ द्राघृ सामर्थ्यं । दाघृ आयामे चास च
दैर्घ्यं क्रियाममर्थन वा । राघे कर्तरि क् । उल्लाघेति । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव-' इति
लाघेर्निपातित । प्रद्राधितेति । द्राघे कर्तरि क् । श्लाघ्येति । ११६ श्लाघृ कथने ।
अस्मात् कर्मणि ष्यत् । ग्रीकादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

अफक्कतातक्क्यगुणेन तद्धता खलश्चबुक्कापरुपे पुरेऽमुना ।

फेनैः कखन्तीमिव तां कलिन्दजां संतीर्यवृन्दावनमैदयनोखितम् ॥ १७ ॥

अफक्कता अमुना ता कलिन्दजा सतीर्य वृन्दावनमैक्षि । अफक्कता मन्दगमनमस-
द्यापार वा कुर्वता । अतक्क्यगुणेन । अतक्क्या अपरिहसनीया गुणा यस्य तेन । खलश्च-
बुक्कापरुपे पुरे तद्धता । खला एव श्वानस्तेषा बुक्काभिर्मषणै परुपे पुरे तद्धता कृच्छ्रेण
जीवता । कीदृशीं कलिन्दजामित्यत्राह—फेनैः कखन्तीं हसन्तीमिव । कीदृशं वृन्दा-
वनमित्यत्राह—अनोखितं क्वचिदप्यशुष्कम् ॥—अफक्कतेति । ११७ फक्क नीचैर्गतौ ।
शिद्धयन्ता उदात्ता उदात्तेत । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्यापारो वा । अस्मात् परस्मै-
पदारम्भद्योतक शता । अतक्क्येति । ११८ तक्क हसने । अस्मात् कर्मणि 'तक्किशसि-
चतियतिजनीना यद्वाच्य' इति यत् । तद्धता । ११९ 'तक्कि कृच्छ्रजीवने' । शता
बुक्केति । १२० बुक्क भषणे । भषणं श्वरव । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यय । १२१ कख
हसने । शत्रन्तान्दीप् । अनोखितम् । १२२ ओखृ १२३ राखृ १२४ लाखृ १२५
दाखृ १२६ द्राखृ शोषणालमर्थयो । ओखे. कर्तरि क् ॥

इन्द्रावन विधिगति चतुष्टयमिः—

अराक्षितत्वमिमरत्नाक्षितचञ्चदे प्रशाक्षिताभ्राक्षिफलेषु क्षाक्षिमि ।
प्रस्ताक्षित रोक्षितसत्यमुद्धितं अगौर्वेक्षन्माक्षतवक्षिसौरमम् ॥ १८ ॥

शाक्षिमिः प्रशाक्षितं व्यासम् । कौशेरीरत्नाह—अराक्षितत्वमिः । अराक्षिता अ
स्तुत्वात्त्वन् वेपां तैः । अराक्षितास्तस्यास्तुत्वा वेपां तैः । प्रशाक्षितानि असन्तपर्वा
सामि अत्राक्षीन्वक्षोपचक्षीञ्जानि फलानि वेपां तैः । प्रोक्षितसत्यम् । प्रोक्षितानि इत
स्ततो गच्छन्ति सत्वानि अन्तर्बो यस्मिन्नात् । अयैवद्विर्तं प्राप्तम् । अक्षन्माक्षतवक्षिसौरमम् ।
बलता संवरता बायुना सह गमनशीलं सौरमं सौरम्यं यस्य तत् ॥—अराक्षितेति । राक्षे
कर्तरि क् । अराक्षितेति । साक्षे क् । प्रशाक्षितेति । शाक्षेः क् । अत्राक्षीति। अत्राक्षोर्विनिः ।
शाक्षीति । १२७ शास्त्रु १२८ स्त्रास्त्रु व्यासो । शाक्षेः प्रत्ययान्ताद्गीशाक्षित्वादिभिः ।
प्रशाक्षितम् । साक्षेः क् । प्रोक्षितेति । १२९ उक्त्वा १३० उक्त्वा १३१ वक्त्वा १३२
यक्त्वा १३३ मक्त्वा १३४ भक्त्वा १३५ षक्त्वा १३६ षक्त्वा १३७ रक्त्वा १३८ रक्त्वा
१३९ लक्त्वा १४० लक्त्वा १४१ इक्त्वा १४२ इक्त्वा १४३ ईक्त्वा १४४ यद्वा १४५
रुग्नि १४६ रुग्नि १४७ रुग्नि १४८ रुग्नि १४९ रुग्नि १५० रुग्नि १५१ रुग्नि
१५२ रुग्नि १५३ रुग्नि १५४ रुग्नि १५५ रुग्नि १५६ रुग्नि पञ्चासौः ।
उक्ते कर्तरि क् । अक्षितमिति । उक्तेः कर्मणि क् । अक्षदिति । वेसे घटा । अक्षीति ।
अक्षोर्विनि ॥

मसत्कपोठ मद्मक्षिर्वाहिणं लसत्पिकं नक्षितसञ्जोत्करम् ।

रक्षच्छद रक्षितरक्षु रिद्धितविषं लसत्केसरिलक्ष्मणारम् ॥ १९ ॥

मसन्त उद्गच्छन्तः कपोता यस्मिन्नात्। मवेन मद्गन्तो ममनशील्य वाहिणो यस्मिन्नात् ।
मयन्त संवरन्तः पिकाः यस्मिन्नात् । नक्षितः संवरन् सञ्जनानामुत्करा यस्मिन्नात् ।
रक्षन्तः घसा यस्मिन्नात् । रक्षिता रक्षो यस्मिन्नात् । रिद्धितायद्धिता द्विषा यस्मिन्नात् ।
स्यन्तः इतस्ततो यच्छन्तः केसरिभ्यो लक्ष्मणुच्छन्तारवो यस्मिन्नात् ॥—मवे घटा ।
मिद्धविनि । मवेः घटा । मवे क् । रक्षेः घटा । रक्षेः क् । अक्षिच्छयोः घटा ॥

यस्यचकोरोत्करमिद्धितं शुक्लं प्रेक्षन्तवापलानरक्षमप्यपम् ।

विद्धिच्छदेणं सवराज्ञनाजनप्रवक्षिष मज्ञच्छेनुतक्षितम् ॥ २० ॥

एतन्त उद्गच्छन्तर्वाकोरोत्कराः यस्मिन्नात् । शुक्लैरिद्धितं प्राप्तम् । प्रेक्षन्तवापलानरक्ष
मप्यप्यायाः गर्तन्वा बलानस्य गर्तनस्य रक्षमप्यपम् । विद्धिच्छन्तो विद्धेवेन गच्छन्त
एष्य यस्मिन्नात् । सवराज्ञनाजनैः प्रवक्षितं प्राप्तम् । मज्ञच्छेनुतक्षितं मज्ञच्छेनुतक्षितं

१ 'चकोरोत्करा' इति पाठः.

भिस्तद्धित व्याप्तम् ॥—एखदिति । इङ्खेः शता । इङ्खितम् । इङ्खे कर्मणि क्त । प्रेङ्ख-
दिति । ईङ्खे शता । वलोनेति । वलोर्ल्युट् । रङ्गेति । रङ्गो गच्छन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणा
मनासीति । 'हलश्च' इति सज्ञायामधिकरणे घञ् । अङ्गे प्राप्नोत्यवयवानित्यङ्गम् । प्राग्वद्
घञ् । अस्मात् 'अङ्गात् कल्याणे' इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो न । प्रवङ्गितमिति ।
वङ्गे कर्मणि क्त । मङ्गलेति । 'मङ्गोरलच्' इत्यलच् । तङ्गो कर्मणि क्त. ॥

त्वङ्ग त्वगश्रङ्गितपक्षमारुतश्लङ्गद्रजोराजिभिरिङ्गिताम्बरम् ।

रिङ्ग त्रिप्रयालिङ्गितमृङ्गसंगमत्वङ्गत्प्रसूनं रवितापयुङ्गितम् ॥ २१ ॥

त्वङ्गता दयमानाना खगाना श्रङ्गितैश्चलितै पक्षमारुतै श्लङ्गन्तीभी रजोराजिभिरि-
ङ्गित व्याप्तमम्बर यस्मिस्तत् । रिङ्गन्त्या चलन्त्या प्रिययालिङ्गिताना मृगाणा सगमेन
त्वङ्गन्ति चलन्ति प्रसूनानि यस्मिस्तत् । रवितापेन युङ्गित वर्जितम् ॥ त्वङ्गदिति । त्वङ्गेः
शता । श्रङ्गे कर्तरि क्त । श्लङ्गे शता । इङ्गे कर्मणि क्त । रिङ्गदिति । रिङ्गे शता ।
आलिङ्गितेति । आङ्पूर्वत्वादाश्लेषार्थत्वम् । कर्मणि क्त । त्वङ्गदिति । त्वगि कम्पने ।
अस्माच्छता । युङ्गितमिति । १५७ युगि १५८ जुगि १५९ वुगि वर्जने । युङ्गेः
कर्मणि क्त ॥

विजृङ्गय वुङ्गयं गुणसंघदङ्गका अलङ्घितानन्दरसात्तर्धनाः ।

सुमङ्घिता. शिङ्घितपुष्पसौरभा यद्वर्चमानाः पशुपाः प्रसेचिरे ॥२२॥

पशुपा यत् प्रसेचिरे यत् वृन्दावनं प्रसेचिरे सम्यक् सेवितवन्त । कीदृशा इत्यत्राह—
वुङ्गय विजृङ्गय गुणसंघदङ्गका । वर्जनीय वर्जयित्वा गुणसंघस्य दङ्गका. पालका ।
अलङ्घितस्य अशुष्कस्य परिपूर्णस्य आनन्दस्य रसेनास्वादनेनात्तं स्वीकृत घर्षनं हासो यैस्ते ।
सुष्टु मङ्घिता. मण्डिता । शिङ्घित आग्रात पुष्पाणा सौरभो यैस्ते ॥—विजृङ्गयेति । जृ-
ङ्गेर्त्यप् । वुङ्गयमिति । वुङ्गेर्ण्यत् । दङ्गका इति । 'दधि पालने त्यागे च द्रुमे' । अस्माण्वुल् ।
अलङ्घितेति । 'लधि शोपणे' । कर्तरि क्त. । घर्षनेति । १६० धैर्घं हसने । ल्युट् । सुम-
ङ्घिता । १६१ मधि मण्डने । कर्तरि क्त । १६२ शिधि आग्राणे । कर्मणि क्त । फक्कादय
उदात्ता उदात्तेत । वर्तमाना इति । १६३ वर्चं दीप्तौ ईजन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः ।
अस्माच्छानच् । प्रसेचिरे । १६४ पच्च सेचने सेवनेऽपि । लिट् ॥

सुलोचना यत्र शचीसमप्रभा अशाश्वचुः श्वञ्चितसौरभाः कचे ।

सकञ्चुकाः काञ्चनकाञ्चिभूपिता ब्रजाङ्गना निर्मचनेन नर्मणा ॥२३॥

यत्र ब्रजाङ्गना निर्मचनेन नर्मणा अशाश्वचु । निर्मचनेन निर्गतं मचनं शाठ्यं यस्मात्
तेन । नर्मणा सह अशाश्वचु इतस्ततश्चरितवत्य. । कचे केशे श्वञ्चित व्याप्तं सौरभ यासा
ता । सुलोचना इत्यादि विशेषणचतुष्कं स्पष्टम् ॥—सुलोचना । १६५ लोचु दर्शने । करणे

१. स्तार्थणिचमात्रित्य 'घाघना' इति पठनीयम्. २ धातुपाठे तु 'घघ हसने'
इत्युपलभ्यते.

स्युद् । शरीरि । १६६ शश्व व्यप्यया वाक्चि । इतन्ताद् कृदिकारमधिक्यः' इति वीप् ।
 असायुः । १६७ श्वश्व १६८ श्वश्वि गतौ । मद्भ्रमन्ताद् श्वश्वेर्भक्ति 'सिद्धभ्यस्त'—इति
 शेर्ङ्गस् । मभितेति । श्वश्वेः कर्तरि क् । कथेति । १६९ कश्च बभूवे । शीतो च हमे । पूर्वा
 मनो बभ्रातीति पचापच् । कथुकेति । १७० कश्चि १७१ काश्चि शीतिसन्धनयोः। कश्चे
 बाहुकथुक्प्रथमः । काश्चनेति । काश्चीति । काश्चेत्तुवातेत्वायुन् । औषाधिक इमपि ।
 मभनेति । १७२ मश्च १७३ मुश्चि कश्चने । मपीश्वेके । मुचेजग्ये । कश्चन दम्भ ।
 घातम् कल्पनं वा । लोकरत्नार्थे साय्याकारे दम्भः । मभेस्युद् ॥

अमु चनैर्मभितपिचपभितपत्रयीमवप्रस्तुचितै ह्युमार्जकैः ।

समुच्चित कन्दमसृत्सत्कालान्यवद्विरेकत्र मदेजित जनैः ॥ २४ ॥

यद् एकत्र ह्युमार्जकैर्नैरेजितम् । ह्युमस्य पुष्यस्य तत्कस्मृतस्य प्रकृष्टानस्य वा अ
 र्जकैः । एजितं शोभितम् । अमुजनैः । न मुजनं दम्भः शाठ्यमात्मभाषा वा येषां तैः ।
 मभितपिचपभितपत्रयीमवप्रस्तुचितै मभिते ह्यौ पारिते पुचिते उजते वा चिते पभि
 तेन व्यप्यीकृतेन त्रयीमतेन वेदान्तसिद्धान्तेन प्रस्तुचितै प्रसन्नै । समुच्चितं कन्दमसृ
 त्सत्कालानि वाद्विरेकत्र समुच्चितमपिपङ्कम् । अश्वप्यलि अनमिपङ्कानि । कासपङ्क
 मीति वावत् ॥—अमुजनैरिति समुचेस्युद् । मभितेति । १७४ मश्चि पारणोष्णपूजनपु ।
 कर्मणि कर्तरि वा क् । पभितेति । १७५ पश्चि व्यप्यीकरणे । कर्मणि क् । प्रस्तुचितै ।
 १७६ मुच्च प्रघादे । कर्तरि क् । [अर्जकैः] । १७७ मुञ्ज गतिस्वानार्जनेर्जनेपु ।
 अर्जनेपार्जनेपिचि वा पाठः । अर्जने स्त्रीकारः । अर्जन् सक्तिप्राप्तिः प्रापन वा ।
 माहूर्णाद् कश्चेस्युद् । समुच्चितम् । १७८ कश्चि १७९ भूमी मर्जने । मर्जनं पाकः ।
 कश्चे कर्मणि क् । मभुकेति । मभेः प्राग्वत् क् । ईदित्वादिनिट्त्वम् । एजितम् ।
 १८० एजु १८१ शेजु १८२ छाजु शीता । एजे कर्तरि क् ॥

अभ्रेक्षि विभ्राग्मिरनीजितैश्च यत्कदाप्यशोषद्विरेशोपजन्तुमि ।

पुकोष यत्रोत्कृषिताङ्गमुन्मुक्कौ चोऽपि लुब्धम्हृदि सम्यगातताम् २५

वदशेषजन्तुभिरभ्रेक्षि च । अभ्रेक्षि शोभितम् । विभ्राग्मि भिक्षेपेण शोभमानै । अनी
 जितरत्नस्थितैः । कदाप्यशोषद्विरेकदा संशुष्टैः । यत्र बीजोऽपि ह्याततां सम्यग्गु
 षमुन्मुक्क उल्लुषिताङ्ग पुकोष । श्लेषः पक्षी सञ्चमपनयमुल्लुषिताङ्गुषैः कृषितालि
 कृषिणीभूताम्यज्ञानि वसिन् तयेति यत्कोषनक्षिमाभिक्षेपणम् । पुकोष उभै कृषित-
 वान् ॥—अभ्रेक्षि । भ्रेक्षेर्पिजगताद् कर्मणि चिप् । विभ्राग्मिः । भ्राजेः क्विप् 'चोः कुः इति
 कुत्त्वम् । प्रथारिपत्वं तु रामेभ्यस्तत्पठितस्यैव । अनीजितैः । १८३ ईज्ज मतिक्वत्सन्मयोः ।
 कर्मणि क् । दर्शय्य पचिवर्ज्यमुदात्ता अनुदात्तेतः । अशोषद्विरे । १८४ द्युष्व शोके ।
 मजान्ता उदात्ता उदात्तेतः । अस्माच्छ्रुता । पुकोष । १८५ कुञ्च शब्दे तारे । गतावित्येके ।
 अस्माद्धि । उल्लुषितेति । १८६ कुञ्ज १८७ कुञ्ज मतिर्द्विरेत्वास्तीमावयोः । गते

कौटिल्ये द्रव्यस्यात्पीभावे चेत्यर्थः । 'गतिकौटिल्ययो' इति द्वये । कुचे कर्तरि क । कौञ् इति । क्रुचे 'ऋत्विग्दधृग्-' इत्यादिना क्तिनि कुट् । अस्मात् पुन प्रज्ञादित्वाद्गु । लुञ् । १८८ लुञ् अपनयने । शता । सम्यगिति । १८९ अञ्चु गतिपूजनयो । 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्तिन् । 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् ॥

आवक्रचञ्चूपुटतच्चदारवत्वच्चत्सगभ्रुकगिरिखैर्लतादृमैः ।

अम्लुकार्मौ शशिना निमुमुचे निमुम्लुचेऽर्केण च यत्र संततम् २६

यत्र शशिना निमुमुचे । अके (कें)ण च निमुम्लुचे । उभयोरस्तमितमित्यर्थः । कीदृशे चने । लतादृमैरम्लुकार्मौ अप्रविष्टरमौ । कीदृशैर्लतादृमै । आवक्रचञ्चूपुटतच्चदारवत्वच्चत्सगभ्रुकगिरिखै । ईपद्वक्रचञ्चूमध्यात् तद्यता उद्वच्छता आरवेण शब्देन सह त्वच्चिर्गच्छद्भि रगंभ्रुक्का प्राप्ता शिरसा अप्राणि येषा तै ॥—आवकेति । १९० चञ्चु १९१ चञ्चु १९२ तञ्चु १९३ त्वञ्चु १९४ मुञ्चु १९५ म्लुञ्चु १९६ मुचु १९७ म्लुचु गत्यर्था । वद्ये 'स्फायितश्चि-' इत्यादिना रकि नैलोपश्च । चञ्चू इति । चद्ये 'पटिचटिचश्चिभ्यश्च' इति भोजोक्त्या उप्रत्ययः । 'अप्राणिजातेश्च' इत्युट् । तद्यत्-त्वद्यदिति । तद्ये त्वद्येश्च शता । मुचेति । मुद्ये कर्मणि क । अम्लुकोति । म्लुद्ये कर्तरि क । निमुमुचे निमुम्लुचे । भ्रुचिम्लुच्योर्भावे लिट् । निपूर्वत्वाद्भयोरस्तमयार्थत्वम् ॥

सममुचत्क्षीरमथाग्लुचद्वृतं चुकोज वासांसि चुखोज मानसम् ।

समग्लुचत्केलिपु सज्जमानधी. स यत्र गुञ्जन्मणिनूपुरो हरि. ॥२७॥

हरिर्यत्र क्षीर सममुचदचोरयत् ॥ अय घृतं अग्लुचमहार । वासांसि चुकोज हतवान् । मानसं चुखोज । वृ(त्र)जवासिना हृदयं लीलाभिरपहृतवानित्यर्थः । यत्र केलिपु सज्जमानधीर्गुञ्जन्मणिनूपुर स समग्लुचत् । सज्जमाना सनद्यन्ती धीर्यस्य स । गुञ्जन्तौ कण्ठान्ता मणिनूपुरौ यस्य सः । समग्लुचत् सचचार ॥—सममुचत् । १९८ मुचु १९९ ग्लुचु २०० कुञ्चु २०१ खुञ्चु स्तेयकरणे । मुचे 'जृस्तम्भु-' इत्यादिना लुङ्यङ् । अग्लुचत् । ग्लुचे प्राग्वदट् । चुकोज चुखोज । कुजे खुजेश्च लिट् । समग्लुचत् । २०२ ग्लुञ्चु २०३ पस्ज गतौ । 'पचे' इत्यप्येके । पस्जेर्लक्षणया सनाहार्थता । ग्लुद्ये-रटि नलोप । सज्जमानेति । 'यदभिप्रायेषु सज्जते' इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम् । तेन शानच् । गुञ्जदिति । २०४ गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे । शता ॥

सुरार्चिते म्लेच्छजनैर्दुरासदे श्रीलच्छिताङ्गे सितपुष्पलाञ्छिते ।

यत्र स्थिते वाञ्छितदे हरिद्रुमे तदाञ्छितहीच्छनमास्त नन्दनम् ॥२८॥

१ 'चो कु' इत्येतदृष्टथास्यासिद्धतत्वेन 'चो कु.' इत्यस्योपन्यासो युक्तः । २ 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुपु । सकारज शकारश्च पाठवर्गस्तवर्गेजः ॥' इत्यभियुक्तोक्त्या धातूना नकारोपधत्वात् ।

यत्र हरिदुने स्थिते तत् मन्दनमाकिञ्चतहीचनमाद्य । हरिदुने हरिलो हरिचन्दने
 च मन्दनं मन्दनोधानमाकिञ्चतहीचनं आकिञ्चतमावर्तं हीचनं कञ्चा यस्य तत् । हरिदुर्गं
 सिद्धिनिधि—सुरार्षिते सुरैर्वैषे पृथिते । म्हेच्छन्नैर्वुत्तरे प्राकृतजनैर्दुःखापे । मीन-
 पिच्छताते यिवा कस्या घोमया च कश्चित्तमद्वितमञ्च यस्य तसिन् । सितपुष्पस्य
 चित्ते सितैरेव पुष्पैः सितैर्विकसितैः पुष्पैश्च आकिञ्चते । वाकिञ्चते इषितते ॥—अ-
 र्षितेति । २०५ अर्षे पूज्यायाम् । अर्षे इत्येके । अर्षे कर्मणि च । म्हेच्छेति ।
 २०६ म्हेच्छे कर्मणे कर्मणे । च यास्यच्छब्दः । अपराशयो वा । म्हेच्छे पञ्चायम् ।
 कश्चित्तेति । २०७ छच्छ २०८ छाच्छि भक्षणे । छच्छेः कर्मणि च । 'च्छे च इति
 तुम् । पूर्वत्र दीर्घात्' इति तुम् । आकिञ्चतेति । आच्छेः कर्मणि च । वाकिञ्चतेति ।
 २०९ वाच्छि इच्छायाम् । कर्मणि च । आकिञ्चतेति । २१० वाच्छि आगामे । कर्त्तरि
 च । हीचनम् । २११ ह्रीच्छ कस्यायाम् । स्तुद् । प्राग्गुम् ।

अहूर्णभिक्षा परिमूर्च्छितप्रता स्फूर्णामया अप्रयुक्त कृतोच्छ्रिता ।

मजन्ति यां स्युष्टिमतोऽपि भूयसीं भ्रजन्ति यद्भ्रजनमात्रतो जना २९

ईदृशा यां स्युष्टिं मजन्ति जना । यद्भ्रजनमात्रतोऽपि भूयसीं भ्रजन्ति । स्युष्टिं फ-
 लम् । यद्भ्रजनमात्रतो यस्य बुन्दावनस्य भ्रजनमात्रतः प्राप्तिमात्रेण । भ्रजन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 श्रीरणा इत्यत्राह—आहूर्णभिक्षाः अहूर्णमकुटिर्लं विलं येषां ते । परिमूर्च्छितप्रताः
 परिमूर्च्छित परिपूर्णं प्रतं येषां ते । स्फूर्णामया स्फूर्णां विसृता भामया वैस्ते । अप्रयुक्तो
 ऽप्रमत्ता । कृतोच्छ्रिताः इत्यर्थं कुतस्तुच्छ्रुतं ज्ञान्यानां पृथक्पृथक्गादानं वैस्ते ॥—अह-
 र्नेति । २१२ हूर्णां श्रीटिले । इह श्रीद्विस्यमपसरत्तमिष्येके । कर्त्तरि च । भावित्वा
 वनिदत्वम् । परिमूर्च्छितप्रताः । २१३ मूर्णां मोहसमुच्छ्रायनोः । 'गुरोश्च इह' इत्य-
 प्रसये मूर्णां । तस्मात् 'तदस्य संजातम्' इति तारकावित्वावित्तिव मूर्च्छितम् । स्फूर्णेति ।
 २१४ स्फूर्णां विसृता । कर्मणि च । अप्रयुक्तः । २१५ युक्त प्रमादे । अस्मात्
 क्विपि 'स्युः शृद्- इति छस्य सः । उच्छेनेति । २१६ उच्छि उच्छे । उच्छो
 ज्ञान्यानां पृथक्पृथक्गादानम् । अस्मात्तुम् । स्युष्टिमिति । २१७ उच्छी विवासे । स च
 समाप्तिः । प्रायेण विवन्धनवर्द्धनातिक्रमेण च हुने अस्मात् चिन् । भ्रजन्ति । २१८
 भ्रज २१९ भ्रजि २२० घृज २२१ घृजि २२२ घ्यज २२३ घ्यजि गती ।
 'त्रि' इत्येके । भ्रजेत् । प्रप्रेस्तुद् ॥

अथ वनवदनसुपरीइत्याकृतस्य प्रवृत्तिमाह—

प्रप्रम्य मोर्वं स दधृत्त तद्धन प्वजोत्रविष्वखितकूजदण्डजम् ।

स्यगोपम सजितपु यसचयो गभीराजैद्रवर्जिताभ्युव ॥ ३० ॥

स मोर्वं प्रप्रम्य तद्वन बहुव । प्रप्रम्य प्राप्य बहुव प्राप । प्वजोत्रविष्वखितकूजद-
 ण्डजं प्वनभ्योद्रव्योर्ध्वं । मनेन प्वञ्जिता गता कूजन्तो अण्डजाः अस्मात्तद् । सजितपु

प्यसचयोऽर्जितसुकृतौषः । गभीरगर्जद्रथतर्जिताम्बुदः गभीर यथा तथा गर्जता शब्दाय-
मानेन रथेन तर्जितो भर्त्सितोऽम्बुदो येन स ॥—प्रघ्रज्येति । घ्रजेर्ल्यप् । दृष्टञ् घृजेर्लिट् ।
घ्रजेति । घ्रजे पचायच् । घ्रजितेति । घ्रजे. कर्तरि क् । कूजदिति । २२४ कूज
अव्यक्ते शब्दे । शता । खर्गेति । २२५ अर्ज २२६ पर्ज अर्जने । सुष्टु अर्जते । अर्जे-
र्घञि वार्तिवमते न्यट्कादित्वात् कुत्वम् । सर्जितेति । पर्जे. कर्मणि क् । [गर्जदिति] ।
२२७ गर्ज शब्दे । मेघशब्दे हुमे । अस्माच्छता । तर्जितेति । २२८ तर्ज भर्त्सने ।
कर्मणि क् ॥

अकर्जितोऽसौ हरिखर्जनोत्कधीरजत्पशुव्रातमजेन तेजितम् ।

लसत्त्वजाकं व्रजमासदत्कमादखञ्जितैरेजितचामरैर्हथैः ॥ ३१ ॥

असौ हथै क्रमात् व्रजमासददपगतोऽभूत् । अकर्जितोऽभीतो दुःखरहितो निश्चलबु-
द्धिश्च । हरिखर्जनोत्कधीः । हरे खर्जने पूजायाःमुक्ता धीर्यस्य स । अजत्पशुव्रातमजन्तो
गच्छन्त पशुव्राता यस्मिस्तत् । अजेन तेजितं पालितम् । लसत्त्वजाकं लसन्त ख-
जाका मन्वनदण्डा यस्मिस्तत् । अखञ्जितैरपहुभिः । एजितचामरैरेजिता कम्पिताश्चामरा
येषु तैः ॥—अकर्जित इति । २२९ कर्ज व्यथने । तच्च भयदुःख चरणं च अस्मात्
कर्तरि क् । खर्जनेति । २३० खर्ज पूजने । मार्जने च हुमे । त्युट् । [अजदिति] ।
२३१ अज गतिक्षेपणयो । शता । तेजितम् । २३२ तेज पालने । कर्मणि क् । ख-
जाकेति । २३३ खज मन्ये । 'खजेराक' इत्याकप्रत्यय । अखञ्जितैः । २३४ खजि
गतिवैकल्ये । कर्तरि क् । एजितेति । २३५ एज् कम्पने । कर्तरि क् ॥

विस्फूर्जदक्षीणघनाधनोपमक्षीजा लजन्तस्त्रिदशानलाञ्जितान् ।

लाजादिहोतृष्वपि लञ्जनप्रदा यस्मिन्विनेशुर्जजनेषु दानवाः ॥ ३२ ॥

दानवा यस्मिन् जजनेषु विनेशुः । यस्मिन् व्रजे । जजनेषु युद्धेषु । कीदृशा इत्यत्राह—
विस्फूर्जदक्षीणघनाधनोपमक्षीजाः । विस्फूर्जद्भिः स्तनयद्भिः, अक्षीणैः पूर्णैर्घनाघनैर्मैघै-
रुपमा यस्य तादृशः । क्षीजोऽव्यक्तशब्दो येषां ते । अलाञ्जितान् कैरप्यभर्त्सितास्त्रिद-
शाऽलजन्तो भर्त्सयन्त । लाजादिहोतृष्वपि लञ्जनप्रदा भर्त्सनप्रदा ॥—विस्फूर्जदिति ।
२३६ इ ओःस्फूर्जा धञ्जनिर्घोषे । शता । अक्षीणेति । २३७ क्षि क्षये । कर्तरि क् ।
'निष्ठायामप्यदर्थं' इति दीर्घे 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठात्वम् । क्षीजेति । २३८ क्षीज
अव्यक्ते शब्दे । घञ् । लजन्त इति । २३९ लज २४० लजि भर्त्सने । २४१ लाज
२४२ लाजि भर्त्सने । भर्त्सने चेति लीलाशुक् । लजे शता । अलाञ्जितान् । लजे
कर्मणि क् । लाजेति । लाजे कर्मणि घञ् । लजनेति । लजेर्त्युट् । जजनेषु २४३
जज २४४ जजि युद्धे । जजेर्त्युट् ॥

१. 'व्रजनिष्पेपे' इति पाठः.

जह्य ज्ञानातुजितस्यतेरसौ वृषैरसुखैर्गजगच्छिभिर्बुधम् ।

गर्जत्खर गृच्छितघेनुमोमुञ्चद्भस्तोत्कर मुखदज घजन्प्रजम् ॥ ३३ ॥

खसौ प्रज बजह्यर्षम् । बजन् प्राणुबन् । खीरस प्रजम् । वृषैर्बुधं व्यासम् ।
 कीरसैर्बुधे । अज्ञानातुजितस्यतैः अज्ञाना परस्परयुद्धेन तुष्टितानि पीडितानि स्वप्नानि वैश्वीः ।
 अतुष्टेनरापामहिंसकैः । मन्त्रगच्छिमिर्गंघ इव शब्दायमानैः । खीरसं प्रजम् । घज
 त्खरं गर्जन्तं सम्प्राप्तमावा सत यस्मिन्नाम् । पृच्छितघेनुमोमुञ्चद्भस्तोत्कर पृच्छिताः हुंकार-
 ररव कुवावा येनवो नवप्रसूता गावो यस्मिन्नाम् । मोमुञ्चतः पुनः पुनः सम्प्रायमाना व
 स्तोत्करा यस्मिन्नाम् । मुञ्चद्भस्त्वं मुञ्चन्तो मदन्तोऽन्नाश्रमगा यस्मिन्नाम् ॥—गजेति ।
 अजे 'गुरोष- इत्यकारः । तुष्टितेति । २४५ तुज हिंसायाम् । कर्मणि क् । अतुष्टी-
 २४६ तुजि पाप्ने च । प्राणने च हुमे । अच् । गजेति । २४७ गज २४८ गजि
 २४९ गुज २५० गुजि २५१ मुज २५२ मुजि शब्दायाः । यज मन्ने च । मज
 यजि इत्यप्येके । शब्दायते मायति वेसर्षे गजेरच् । यजीति । गजे- कर्तृयुपमाने इति
 णिनि । गर्जेति । गजेः शता । पृच्छितेति । पृच्छे- कर्तरि क् । मोमुञ्चति । मुजे
 र्भस्त्वं शता । मुञ्चति मुजेः शता । बजन् । २५३ घज २५४ मज गतौ ।
 बजे शता । मजे गोवरसेचर- इत्यादिना यः ॥

मार्गात्स दृष्ट्वा हरिपादलाम्बुछन व्यवेष्टतोष्णी महनीयचेष्टित ।

वत्केलिसगोष्ठिवळोष्टमानमदने मच्छद्विष्टवपोस्तुहुमे ॥ ३४ ॥

मार्गात् स हरिपादलाम्बुछन दृष्टोष्णी महनीयचेष्टितो व्यवेष्टत । मार्गात् मार्गंति
 कान्तवान् । व्यवेष्टत विस्तृष्टितवात् । महनीयचेष्टितो महनीयं चेष्टित व्यापारो यस्य स ।
 वने वत्केलिसगोष्ठिवळोष्टमानमदने तस्य मपकतः केस्या संगोष्ठितं संघाटीकृतं कोष्टमिह-
 क्यप्यष्टम् । कीरसे वने । मच्छद्विष्टवपोस्तुहुमे मच्छद्विष्टा वायुमिः कम्पिता । अत
 एव पोस्तुष्टतः अक्षर्यं दसन्तो हुमा यस्मिन्नाम् ॥—मार्गादिति । २५५ अष्ट अति
 कमर्दिघमबो । शाब्दन्ता संघाता अनुवातेव । दोषप्रक्षोपघो वायम् । दोषघोऽपि हुमे ।
 अस्यात् क्विपि संयोगान्तबोधः । व्यवेष्टत । २५६ वेष्ट विस्तृष्टने । लकमीकः । सट् ।
 वेष्टितेति । २५७ वेष्ट वेष्टयाम् । अस्यात् शिद्यभावे च । गोष्ठितेति । २५८
 गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । गोष्ठेर्बिभ्रन्ताद् कर्मणि क् । लोष्टमिति । पचायच् ।
 पश्चिदेति । २६० घट्ट चस्ने । कर्तरि क् । पोस्तुष्टविति । २६१ स्फुट विक्रमने ।
 यत्सपन्नात् शता ॥

अनन्कुमार्गेषु द्युमाध्वनैव य प्रम-सुशोत्कण्ठितो विवेके इरौ ।

स पापमुन्मिभुपद्भूमिभ-मदैरनेठिता इमां पुनरप्यहिण्डत ॥ ३५ ॥

स उम्मादैरनेठिता इमां पुनरप्यहिण्डत । उम्मादैरनेठितामपीठितामहिण्डत ।

गच्छत् । कीदृशः । कुमार्गेषु अनन्नगच्छन् । शुभाध्वना एव वन्नसहाय एव गच्छन् ।
 सृशोत्कण्ठितगोपिके हरीं प्रमन् भृशमुत्कण्ठिता गोपिका यस्मिस्तस्मिन् । सोत्कण्ठस्मृ-
 त्तमान् । कीदृशैरुन्मदै । पापमुन्भिः पापस्य पालकै । बुधहेड्भिः बुधानावाधकै ॥—
 अनन्निति । २६२ अठि गतौ । अस्मात् क्विप् सयोगान्तलोपे अन् । तस्मान्नञ्स-
 मासे नुट् । वन्निति । २६३ वठि एकचर्यायाम् । सा चासहायगमनम् । प्राग्वत् ।
 क्विप् । प्रमन्निति । २६४ मठि २६५ कठि शोके । अत्र शोकः सोत्कण्ठस्मरणम् ।
 उत्कण्ठामान्ने त्वकर्मक । मण्ठे प्राग्वत् क्विप् । सयोगान्तलोपश्च । उत्कण्ठितेति ।
 कण्ठे कर्तरि क्त । पापमुन्भि । २६६ मुठि पालने । क्विप् । बुधहेड्भि । २६७ हेठ
 निवाधायाम् । २६८ एठ च । हेठे क्विप् । अनेठिताम् । एठे कर्मणि क्त ।
 अहिण्डत । २६९ हिडि गत्यनादरयो लङ् ॥

प्रहुण्डितानैक्षत् चारुकुण्डलान्प्रवण्डितार्थानविमण्डिताशयान् ।

स भण्डिलो भोजनृपालपिण्डमुक्प्रमुण्डितांस्तत्र जनानतुण्डकान् ३६ ॥

भण्डिलः स तत्र प्रहुण्डिताजनानैक्षत् । भण्डिलो दूत । प्रहुण्डितान् सघातीभू-
 तान् । चारुकुण्डलान् चारुणि कुण्डलानि येषा तान् । प्रवण्डितार्थान् प्रवण्डिता स-
 म्यक् विभक्ता अर्था पुरुषार्था धनानि वा येषा तान् । अविमण्डिताशयान् । अविम-
 ण्डितोऽविभक्त आशयो येषा तान् । एकमनस्कानित्यर्थः । प्रमुण्डितान् अत्यन्तशुद्धान् ।
 अतुण्डकान् अहिंसकान् । पिण्डमन्नम् ॥—प्रहुण्डितानिति । २७० हुडि सघाते
 कर्तरि क्त । कुण्डलेति । २७१ कुडि दाहे । 'मृदिमण्डिकुण्डिकन्दिभ्योऽलच्' इत्य-
 लच् । प्रवण्डितेति । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । द्वौ वेष्टनेऽपीत्येके ।
 वण्डे कर्मणि क्त । अविमण्डितेति । मण्डे कर्मणि क्त । भण्डिल इति । २७४ भडि
 परिभाषणे । तच्च परितो भाषणम् । सनिन्दवचनं वा । परिहास इत्येके । अस्मात् 'सलि-
 कत्यनिभटिभण्डितण्डिभ्य इलच्' इतीलच् । पिण्डेति । २७५ पिडि सघाते । पचायच् ।
 प्रमुण्डितान् । २७६ मुडि मार्जने । शुद्धिन्यगभावौ तत् । कर्तरि क्त । अतुण्डकान् ।
 २७७ तुडि तोडने । दारण हिंसनं वा तत् । अस्माण् ण्युल् ॥

अमुण्डितोच्चण्डगतीनशण्डनान्कुमार्गवैतण्डिकपण्डितावृतान् ।

स तानकण्डान्दधिखण्डनादिकस्वधर्मसक्तान्गतहेडमानमत् ॥ ३७ ॥

स तान् गतहेडमानमत् । गतहेड गतावज्ञ यथा तथा नमस्कृतवान् । कीदृशान् ।
 अमुण्डितोच्चण्डगतीन् अस्त्रीकृतकूरव्यापारान् । अशण्डनान् न शण्डन परिपीडा येषा
 तान् । कुमार्गवैतण्डिकपण्डितावृतान् असन्मार्गस्य वैतण्डिका खण्डनैकपरा ये पण्डिता-
 स्तैरावृतान् मिश्रान् । अकण्डान् मदरहितान् । दधिखण्डनादिकस्वधर्मसक्तान् दधिख-
 ण्डनादिके दधिमथनादिके स्वधर्म सक्तान् ॥—अमुण्डितेति । २७८ मुडि वरणे ।
 स्त्रीकारस्तत् । हरण इत्येके । कर्मणि क्त । उच्चण्डेति । २७९ चडि कोपे । पचायच् ।

कूरत्वारो ह्यस्यसा । शण्डनेति । २८० शृङ्गि इत्यायो संघाते च । स्तुद् । वैतण्डि
केति । २८१ तडि ताडने । अस्माद् गुरोश्च' इत्यकारे वितण्डा परपक्षस्य ताडनं नि
रसनं तथा दीव्यति अथहरतीति वैतण्डिकः ॥—पण्डितेति । २८२ पण्डि पठौ । प्राण
वकारे पण्डा हानं पक्षपातां ज्ञानार्थत्वात् । अस्माद् तारकादित्वादित्यनि पण्डित ।
अकण्डान् । २८३ कडि मदे । षम् । कण्डनेति । २८४ स्रडि मन्वे । स्तुद् । हे
केति । २८५ हेड् २८६ होड् अनाररे हेडेर्मन् ॥

अहोदनीयान्यष्टुपालयानसौ अपर्ययानन्दपयोभिवाहितः ।

सुपाकविद्राडिफलाडिमिर्दुमै सि भानविभ्राडित्वात्स्राडिकान् ३८

अथौ पञ्चपाठमानपश्यत् । श्रीहृष इत्यत्राह—आनन्दपयोभिवाहितो मोक्षपयोभावा-
हृत । श्रीहृषानिस्तत्राह—अहोदनीयान् अनापठुमयोग्यान् । सुपाकविद्राडिफलाडिमि
ह्रमैः । शिग्मान् । सुपाकेनातिपकृतया निस्तरणधीयाः फलमया आसन्नो येषां वैर्दुमैः शि
ग्मान् निविहान् । अविभ्राडित्वात्स्राडिकान् अविभ्राडिता अविधीर्गमस्यपीपुष्पा अत
एव पारव' सास्यो येषु तान् । 'शेषादिभाया' इति कप् ॥—अहोदनीयानिति ।
होडेर्नीयद् । वाडितेति । २८७ वाड् आस्रम्ये । आस्रनं तत् । कर्तरि ष् । सि
शक्ति । २८८ द्राड् २८९ ध्राड् विहारमे । शृङ्गेर्पिनिः । उच्चमोक्षकिमेवस्तु उकारो
नाहरान्तरम्' इत्युत्पत्त्या उच्च षः । अविभ्राडितेति । प्राडे कर्तरि ष् । शासीति । २९०
शाड् दसाभायाम् । उच्चोरेभेदात्कारः । अन्मादौषाडिक इन् । अश्राव्य उदात्ता
अनुवाचेतः ॥

पञ्चपाठम्यानेव वर्णयति पञ्चदशमिः(सद्यमि)—

प्रशीटपुञ्जाग । यौटिधान्विकान्मेटसुपाभ्रेडितपोपमेदुपाम् ।

अम्बेटकैश्वाकडुचाडुमापिवैरटै पटत्संरटिवाञ्चनोत्करै ॥ ३९ ॥

प्रशीटद्विपञ्चमयमाशेषस्यापयोगोन्नी । यौटितं संश्रद्धमन्तिकं येषां तान् । म
टतां मापतां वृत्त्यामाभ्रेडितेन पुनः पुन कृतेन बोधेन नर्वनेन सेवुरान् पूर्णान् । नबो
त्करै पटत्संरटितान् पटत् स्यामुत्तव संरटित शब्दो येषां तान् । श्रीहृषौ । अम्बेटकैर
मापन्नि । अकट्ट अठौइत्त वाडु श्रियं मापितं येषां तैः । अटैः संश्रद्धिः ॥—प्रशीट
दिति । २९१ शीट्ट पर्वे । गण्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः । अस्माच्छ्रुत्ता । यौटितेति ।
२९२ यौट्ट बन्ध । कर्मणि ष् । येटदिति । २९३ मेट्ट २९४ छेड्ड २९५ म्बेट्ट
उन्मादे । मेटेः शता । मेटेः कर्मणि ष् । आहूर्पूर्वात्पादुत्तमर्थः । अम्बेटका । म्बेटे
त्तुंद् । अकट्ट इति । २९६ फटे वपावरणबो । वटे इत्येके । कटेः कटिषन्त्यमि
म्यथ' इत्युत्पत्त्याः । चाडिति । ९सनिजनिचरिचडिरदिन्वो मुण्' । अटैः । २९७
अट २९८ पट गतौ । अटैः पन्नाशप् । पटेः शता । संरटितेति । २९९ रट परि
भाषणे । नपुसके भावे षः ॥

लाटार्हशाटीवटितैर्वदुप्रजैर्वृतान्खलैश्चाकितितान्प्रखेटकैः ।

अशेटनीयैः सुधियामसेटकैर्युताञ्जटाझाटघरैश्च कैश्चन ॥ ४० ॥

वदुप्रजैर्वृतान् व्याप्तान् । कीदृशैः । लाटार्हशाटीवटितैः । लाटार्हाभिर्वाल्ययो-
ग्याभिः शाटीभिर्वलैर्वटितैर्वेष्टितैः । प्रखेटकैः खलैरकितिताश्च । प्रखेटकैश्चासकैः । अ-
कितितान् अत्रासितान् । कैश्चन जटाझाटघरैश्च युतान् । जटाझाटो जटासघः । की-
दृशैः । सुधियामशेटनीयैरत्यन्तमादर्यव्यैः । स्वयं चान्येषामसेटकैरादर्युभिः ॥—लाटेति ।
३०० लट् वात्ये । घञ् । शाटीति । ३०१ शट् रंजाविशरणमत्यवसादनेषु । घञ्-
न्तात् 'जातेरश्रीविषयाद्-' इति ङीप् । वटितैः । ३०२ वट् वेष्टने । कर्मणि क्त ।
चद्विति । 'वटिचटिचश्चिभ्यश्च' इति भोजोत्पत्त्या तस्मादेव उन् । अकितितान् प्रखेटकै-
रिति । ३०३ किट् ३०४ खिट् त्रासे । त्रासनायामित्यर्थः । भीमार्थे च द्रुमे । कर्म-
णि क्त । ण्वुल् च अशेटनीयैः । ३०५ शिट् ३०६ षिट् अनादरे । शिटेरनीयद् ।
असेटकैः । षिटेण्वुल् । जटाझाटेति । ३०७ जट् ३०८ झट् सघाते । जटेरच् ।
झटेर्घञ् ॥

कचिद्भटाधिष्ठितवेदिकातटान्कचिच्च खट्वाविहरन्नटीजनान् ।

कचिच्च पेटीशतपूर्णाहाटकान्कचित्सटालोटनलोलघोटकान् ॥ ४१ ॥

भट्टैरधिष्ठित आस्थितो वेदिकानां तट उन्नतप्रदेशो येषु तान् । खट्वाया विहरन्त-
क्रीडन्तो नटीजना येषु तान् । पेटीशतेषु पूर्णानि हाटकानि हेमानि येषु तान् । सटाना
गलरोम्णा लोटनेन क्षोभणेन लोलाश्चलन्तो घोटका अन्वा येषु तान् ॥— भटेति । ३०९
भट् वृत्तौ । श्रुतिर्वेतनप्राप्तिः । अस्मात्पचायन् । तटेति । ३१० तट् उच्छ्रये । अच् ।
खट्टेति । ३११ खट् काङ्क्षायाम् । 'अशिप्रुषिलटिकणखटिविशिभ्य क्त्' इति क्त् ।
नटीति । ३१२ णट् वृत्तौ । हिंसाया च द्रुमे । वृत्तिर्नर्तनम् । तच्चात्र नटव्यापारः ।
अस्मादन्वि जातिङीप् । पेटीति । ३१३ षिट् शब्दसघातयोः । घञन्ताद् गौरा-
दिङीप् । हाटकानिति । ३१४ हट् दीप्तौ । सजाया ण्वुल् । बाहुलकात् स्त्रीत्वाभावः ।
सटेति । ३१५ षट् अवयवे । अजन्ताष्टाप् । लोटनेति । ३१६ लुट् विलोटने ।
'लुल' इत्यन्ये । लुटेल्युट् । लोलेति । लुलेरच् ॥

चेटैर्विद्वैश्चानुगतानपेटकैरेटत्पशुत्केटिरजःकटन्मलान् ।

प्रकण्डिताशोदयदंशुमण्डितैरकुण्डरन्नैर्मुडितार्कदीधितीन् ॥ ४२ ॥

चेटैर्विद्वैश्चानुगतान् व्याप्तान् । कीदृशैः अवेटकैरनाक्रोशकैः । परेषामनिन्दकैः ।
एटञ्च पशुभ्य उत्केटिभिरूर्ध्वं गच्छद्भी रजोभिर्हेतुभिः कटदपगच्छन् मल पाप येभ्य-
स्तान् । अकुण्डरन्नैरकुण्डरैर्विकलैः संपूर्णैः रत्नैः पञ्चरागादिरन्नैर्मुडिता मर्दिता तिरस्कृता-
र्कप्रभा येषु तान् । कीदृशैः रत्नैः । प्रकण्डिताशोदयदंशुमण्डितैः । प्रकण्डिताशां व्याप्तदिक्

शठत्वमार्गे शुठितैरकुण्ठितैरलुण्ठिताशुण्ठितसौहृदान्वितैः ।

प्ररुण्ठिताधैरनुलुण्ठकैर्हरेः प्रचुड्वोधाद्भिरतीव शोभितान् ॥ ४५ ॥

हरेरनुलुण्ठकैरतीव शोभितान् । अनुलुण्ठकैरनुचरै । अतीवात्यर्थम् । कीदृशैः । शठ-
त्वमार्गे शुठितै प्रतिहतगतिभि । अकुण्ठितै स्वकृत्स्नेष्वप्रतिहतै । अलुण्ठितेनाप्रयासेना-
प्रतिहतेन वा अशुण्ठितेनाशुष्केण क्षीणेन च सौहृदेनान्वितै । प्ररुण्ठितं सम्यग्गतमघ
येपा तै । प्रचुड्वस्य अभिप्रायाविष्करणस्य बोधे अद्भिरभियुक्तै ॥—शठत्वेति । ३४२
शठ कैतवे च । अस्मात्पचाथजन्तात् त्वप्रत्ययः । शुठितै । ३४३ शुठ गतिप्रतिधाते ।
३४४ कुठि च । अयं प्रतिधातमात्र एवेति माधवः । आलस्ये गतिप्रतिधाते वास्ति
द्वमे । शुठे कर्मणि क्त । अकुण्ठितै । कुठे कर्तरि क्तः । अलुठितेति । ३४५ लुठि
आलस्ये प्रतिधाते च । कर्तरि क्तः । अशुण्ठितेति । ३४६ शुठि शोषणे । प्राग्वत् क्तः ।
प्ररुण्ठितेति । ३४७ रुठि ३४८ लुठि गतौ । रुठे कर्तरि क्तः । लुण्ठेर्षुल् । प्र-
चुड्वेति । ३४९ चुड्व भावकरणे । अभिप्रायाविष्करण तत् । अस्माद् घञ् । अद्भिरिति ।
३५० अड्व अभियोगे । दोषधादस्मात् क्विपि सयोगान्तलोपः ॥

अकच्छरिक्नीडनधूततोडकान्प्रहृडितान्होदडरोड्यभिक्षुकैः ।

प्ररोडकानङ्ग विलोलितैर्धृत्तान्प्रतावडङ्गिल्लनाजनैः कलैः ॥ ४६ ॥

अकश्च अकर्कशेन हरिक्रीडनेन धूता निरस्तास्तोडका पीडका येषु तान् । होडङ्गि
सचरङ्गिः । अरोड्यै आदरणीयैर्भिक्षुकै सन्यासिभि प्रहृडितान् प्राप्तान् । ललनाजनैर्धृ-
तान् । कीदृशै । प्ररोडकेन सर्वोन्मादकेन अनङ्गेन विलोलितैर्भादितै । रतावडङ्गिप्रथ-
च्छङ्गि । कलैर्मधुरै ॥—अकदिति । ३५१ कड्व कार्कश्ये । चुड्वदयधयो दोषधा ।
डोषधाथ द्वमे । कड्व प्राग्वत् क्विप् । क्रीडनेति । ३५२ क्रीड विहारे । ल्युट् । तोडका-
निति । ३५३ तुड्व तोडने । 'तुड्व' इत्येके । तोडनमुक्तम् । तुड्वेर्षुल् । प्रहृडितान् ।
३५४ हृड्व ३५५ होड्व गतौ । हृड्व इत्येके । हृडे कर्मणि क्तः । होडदिति । होडे
शता । अरोड्येति । ३५६ रौड्व अनादरे । ष्यत् । प्ररोडकेति । ३५७ रोड्व
३५८ लोड्व उन्मादे । रोडेर्णिजन्ताद् ष्वुल् । विलोलितैः लोडेर्णिजन्तात् कर्मणि क्तः ।
अडङ्गि । ३५९ अड उद्यमे । शता । ललनेति । ३६० लड विलासे । लडैर्युच् ।
कलै । ३६१ कड मदे । कडि इत्येके । कडेरच् । शौटादय उदात्ता अयतिवर्जै(?)
उदात्तेत ॥

अय गोपगृहान् पश्यतोऽक्रूरस्य हर्षातिशयमाह—

अतिप्र हर्षाश्च धृतिश्च तेपिता गृहानिमान्प्रस्तिपितार्ति पश्यतः ।

अस्तेपितानन्दरसस्य तस्य न व्यलेपि चाङ्गैर्विपिनाध्वकेपनात् ॥४७॥

इमान् गृहान् प्रस्तिपितार्ति पश्यतः तस्य हर्षाश्च अतिप्र । प्रस्तिपिता क्षरिता गता
आतिर्यस्मिन् तथा पश्यतस्तस्याक्रूरस्य हर्षाश्च अतिसाक्षरत् । धृतिश्च तेपिता गता ।

त्रिपिनाम्बकेपनादूर्ध्वं व्यग्रेपि च । त्रिपिनाम्बनो वनमागस्य केपनात् संहरणाद्भैरवं व्य
ग्रेपि च विशेषतः गृहणीभूतम् । कीदृशस्य । अलोपितोऽप्यतः मानस्यास्तिशयो यस्य
तस्य ॥—अस्तिसेति । ३६२ त्रिपृ ३६३ तेषु ३६४ त्रिपृ ३६५ तेषु सरभार्थाः ।
'त्रिपृ तेषु' इत्येके । तेषु कम्पने च । सुमान्ता अनुशातेतः उदात्तास्तिपिबर्धम् ।
स्तिपेहृत् । तेषितेति । प्रक्षिपितेति । अक्षिपितेति । तेष्यादीनां प्रबानां कर्तरि क्त्वा ।
व्यग्रेपि । ३६६ ग्रेपेपु दैम्ये । नावे हृदि पिप् । त्रिपिमेति । ३६७ दुषेपु कम्पने ।
'त्रिपिदुषोऽस्य' इतीगम् । केपनात् । ३६८ केपु ३६९ गेपु ३७० ग्रेपेपु च ।
चकारात् कम्पने यत्तौ च । केपेत्सुद् ॥

अगेपनोऽग्रेपेपत स प्रज यदा रविस्तदागेपत पश्चिमा दिक्षम् ।

प्ररेपितात्कोरकृतां सरोरुहावलेपि मृङ्गैः कुमुदं प्रपान्वितैः ॥ ४८ ॥

ए यदा प्रजमग्रेपत तथा रविः पश्चिमां विद्यममेपत गतवान् । अगेपनो निबन्धीः ।
तथा च प्रपान्वितैर्मृङ्गैः कोरकृतां प्ररेपितात् प्रासात् सरोरुहात् कुमुदमलेपि प्राप्तम् ॥—
अगेपनेति । गोपे- अनुशातेतश्च— इति मुक् । अग्रेपत । ग्रेपेर्बहुम् । अमेपतेति । ३७१
मेपु ३७२ रेपु ३७३ लेपु गती । मेपेर्बहुम् । प्ररेपितात् । रेपेः कर्तरि क्त्वा । अलेपि ।
सेपेः कर्मणि हृदि पिप् । प्रपेति । ३७४ प्रपूप् कथामाम् । 'पिश्रिवास्मिन्' इत्येति
प्रपा ॥

संख्यां वर्णयल्लक्ष्मि—

सकम्पहेरन्वसमानसम्पना समाप्तनाभस्त्रिसप्तषडिकास्तदा ।

प्रसम्बसाक्षा कवरस्त्रिपोष्टृपा अङ्गीविता क्षीववपासिक्शीमरा ॥ ४९ ॥

तथा वृपा समाप्तवन् वनादागतवन्त । कीदृशा इत्यत्राह—सकम्पं हेरन्मेज यनेसेन
समानं सम्बन्धं दायरो येषां ते । अङ्गीविता अस्तिप्रगल्भाः क्षीवतया मत्तत्वेनातिक्षीमरा
नितरां रम्बाः । अम्बिता शक्तिता परिष्का येषां ते । प्रसम्बा शक्यता [सम्प्रा
येषां ते] क्वरा नानास्या त्विद् येषां त ॥—सकम्पेति । ३७५ कपि बन्धने । यम् ।
हेरन्मेति । ३७६ रवि ३७७ लपि ३७८ अवि सन्दे । ३७९ लपि अक्षरं
ने च । हे इत्येवं रम्बते इति हेरम्ब । रम्बेः कर्मण्यन् । सम्बनेति । सम्बेर्भुम् । अम्बि
तेति । अम्बेः कर्तरि क्त्वा । प्रसम्बेति । अक्षरसनाभांस् सम्बेः पञ्चापश्च । क्वरेति ।
३८० कपु वर्णे । बाहुसम्पदप्रत्ययः । अङ्गीविताः । ३८१ क्षीपु अशाठ्ये । क्तरि
क्त्वा । क्षीवतयेति । ३८२ क्षीपु मरे । अनुपसगात्कुक्षीव— इति निष्ठायासिक्शावो
लोपथ निपातितः । क्षीमरा । ३८३ क्षीपु क्त्वने । ३८४ क्षीपु च । पूर्ववद
प्रसम्ब ॥

प्रचीम्परेमै पञ्चबोऽम्भसांनिधिप्ररम्भणस्तम्भिमिपगता प्रसम् ।

अस्कम्भिता प्राप्य सिद्धन्सजन्मनानुभृन्महर्षां त्रिभिर्दु सक्षस्मनम्

पशव प्रचीभ्यरेभैः सह व्रजमागता प्रचीभ्याः प्रशसनीया रेभा शब्दासौ । कीदृशं ।
अम्भसा निधेः समुद्रस्य प्ररम्भण शब्दं त्वम्भचितुं रोदु शील येषा तै । अस्कम्भिता
शिशून् प्राप्य उज्जृम्भहर्षा सशल्भनं लिलिहु । अस्कम्भिता. प्रतिवन्धरहिता । उ-
ज्जृम्भो वर्धमानो हर्षो यामा ता. । सशल्भन शल्भनेन सहितं यथा तथा । शल्भन
श्लाषा । लिलिहु । शिशून् विशिनष्टि—सजम्भनान् जम्भनेन सहितान् । जम्भन
जृम्भा ॥—प्रचीभ्येति । चीभेर्ण्यत् । रेभै । ३८५ रेभृ शब्दे । अभि रभि इत्येके ।
रेभेर्घञ् । अम्भसामिति । अम्भेरमुन् । अम्भसानिधोति 'तत्पुरेये कृति बहुलम्' इत्यलुट् ।
प्ररम्भणति । रम्भेर्ल्युट् । त्वम्भभिरिति । ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिवन्धे ।
त्वम्भेर्णिजन्ताणिति । अस्कम्भितः । स्कम्भे कर्तरि क । सजम्भनान् । ३८८ जभि
३८९ जृभि गात्रविनामे । आय इदित्येके । जम्भेर्ल्युट् । रधिजभोरचीति तुम् । उज्जृ-
म्भेति । जृम्भे पचाद्यञ् । सशल्भनम् । ३९० शल्भ कथने । ल्युट् ॥

वल्भप्रगल्भाः पथिकाश्च तत्क्षणं सुश्रम्भणस्तोभयुतानगुर्गृहान् ।

गोपायता धर्ममधूपितात्मना जल्पान्विसुच्याभवदुद्यमो जपे ॥ ५१ ॥

पथिकाश्च तत्क्षणं गृहान् अगु. । यथा गावन्तथा पान्था अपि त कालमभिव्याप्य
सध्यावतिरितपर्यन्त(१)मागता । कीदृशा । वल्भे भोजने प्रगल्भा. समर्था । की-
दृशान् गृहान् । सुश्रम्भणस्तोभयुतान् समीचीनपाकव्यापारयुक्तान् । [ततश्च] धर्म गो-
पायतामधूपितात्मना जल्पान् विसुच्य जपे उद्यमोऽभवत् । गोपायता परिरक्षताम् । अ-
धूपितोऽसतप्त आत्मा मनो येषा तेषा सतामित्यर्थात् ॥—वल्भेति । ३९१ वल्भ भोजने ।
घञ् । प्रगल्भा । ३९२ गल्भ वाष्टयं । पचाद्यञ् । सुश्रम्भणेति । ३९३ श्रम्भु पाके ।
ल्युट् । स्तोभेति । ३९४ ष्टुमु त्वम्भे । अयं व्यापारार्थं प्रसिद्ध । अस्मात् घञ् । तिपा-
दयोऽनुदात्तेत । तिपिवर्जमुदात्ता । गोपायतामिति । ३९५ गुपू रक्षणे । त्वम्भान्ता
उदात्ता उदात्तेत । अस्मात् 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय' इत्यायप्रत्ययान्त. शता ।
अधूपितेति । ३९६ धूप सतापे । कर्तरि क. । जल्पान् । ३९७ जल्प ३९८ जप
व्यक्ताया वाचि । जप मानसे च । जल्पेर्घञ् । जप इति । 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यप् ॥

चेपु सपन्तोऽसचितां प्रियां प्रियाः संध्येति रेपुः कललापिनः शुकाः ।

श्येनाश्चुपित्वा तुतुपु. कपोतकान्काकान्तुम्पन्नभितुत्रुपुः शशान् ॥ ५२ ॥

प्रिया सपन्तोऽसचिता प्रिया चेपु । प्रिया पादप्रणामादिभिर्मिलिता अरघ्रिता
प्रिया सान्त्वयामासु । कललापिन शुका. सध्या इति रेपुर्व्यक्तमवदन् । श्येनाश्चुपित्वा
कपोतकास्तुतुपु । पक्ष्याखेटाय विष्टया श्येनाश्चुपित्वा मन्दं गत्वा तुतुपुरपीडयन् ।
काकान् अतुम्पन् विव्यथु । शशानभितुत्रुपुरर्हिसन् ॥—चेपुरिति । ३९९ चप
सान्त्वने । लिट् । सपन्त. । ४०० पप समवाये । पचेत्येके । समवाय सवन्ध
सम्यगवबोधो वा । सपे शता । असचिताम् । सचे कर्तरि कः । रेपु । ४०१

रप ४०२ छप म्प्यायां वाधि । रपेर्द्धि । कल्पपित । अपेर्द्धिनिः । सुपिरवा ।
 ४०३ सुप मन्त्यायां यतौ । अस्मात् समानकर्तृक्यो पूर्वकाळे इति क्त्वा । तुत्पु ।
 ४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ तुप ४०७ तुम्प ४०८ सुफ ४०९ तुम्फ ४१०
 तुफ ४११ तुम्फ द्विजायी । तुपेर्द्धि । अतुम्पन् । तुम्पेर्द्धि । अमितुत्पु ।
 तुपेर्द्धि ॥

अनुम्यधामानमिन प्रतोफितु प्रतुम्फशीलात्मिळ्योऽय राक्षसान् ।

अत्रोफकास्तुम्फितुमुधवा जलैर्वापीमपर्षभरफभवी द्विजा ॥ ५३ ॥

अय द्विजा अनुम्यधामानमिन प्रतोफितु मिळतः राक्षसान् जलैस्तुम्फितुमुधवा
 षपीमपर्षन् । मवीमरफन् । अनुम्यमक्षिसं धाम तेजो यस्य तमिबं सूर्ये प्रतोफितुं द्वि
 तितुं मिळत संधीमवतो राक्षसान् मन्वेहताश्रो जलैः संप्वाज्जिमिळुम्फितुं इन्तुमप
 मपच्छन् । केचित् मवीमरफनयच्छन् । कीदृशा द्विजा । अत्रोफका अक्षिसका ।
 कीदृशान् राक्षसान् । प्रतुम्फशीलान् । प्रतुम्फो द्विसन शीलं येषां तान् ॥—अनुम्येति ।
 तुम्पेर्द्धि । प्रतोफितुम् । तुम्पेस्तुम्पन् । प्रतुम्फेति । तुम्फेपम् । अत्रोफक्य । तुफे-
 र्द्धि । तुम्फितुम् । तुफेस्तुम्पन् । अपर्षभिति । ४१२ पर्ष ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५
 मर्व ४१६ पर्ष ४१७ लर्ष ४१८ वर्ष ४१९ मर्व ४२० कर्ष ४२१ खर्ष ४२२
 गर्ष ४२३ शर्ष ४२४ पर्ष ४२५ चर्ष गतो । अर्षादयो षोपया इत्येके । पर्षेर्द्धि ।
 रक्षेय स ॥

इये सुरम्फैर्द्धुतमर्वतो रवे पर्षद्विराळभ्यत रक्षिमा करे ।

प्रषर्ष्य शैलानुपमर्ष्य पधिनी प्रकर्ष्य आशा भमशोपितैरिष ॥ ५४ ॥

सुरम्फैर्द्धुतमर्वतो रवे पर्षद्वि करेः रक्षिमा आळभ्यत । सुरम्फैः शोभनयमन-
 शीसैः । अगत गच्छत । पवद्विः प्रसद्विः करेः रक्षिमि । रक्षिमा रक्ष्यम् । आ
 सभ्यत सम्पपवापि । शैलान् प्रषर्ष्य पधिनीमुपमर्ष्य आशाः प्रकर्ष्य च धमशोपि
 तैरिष । शैलाप्रयमनेन पधिनीप्राप्त्या सबैरिक्त्संचारेण च आतेन परिभ्रमेण शोम्पितै
 रिष ॥—सुरम्फैरिति । रम्फेबन् । अर्षे सता । पर्षेय । आळभ्यत । कर्मणि क्त्वा ।
 र्षिर्षिर्षिर्षानां स्पष् ॥

अलर्षि शैलाप्रमर्षि सौभभूरर्षि शाखाशिखर च रक्षिमि ।

कर्षप्रसर्षाभ तु चर्षिवा मही विष्णुम्बितेऽर्के परिलुम्बिताम्बुजे ॥ ५५ ॥

रक्षिमिः शैलाप्रमर्षि । सौभभूरर्षि । शाखाशिखरं च अर्षि । सर्वत्र प्रप्तमि
 ल्यर्षे । अर्के परिलुम्बिताम्बुजे विष्णुम्बिते कर्षप्रसर्षात् मही न तु चर्षिता । परिलुम्बि
 तानि अर्षितानि अम्बुजानि तेन ताद्ये अर्के दिशाच्छादिते सति । कर्षगमनात् हेतो-
 मही रक्षिमि न प्राप्ता अर्षि । अर्षि । अर्षि । एषु कर्मणि चिप् । प्रसर्षेति ।

सर्वेष्व् । चर्वे कर्मणि क् । कुम्बितेति । ४२६ कुचि आच्छादने । प्राग्वत् क् । परिकुम्बितेति । ४२७ लुचि ४२८ तुचि अर्दने । लुम्बे प्राग्वत् कः ॥

वियोगसंतुम्बितकोकचुम्बिता सतापसृन्धापि जगाद् तद्वधू ।

मा त्वां स्मरः सृम्भतु शोभनाकृते चिन्ता न शुम्भेन च सुम्भतु व्यथा ५६

वियोगसंतुम्बितकोकचुम्बिता तद्वधू सतापसृन्धा अपि जगाद् । वियोगेन भविष्यता संतुम्बितेनार्दितेन कोकेन चुम्बिता तद्वधूस्यस्य कोकस्य वधू स्वयं सतापेन सृन्धा पीडिता अपि जगाद् । हे शोभनाकृते भासमानाकृते प्रिय, त्वा स्मरो मा सृम्भतु पीडयतु । चिन्ता न शुम्भेत् न स्फुरतु । पीडयतु वा । व्यथा न च सुम्भतु ॥—संतुम्बितेति तुवे कर्मणि क् । ४२९ चुचि वक्तव्ययोगे । प्राग्वत् क् । सृन्धा । ४३० पृभु ४३१ पृन्भु हिंसार्थो । पिभु पिन्भु इत्येके । श्भे प्राग्वत् क् । सृन्भे-लोट् । शोभदिति । ४३२ शुभ ४३३ शुन्भ भापणे । हिंसाया च भासन इत्येके । पुन्भेत्त्ये । शुभे-शता शुभेर्लोट् । शुन्भेर्लोट् । गुणादय उदात्ता उदात्तेत ॥

प्रधिष्य भूपाः परिधुष्य मालिकाः प्रघृष्य घोणापुटघूर्णचन्दनम् ।

पणाद्यरूपाः पनिताकृतीन्ययुर्भामिन्य एवाक्षमया स्वकामुकान् ॥५७॥

भामिन्य एव भूपा प्रधिष्य मालिका परिधुष्य घोणापुटघूर्णचन्दनं प्रघृष्य च अक्षमया स्वकामुकान् ययु । भामिन्य-प्रणयकृपिता स्त्रिय । एवेत्यप्यर्थे । भूपा मालिका चन्दन च गृहीत्वैत्यर्थे । घोणापुट नासान्तर्भाग घूर्णयति भ्रमयतीति तथा । कीदृश्यः । पणाद्यं स्तुल्यं रूप यासा ता । कीदृशान् कामुकान् । पनिता स्तुता आकृतियेषा तान् ॥—प्रधिष्य । परिधुष्य प्रघृष्येति । ४३४ घिणि ४३५ घुणि ४३६ घृणि ऋहणे । इदित्वाद् रुमि ष्ट्व ल्यप् । घोणेति । ४३७ घुण ४३८ घूर्ण भ्रमणे । घुणेर-चिक्रीडादिनिपातनात् टाप् । घूर्णाति । घूर्णेर्णिजन्ताणिनि । पणाद्येति । ४३९ पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४० पन च । पन स्तुतावेवा 'गुपूधूप-' इत्यायान्ताण्यत् । पनितेति । पने कर्मणि क् । भामिन्य । ४४१ भाम क्रोधे । घवन्तान्मत्वर्थाय इनि । अक्षमयेति । ४४२ क्षमूप सहने । पित्वादट् । कामुकानिति । ४४३ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा । 'लपपत-' इत्यादिना उकञ् । धिष्यादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

अणद्विशः केलिरणैर्मनोज्ञया वाण्या भणन्तो मणिभूपणोत्कणाः ।

वनात्कुमाराः कणिताम्यवेणवो व्रणद्विपाणभ्रणिताभ्रमाययुः ॥ ५८ ॥

कुमारा वनात् कणिताम्यवेणवो व्रणद्विपाणभ्रणिताभ्रमाययु । व्रणता शब्दायमानेन विपाणेन भ्रणितं शब्दित्तमभ्रमाकाशं यस्मिन् तथा आययु । कीदृशा वाला । केलिरणै अणद्विशो अप्यन्त्य शब्दायमाना दिशो येषां ते । मनोज्ञया वाण्या भणन्त । मणिभूपणै उत्कणा सशब्दा । कणिता अम्या वेणवो येषां ते ॥—अणदिति । ४४४ अण ४४५ वण ४४६ वण ४४७ भण ४४८ मण ४४९ कण ४५० कण

४५१ मय ४५२ मय ४५३ व्यण शब्दार्था । मय इत्येके । मये सता । म
मीति । मपेरीच्यद्विद् इन् । उत्कणा । कपेरप् । कमितेति । कणे कर्त्तरि च । मय
दिति । मये सता । प्रमितेति । मणे शतवत् च ॥

व्यणश्चिच्छन्धा । समोपिताशुमा०सोणान्पुत्रुभोपिजनो कुवोह च ।

प्रसोपिताम्रैयानविभ्रणस्त्रिधीननुत्त्वपान्धेनुगणान्कनत्त्वान् ॥१९॥

पुत्रुभोपिजनो धेनुगणान् कुवोह । गोपक्षीजनो नवसुतान् पद्मगणान् अनुहत् (?) ।
कीरघान् । व्यणश्चिच्छन् शब्दायमाता बाळा येषां तान् पामपभोपिताशुमान् धागेन
उभेन सम्योपितमपनीतमस्रम मैतान् । सोणान् रक्तव कपिच्छमानान् प्रसोपि
तान् एकत्र संघाटीयुतान् । प्रेननेव गसा सिध्रणन्ती शब्दायमाता क्षितिर्येषां तान् । अ
नुहवान् सौम्यान् । कनन्तः क्षोममानाः कना येषां तान् ॥—व्यणदिति । मये सता ।
पामेति । पामेर्बम् । ओपितेति । ४५४ ओणु अपवयने । कर्मणि च । सोणान् ।
४५५ शोणु वर्षगणो पचायच् । घोषीति ४५६ ओणु संघाते । ४५७ इओणु
च । भोणेरीन् । प्रधोपितान् । धोणे कर्त्तरि च । प्रेननेति । ४५८ प्रैणु गतिप्रेरकत्वेप
येषु । [‘वैष्’ इत्यपि क्वचित्पठ्यते ।] स्तुद् । सिध्रणदिति । ४५९ छण सव्ये । मय इत्येके ।
मणेः सता । ‘रपाम्नाम्’ इति ण । उम्बनेति । मयेः पचायच् । कनदिति । ४६० कमी
दीप्तिकान्तिगतिषु । घटा । कनेति । ४६१ घन ४६२ घन सव्ये । पचायच् ॥

बनाद्धनं सानुममन्द्रमन्युह व्याभोत्करोऽहमतिमीमिताशय ।

चान्तामिपश्छान्तजल फलावली जान्त्वा ह्यमत्तेमनमकमीदुहाम् ॥६०

बनाद् बर्नं घातुं चामन्, गृहं इमन्, व्याभोत्करः चान्तामिप छास्तवस फला
वली चान्त्वा जेमर्नं ह्यमन्, गुहामकमीत् । अमन् संघरन् । इमन् प्राप्नुवन् । चान्तं
भक्षितं मांसं येन स । छास्तं पीतं जलं येन स । चाप्त्वा मुक्त्वा । जेमर्नं ज्ञेयं आहारम् ।
ह्यमन् इत् । अकमीत् प्रविशेत् । अहमतिः अज्ञानं तम मीमितः प्राप्तः आसयो यस्य
सः ॥—बनादिति । बनेरच् । बनमिति । ४६३ वन ४६४ पञ्च संमत्तौ । अर्बमेद
मात्रेण पुनः पठित्यस्य बनेरप्यच् । सातुमिति । ‘सति’ इति सनेः मुग् । अमन् । ४६५
अम गसादिषु । व्यापुकेः सव्येसमिधिरोगेषु । अस्माच्छता । इमन् । ४६६ इम
४६७ हम्म ४६८ मीम् पठौ । मीम सव्येऽपीत्येके । इमेः घटा । अहम्मतिः ।
हम्मोर्माये दिवप् सप् च । हम्मतिशानम् । नम्समास । मीमितेति । मीमेः कर्मणि
च । चान्तेति । छान्तेति । ४६९ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ हमु
अदने । त्रिमेति चैके । चमिछम्मोः कर्मणि च । चाप्त्वा । जमे क्त्वा ह्यमन्
इमे घटा । जेमनम् । त्रिमेर्स्तुद् । अकमीत् । ४७३ जमु पादविधेये । छर् ॥

१ ‘माठा’ इति पाठाः ।

अन्तस्थया कौतुकमूर्च्छया व्रजं तदायतासौ वयमानवात्सकम् ।

पयः प्रदोहादिरताः प्रमथ्य तं प्रैक्षन्त नूत्वाचयितं कुतूहलात् ॥ ६१ ॥

असौ तदा अन्तस्थया कौतुकमूर्च्छया व्रजमायत् आगच्छत् । कीदृशं व्रजम् । वयमानं ततस्ततो गच्छत् वात्सक वत्ससमूहो यस्मिंस्तम् । पयः प्रदोहादिरता जनाः प्रमथ्य नूत्वाचयितं तं कुतूहलात् प्रैक्षन्त । प्रमथ्य प्राप्य नूत्वा आचयित आगतम् ॥—आयतेति । ४७४ अय ४७५ वय ४७६ पय ४७७ मय ४७८ चय ४७९ तय ४८० णय गतौ । पय इत्यप्येके । 'तय णय रक्षणे च' इत्येके । अये-लङ् । वये शानच् । पयेरसुन् । मयेर्त्यप् । आचयित । चये कर्तरि क् ॥

प्रतथ्य किञ्चिन्नयितो गृहान्तिकं ददर्श धन्यः स दयालुमीश्वरम् ।

गोदोहदेशे रयितं सहाग्रजं तमूतसत्कीर्तिमपूतिभिर्गुणैः ॥ ६२ ॥

वन्यः स किञ्चित् प्रतथ्य गृहान्तिकं नयितः दयालुमीश्वरः सहाग्रजं ददर्श । प्रतथ्य चरित्वा । नयित प्राप्त । कीदृशमीश्वरम् । गोदोहदेशे रयितमुपगतम् । अपूतिभिर्गुणैस्तसत्कीर्तिम् । सुरभिभिः सर्वेन्द्रियानन्दिभिः स्वगुणरूपैर्गुणैस्तन्तुभिरुक्ता कृता सती प्रजस्ता कीर्तिरूपा पटी येन तम् । प्रतथ्येति । तयेर्त्यप् । नयित णये कर्तरि क् । दयालुमिति । ४८१ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । 'स्पृहियुहिपतिदयि—'इत्यादिनालुच । रयितम् । ४८२ रय गतौ । कर्तरि क् । ऊतेति । ४८३ ऊयी तन्तुसताने । कर्मणि क् । अपूतिभिरिति । ४८४ पूयी विग्रहे दुर्गन्धे च । किन् ॥

ईश्वर विशिनष्टि चतुर्दशभिः —

प्रक्रोपयन्तं मुरलीं महीभरक्ष्मायं वलस्फीतसुपीनदोर्युगम् ।

अशेषतां भ्रूशलनैर्वलदृशा प्रवलमानं प्रियवलवीशुचम् ॥ ६३ ॥

मुरलीं प्रक्रोपयन्तं शब्दयन्तं महीभरक्ष्मायं महीभरस्य क्ष्मायं विवूनयितार त्यक्त्वार चलेन स्फीतमितस्थूलं दोर्युगं यस्य तम् । भ्रूशलनैर्वलदृशा प्रियवलवीशुचं प्रवलमानं छादयन्तम् ॥—प्रक्रोपयन्तमिति । ४८५ क्रूयी शब्दे उन्दे च । 'अस्माग्निचि अर्तिही—'इत्यादिना पुकि शता । भरक्ष्मायम् । ४८६ क्ष्मायी विधूनने । कर्मण्यण् । स्फीतसुपीनेति । ४८७ स्फायी ४८८ ओप्यायी वृद्धौ । द्वयोः कर्तरि क् । अशेषता । ४८९ तायृ सतानपालनयो । किपि 'लोपो व्यो' इति यलोप । शलनैरिति । ४९० शल चलनस्वरणयो । ल्युट् । वलदिति । ४९१ वल ४९२ वल्लु स्वरणे सचरणे च । अनुदात्तेता तडोऽनिलत्वाद्बले शता । प्रवलमानमिति । वल्वीति वल्ले शानच् । औणादिकोऽवक्च ॥

मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमामाल्यदैत्याधिपभल्लनोद्धुरम् ।

कलोःकल्लोकलिलन्दजाजले वालैस्तयूभिः सह देवनोत्सुकम् ॥ ६४ ॥

स्मितमङ्गिकावलीं मामस्यमार्गं पुनः पुनः चारवन्तम् व्यामाल्यानामङ्गिभ्यानी रैसा
धिपानां भङ्गने हिंसने उद्धुसुसुक्कम् । तयूभिः कीडकेर्वाञ्छे सह कञ्जाः शब्दावमाना
सरथो महान्तः कञ्जोक्ता यस्मिन्साहसे कञ्जिन्द्यान्तले देवतोस्तुक कीडनोरसुक्कम् ॥—माम
स्यमानमिति । ४९३ मळ ४९४ मळ चारणे । मळेर्वक् । मङ्गिकेति । मङ्गेः 'सं
शयाम्' इति षुक् । व्यामाल्येति । ४९५ मळ ४९६ मळ परिभाषाहिंसावानेषु ।
मसेर्म्यत् । मङ्गनेति । मङ्गेस्तुंद् । कञ्जेति । ४९७ कळ कञ्जसंख्यानयो । पञ्चत्तत् ।
कञ्जेति । ४९८ कळ अन्वये सन्धे । बहुलमन्यत्रापि' इत्यलक्षप्रसय' । तयूमि
रिति । ४९९ तेषु ५०० तेषु देवने । तेषुः 'किपि ह्य' इत्युठि अयादध' । देव
नेति । देवेस्तुंद् ॥

सेव्य सतां शकरगेभ्यमभजन्तु लेव्य सुरैः पेल्यमभेव्यमुन्मदै ।

प्रम्लेचितं रेवितवत्सम बली मव्यद्रिः।मीरज्जनैरसूर्यैके ॥ ६५ ॥

सतां सेव्यं सेवितम् शंकरेण गेव्यं सेवनीयम् अन्नमुवा गेव्यं सेव्यं सुरैः पेल्यं
सेवितुं शक्यम् उन्मदैमेव्यं सेवितमशक्यम् आमीरज्जवैः प्रम्लेचितं सेवितम् । कीडसैः ।
रेवितानामुक्तस्य गच्छतां बत्तानां मन्वन्तीं मन्वन्तिर्वाङ्गिः । असूर्यैरभ्योम्यगीर्ष्यां
मकुर्वन्ति ॥—सेव्यं गेव्यं सेव्यं पेल्यं अभेव्यमिति । ५०१ तेषु ५०२ तेषु ५०३
गळेवु ५०४ तेषु ५०५ तेषु ५०६ मळेवु सेवने । पञ्चानां व्यत् । प्रम्लेचितं म्लेचे
कर्मणि ङाः । रेवितेति । ५०७ तेषु ह्ययती । ह्यगतिः प्लुतगतिः । अयादध उदात्ता
अनुदात्तः । मन्वन्तिः । ५०८ मन्व्यं बन्वने । अशान्ता उदात्ता उदात्तः । अस्मा
च्छता । सूर्यैके । ५०९ सूर्यं ५१० ईस्य ५११ ईर्ष्यं ईर्ष्यार्षाः । सूर्यैर्मुक्त् ॥

राधाकृतैर्स्यांकलहानलोचनादीर्ष्या ह्यगत्या रमया प्रमोदितम् ।

प्रशुच्य सोम कृतहर्षतैर्नुतं समाहितं पुञ्जसरोजमालया ॥ ६६ ॥

राधाकृतैर्स्यांकलहानलोचनादीर्ष्या राधाकृतस्य ईस्यांकलहस्य वक्षनादीर्ष्या अद्यमां ह
यन्त्या प्राप्नुवन्त्या रमया प्रमोदितं सोमं प्रशुच्य कृतहर्षतैर्नुतं प्रशुच्यामिषुस्य कृतो हर्षतो
यज्ञो वैर्ये । पुञ्जसरोजमालया समाहितं विमूषितम् ॥—ईस्या । ईर्ष्या इति । गुरोष
इस्य' इत्यकार' । ह्यगत्या । ५१२ ह्य गती 'मक्षिस्यमोः इत्येके । अग्रस्था
ग्रीप् । प्रशुच्येति । ५१३ शुक्य अभिपये । अभिपयो निष्पीडनअपनमुपसन्धानसा
नादि । स्वप् । ह्यतेति । ५१४ ह्य गतिश्चम्बोः । अस्मात् 'यस्यरथियत्रीपर्ममिन
मिहर्मिम्योऽवत्' इत्यतश्च । समाहितं । ५१५ अळ मूषणपर्वातिवारणेषु । कर्मणि ङाः ।
पुजेति । ५१६ मिफला विसरणे । तत्र विधीयत्वम् । मिहसमम् । 'अनुपसगात्पुञ्ज-
इत्यादिना निपातितः ॥

उन्मीलनरमीलनलीलया दक्षोदत्सीलितवन्नीलितविधविष्टपम् ।

पिच्छस्रमा पीलितनीलकुन्तल शीलेन संकीलितलोचनासम् ॥ ६७ ॥

दृशोन्मीलनश्मीलनलीलयोन्मीलननिमीलनरूपया लीलयोत्स्मीलितं प्रकाशितम् क्ष्मी-
लित्ति तिरोहितं च सर्वविष्टपं येन तम् । पिच्छलजा पीलितं बद्धं नीलकुन्तलं येन तम् ।
शीलेन सकीलितं बद्ध वशीकृतं लोकमानसं येन तमीश्वरम् ॥—उन्मीलनश्मीलनेति ।
५१७ मील ५१८ श्मील ५१९ स्मील ५२० क्ष्मील निमेषणे । सकोचन तत् ।
मीलश्मीलाभ्या ल्युट् । उत्स्मीलितक्ष्मीलितेति । स्मीलक्ष्मीलाभ्या णिजन्ताभ्या कर्मणि
क्त् । पीलितेति । ५२१ पील प्रतिष्टम्भे । रोधन तत् । कर्मणि क्त । नीलेति ।
५२२ णील वणं । इगुपधत्वात् क । शीलेनेति । ५२३ शील समाधौ । समाधि-
निष्ठाकरणम् । घञ् । सकीलितेति । ५२४ कील बन्धने । कर्मणि क्त ॥

सन्मार्गसंकूलिषु शूलदायिनं दहन्तमेनांसि च तूलपूलवत् ।

मूलं फलं वाप्यदतामचुलतां प्रफुल्लभत्तयुत्रतिचिल्लचेतसाम् ॥ ६८ ॥

अवेलितानां प्रतिचेलधारिणामकेलिलोले हृदि वद्धखेलनम् ।

फणीश्वरक्ष्वेलरुधं प्रवेल्लितस्रजं मुहुः पेलववातफेलनात् ॥ ६९ ॥

सन्मार्गसंकूलिषु सन्मार्गनिरोधशीलेषु दुष्टेषु । शूलदायिनं पीडाकरम् । तूलपूलवदे-
नासि दहन्त च । प्रतिचेलधारिणा प्रतिचेलानि वल्कलादीनि दधानाना यमिनामकेलि-
लोले हृदि वद्धलेखनं कृतपीडनम् । मूल फलं वा अपि अदता भक्षयताम् अचुलतामना-
विष्कृताभिप्रायाणा प्रफुल्लया विकसितया भक्तयुत्रत्या चिल्लचेतसामार्दीभवन्मनसामवे-
लिताना केनाप्यचलिताना फणीश्वरक्ष्वेलरुधं कालियस्य विषं रुन्धन्तम् । पेलवस्य मृदो-
र्वातस्य फेलनाचलनान्मुहु प्रवेल्लितस्रजं दोलायमानवनमालम् ॥—सन्मार्गसंकूलि-
ष्विति । ५२५ कूल आवरणे । णिनि । शूलेति ५२६ शूल रुजाया सघाते च ।
घञ् तूलपूलवत् । ५२७ तूल निष्कर्षे । निष्कोपण तत् । ५२८ पूल सघाते । द्वयो-
र्घञ् । मूल फलम् । ५२९ मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३० फल निष्पत्तौ । द्वयो पचा-
द्यच् । अचुलताम् । ५३१ चुल्ल भावकरणे । शता । प्रफुल्लेति । ५३२ फुल्ल विक-
सने । पचाद्यच् । चिल्लेति । ५३३ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । अच् । अवेलितानाम् ।
५३४ वेल् ५३५ चेल् ५३६ केल् ५३७ खेल् ५३८ क्ष्वेल् ५३९ वेल्
चलने । वेले कर्मणि क्त । चेलेति । चेलेरच् । केलीति । केलेरिन् । खेलनमिति । खेले-
र्युट् । द्वयो क्रीडार्थत्वं धातूनामनेकार्थत्वात् । क्ष्वेलेति क्ष्वेलेर्घञ् । प्रवेल्लितेति । वेल्ले
कर्तरि क्त । पेलवेति । ५४० पेल् ५४१ फेल् ५४२ शेल् गतौ । 'कुडिकितिप-
णिपेल्लपल्लिवल्लिगालिभ्योऽवक्' इति पेलेरवक् फेलनात् फेलेर्युट् ॥

सुमार्गशैलात्स्खलतां खलात्मनां गलच्छिदार्थं सलितं महीतलम् ।

दलत्तनुप्रश्वलितान्परान्प्रतिप्रश्वलितान्खोडसुदर्शनायुधम् ॥ ७० ॥

सुमार्गशैलात् सन्मार्गगमनात् स्खलता चलता खलात्मना गलच्छिदार्थं महीतलं स-
लितं प्राप्तं युद्धे दलत्तनु विदीर्घमाणदेहं यथा भवति तथा प्रश्वलितान् आशु गतान् परान्

प्रति प्रथमित्ताह । मितमसोऽमप्रतिहृत् । इति अक्षरं सुदर्शनायुध येन तम् ॥—
 खेडादिति । खेसेर्षम् । खेसताम् । ५४३ इच्छल संवदने । प्रतिवासेऽप्यसि । घटा ।
 खसेति । ५४४ खल संवने । पचायच् । पचेति । ५४५ गल अदने । अच् ।
 चक्षितम् । ५४६ पल पती क्तरि क् । इक्षिति । ५४७ दल विहारणे । घटा ।
 प्रथमित्ताम् । ५४८ खल ५४९ खलु आद्युपमने । खलेः कर्तरि क् । प्रथमितेति ।
 खलेर्षिजस्ताद् कर्मणि क् । अखोडेति । ५५० खोल् ५५१ खोर्ष्ये गतिप्रति
 वाते । खोरेरच् । खयोरभेदाद्वः ॥

अखोरधौरत्यवगेन्द्रवाहन स्वसेविनां वित्सरिपां निराडिनम् ।

कमरन्मनोदुर्गाममभ्रमेवक वभ्रध्रुविभ्रमवृष्टिमभ्रितम् ॥ ७१ ॥

अखोरमप्रतिहृत्गति मया तथा धौरवतुरं गच्छत् पतगेन्द्रवाहनं यस्य तम् । खसे
 विनां वित्सरिपां व्यासकरमेच्छां निराडितुं वीर्यं यस्य तम् । कमरतां कृष्टिखानां मनसो
 दुर्गमम् । अभ्रमिष मेवकम् । वभ्रध्रुवीनां वरन्धीनां वभ्रुणां विभ्रमवृष्टिमभ्रितं प्राप्तम् ॥—
 अखोरेति । खोरेः पचायच् । खोरदिति । ५५२ खोर्ष्ये गतिवातुर्षे । घटा । वित्सरि
 पति । ५५३ स्वर छगर्ती । सन्नताद्वधर । कमरदिति । ५५४ कमर इच्छने ।
 कर्तिस्व्यं तत् । घटा । अभ्रेति । ५५५ वभ्र ५ ६ वभ्र ५५७ मभ्र ५५८ वर
 मसर्वाः । अभ्रे पचायच् । वभ्रेः घटा । मभ्रेः कर्मणि क् ॥

सचारनिष्ठयुतनस्येन्दुचन्द्रिक लोके जयन्तं सकलैकजीवनम् ।

अपीवितां नाप्यसिमीवितां भ्रित तनु सुधीतोऽमनीवमभ्यमाम् ॥ ७२ ॥

पूर्वाब् स्पष्टः । न अपीवितामतिमीवितामपि तनुं भ्रितम् । अपीवितां कृष्टाम् ।
 अतिमीवितां अतिस्फुल्लाम् । कीरसीं तनुम् । सुधीवीं सन्मन् पीनात्कृ बस्याहाम् ।
 अनीवं कृषं मध्यमं मध्यप्रदेशो बस्याहाम् ॥— संचारेति । चारेर्षम् । निष्ठपूतेति ।
 ५५९ छिबु निरसने । आस्माभिःधारणं तत् । छम्भाद्विबुभ्रुकीनां न इति सत्त्वा
 माव । कर्मणि क् । जयन्तम् । ५६० जि जये । जय उत्कर्षप्रप्तिः जीवनम् । ५६१ जीव
 प्राचधारणे । स्युद् । अपीविताम् । अतिमीविताम् । ५६२ पीव ५६३ मीव ५६४
 तीव ५६५ पीव स्वीत्वे । पीविमीव्यो क्तरि क् । वीमिनीव्योरुपमत्वात् ॥

प्रस्पृतागोपीधुचमूर्णपूतन सूर्णानस सूर्णवकादिवानवम् ।

दुदूर्विपूम् धूर्विपुमेव गूर्वण भूवन्तमापूर्वितपर्वताध्वरम् ॥ ७३ ॥

प्रस्पृता निरस्ता गोपीनां दृग् भेन तम् । ऊषा हिंसिता पूतना येन तम् । पूर्वं च
 र्पाङ्गुलमन सफटं येन तम् । धृणा इताः ब्रह्मादिवानवाः येन तम् । दुदूर्विपूम् इन्दुमि
 च्छन् । धूर्विपु इन्दुमेव गूर्वणमुपमं मूर्वन्तं वभ्रन्तं परिदृग्न्तमिष्यं । मापूर्वितः संप्रति
 निर्बर्तितं पर्वताध्वरो येन तत् ॥—प्रस्पृतेति । ५६६ द्विबु ५६७ खेबु निरसने ।

कर्मणि क्त । ['क्षयूतगोपी' इति पाठे क्षेवुघातुर्वोच्यः ।] ऊर्णति । ५६८ उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० थुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी हिंसार्था । ऊर्वे कर्मणि क्त । 'लोपो व्योर्वलि' बलोपे । 'रदाभ्या' इति नत्वम् । 'वोरुपधाया दीर्घ इक' । तूर्णदूर्ण-
ति । तुर्वीधुर्वी प्राग्वत् क्त । दुदूर्विषून् । दुर्वे. सन्धुप्रत्यय. । धूर्वितु । धुर्वेस्तुमुम् ।
गूर्वणम् । ५७३ गुर्वी उद्यमने । ल्युट् । मूर्वन्तम् । ५७४ मुर्वी बन्धने । शता ।
अपूर्वितेति । ५७५ पुर्व ५७६ पर्व ५७७ फर्व ५७८ मर्व पूरणे । अन्यो गतौ
च हुमे । पूर्वे कर्मणि क्त । पर्वतेति । 'भृमृदशि-' इत्यादिना पर्वरतत् ॥

अफर्विताकाह्वितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टमर्वकम् ।

कर्षद्वधूकेलिरसेन खर्वितं गर्वार्वकं शर्वपरेण सर्वताम् ॥ ७४ ॥

सतामफर्वितस्यापूर्णास्याकाह्वितस्य मर्वकं पूरकम् । मासादे सचर्वकाणा दुष्टाना भ-
र्वक हन्तारम् । कर्वन्तीना दृष्यन्तीना वधूना केलिरसेन खर्वित माद्यन्तम् । शर्वपरेण
हिंसापरेण सर्वता लोकं हिंसता गर्वस्यार्वकं नाशकम् ॥—अफर्वितेति । फर्वे कर्तरि क्त ।
मर्वकम् । मर्वेण्वुल् । सचर्वकम् ५७९ चर्व अदने । ण्वुल् । भर्वकम् । ५८० मर्व
हिंसायाम् । ण्वुल् । कर्वेदिति । ५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्व दर्पे । आद्य ईदि-
दिलेके । तस्माच्छता । खर्वितम् । खर्वे कर्तरि क्त । गर्वेति । गर्वेर्धञ् । अर्वकमिति ।
५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ षर्व हिंसायाम् । अर्वेण्वुल् । सर्वेति । शर्वेर्धञ् सर्वताम् ।
सर्वे शता ॥

विश्वेन्वितं स्रद्धधुपिन्विताङ्गकं मिन्वन्तमुच्चैः कृपयैव निन्वकान् ।

हिन्वन्तमाभीरकुलं विलासिनीर्दिन्वन्तमाधिन्वितदेवमण्डलम् ॥ ७५ ॥

निश्चस्मिन्निन्वित व्याप्तं सर्वैः प्रीणितं वा । स्रद्धधुना पिन्वितानि सिक्तानि अङ्ग-
कानि यस्य तम् । कृपया कृपामृतेन एव निन्वकान् सेवकान् उच्चैरधिक मिन्वन्त सि-
ञ्चन्तम् । आभीरकुल हिन्वन्त प्रीणयन्तम् । विलासिनीर्दिन्वन्त तोषयन्तम् । आधि-
न्वितं सम्यक्प्रीणित देवमण्डलं येन तम् ॥—इन्वितमिति ५८७ इवि व्याप्तौ ।
प्रीणने चैके । इदित्वाभुम् । कर्तरि क्त । पिन्वितमिति । ५८८ पिवि ५८९ मिवि
५९० णिवि सेचने । सेवन इत्येके । पिन्वे कर्मणि क्त । मिन्विन्तम् । मिन्वे शता ।
निन्वकान् । निन्वेण्वुल् हिन्वतम् । दिन्वन्तम् । ५९१ हिवि ५९२ दिवि ५९३
धिवि ५९४ जिवि प्रीणनार्था । हिन्विदिन्व्यो शता । आधिन्वितेति । धिन्वे-
कर्मणि क्त ॥

जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सता रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम् ।

कृण्वन्तमाश्वर्यगतीरभूतिदं जगन्त्यवन्तं त्रिदशोपधावितम् ॥ ७६ ॥

निजरिण्वनैरात्मीयसचरैरुर्वी जिन्वन्त प्रीणयन्तम् । सतामन्तर्भनो रण्वन्तं प्राभुवन्तम् ।
भवरूपे धन्वनि मरुभूमौ पादपं छायाकर वृक्षम् । आश्वर्यगती कृण्वन्तं कुर्वन्तम्

अमूर्तिर्बन्धामावस्य मोक्षस्य वातारम् । अयन्ति अयन्त रक्षन्तम् । त्रिवसैरुपपावितं
 स्तुत सेवितं वा ॥—अिन्वन्तम् । अिन्वे सता । रिम्बनै । ५९५ रिखि ५९६ रयि
 ५९७ अयि गसर्वा । रिज्वेत्सुद् । रयन्तम् । रम्बेः सता । अन्वेति । कलिन्कु
 वृथिविद्विषाविधनिपुप्रतिविष इति अन्वे कलिन् । कृष्यन्तम् । ५९८ कृषि हिंसा
 करणमोक्ष । वाद् गतौ । सता । अमूर्तीति । ५९९ मय अयने । किनि ज्वर
 स्वर— इत्सुद् । अयन्तमिति । ६०० अय रक्षय । तिकान्तिप्रीतिवृत्त्यवयमप्रवस
 यन । आम्बयैवाचनक्रियेच्छादीन्ववात्मास्त्रिभनहिंसावानमावृद्धिपु । 'दानमागृह्णितु'
 इति वा पाठः । अस्माच्छ्रद्धा । मन्वाद्य उवात्ता अयतिवर्त्तमुदात्तेत् । उपपावितम् ।
 ६०१ धावु पतिच्छब्दो । सुद्धि शोचना । अवे न हने । उपपूर्वात् सुसर्वात् ।
 उदात्त खरितेत् । अस्मात् कर्मणि च् । ॥

ईदृश मगवन्तं दृष्टवतोऽकूरस्य मानवमभिमन्वति—

संपुत्रमाप्यभरिषिष्यकमुष्मज्जालं

सदृश्यवेदमथशिष्यकमिक्षुगाम्यम् ।

संक्षेपितस्वकवक्षणादीक्षित त

प्रेक्ष्यैव जन्मफलमीपितवान्महात्मा ॥ ७७ ॥

एष तं प्रेक्ष्य जन्मफलमीपितवान् प्राप्तवान् । श्रीरघुमिस्त्राह—अरीयां पितृकं क्लेशक
 दाहक वा । कृष्णजालं प्रतार्य संपुत्रजालं संवीपयन्तम् । कृष्णान्तर्धानुवाक्यत्रास्यते इति
 माति । संक्ष्य संवर्त्तीयं परिग्रहं नत् वेदमत तस्य शिष्यकैरभ्यासकैर्मिक्षुमिर्गाम्यम् ।
 संक्षेपिता सम्यक्क्षिता सकृपा शैलेयां दक्षणे वर्पनार्वा जीवने वा दीक्षित संप्राप्तजनम् ॥
 —संपुत्रमापमिति । ६०२ पुत्र ६०३ धिस्त संवीपकेशानबीवनेषु । पापान्ता उ
 वात्ता अनुदात्तेत् । बुधे दानन् । पिष्यकमिति । पिष्येत्सुन् । संक्ष्येति । ६०४ पुत्र
 वरने । व्यत् । विष्यकेति । ६०५ शिस्त मिषोपादाने प्युक् । मिक्षु इति । ६०६ मिस्त
 याच्यमावामकाने कामे च । हेरो भ्यच्छायां वावि वेक्षेके । एनाशंसमिष्ठ उ इति उ । सं
 क्ष्यतेति । ६०७ क्लेश अम्बच्छायां वावि । वापन इत्येके । उपतापे च हने । कर्मणि
 च् । इत्येति । ६०८ वृत्त इदौ शीघ्राद्ये च । स्युद् । दीक्षितमिति । ६०९ वीस्त
 मी ज्येष्ठापनयननियममन्वादेशेषु । अस्मार्यो व्रतसंप्राप्तिसन्नेहाः कथिता इमे । सा च
 मौष्ण्यात् कथित् क्वापि दीक्षणीनादिकेज्जया ॥ उपनीत्या क्वचित् क्वापि निवममहमा
 प्रत । क्वचित् गुणादिगन्धे तं व्रतमस्तिवति घासनात् ॥ ..वीक्षते वाग्मी नञमानस्य
 मानवः । तपसं च महानान्त्रे तत्र शारिषमा व्रतम् ॥' अस्मादीशेः कतरि च् । प्रेक्ष्यैति ।
 ६१० ईस्त वधाने । त्वप् ईपितकानिति । ६११ ईप गतिहिंसादक्षनेषु । चक्षु ॥

मापितुं स खलु हर्षवर्षितो गेपितुं ससुखितं च नाशकम् ।

वेपणात्तरिनेपसंभ्रमाभेपितस्युतिरवेपितो रयात् ॥ ७८ ॥

स खलु हर्षवर्धितो हर्षेण वर्धित स्निग्धीभूत पूर्णः सन् भाषितुं समुचितं च गेषितु-
मन्वेष्टुं नाशकत् । येषणासहरिजेपसभ्रमात् येषणात्तेन प्रयत्नलब्धेन हरिजेषेण श्रीकृष्ण-
प्राप्त्या जातात् सभ्रमाद्धेतोर्नेषितस्मृतिर्गतस्मृती रथात् अपेषितोऽपगतोऽवतीर्णवान् ॥—
भाषितुम् । ६१२ भाष व्यचाया वाचि । तुमुन् । वर्धित । ६१३ वर्ष क्षेहने । क्षेहणं
स्निग्धीभाव । कर्तरि क् । गेषितुम् । ६१४ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । गेषे-
स्तुमुन् । येषणेति । ६१५ येषृ प्रयत्ने । ल्युट् । जेषेति । ६१६ जेषृ ६१७ णेषृ
६१८ पेषृ ६१९ प्रेषृ गतौ जेषेर्षञ् । नेषितस्मृतिः । अपेषित । नेष्येप्यो कर्तरि क् ॥

सुप्रेषितान्पथि सरेषवृके सहेषं

हेषास्तकासरमदानतिभासुराङ्गान् ।

नासोत्थरासलसितान्नसितेन दाम्ना

सूतो ययाम समराभ्यसितास्तुरंगान् ॥ ७९ ॥

सूत सारथिर्नसितेन सभ्यगवर्तनात् कुटिलेन दाम्ना तुरगान् ययाम बबन्ध । कीट-
शान् । सरेषवृके सशब्दवृके पथि मार्गे सहेष सशब्द यथा तथा सुप्रेषितान् सम्यक्
चरित्वा गतान् । हेषया शब्देनास्तो निरस्तः कासराणा महिषाणा मदो यैस्तान् । अ-
तिभासुराङ्गान् । नासोत्थेन रासेन शब्देनश्वास्वभावजेन शोभितान् । समरेऽभ्यसितान-
मीतान् ॥—सुप्रेषितानिति । प्रेषेः कर्तरि क् । रेषेति । ६२० रेषृ ६२१ हेषृ ६२२
हेषृ अव्यक्ते शब्दे । अत्र रेपिवृकशब्दे हेविरश्वशब्दे हेषेति चाश्वशब्दे पठितव्यम् ।
रेषेर्षञ् । हेषेरकारः । हेषेश्च । कासरेति । ६२३ कास्त् शब्दकुत्सायाम् । रोगजे कु-
त्सितशब्देऽय प्रसिद्ध । शब्दमात्रे शोभार्थेऽप्याह भट्टि । 'सुन्दिकान्दिमन्दिमन्विमञ्जि-
पञ्जिपिञ्जिपिठिकासिक्वटिकुशिकदिवेदिभ्योऽरन्' इति भोजोकत्या कासेररन् । भासुरेति ।
६२४ भास्त् दीप्तौ । 'भञ्जभासमिदो घुरन्' इति भासेर्घुरञ् । नासेति । ६२५ णास्त्
६२६ रास्त् शब्दे । नासेरकार । रासेर्षञ् । नसितेति । ६२७ णस् कौटिल्ये । क-
र्तरि क् । अभ्यसितान् । ६२८ भ्यस् भये । प्राग्वत् क् ॥

आशंसितासिमुदितो भुवनप्रसिष्णुं

विष्णुं तमेनमसतां ग्लसमानमीहाम् ।

अक्रूर एत्य बहुधागतमंहिताहा

गर्होऽङ्गितोऽपतद्गल्ह्यतमे पदाब्जे ॥ ८० ॥

अक्रूर एन तं विष्णुमेत्याशंसितासिमुदितोऽगल्ह्यतमे पदाब्जेऽपतत् । अगल्ह्यतमे-
ऽत्यन्तमर्हणीये । कीदृश । बहुधा गत मंहित प्रवृद्धमंहो यस्य स । गर्हयोऽङ्गित ।
कीदृशम् । भुवनस्य प्रसिष्णु सहर्तारम् । असतामीहा चेष्टामिच्छा वा ग्लसमानं ना-
दः १५

स्यन्तम् ॥—मार्त्तसितेति । ६२९ मारुः शसि इच्छायाम् । नोपभोऽयमित्येके ।
 कर्मणि चः । प्रसिष्यु । ६३० प्रसु ६३१ ग्लसु अवने । मुक्त्वा इति चकारणि
 ण्यप् । म्भेः धानच् । ईहाम् । ६३२ ईह श्रेयसाम् । बहुभेति । ६३३ वहि
 ६३४ महि इदौ । बहिनमेपथ इत्युप्रत्यय । संख्याया निवार्ये वा इति चाप्रत्यय ।
 महे कर्तरि चः । मंह इति । ६३५ मंह गतौ । औपाधिकोऽयुन् । पँहेति । ६३६
 गह ६३७ गल्ह कृत्सायाम् । गहोरकार । गन्हेभ्यत् ॥

वर्हप्रवल्हसमलकृतिरलिलिङ्ग

प्रोत्थाप्य वर्हकनिवल्हदुव समीश ।

द्वीहापिवासुरमरकृतिवेदितोर्वा-

मैपक्यजेहपरया निजवाहयैव ॥ ८१ ॥

ईशब्दं प्रोत्थाप्य निजवाहया एव आलिलिङ्ग । श्रीरक्षः । वर्हप्रवल्हेन वर्हभेदेन
 समलकृतिर्यस्य सः । श्रीरक्षम् । वर्हक्यर्वा हिंसकानां निवल्हेन हिंसया दुवमुपवततम् ।
 श्रीरक्ष्या वाहया । द्वीहापिवातां तुल्ये । ववाचरवामधुपथां मरकृती वेदितायाः सप्र
 यज्ञावा चर्वा मैपक्यजेहे चिक्रिष्ठाकरप्रभे परवा तत्परया ॥—वर्हप्रवल्हेति । ६३८
 वर्ह ६३९ वल्ह प्राधान्ये । द्वयो पचासप् । वर्हकनिवल्हेति । ६४० वर्ह ६४१
 वल्ह परिमापनहिंसाच्छादनेषु । वाने च हने । परिमाणमत्र कथनवादाः । वहेष्पुक् ।
 वल्हेभ्यम् । द्वीहापितेति । ६४२ द्विह गतौ । समुत्तन्पुनर्द्वीहनैरेदन्नेहभ्यूर्बन्मन्म
 र्बन्मन्विष्पन्परिज्मन्मातरिभन्ममपन् इति द्विहेः कनिलि दीर्घो निपातित । वेदि
 तति । ६४३ वेह ६४४ जेह ६४५ वाह प्रयत्ने । वेह इत्येके । जेहिर्गौ । च वेहेः
 कर्तरि चः । जेहेप्य् । वाहेरणि टाप् ॥

श्राहित छुमपथप्रकाराने सखजेऽय वमनूह्यवैमव ।

गाढमैप्ररस वृषमापधीर्भूपण लहनभुपिसो वळ ॥ ८२ ॥

अथ वल्हसमर्हं सखजे आलिलितवान् । श्रीरक्षः । छुमपथप्रकाराने सन्मार्गप्रवर्तने
 श्राहितः उचिष्टः । अनुग्रामतर्क्यं वैमर्षं यस्य सः । मान्देवातिमान्नेच मैन्नरसेम वन्तुत्वाहा
 देन यद्यमाया वशीक्रियमाया धीर्वस्य सः । भूपण्यानां गृहनेन धारयेन मुपितः कृत्
 कान्ति ॥—श्राहितेति । ६४६ श्राह निराकवे । छेपे चेत्येके । कर्तरि चः ।
 प्रकाशमेति । ६४७ काशु दीर्घो । स्पुद् । क्कृति । ६४८ ऊह मिठके । म्भत् ।
 गादेति । ६४९ गाहु मिष्णे । लोमन् तत् । छयपना कस्यवत्तत्त्वेऽपि । माने
 चः । वृषमापेति । ६५० गृह् प्रहने । ६५१ वृह् च । गृहेः कर्मणि घामच् ।
 गृहनेति । गृहोर्नुद् । भुपितेति । ६५२ भुपि कान्तिकरत्ये । वपी इत्येके । पपेस
 न्ये । प्रुसादय उदात्ता अगुदात्तौ । कर्तरि चः ॥

घोषङ्गुषः पङ्कजाक्षस्तमूचे पापश्रेणी तक्षणे त्वष्टृधर्मा ।

उक्षत्रेणं मन्दहासेन रक्षन्विश्वत्रिक्षन्वल्ग्वीस्तृक्षिताघाः ॥ ८३ ॥

पङ्कजाक्षस्तमूचे । कीदृश । घोषन्त्य शब्दायमाना भूषा यस्य स । पापश्रेण्यास्तक्षणे तनूकरणे त्वष्टुरिव तक्षण इव धर्मो व्यापारो यस्य स । एनमकूर मन्दहासेनोक्षचार्द्राङ्कुर्वन् । तृक्षिताघा गताघा बल्वीर्निक्षन् चुम्बन् ॥—घोपदिति । ६५३ घुषिर् अविशब्दने । ऋदित्येके । अर्हान्ता उदात्तेत शिषिवर्जमनुदात्ता । आविष्कृताभिप्राय वचन विशब्दनम् । तद्यतिरिक्तेऽर्थेऽयं धातु । सचार्थ शब्दमात्रं वा यथाप्रयोगमन्यो वा । अस्माच्छता । पङ्कजाक्ष । ६५४ अक्षू व्याप्तौ । सघाते च द्रुमे । अस्मादौणादिकेऽन्नन्तादक्षिशब्दात् समासान्त पच् । तक्षणे । ६५५ तक्षू ६५६ त्वक्षू तनूरुकरणे । तक्षेर्ल्युट् । त्वष्टृ । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृ-' इत्यादिना तृत्रन्तो निपातित । उक्षन् । ६५७ उक्ष सेचने । रक्षन् । ६५८ रक्ष पालने । निक्षन् । ६५९ णिक्ष चुम्बने । त्रिभ्य शता । तृक्षितेति । ६६० तृक्ष ६६१ ष्टृक्ष ६६२ णक्ष गतौ । तृक्षे कर्तरि क्त ॥

आस्तृक्षितोऽद्य वितनोपि महत्सुखं नो

नक्षत्रराडिव परं विकलङ्कवक्षा ।

समृक्षितोरुगुलमाक्षिकहृद्यवाच-

स्तक्षन्ति नाम शुचमिष्टकराः सपक्षाः ॥ ८४ ॥

हे अकूर, आस्तृक्षित आगतस्त्वमद्य नो महत् सुख वितनोपि । नक्षत्रराट् चन्द्र इव । पर केवल विकलङ्कवक्षा विकलङ्क निर्दोष वक्षो हृदय यस्य स । चन्द्रस्तु सकलङ्कमध्य इत्येव भेद । तवास्मासु सुखकरणं न चित्रम् । यस्मात् समृक्षितोरुगुलमाक्षिकहृद्यवाच. समृक्षित सघातीकृत उरुगुलो माक्षिक मनु च । ते इव हृद्यवाक् येषा तादृशा. प्रियतरा सपक्षा, बन्धव. शुचं तक्षन्ति नाम च्छादयन्ति खलु ॥—आस्तृक्षिता इति । ष्टृक्षे कर्तरि क्त । नक्षत्रेति । 'अमिनक्षियजि-' इत्यादिना नक्षेत्रन् । वक्ष इति । ६६३ वक्ष रोषे । सघात इत्येके । सघातीभवन्त्यस्थीन्यत्रेति असुन् । समृक्षेति । ६६४ मृक्ष सघाते । प्रक्ष इत्येके । ष्टृक्षे कर्मणि क्त । माक्षिकेति । 'पिपीलिकेतिकहृदिकमक्षिकाद्यप्' इति भोजेन निपातिता मैक्षिका । तस्मात् 'तेन कृतम्' इत्यर्थे अण् । तक्षन्ति । ६६५ तक्ष त्वचने । तच्च सवरण त्वचो ग्रहणं वा । ग्रहणमात्रे च द्रुमे । पक्षेत्यप्येके । तक्षेर्लट् । पक्षेति । पक्षेरच् ॥

सूर्क्ष्यं त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्मन्यमाङ्क्षयात्र तु नीचलोकान् ।

द्राक्षां जनो वाञ्छति नो फलानि ब्राह्मद्बहुध्वाङ्क्षविचूषितानि ॥ ८५ ॥

१ माघवस्तु 'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो' इत्यनेन कुनि मक्षिकारूपसिद्धिमाह.

हे सूर्य आदरणीय सबे अक्षर त्वरीला मखिरकाङ्क्षिता । अहममाहुपान् काङ्क्षित
मबोधवान् गीबखेकान् न तु बाहामि इहुमिच्छमि । जनो । श्राद्धां वाञ्छति । प्राहुमि
पौरं सभ्यायमानैर्बहुमिर्वाहुमिर्नृपितामि पीतरसानि फलानि नो वाञ्छति ॥—सू
त्येति । ६६६ सूर्य आदरणे । प्यत् । काङ्क्षितेति । ६६७ काङ्क्षि ६६८ घाङ्क्षि
६६९ माङ्क्षि आह्वयाम् । आहु कर्मणि क् । बाहुर्कम् । मोहुर्भ्यत् । प्राक्षामिति ।
६७० द्राक्षि ६७१ भ्राक्षि ६७२ घ्याङ्क्षि घोरव्यसिते च । वात् आह्वयाम् । श्रो-
ताक्षरे श्राद्धा । श्राद्धेति यवादी निपातमात्रभेदः । प्राहुमिति । प्राहुः सद्य । आहुति ।
आहुतेर् । निरूपितामि । ६७३ नूप पाने । कर्मणि क् ॥

तूप तनोपि कमलस्य यथैव पूया

श्लेद च मूपसि कृपारसल्पितात्मन् ।

शूपन्तशोरमृतयूपमजूपकस्त्व

मूपस्यनूपमतिरीयमुजा प्रियं इमाम् ॥ ८६ ॥

हे कृपारसल्पितात्मन् कृपासिष्येन रूपितो रक्षितः आत्मा मनो यस्य तारस हे अ
क्षर त्व त्व संतोर्प तनोपि । पूया सूर्यः कमलस्य यथा तथा । श्लेदं मूपसि हरसि च ।
त्वं इमां मूपसि अक्षकरोपि । शिरसस्तम् । तत्राह—रसोः पानपात्रमृतवोरमृतयूप
बनीमृतामृतसं शूपमुत्पादयन् । अनूपकोऽर्हिसकः । अनूपा अन्येषामपीडाकर मति
यस्य सः । ईयमुजासुञ्जशीनां प्रियः ॥—तूपमिति । ६७४ तूप तुष्टे । वम् । पूयेति ।
६७५ पूय इष्टौ । अनुसन्— इस्मादिना कानिनि निपातित् । मूपसि । ६७६ मूप
स्तवे । क् । रूपितेति १-६७७ तूप ६७८ रूप भाषायाम् । स्य आक्षेपन इत्येके ।
रूपेः कर्मणि क् । शूपमिति । ६७९ शूप प्रघने । स वाच्यमुद्गा । 'या पीडा भवसापि
शौचि (?) महती (ता) मौस्तुज्यपीडासिद्धम्' इत्यत्र शीतेरुपादानार्थप्रयोगात् उपादान
मपि प्रसवः अस्माच्छ्रुता । यूपमिति । ६८० यूप हिंसायाम् । ६८१ जूप च । नूपते
हिंसते पाकेनेति शक्ति मूयो बनीमृत घीरादि । अजूपकः । रूपेर्भ्यत् । मूपसि । ६८२
मूप अक्षकारे । क् । अनूपेति । ६८३ ऊप रुनायाम् । पचापि मम्भमास । ई
पति । ६८४ ईप रम्भे । मम् ॥

इस्युक्त सुरका विस्रापिजमसावूचे जगच्छेपका

मिलं ते जपने क्षपादिवपुषे रक्षामूद्यापिणे ।

केरपादीन्वपणोरसुक्का मशमते मूयोऽपि रोपिष्यते

रेपोऽन्यान्मपतो नमोस्तु कमलाकोप्यस्तन जोपवे ॥ ८७ ॥

१ 'वाङ्क्षिते' इति पाठः

इत्युक्तोऽसौ सुरकाषिण सुरहिंसाशीलान् असुरान् खषितु हिंसितुं शीलं यस्य तं श्रीकृष्णमूचे । किमूचे तत्राह—झपादिवपुषे ते नमोऽस्तु । कीदृशाय । जगत शेषकान् हिंसकान् निलयं जपते हिंसते । रक्षश्चम्वा शापिणे हननशीलाय । वषणे हिंसने उत्सुकान् केश्यादीन् प्रषमते हिंसते । अन्यान् भषत श्वरवसमशब्दं कुर्वतः पिशुनोऽपि वा कुर्वतो रेपो हिंसकान् भूयोऽपि रोषिष्यते हनिष्यते । कमलाया लक्ष्म्या कोष्पास्त्रं जोषते सेवमानाय ॥—सुरकाषिखापिणमिति । ६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८ जष ६८९ झष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ रष ६९४ रिष हिंसार्था । कषिखष्योर्णिनि । शिषेर्षुल् । जषे शता । झषेर्घञर्थे कः । शषेर्णिनि । वषेर्लुट् । मषे शता । रषेर्लटि शता । रिषे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच् । भषत । ६९५ भष भर्त्सने । तच्चेह श्वरव । पिशुनोक्तौ च द्रुमे । शता । उष्णेति । ६९६ उष दाहे । 'इण्सिञ्जिदीडुष्यविभ्यो नक्' इति नक् । जेषते । ६९७ जिषु ६९८ विषु ६९९ मिषु सेवने । जिषे शता ॥

वेषैर्मेष्यतमैः प्रपोषदशुभप्रश्रेषिभिः श्लेषति

प्रोष्यान्मुष्टजनान्कृपासृतपृषद्वर्षी भवान्दानवान् ।

सामर्षं परघर्षिणोऽपि हृषितास्त्वां नोपयान्त्याहवे

तोसहासविहीनशङ्खजनितहासाद्रसद्विक्ततम् ॥ ८८ ॥

भवान् वेषैर्मैस्यादिरूपैर्दानवान् श्लेषति भस्मीकरोति । कीदृशो भवान् । कृपारूपस्यामृतस्य पृषत विन्दुं वर्धितुं शीलं यस्य सः । कीदृशैर्वेषै । मेष्यतमैः सर्वैरुपास्यतमैः । प्रपोषन्तं वर्धमानमशुभ प्रश्रेषितु दग्धु शीलं येषां तैः । कीदृशान् दानवान् । प्रोष्यान् भस्मीकर्तुं योग्यान् । गृष्टा दग्धा जना यैस्तान् । सामर्षं सक्रोधं यथा तथा परान् घर्षितुमभिभवितुं शीलं येषां तेऽपि हृषिता प्रतिहता आहवे त्वा नो उपयान्ति । कीदृश त्वाम् । तोसस्य शब्दस्य हासेनाल्पतया विहीनो यः शङ्खस्तेन जनितात् हासात् शब्दाद्धेतो रसन्तः शब्दायमाना दिक्ततया यस्य तम् ॥—वेषैरिति । विषेर्घञ् । मिषेर्घञ् । प्रपोषदिति । ७०० पुष पुष्टौ । शता प्रश्रेषिभिः । ७०१ श्रिषु ७०२ श्रिषु ७०३ प्रुषु ७०४ श्रुषु दाहे । श्रिषेर्णिनिः श्रिषे लट् । प्रुषेर्घञ् । श्रुषे कर्मणि क्त । पृषदिति । ७०५ पृषु ७०६ वृषु ७०७ मृषु सेवने । आद्यौ हिंसाक्लेशयोश्च । मृषु सहने च । मृषु हिंसाक्लेशैर्न्येष्वित्येके । पृषे. 'वर्तमाने पृषदृहत्' इत्यतो निपातितः । वृषेर्णिनिः मृषेर्घञ् । परघर्षिण । ७०८ घृषु सघर्षे । णिनिः । हृषितः । ७०९ हृषु अलीके । तुष्टौ च द्रुमे । कर्त्तरि क्तः । 'हृषेर्लोमसु' इतीङ्गिकल्प । तोसहासेति । ७१० तुस ७११ हस ७१२ हस ७१३ रस शब्दे । हसिरल्पीभावेऽपि । तुसिहस्योर्घञ् । हसेरपि घञ् । रसे. शता ॥

इत्यादिवादिनमञ्जो लसितस्मितसं

सवार्यं धर्मपथप्रसरदुर्जनोच्च ।

जीमूतवर्षिपरवक्षसैरवाद्यद्वयं

येनैव चानुपिसितो निखय विपेस ॥ ८९ ॥

अत्र इत्यादिवादिनं त लसितस्मितः सन् सखे अर्थं स्तुत्येति संवार्यं येनैव च
अनुपिसितोऽनुगत सन् निखय विपेस प्राप्तवान् । श्रीरघोऽत्र । धर्मपथप्रसरणां
धर्ममार्गनाशकानां दुर्जनानामुच्च उच्यते । श्रीरघु निखयम् । जीमूतवर्षि मेवान्
तर्जितुं शील यस्य तादृशो रघो यस्य तेन शर्मरवाद्येन इयम् ॥—लसितेति । ७१४
लस्य श्लेषवर्षिजनयोः । सोमार्थां प्रसिद्धः । कर्तारि च । बसरेति । ७१५ अस्तु अ
दने । 'सुप्रसद' कर्मरत्' इति कर्मरत् । उच्यते । ७१६ अर्से ७१७ अर्थे ७१८
शर्म परमावयवविधातवनेषु । अर्से क्विप् रात्सस्' इति संयोगान्तलोपः । अत्य
सन्तस' इति दीर्घस्तु घातुत्वात् । जीमूतवर्षि । वर्षोः मितिः । शर्मर' । अनुपिसितः ।
७१९ पित् ७२० पेत् गतो । पिद्य पेद्य श्लेषे । पितेः कर्मणि च । पेसेत् ॥

मूपापिशङ्गवधिवेक्षमासमित्र

मकूरभागतमवेक्ष्य हसन्स नन्द ।

संभाव्य साधु समुतो निशि पर्यृच्छ-

न्मेषोऽनुवारिमक्षकस्य नृपस्य वृत्तम् ॥ ९० ॥

स नन्द आत्ममित्रमकूरभागतमवेक्ष्य साधु संभाव्य हसन् समुतो निशि नृपस्य वृत्तं
पर्यृच्छत् । श्रीरघुमकूरम् । मूपाणां पिशङ्गया रुष्या पेक्षक मनोहरम् । श्रीरघुस्य वृ
पस्य । मेषेन कोपेन शब्देन बोद्धुतास्त्वया अरिस्मा मसका येन तस्य ॥—पिशङ्गेति ।
पिशङ्गश्च पश्चिम् विदामिन्न किन्तु इत्यत्र 'अनुपिदिभुविपिदिभ्यः किन्तु' इति
भोबोके पिशङ्गश्च पेक्षकमिति । [औणादिके कश्चप्रसये बाहुलकाहुन ।] हसमिति ।
७२१ हसे हसने । घाटा । निधीति । ७२२ पिश सायाणां । अथिपरये संपरादि
क्विप् । मेषेति । ७२३ मिश ७२४ मश शब्दे रोपकृते च । सप्यश्लेषवोरिति ह
मोक्षया रोपकृते रोप एव । मिशेषम् । मसकस्य मयोः कुम्भिस्यैवैवोः इति क्वन् ॥

१ अत्र शर्म वर्ष एषां चर्यावान्तेषु पाठ उचितः । अतिशयोक्त्यान्तेषु' इति प्रौढ
मनोरमा ॥ अतिशयेति । केचित्तु—आयो इन्त्योप्यान्त । अथवा अर्थयाम्नात्पठितौ—इत्याहुः ॥
मूक त्वापस्यापि च नृदीयान्तत्वमिति मते बोध्यम्' इति शब्दरत्नम् ॥ मावबोऽपि—
वर्षे शस्यतोस्तुदादौ पठिष्यमापबोरिह पाठः स्था(घञ)र्ष इति बोधमैत्रेयपुरव्यकरेण ।
ऊप्याम्ययु पाठोऽनारुतोपादिति मैत्रेयः' इति च वेनापञ्चोप्यान्तत्वमभिप्रेति । 'अर्से'
इति पाठे अत्यसन्तस' इति दीर्घघाटा वृथा, 'अस्थ' इति पाठे रात्सस्' इत्यस्योप
न्यासो वृथा इति वेना एव विदाकुर्वन्तु ॥

सोऽप्युचे शवतां गतस्य शशिवंशोत्थस्य भोजेशितु-
 वृत्तं प्रस्तुतमत्र शस्त्रनिलये शस्तं च चापोत्सवम् ।
 चाहेनामहितस्य चास्य निधनोद्योगं रहस्युचिवा-
 नान्तव्यं खलु रंहसेति च दृढामाज्ञां प्रभोरभ्यधात् ॥ ९१ ॥

सोऽपि भोजेशितुवृत्तमत्र शस्त्रनिलये चापोत्सवं प्रस्तुतं चोच उक्तवान् । कीदृशस्य कंसस्य । शवता गतस्य मृतप्रायस्य शशिवशादुत्थितस्य जातस्यास्य निधनोद्योगं च रहस्युचिवान् । चाहेन दम्भेन शाठ्येन चामहितस्यापूजितस्य निन्दितस्य रहसा गन्तव्यं खलु इति । प्रभोर्दृढामाज्ञामभ्यधात् चाभिहितवाञ्छ ॥—शवतामिति । ७२५ शव गतौ । अजन्तात् । शशीति । ७२६ शश घृतगतौ । अजन्तान्मत्वर्थीय इनि । शस्त्रेति । ७२७ शसु हिंसायाम् । 'सर्वधातुभ्य घृन्' इत्यौणादिक घृन् । शस्तम् । ७२८ शंसु स्तुतौ । हिंसायामित्येके । कर्मणि क्त । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । चाहेन । ७२९ चह परिकल्पने । घञ् । अमहित । ७३० मह पूजायाम् । कर्मणि क्त । रहसि । ७३१ रह ल्यागे । रंहसा । ७३२ रहि गतौ । द्वयोरसुन् । दृढाम् । ७३३ दृह ७३४ दृहि ७३५ वृह ७३६ चहि वृद्धौ । वृहिर इत्येके । वृहि शब्दे च । स च गजशब्दः । दृहे 'दृढः स्थूलबलयोः' इति निपातितः क्त ॥

तच्छ्रुत्वा परिदंहितादरमसौ नन्दो वृहद्भोजनै-
 र्यानैरप्युपवृंहितो विहितवान्प्रातः प्रयातुं मनः ।

गोविन्दस्तुहिनांशुरस्यवदनः कंसं जगद्गोहिनं

प्रोहिष्यजगद्दर्हणीयमहिमा मोदेन निन्ये निशाम् ॥ ९२ ॥

असौ नन्द परिदंहितादर परिवृद्ध आदरो यत्र तथा तच्छ्रुत्वा वृहद्भोजनैर्यानैरप्युप-
 वृंहितः पूर्णः सन् प्रातः प्रयातु मनो विहितवान् । गोविन्दो जगद् दोहितुं मर्दयितुं शीलं
 यस्य तादृशं कस प्रोहिष्यन्नधिकमर्दयिष्यन् निशा मोदेन निन्ये नीतवान् । जगतामर्ह-
 णीयो महिमा यस्य तादृशो गोविन्दः ॥—परिदंहितेति दंहे । वृहे कर्तरि क्तः । वृहदिति ।
 वृहे. 'वर्तमाने षष्ठदृहद्' इति वृहेरतिर्निपातितः । उपवृंहित इति । वृहेः कर्तरि क्तः ।
 वृहेनेति । ७३७ तुहिर ७३८ दुहिर ७३९ उहिर अर्दने । 'वेपितुद्योः' इति
 तुहेरिनच् । जगद्गोहिनमिति । दुहिरो णिनि । प्रोहिष्यन्निति । उहिरो लृटः शता । अ-
 र्हणीयेति । ७४० अर्ह पूजायाम् । योग्यत्वेऽपि अनीयद् । ध्रुपादय उदात्तेत शिषिर्वज-
 मुदात्ता ॥

इति सव्याख्यानं धातुकाव्ये प्रथम सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

एवमकूरस्य प्रथमप्रतिष्ठा पूर्वदिग्दर्शनान्तमुक्त्वा द्वितीयदिग्दर्शनान्तं बहुभारमते—
प्रघोतनस्योद्यमानस्य गोपां श्वेताशुकोन्मेदुरत्वात्वेया ।

अस्त्रिमद्यभोटकवद्व्यमानमार्गा जयेनाल्लुटिता निरीयु ॥ १ ॥

गोपाः प्रघोतनस्योद्यमानस्य जयेनाल्लुटिता निरीयु । प्रघोतन सूयः । उद्यमानस्य
सम्पत्ता इत्युद्यमानस्य कामत्वेनोक्त्या तेषां प्रस्थाने कौतुकातिशय उच्यते । अल्लुटिता
अप्रतिहताः । अस्त्रिमा इत्यत्राह—श्वेताशुकेनोर्ध्वमेदुरः शिग्भः पौवमसीक चारुर्षो रेपा
ते । अस्त्रिमा अमुष्य अगता रुक् शोभा प्रीतिर्वा रेपा तैर्षोर्ध्वैरभिमिद्यमानमार्गा ॥—
प्रघोतनस्येति । ७४१ द्रुत वीसौ । कूपपर्यन्ता उवाता अनुवातेत । अस्त्राशुम् ।
श्वेतेति । ७४२ श्विता वर्णे । पचायम् । उन्मेदुरेति । ७४३ अिमिदा सेहने ।
मभमासमिधो दुरम् । अस्त्रिमेति । ७४४ अिप्विदा सेहनमोचनयोः । मोहनयो
रिसेके । श्विदेः कर्तरि च्चः । उगिति । ७४५ रुक् वीसाभिमिती वा । सावे उपदारि
किप् । बोदकेति । ७४६ द्रुत परिवर्तने । लुम् । उद्यमानेति । ७४७ रुट ७४८
लुट ७४९ लुठ प्रतिपाते । स्तेसेके । स्तेः कर्मणि घाम् । सुटेः कर्तरि च्चः ॥

दुग्निप्रहमत्तादुग्निप्रहमत्तावकावार्थं मयवत् प्रस्थानमाह—

कृष्णोऽपि धापोदुठिपाङ्गशोभा आभास्य भारभुमिता महेछा ।

अनभ्यसतोमककसजीवसक्षाय पापध्वर्ष्यं प्रवस्ये ॥ २ ॥

अयं कृष्णोऽपि मारेण भुमिताभकिताः महेछा आभास्यनन्वावामहिम्नानां संतो-
मकस्य निहन्तुः कसस्य जीवसंज्ञान प्राक् शिथिलीकर्तुं शक्नुं प्रवस्ये अगाम । पापध्वत्
पापवासकः । तापेनोदुठिता प्रतिहताः शोभा यासां ताः । उदुठितेति ॥—सुटेः कर्मणि च्चः ।
शोभेति । ७५० द्रुम वीसौ । यमि द्याप् । 'नामि तु पुस्त्वं प्राविक्म्' इति यमन्त
स्यापि जीवम् । भुमितेति । ७५१ द्रुम संघने । तत्र पूर्वप्रकृतिभिपर्याप्तो मयर्न वा ।
आधेयं कर्तरि च्चः । अन्यत्र कर्मणि । अनभ्यसंतोमकेति । ७५२ णम् ७५३ द्रुम
हिंयाम् । नमेः 'पोरुपपाद्' इति षट् । तुमेर्लुम् । संज्ञायेति । ७५४ छसु ७५५
ध्वसु ७५६ अस्तु अवसंज्ञने । प्रंष्टु इसेके । षंष्टु गती वा । अयं मावने प्रसिद्धः ।
संघेयम् । पापध्वदिति । षंष्टेः क्विपि चैः बहुलसुषंष्टु- इति ट् ॥

अप्रत्यविशन्प्रुपा बलेन सम प्रपृत्तो भुवनामिदृश्वै ।

अशार्धनैर्गोपकुष्ठैः सहसौ ययौ कृपासन्प्रुष्टुहमोद्वै ॥ ३ ॥

असौ गोपकुष्ठैः सह ययौ । अप्रत्यविशन्प्रुपा बलेन सम भुवनामिदृश्वै प्रवृत्त ।
अप्रत्य अतिथिर्लं हर्षं भीकृष्ये विप्र्यम् विधासं श्रुपते सेवते इति तथा तेन बलेन ।

१ 'उंमुनि चाम्पु' इति मेदिनीतो जीववाचिप्राक्पापस्य बहुवचनान्तत्वेव प्र
नाम्' इत्युचितम् २. 'सावविदुम्' इत्युचितं प्रतिमाति

कीदृशैर्गोपकुलैः । अशर्धनैः कुत्सितशब्दमकुर्वाणैः । कृपास्यन्देन कृपामृतप्रवाहेण स-
म्यक्कृतो मोदो येषा तै ॥—अत्रस्तेति । अंसे कर्तरि क् । विस्त्रम्भेति । ७५७ स्त्रम्भु
विश्वासे । घञ् । प्रवृत्त इति । ७५८ वृत्तु वर्तने । कर्तरि क् । अभिवृष्ट्यै । ७५९ वृधु
वृद्धौ । क्तिन् । अशर्धनैः । ७६० शृधु शब्दकुत्सायाम् । युच् । स्यन्देति । ७६१
स्यन्दु प्रस्रवणे । घञ् । सुकृप्तेति । ७६२ कृपू सामर्थ्ये । सामर्थ्यं शक्तिर्योग्यता वा ।
अन्तर्गतप्यर्थात् कर्मणि क् । 'कृपो रो लः' इति कुत्वम् । द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेतः ।
वृत् । द्युतादयो वृत्ता इत्यर्थः । वृदिति वृतेभूते क्तिप् ॥

अतिप्रियस्य भगवत प्रस्थाने गोपीना वृत्तमाह—

गोपीघटाः प्रव्यथितास्तदानीं पृथूपताप्रसमानचिन्ताः ।

मृदुस्वभावाः स्वदिताः स्मराल्लैः प्रक्षञ्जिते प्राणसमे विषेदुः ॥ ४ ॥

गोपीना घटा समूहास्तदानीं प्राणसमे प्रियतमे श्रीकृष्णे प्रक्षञ्जिते गते विषेदुः । की-
दृश्य । प्रव्यथिता भीता , दुःखिता वा । पृथुनोपतापेन पीडया प्रसमाना वर्धमाना
चिन्ता यासा ता अतीक्ष्णस्वभावाः । स्मराल्लैः स्वदिता विदारिताः ॥—घटा इति ।
७६३ घट चेष्टायाम् । क्वचित्स्वगमादौ । एतदादयः फणान्ता 'घटादयो मित' इति
मितः । आदितस्त्वरान्ताना तु 'घटादय पितः' इति पित्वम्, अनुदात्तेत्वं च । घटे
पित्वात् । 'षिद्धिदादिभ्यः' इति सगच्छन्तेऽत्र समूहिन इत्यधिकरणेऽङ् । प्रव्यथितेति ।
७६४ व्यथ भयचलनयो । दुःखचलनयोरित्येके । कर्तरि क् । पृथु इति । ७६५
प्रथ प्रख्याने । विस्तारेऽप्यस्ति । 'प्रथिन्नदिभ्रस्जा सप्रसारणं सलोपश्च, इत्युप्रत्यय ।
प्रसमानेति । ७६६ प्रस विस्तारे । शानच् । मृदु इति । ७६७ म्रद मर्दने । म्रदे
प्राग्वदुप्रत्यय । स्वदिता । ७६८ स्वद स्वदने । विदारणं तत् । प्यन्तात् कर्म-
णि क् । मित्वाङ्गस्य । प्रक्षञ्जितेति । ७६९ क्षञ्जि गतिदानयोः । क्षञ्ज इत्येके ।
क्षञ्जे कर्तरि क् ॥

दक्षापरेणास्तकृपेण तासामकान्दि चेतः कदनैः स्मरेण ।

शरीरमक्रान्दि वचोऽपि वेगादक्लान्दि चक्रे मरणत्वरापि ॥ ५ ॥

स्मरेण तासा चेतः कदनैर्विक्रवीकरणैः । पीडाभिरिति यावत् । अकान्दि विक्रवी-
कृतम् । शरीरमक्रान्दि । वचोऽप्यक्लान्दि । उभयत्रापि पूर्ववदर्थः । मरणत्वरापि
चक्रे । कीदृशेन । दक्षाया हिंसाया परेण त्यक्तकृपेण ॥—दक्षेति । ७७० दक्ष गतिहिं-
सनयो । 'घटादिषु त्विहापूर्वपठिताः सर्वदा मित । वहि स्थस्येह पाठे तु मित्त्वमुक्तेऽर्थ
एव हि ॥' इत्युक्तेर्द्वैतार्थतया प्राक्पठितस्य दक्षेणयोरर्थयोर्मित्वम् । पित्वाद्ङ् । कृपेति ।
७७१ ऋप कृपाया गतौ च । 'ऋपे सप्रसारणं च' इति भिदादिपाठात् सप्रसारणमङ्च ।
अकान्दि । अक्रान्दि । अक्लान्दि । ७७२ कदि ७७३ ऋदि ७७४ क्लदि वैक्लान्ये ।
वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इत्यन्ये । इदिता कन्दादीनां गिजन्तात् कर्मणि चिणि

['विष्णुमुष्मे दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति दीर्घः ।] कर्त्तव्यः । अनिश्चितः कर्त्तव्यत्वं । स्वरेति ।
७७५ मित्त्वरा संक्रमे । विष्वावत् ॥

गोपीनां पतोर्ब्रह्म्यादुक्तिं प्रपद्यति—

ता सन्वरन्तीर्गच्छन्मुधा । विमोहस्तक्त्या हिन्दयन्वियोगः ।

मिषो निजार्तिं षट्यांश्चकार हरेभ्यः षेष्टा मटयाचकार ॥ ६ ॥

वियोगस्तथा विमोहस्तक्त्या हिन्दयन् पक्षा कुर्वन् मिषो निजार्तिं षट्यांश्चकार । हरे
बेद्यस्य मटयाचकार । उभयत्र मापयाचकारेण्यर्थः ॥—संवरन्तीं पीष्यमानाः गच्छ
मुपवाहाः । संवरन्तीरिति । ७७६ उच्चर रोगे । फणान्ता उदात्ता उदात्तः । उचरे
षट्तरि षीप् । अकारिति । ७७७ गच्छ सेचने । तच्च उच्चादे पठनमात्रम् । गच्छे सता ।
हिन्दयन् । ७७८ हेह वेदने । यौ मित्वाद्भक्तः । एष इह । सता । षट्यांश्चकार ।
मटयाचकार इति । ७७९ षट् ७८० मट परिमाणम् । षेष्ट (१) इत्येके । षाण
गोर्षो षिद् ॥

वियोगवर्हि नटयन्वतान्त्सर्भृतिं च न प्रशक्यन्मातोऽसौ ।

कृष्ण पुरञ्जीयकयेदिवानी नर्माणि शोक्त्वा कस्ययेद्रगामः ॥ ७ ॥

नोऽस्माकमन्तमैवति वियोगवर्हि नटयन्वतान्त्सर्भृतिं च न प्रशक्यन् प्रति
इति कुर्वन् गतोऽसौ कृष्ण इवानी पुरञ्जीयकयेत् तपयेत् नर्माण्युक्त्वा कस्ययेत् हासयेत् ।
द्वयो संभावने षिद् । षतेति वेदे । इति कर्त्तव्यं रयामः सहामहे ॥—नटयमिति । ७८१
णट् वृत्ती । पूर्वं नटय्यापारेऽयं चातुरकः । अत्र तु नर्तनस्यापारम्भमादिभ्य वृत्तिः ।
तत्र मित्त्वम् । षट् गतासिस्तेके । मतासिस्तेके । प्रशक्यन् । ७८२ एक प्रतिवाते ।
द्वयोर्षौ सता । षक्येत् । ७८३ षक वृत्ती । कस्ययेत् । ७८४ कस्ये इत्यने । द्वयो
षिद् । रयामः । ७८५ रगे सहायाम् । षट् ॥

भीकृष्णविरहस्य यः श्रावमित्तुमशक्ता कापिताह—

उम इदन्ते हगये कथ वा रागं कथ नु हगयामि सापम् ।

असग्यमास स्वगये कथ वा हगामि किंवा हरयेऽकिताय ॥ ८ ॥

अहं इदन्ते उमं उक्तं रागं कथं वा हगये ष्यादवामि । तापं च कथं नु हगयामि छा
दयामि । असग्यं छादयितुमशक्तामसममुजासं कथं वा स्वगये ष्यादवामि । रागतापयो
रन्तःस्वत्वेनाहस्यत्वेऽपि तदेतुच्छोद्गमो बुभार एवेति भावः । अस्तिताव कुटिर्षं मताप
व्यानेन प्रस्विताय हरये हरिं मासुं किं वा कयामि करोमि । न किञ्चित्पि कर्तुं शक्यमि
त्यर्थः ॥—असग्यमिति । ७८६ उमो सत्रे । सुप्स्वन्तान्त्वान्त- इत्यादिना आग्तो
निपातितः । हगये । हगयामि । ७८७ हगो ७८८ हगो ७८९ पगो ७९० एगो सं
वरणे । तत्रात्र तिरोधानमेव । स्वगेभ्यन्तस्य तिरोधानापूर्वर्षनात् । अत्ययोर्षौ षट् ।
असग्यम् । सगोर्षौ ष्यत् । स्वगये स्वगोर्षौ षट् । हगामि । ७९१ कगो मोष्यते ।

क्रियासामान्यार्थत्वादानेकार्थत्वाच्च 'अस्यायमर्थः' इति नोच्यते । नोच्यत इत्यवचनमर्थ इत्यन्ये । अस्माल्लट् । अकिताय । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलाया गतौ । अके कर्त्तरि क् ॥

पीडातिशयादकूर शपन्ति—

अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं रणयन्स दूतः ।

चणन्विपादं विशणन्विचिन्ता श्रणन्विमोहं श्रथितोऽस्तु सद्यः ॥ ९ ॥

मुकुन्दं कणयन् गमयन् । हेतौ शता । तस्माद्धेतो । अस्मान् वियोगं रणयन् प्रापयन् । तत एव विपादं चणन्, विचिन्ता विशणन्, विमोह श्रणन् । त्रिषु प्रयच्छन्तिस्वर्थे । अस्तभ्यमित्यर्थात् । स दूत सद्य श्रथितो हिंसितोऽस्तु । कीदृशः । अगन्ती कुटिलीभवन्ती मनीषा यस्य स ॥—अगदिति । अगे शता । कणयन् रणयन्निति । ७९४ कण ७९५ रण गतौ । द्वयोणो शता । चणन् विशणन् श्रणन्निति । ७९६ चण ७९७ शण ७९८ श्रण दाने च । एषा शता । श्रथित । ७९९ श्रथ ८०० ऋथ ८०१ कथ ८०२ कृथ हिंसार्था । श्रथे. कर्मणि क् ॥

सर्वरक्षिणो भगवत खरक्षादोपमाशङ्क्य परिहरन्ति—

ऋथ्यात्मना काथयताच्युतेन किं नाङ्गजो नः कृथयन्नचानि ।

वनाम किं प्रज्वलितो हरेण सोऽद्यापि यद्विह्वलयन्नङ्ग ॥ १० ॥

ऋथ्यात्मना हिंसस्वरूपान् काथयता । 'जासिनिग्रहणः' इति कर्मणि पठौ । अच्युतेन नोऽस्मान् कृथयन् हिंसन् अङ्गज किं न अचानि कस्मान्न हिंसित । हरेण प्रज्वलित सोऽनङ्गोऽद्यापि विह्वलयति यत् यस्मात् तस्मात् किं वनाम करवाम । न किञ्चित् ॥—ऋथेर्थात् । काथेर्णिजन्ताच्छता । 'जासिनिग्रहणनाटकायः' इति निपातनादीर्घ । कृथेणो शता । श्रथादीना णिजन्तानामपि हिंसामात्रमर्थ । जास्यादिसूत्रे हिंसायामित्युक्ते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाद्वा । अचानि । चन च । हिंसार्थ इति शेष । अस्माणौ चिण् । वनाम । ८०३ चनु च नोच्यते । कणिवदयमपि क्रियासामान्यार्थ इत्यर्थे । अस्माल्लोट् । प्रज्वलित । ८०४ ज्वल दीप्तौ । णौ कर्मणि क् । विह्वलयति । ८०५ ह्वल ८०६ ह्वल चलने । ह्वलेणौ लट् ॥

भगवतो बाल्यकृत दुर्ललितत्वमप्यतिदुर्विस्मरमित्याह—

प्र(अ)ह्वलयन्ति स्मरयत्यसौ मां नन्दात्मजः संदरकः खलानाम् ।

अनारि येन श्रपितं पयोऽपि बालैर्मुहुः संज्ञपितासुरेण ॥ ११ ॥

असौ नन्दात्मजो मा स्मरयति सोत्कण्ठ ध्यापयति । खलाना सदरको भीषयिता ।

१. अत्र पुस्तकद्वयेऽपि सर्वत्र 'कृथ्यात्मना' इति पाठः, श्रथऋथेत्यत्रापि कृथेति पाठः.

प्र(अ)शस्त्रं चकमित्तुमशक्यं पित यस्यास्त्राम् । येन धरिषं पक्व पयोऽपि बाहैः प्रबोध्यै
 कर्तुंभिरासि नावितम् । सुदुरिति अकथिषुमयत्रान्वेति । सुदुः संकपिता मारिता
 अमुरा नैन येन ॥—प्र(अ)शस्त्रेति । शस्त्रेणो ष्यत् । सरयति । ८०७ स्तु आष्याने ।
 सोऽकृष्टस्मरणं तत् । औ छद् । संदरकः । ८०८ वृ मये । औ षुल् । बनारि । ८०९
 नृ मये । औ षिन् । अरितम् । ८१० आ पाके । पाके विक्रितिः । धायतिमासोर
 मिश्रणं मित्वा वा कर्मणि क्तः । संकपितेति । मार । तोपननिधामनेषु ८११ आ । निष्ठा
 मत्र प्रवर्धना । निष्ठातेषित्यैके । मारणार्थं कर्मणि क्त ॥

वापशान्-वापशानोपाई संभावयन्ति—

तमेव किं विज्ञापयेम मार येनाभ्युत प्रज्ञपयेम बाणान् ।

करे सरोज चक्षयन्न चास्य स किं मुरारिरक्षयत्येत्सुनर्न ॥ १२ ॥

वर्षं तं मारमेव विज्ञापयेम तोषयेम । किम् । येन तोषयेवासावभ्युतं प्रज्ञपयेत् प्रदर्श
 येत् । बाणान् न प्रज्ञपयेत् निघातयेत् । स मुरारिर्कीर्त्या करे सरोजं चक्षयन् नः छद्
 येत् किं प्राशन वा कुर्वात् । अचास्याः माषादन्यवाकर्तुं अन्यत्र इत्तुं नेत्तुं सन्निहितं
 क्षेत्रं मिरसितुं च वा न शक्याः ॥—विज्ञापयेदिति । तोपये शिषि छिद् । प्रज्ञपयेदिति ।
 निघामननिघातयोः । चक्षयन्निति । कम्पने ८१२ चक्षिः । औ सता । अचास्याः ।
 कम्पनादन्वत्र मित्वाभावे शिञ्जन्ताण्यत् । अन्यथाकरर्षं हरर्षं क्षेत्रो वा तत्रावा ।
 छद्देत् । ८१३ छदिद् क्तने । बभन प्रायत्र वा तत् । छरेणो षिद् ॥

मगदतो दक्षनमेव प्रार्थयन्ते—

यदूर्णने को सङ्घयेम जिह्वां मच्छंश्च दुष्टान्मदयत्यलं यः ।

दृश्येत् वेणुं स्वनयन्कदा वा स नन्दसुनुं स्वनयन्कलापम् ॥ १३ ॥

यदूर्णने को जिह्वां न सङ्घयेत् क्षोमयेत् । यो मच्छन् दुष्टांश्च मदयति अस्पर्श
 हृषयति दीनयति च । स नन्दसुनुर्वेणुं स्वनयन् दाम्पयन् कल्पय सनयन् अशर्तसीकुर्वन्
 कदा वास्वामिर्दृश्येत् ॥—छद्देदिति । जिह्वोन्मदने ८१४ छद्दिः । उन्मदन क्षोमयम् ।
 तच्च जिह्वायाः । जिह्वावाः क्षोमनं वा । जिह्वायाः क्षोमणार्थं शिषि छिद् । मदयति ।
 ८१ मदी इर्ष्येणययोः । र्क्षेण दन्त्यम् । छद् । स्वनयन् । ८१६ च्यवत शब्दे । औ
 सता । स्वनयन् । ८१७ स्वन अवतसने च । वाच्छब्दे । औ सता ॥

दक्षनप्रकार एव प्रार्थयन्ते—

दृष्ट दृष्ट धैर्यमर कटाक्षान्वल वल प्रस्त्रलयन्मनो न ।

त्रप त्रप नर्मगिरा विपाद् क्षप क्षप किं जनयेत्स मोदम् ॥ १४ ॥

मनः प्रस्त्रयययययन् स धीकृष्णः कटाक्षान् वल वलं पुनः पुन संचारयन् धैर्यत्
 मरमत्रिष्वं दृष्ट दृष्ट पुन पुनर्बिहारयन् नर्मगिरा त्रपं त्रपं पुनः पुनर्क्षययन् विपाद्

वनेषो ऋत् । कर्मणि ऋत् । कामयेते इति । 'न कर्म्यमिच्छमाम्' इत्यमित्ते लिङि
इति ॥

वर्षनमेव प्रार्थयमाना विरमन्ति—

तमामयन्त द्विपतस्तृण गां प्रचामयन्त क निशामयेयम् ।

निशाम्यया मञ्जुगिरा कदा न स यामयेद्वा यमनाविकार्ये ॥ १८ ॥

त क काले वेद्ये वा निशामयेय पक्षेणम् । श्रीरुचं तम् । द्विपत आमयन्त पीडय
न्तम् । गास्तूर्यं प्रचामयन्तमावन्तम् । स निशाम्यया आम्बया मञ्जुगिरा कदा नो यम
नाविकार्ये परिनेपनादिकर्मणि यामयेत् व्यापारयेत् ॥—आमयन्तमिति । अमेर्षिञि कृतदि
मित्त्वामावे दीर्घः । प्रचामयन्तमिति । अमेः प्राग्बद् । निशामयेयमिति । ८१८ 'शमो
ऽधने' इत्यमित्ते षौ ऋत् । निशाम्यया । अर्धर्षानापूर्त्वेन मित्ते षिञि ष्यत् । यामयेत् ।
८१९ 'यमोऽपरिनेपने' इत्यमित्ते षौ ऋत् । व्यापारनात्राभैः । यमनेति । परिने
पणार्थे षौ मित्ते स्तुद् ॥

उच्च गोपीविद्यासमुपसंहरति—

इत्याद्यवस्थादिवमानसाक्षा बाळा परिस्त्रादिवधैर्यवन्धा ।

दुष्टानपस्त्राव्यिषु प्रयाते कृष्णे विलेपु फणिता विमोहम् ॥ १९ ॥

कृष्णे दुष्टानपस्त्राव्यिषु विदारयितु प्रयाते सति । ता बाळा विमोह फणिता
प्राप्ता इत्यादि विलेपुः । श्रीरुचः । अवस्थादितं विदारितं मानसं बाळां सा । परिस्त्रा
दितो नाहितो धैर्यबन्धो यासां ता ॥—अवस्थादितेति । ८२० 'स्त्रविद् अवपरिम्यां
व' इति मित्त्वनिदेशात्षिञि दीर्घे कर्मणि ऋत् । परिस्त्रादितेति तद्भूत् । अपस्त्रादयि
तुमिति । अपावपरिम्यधेस्येके' इत्यपात् परस्त्ववेरमित्ते षिञि तुमुन् । फणिता इति ।
८२१ फण्य मती । कर्त्तरि ऋत् । इत् मटादिर्भूत् । अवयव उदात्ता उदात्तेत् ॥

प्रस्थितस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यावस्थामाह—

कृष्णोऽपि रेजे पयि गोपवालेभ्राजिष्युमिभ्राशितपार्श्वदेशः ।

विम्ब्लाक्षितेऽक्रूररये सराम स्वमल्पयोवस्त्रनमाजि विष्टम् ॥ २० ॥

कृष्णोऽप्यक्रूररये सरामक्षिपन् पयि रेजे । आजिष्युमि शोभमानैर्गोपवालेभ्रां
शितपार्श्वदेशः शोमितपार्श्वभाग । स्वमल्पयोवस्त्र नमानेवस्त्र खनमिद स्वर्ग म
जस्त्राभयसि यत्तस्मिन् रये ॥—रेजे इति । ८२२ राज् दीप्ती । उदात्तः सारितेत् ।
अस्त्राक्षिति 'कृष्णं च घृष्टावाम्' इत्येवाम्याधत्तेपमिकल्प । ८२३ दुष्टान्
८२४ दुष्टान् ८२५ दुम्ब्लाष्ट दीप्ती । उदात्ता अनुदात्तेत् । आजेः मर्षकृष्-
णादिना वाष्ठीत्ये इत्तुच् । आशितम्भ्रसितेति । इतो कर्त्तरि ऋत् । स्वमदिति ।
८२६ स्यमु ८२७ स्वम ८२८ ध्यन ध्ये । समान्ता उदात्ता अनुदात्तेत् ।
स्वमे घटा । सनेति सनइसोर्वा इत्यप् । खनान्ता उक्त फणाद्वन् ॥

गोपैर्ध्वनद्भिः समितैर्वृतोऽपि देवो न तस्ताम विचिन्त्य गोपीः ।

ज्वालेन तापेन चला जडाङ्गीरटालशोकद्वलितप्रतापाः ॥ २१ ॥

ध्वनद्भिः शब्दायमानैः समितैरविक्रवीभवद्भिर्गोपैर्वृतोऽपि देवो गोपीविचिन्त्य न तस्ताम अविक्रवीभवूव पीडित एवासीत् । ज्वालेन दीप्तेन तापेन सतापेन चला कम्पिता । जडान्यसमर्थान्यज्ञानि यासा ताः । अटालेन पूर्णेन शोकेन द्रविता विकलीभूता प्रलापा यासा ताः ॥—ध्वनद्भिरिति । ध्वने. शता । समितैः । ८२९ पम ८३० घृम अवैकृत्ये । समे कर्तारि क् । तस्ताम । स्तमेर्लिट् । ज्वालेन । ८३१ ज्वल दीप्तौ । 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' इति णः । चला. । ८३२ चल कम्पने । पचायच् जडेति । ८३३ जल धान्ये । धान्यमतेक्षण्यम् । अच् । लडयोरभेदाद् । अटालेति । ८३४ टल ८३५ द्रल वैकृत्ये । टलेर्ण । द्रले कर्तारि क् ॥

स्थलीर्हली सन्नलिनीश्च तीर्त्वा पलन्हरिश्चात्मवलप्रपोलः ।

कुलीरशालहलिताम्बुपूरहलत्पतङ्गा यमुनामवाप्तौ ॥ २२ ॥

पलन् हरिर्हली चोभौ स्थली सन्नलिनीश्च तीर्त्वा यमुनामवाप्तौ । पलन् गच्छन् । स्थलीरकृत्रिमदेशान् । अवाप्तौ प्राप्तौ । आत्मवलेन स्ववलेन प्रपोलो महान् कुलीराणा कर्कटकानां शालेन गमनेन हलिते चलिते अम्बुपूरे जलपूरे हलन्तो गच्छन्त पतङ्गाः पक्षिणो यस्या ता यमुनाम् ॥—स्थलीरिति । ८३६ ट्टल स्थाने । अस्मादचि स्थलम् । स्थलशब्दात् 'जानपदकुण्डयोगस्थल-' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीपि स्थली । हलीति ८३७ हल विलेखने । कर्षणं तत् । अचि हल तस्मात् 'अत इनि' इतीनि । नलिनीरिति । ८३८ णल गन्धे । बन्धन इत्येके । अस्मात् 'बहुलमन्यत्रापि' इति कठिनवदिनचि नलिनम् । तस्मादिनौ ङीप् । पलन् । ८३९ पल गतौ । शता चलमिति । ८४० चल प्राणने धान्यावरोधने च । धान्यावरोधनं कुसूलादिव्यापार । अस्मादचि चलम् । प्रपोल इति । ८४१ पुल महत्त्वे । ज्वलादिणः । कुलीरेति । ८४२ कुल सस्याने बन्धुषु च । सतान इत्येके । सस्यानं सघात । अस्मात् सघाती भवतीति 'कुलेथ भोज' इतीरक् । शालेति । ८४३ शल [हल्ल हल] ८४४ हुल ८४५ पत्ल गतौ । शलेर्धञ् । हलितेति । हले कर्तारि क् । हलदिति । हले. शत पतङ्गेति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' इत्यङ्गच् ॥

यमुना वर्णयति पद्भिः—

अहोलसत्त्वा रविरश्मिजालेऽप्यविक्रयन्ती तटपाथिपाथाः ।

तापं मथन्ती कणिका वमन्ती भ्राम्यत्तरङ्गा क्षरति स्फुटं या ॥ २३ ॥

१. धातुपाठे तु 'घातने' इति पाठः । २ स्थलेति धातुपाठपाठ ३. 'हलतेर्हलतेश्च घटादिपठितस्येह पाठो णविकल्पार्थः । घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्वार्थ इति बोद्धव्यम्' इति माधवग्रन्थानुरोधेन हल्लहलौ पठितौ इति बोध्यम् ।

या भ्राम्यतरङ्गा स्फुटं क्षरति । भ्राम्यन्तवत्-तद्वत् । यस्यां सा क्षरति प्रवहति । अहो-
 सत्त्वा अहोभ्रम्याहिसकानि सत्त्वानि बहवन्तवो यस्यां सा रभिररिभवालेऽप्यसिद्धवन्त्यप-
 यमानानुष्ठीमवन्तीत्यर्थः । तटपाणिपाथ तटं पण्डितुं गन्तुं शीघ्रं यस्य तार्थं पाथो यस्यां
 सा । तार्यं मन्मथी क्षोभयन्ती क्षमन्ती । कर्मिकाः विन्दन् वमन्ती उद्विगन्ती ॥—अहोलेति ।
 हुहू हिसासंवरपतिषु इक्षेके । अस्मात्पु । अक्षिण्वन्ती । ८४६ कथे निष्पाके क्षरति
 शीप् । तटपाणि । ८४७ पथे गतौ । निनि । अस्तुमपि । मथन्ती ८४८ मये विभे-
 जने । क्षरति शीप् । वमन्ती । ८४९ दुग्धम् उद्विगमे । भ्राम्यसिति । ८५० म्रमु षजने ।
 वा भ्रासम्भ्रम- इति श्चिनि क्ता । क्षरति । ८५१ क्षर संचकने । यजनं तत् । 'क्षर
 संचके' इति श्चिके । चकमे च हुमे । समादय उदात्ता उदात्तेत् ॥

सेहे च रामाजनसेलन या कुचोत्सीवत्परिशद्वतोया ।

क्रोक्षैर्जनां कोचगणान्मराणान्बोधन्ति यत्रास्मुरुहा विकासे ॥२४॥

या रामाजनसेलनं सेहे च । सेलनं कीडा । मगवत्कीडामुच्यते । येति
 चकारस्या पिरर्भ । कुचोत्सीवत्परिशद्वतोया कुचोत्सिः कनकविभक्त्यापाठेन सीवत्
 पीण्यमानं परिशद्व निघरगणीक तमेयं यस्यां सा इति स्त्रीसावा असद्वत्ये हेतुः । यथा
 यत्रास्मुरुहां पद्यानां विकासे कोषे रोचनैः सख्याह्वानसन्धैवा मरासम् इहान् कोच-
 गणान् कुटिम्बिमवत्कण्डान् बोधन्ति जावन्ति ॥—सेहे इति । ८५२ पद्म मर्षणे । उ-
 दात्तोऽनुदात्तेत् । छिद् । रामेति । ८५३ ह्मु कीडायाम् । उद्विगमस्यानार्पम् । अ-
 नुदात्तोऽनुदात्तेत् । अस्मात्पु ताप् । सीवसिति । ८५४ पद्वल् विघरगणस्यसादानेषु क्षरति
 पात्राप्या- इति सीवदेशः । परिशद्व इति । ८५५ पद्वल् क्षातने । स्त्रीर्णामावहत् ।
 विधीयतावामिक्षेके । गतावन्ति । 'शब्देऽसिद्धसदः इति क् । कोषैः । ८५६ कुश
 आह्वाने रोचने च । षम् । उदात्तोऽनुदात्ता उदात्तेत् । कोषेति । ८५७ कुच
 संचकनेऽसिद्धप्रतिष्ठाभिवेद्यनेषु । अस्मात्पु । ८५८ कुच अचपमने । उद्विगमाने
 लक्षार्णविक्षयमकर्मक- सकर्मकथ । अस्माद् । अस्तुमपिसिति । ८५९ रुह बीजव-
 म्मनि । अस्मात् शिप् । विकास इति । ८६० कस गतौ । विपूर्वत्वात् स्फुटगामता ।
 अस्माद् षम् ॥ कुचाद् उदात्ता उदात्तेत् रुहिवचम् ॥

द्विक्रिर्जयैः सुखमन्मानैर्द्विर्जयैश्चिर्भु याचमानैः ।

रेतत्तटा या खलु चातकैश्च चाय जल प्रोयति दातुमुष्णाम् ॥ २५ ॥

या खलु चातकैरपि चाय प्रापनीर्भं जलं कलस्य दातुमुष्णाम् प्रोयति पर्वाप्रोति च
 मया मयति । द्विक्रिर्जयैः सुखमन्मानैश्चिर्भु याचमानैः सुखं मया तथाचमान
 खलुखल संचरद्विभ । एतद्वचनस्यविशेषणम् । अचिर्भुयमानै मयु पुनरसं याच
 मानैरिच च । एतद्वचनं चक्रविशेषणम् । तार्यैर्द्विर्जयैश्च रेतत्तटा खलुयमानतीत् ।
 अनेन यमुनायाः सप्रेजन्तुना मुखकरत्तमुपकारित्वं बोध्यम् ॥—द्विक्रिर्जयैः । ८६१

हिक्र अव्यक्ते शब्दे । गता । अश्वमानै । अचद्भि । ८६२ अञ्चु गतौ याचने च ।
अचु इत्येके । अचु गताविल्यन्ते । अश्वे शानच् । अचे शता । याचमानै । ८६३
टु याचृ यात्रायाम् । डु याचृ इत्येके । शानच् । रेददिति । ८६४ रेदृ परिभाषणे ।
याचने च ड्रुमे । शता । चातकै । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चतेर्षुल् ।
चाद्यम् । चदेर्ष्यत् । प्रोधति । ८६७ प्रोथृ पर्याप्तौ । अयं शब्दार्थोऽपि । अपपूर्वखु
मारणे हुकरणे वा । अस्माहृट् ॥

यमुनाया अतिपुण्यत्वं शैत्यातिशयं चाह—

नित्यं प्रमोहामिदितोरुमेदैः प्रमेधिता सद्भिरनिधमानैः ।

या नेदितोर्वापरिशार्धिवीचीविमृद्धवृक्षादिविवोध्यशैत्या ॥ २६ ॥

या सद्भिर्नित्यं प्रमेधिता सगता । प्रमोहेणामिदितोऽपीडित उरुमेदो मेघा येषा तैः
सद्भि । अनिधमानैरकुत्स्यमानैः । नेदितोर्वा नेदिता समीपभूतासुर्वा भुवं परिशार्धितु-
मुन्दितुं सेक्तुं शीलं यासा ताभिर्वाचीभिर्विमृद्धैरुन्दितैर्वृक्षादिभिर्विवोध्य शैत्य यस्या सा ॥—
अमिदितेति । ८६८ मिह ८६९ मेह मेधाहिंसनयोः । मिथृ मेथृ इत्येके । मिथृ
मेथृ इत्यन्ते । ८७० मेथृ सगमे च । मिदे कर्मणि क्त । अनिधमानै । ८७१ णिह
८७२ णेह कुत्सासनिकर्षयो । निदेः कर्मणि शानच् । नेदितेति । नेदे कर्तरि क्त ।
परिशार्धि, विमृद्ध इति । ८७३ मृधु ८७४ मृधु उन्दने । शधेर्णिनि । मृधेः क-
र्तरि क्त । विवोध्येति । ८७५ बुधिर् बोधने । तनु ज्ञानमेव । अस्माण्यत् ॥

प्रबुन्धवेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषादैः ।

चाय्या व्ययद्दाशविलोकभेषभ्रेषञ्जषा यासदघं स्पगन्ती ॥ २७ ॥

या अघं स्पशन्ती परिहरन्ती आसदशोमत । प्रबुन्धेन दर्शनीयेन वेणीजवेन प्रवाहवे-
गेन सह वेनमाना गच्छन्ती । चीवरिभि पटञ्चरवद्भिर्निषादै खातान्तिका । चाय्या
पूज्या । दर्शनीया वा । व्ययता गच्छता दाशाना विलोकेन यो भेषो भयं तेन भ्रेषन्त
सचरन्तश्चलन्तो झषा यस्या सा ॥—प्रबुन्धेति । ८७६ उबुन्दिर् निशामने । दर्शनं
तत् । प्यत् । वेणीति । ८७७ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेनृ इ-
त्येके । वादित्रग्रहणं वाद्याना वादनार्थमादानम् । अस्मादौणादिके इनि 'कृदिकाराद-
क्तिनः' इति ङीष् । वेनमाना । वेने शानच् । खातेति । ८७८ खनु अवदारणे । क-
र्मणि क्त । चीवरिभि । ८७९ चीवृ आदानसवरणयो । अनृदिदित्येके । अस्मादु-
णादौ 'छित्त्वरच्छत्वर-' इत्यादिना निपातितश्चीवरशब्द । अत इनि । चाय्या ८८०
चायृ पूजानिशामनयोः । प्यत् । व्ययदिति । ८८१ व्यय गतौ । शता । वित्तत्यागे
त्वस्य नित्य तद्देव । दाशेति । ८८२ दाशृ दाने । 'दाशगोत्रौ सप्रदाने' इत्यच् । भेषेति ।
८८३ भेषृ भये । अगताविलेके । घञ् । भ्रेषदिति । ८८४ भ्रेषृ गतौ । चलन इत्येके ।

८८५ म्हेषु इक्षन्त्ये । श्रेवे घटा । भाषणिति । ८८६ मस गतिवीत्यादानेषु । अप
इक्षेके । अचेरुह । स्पशन्ति । ८८७ स्पश बाधनस्पशनयो । पक्षेक्षेके । पयेश्चन्ये ।
हिंसार्थे दोषसूचन स्पशनम् । स्पशेः सतरि ङीप् ॥

सापेण चापारुपितास्यपित्वा प्रम्बस्य मक्षन्ति यदम्बु नीचा ।

या दासते मोक्षमाहाधाम्ना गूढाक्षयानामपि तापसानाम् ॥ २८ ॥

नीचाप्यपितान् हिंसिताबापान् बनकाक्षान् सापेणेच्छमा क्षपित्वा आक्षय ईहस च
प्रम्बस्य मसुमिता यदम्बु यस्या बल मसुन्ति पिबन्ति । या तापसानामपि मोक्ष दासते
ददाति । अमाहाधमेव काम येषां तेषाम् । गूढो गुप्त आक्षयो येषां तेषाम् । अनेन नी
चानामुत्तमाना च सुसकरत्वमुच्यम् ॥—अप्येनेति । ८८८ छप कान्ठी । अन्तिरिच्छा ।
बन् चापान् । ८८९ छप मक्षणे । कर्मणि षम् । छपितान् । ८९० छप हिंसायाम् ।
कर्मणि क्तः । क्षपित्वा । ८९१ छप आक्षयसंवरणयो । क्त्वा । प्रम्बस्य । ८९२
म्बस्य अदने । ८९३ म्बस्य इक्षेके । यक्षेक्षन्त्ये । म्बयेत्स्यप् । मक्षन्ति । मक्षेत् ।
दासते । ८९४ दासु बाने । छद् । अमाशेति । ८९५ माह माने । अद् । गूहेति ।
८९६ गूह संवरणे । क्तः । हिंसादब उवात्ता सारितेत ॥

यमुनायामकूरस व्यापारं बभूमारमते—

अज तमत्र स्वरये निषेद्य भियं भरन्ती हरिकान्तिपुण्याम् ।

धृतप्रमोदो दुरितापनेत्री क्षातु नदीमाप स गान्दिनेय ॥ २९ ॥

स्पशयं शोकः । अवनत्वात्वारम्भोऽत्रेति च माति ॥—भियमिति । ८९७ भिम्
सेवायाम् । उदात्त उमवतोमापः । 'किञ्चिप्रच्छिद्धिमुत्तुङ्गुत्तुङ्गा दीर्घोऽसंप्रसारण च'
इति कर्मणि द्विप् । दीर्घश्च । भरन्तीम् । ८९८ भूम् भरणे । पूरणेऽपीति मतिः । सतरि
ङीप् । इति । ८९९ हम् हरणे । प्रापय स्त्रीकार स्तेयं नाद्यत वा । अस्मादौषाधिक
इन् । इति । ९०० धूम् धारणे । कर्मणि क्तः । अपनेत्रीमिति । ९०१ धीम् प्रापये ।
प्रापय पमना । सुवि ङीप् । यमादयोऽनुदात्ता उमवतोमापाः ॥

धयन्तसागजानरुपि स कृष्ण म्भानि त्यजन्धानमले जलान्ते ।

निद्रायदिन्दीवरमाक्षि मज्जभद्राणधीत्तत्र च त ददर्श ॥ ३० ॥

स ह्यथा कृष्ण धयन् पिबभद्राणधीत्तत्रधीरपि म्भानि क्षयन् । धीहास्यागाद्येतोः ।
जलान्ते मज्जन् तत्र च तत्रापि जके त कृष्ण ददर्श । अ जानरुपिभदीपधोमं धारं
न्यद्दत् निरर्द्धं मकं यमिन्ब्रह्मन्ते निद्रावन्ति मीक्षन्ति मुकुलितानि इन्दीवरामि मज
तीति निद्रावन्दिन्दीवरमाक्षि उक्तिन् ॥—अयमिति । ९०२ धेद् पाने । छत्ता । अयम्भनेति ।

१ स्पर्शनयो इति धातुपाठे २. 'किञ्चिप्रच्छिद्धिमुत्तुङ्गुत्तुङ्गा दीर्घोऽसंप्रसारणं च'
इति औणादिकपाठः

९०३ ग्लै ९०४ म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षय शक्तिक्षयः । ग्लैघातो कर्तरि क् । 'संयोगादे-'
इति निष्ठानत्वम् । म्लानिम् । म्लायते । 'ग्लाम्लाम्ब्याहाभ्यो निर्वाच्य' इति नि । बा-
नेति । ९०५, छै न्यक्करणे । न्यङ्गविधान इत्येके । कुत्सिताङ्गकरण तत् । कर्मणि क् ।
प्राग्वन्नत्वम् । निद्रायदिति । ९०६ द्वै स्वप्ने । शता । अघ्राणेति । ९०७ छै तृप्तौ ।
कर्तरि क् । घीरिति । ९०८ ध्यै चिन्तायाम् । क्विपि 'ध्याप्यो' संप्रसारणम्' इती-
त्वम् ॥

मगवद्दर्शनकौतुकेन जलादुन्मभस्यावस्थामाह—

रायद्धयस्त्यानरुचौ रथेऽपि तं भक्तितिक्षापयिषुं स दृष्ट्वा ।

खाताशयोऽक्षाममुदा पुनश्च मग्नोऽन्यथापश्यदजानमीशम् ॥ ३१ ॥

स त भक्ते तिष्ठथापयिषु सधातीकनुं वर्वयितुमिच्छु सन्तं रथेऽपि दृष्ट्वा । अक्षाम-
मुदा पूर्णमोदेन पुनश्च पुनरपि मग्नं सन्नीशमन्यथा अपश्यत् । रायद्धयै शब्दायमानाथै
स्त्यानरुचौ प्रवृद्धशोभे रथे खाताशय स्थिरीभूतमना अगाधमना वा अजानमक्षयं
नित्यम् ॥—रायदिति । ९०९ रै शब्दे । शता । स्त्यानेति । ९१० स्त्यै ९११ छै
शब्दसधातयो । आद्यात् कर्तरि क् । नत्वम् । तिष्ठथापयिषुम् । द्वितीयाणिजन्तात्
सन्त्यु । 'स्तौतिप्योरेव-' इति पत्वम् । तदर्थमेव षोपदेशस्य पाठः । खातेति ।
९१२ खै खदने । तच्च स्थैर्यहिंसे । 'खै खनने' इत्येव शंकराचार्य । तस्मात् कर्तरि
क् । अक्षामेति । ९१३ छै ९१४ जै ९१५ वै क्षये । क्षैघातो कर्तरि क्
'क्षायो म' इति मत्वम् । अजानन् । जैघातोर्ल्युट् ॥

अन्यथेत्युक्त रूपं वर्णयति—

प्रसातकातर्यसुरोपगीतं पूज्यं श्रुतास्त्राणहविर्विशेषैः ।

आपातमाल्यं शयितं सुवानकाशत्विषि स्ताततनौ फणीन्द्रे ॥ ३२ ॥

प्रसातकातर्यैः प्रक्षीणभयै सुरैरुपगीतं स्तुतं श्रुतास्त्राणैः पक्वापकैश्चरुपुरोडाशक्षीरनव-
नीतादिरूपैर्हविर्विशेषैः पूज्यम् । अपातमशुष्कमम्लान माल्य यस्य तम् । सुवानकाशस्य
सन्वयशुष्ककाशमजर्जरास्तिवद्विवातिधवला शोभा यस्य तस्मिन् । स्ताता वेपिता कुण्ड-
लीकृता तनुर्थस्य तस्मिन् । फणीन्द्रे शयितम् । ईदृशमीशमपश्यदिति पूर्वैणान्वय ॥—
प्रसातेति । सायते । कर्तरि क् । कातर्येति । ९१६ कै ९१७ गै शब्दे । कायते 'का-
राभ्यान्तरन्' इति भोजोक्ततरनि कातर । तस्मात् ध्यञ् । उपगीतमिति । गायते श-
ब्दविशेषार्थत्वात् सकर्मकात् कर्मणि क् । श्रुतेति । ९१८ श्रै ९१९ छै पाके । श्रा-
यते 'श्रुतं पाके' इति निपातः । अघ्राणेति । क्षैघातो कर्तरि क् यणत्वान्नत्वम् ।

१ 'ध्यायते संप्रसारणं च' इति वार्तिकेनेति सारम् यथाश्रुतस्य तु क्वनिपि संप्रसार-
णविधायकस्योणादिसूत्रस्य 'धीवा' इत्युदाहरणम्, २. 'शै श्रै' इति धातुपाठे

अपातेति । ९२० वै ९२१ ओ धै खोषणे । पैपातो कर्तरि ऋ । सुवानेति । पै-
पातो प्राग्भत् ऋ । भोदित्वाभत्सम् । खातेति । ९२२ टै वेष्टने । ९२३ षी
इक्षेके । षै शौच इक्षान्ये । खैपातोः कर्तरि ऋः ॥

एतद्रूपं पश्यतोऽचूत्स प्रष्टिताह—

ज्ञातावदात् स पिबस्वदामां जिघ्रन्सुगन्धं विषममपानि ।

तिष्ठन्निहाम्नायगमिष्टव तमस्यौत्सुक्येनाद्भुतधी स्वरेण ॥ ३३ ॥

स ज्ञातावदात् ज्ञातव्यावदात्थ इत्यः सन् तदामां पिबन् सुगन्धं जिघ्रमपानि वि-
षमंस्वामिह तिष्ठन् सुकृतेन स्वरेण तमस्यौत्सुक्येनाद्भुतधान् । आम्नायग वेष्टयत् । अद्भुता
कृतिष्वा नीर्मस्य सः ॥—जातेति । षै शौचे । कर्तरि ऋः । अद्भुतः । ९२४ वैप्
शोषने । पञ्चराः अदाप् इति सामान्यग्रहणार्थं । शोषनं इच्छिः । अस्मात् कर्तरि
ऋः । पिबन् । जिघ्रन् । विषमम् । तिष्ठन् । ९२५ पा पाने । ९२६ द्या मन्धोपा-
दाने । ९२७ घ्ना शम्भामिर्धनोगयो । इह शम्भु शम्भना । अमिर्धनोपथ मुखवासुना
सम्भवा मिघ्रन्ने संतापेन पूषे च । ९२८ घ्रा गतिनिवृत्तौ । पशुर्ना चरति 'पाप्रा-
इक्षारिणा पिदाद्यादेशाः । आप्रायेति । ९२९ ङ्ना मन्माते । प्रायेणाद्पूर्वः । कर्मणि
घम् । इष्टयेति । ९३० वाप् पाने । 'पप्रा- इक्षारिसूत्रे शामिति विष्टेवपार्थो ण' ।
अस्मात् भातोऽनुपसर्गे ऋः । अद्भुतेति । ९३१ झ कीटित्ये । कर्तरि ऋः ।
सरेयेति । ९३२ स्क्व शब्दोपतापयो । अस्मात् सुम्बन्त- इति सूत्रे
सरेयेति निर्देशत्त्वात् ॥

स्मार्यं क्षुमद्धारमुपासयामि त्वत्पादसूच्छामि न मोहगर्तम् ।

घृणास्तु ते विभृषश्चरुवैलक्षुषाक्षसिञ्जयुष विञ्चसोत ॥ ३४ ॥

अहं त्वत्पादमुपासयामि प्राप्नोमि मोहरूपं गर्तं न ऋच्छामि न प्राप्नोमि । इन्द्रो आ-
सृष्टामां भूतवच' इति पञ्चरात् प्रार्यनायां ऋः । कीदृशं पादम् । स्मार्यं चिन्तनीयम् ।
क्षुमद्धारं मुखकरमिस्वर्यः । विभृषश्चरुवैलक्षुषाक्षसिञ्जयुषः विभृतेभ्यो द्विसितेभ्यः चर-
रुवैत्येभ्यः सुतेरासैः रञ्ज- सिञ्जामासुषं यस्य तादृश हे मिशसोतः अमठञ्जत्तत्कमसु
अनुज्ञाकर्तुः ईश्वर इति वा । तत्र घृणा दया मणि अस्तु ॥—स्मार्यमिति । ९३३ स्मृ-
चिन्तयाम् । अत् । द्वारमिति । ९३४ ङ्ङ् वरुण इत्यप्येके । घम् । उपासयामि ।
९३५ स्तु गतौ । ऋः । सरयेवावादेशस्तु हतगतादयः ऋच्छामि । ९३६ श्च गति-
प्रापययोः । अटि ऋच्छादेशः । गतम् । ९३७ श्च ९३८ घृ सेषने । अक्षिभूमिन्वामि
यक्षप्रभुर्विन्मस्तन्' इति कर्मणि तन् । तत्र गतरेरपि ग्रहणात् । घृण । 'इव भूषस्मूष-
घृणादयः' इति मोबोकेर्धरतेर्म । विभृतेति । ९३९ ञ्च हृच्छने । कीटित्यं तत् ।

१ 'आप्रा' इति पाठः २ 'द्भु' इति पाठुपाठे.

हिंसार्थेऽप्यस्ति । कर्मणि क्त । ९४० ह्यु गतौ । ह्युतौ च ह्युमे । शु ह्यु गताविल्येके ।
‘शुसिचिभिजा दीर्घश्च’ इति कन् । ह्युतेति । ह्युधातो. कर्तरि क्त. । स्रोतः । ९४१ ह्यु
प्रसवैश्वर्ययो. । प्रसवोऽभ्यनुज्ञा । तृच् ॥

श्रुत्यन्तवाचा ध्रुवया प्रदूनं धोरद्रवचक्रजिताज्ञितारिम् ।

स्मितार्द्रवक्रं गवमानभूषं गै त्वां घुताशं कुतशङ्खधोषैः ॥ ३५ ॥

अहं त्वा गै प्राप्तं प्रार्थये । श्रुत्यन्तवाचोपनिषदा ध्रुवया नित्यया प्रदूनं ज्ञातम् । गत्य-
र्थान् ज्ञानार्थता । घोर यथा तथा द्रवता चक्रेण जिता अभिभूता अज्ञिता अन्यैरनभि-
भूता अरयो येन तम् । स्मितेन मन्दहासेनार्द्रवक्रम् । गवमाना. शब्दायमाना भूषा यस्य
तम् । कुतशङ्खस्य शब्दायमानशङ्खस्य घोषैर्घुताशं शब्दितदिशम् ॥—श्रुतीति । ९४२ श्रु
श्रवणे । ‘श्रुयजषिस्तुभ्य करणे’ इति क्तिन् । ध्रुवया । ९४३ ह्यु स्थैर्ये । बाहुलकात्कः ।
यद्वा ‘ध्रुवमपाये’ इति निर्देशात् साधुरिति माधव । प्रदूनम् । ९४४ दु ९४५ ह्यु गतौ ।
दो कर्मणि क्त । ‘दुग्धोदीर्घश्च’ इति निष्ठानत्वदीर्घो । द्रवदिति । ह्युधातो शता । जि-
ताज्ञितेति । ९४६ जि ९४७ जि अभिभवे । ‘जि जि अभिभवे’ इति लीलाशुक ।
जिश्यो कर्मणि क्त । धयत्यादयोऽनुदात्ता. परस्मैभाषा. । स्मितेति । ९४८ षिम्ङ्
ईषद्वसने । नपुसके भावे क्त । गवमानेति । ९४९ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । शानच् ।
गै इति । ९५० गाङ् गतौ । लोट् । घुतकुतेति । ९५१ घुङ् ९५२ कुङ् ९५३
उङ् ९५४ कुङ् शब्दे । कुङ् अव्यक्तशब्दार्थे इति केचित् । द्वयो कर्तरि क्त ॥

स्तोत्रावमानैर्दुतवेणुवीणैश्च्युताशुभैर्व्योमचरैर्ज्युतं ते ।

प्रवे भवाब्धिप्लवमारुतानां धृतामयं भक्तिनिमेयमङ्घ्रिम् ॥ ३६ ॥

अह भक्तिनिमेय भक्त्या निमेयं व्यत्यसनीयं दानपूर्वं परिग्राह्य ते अङ्घ्रिं प्रवे प्राप्नोसि ।
कीदृशमङ्घ्रिम् । व्योमचरैर्दिव्यैर्ज्युतं प्राप्तम् । आरुताना प्राप्ताना धृतामयं ध्वस्तपीडम् ।
कीदृशैर्व्योमचरै । स्तोत्रेणावमानै. शब्दायमानैः । तथा दुता. शब्दिता वेणवो
वीणा च येषा तै । च्युतं गतमशुभं येषा तैः ॥—अवमानै । उद्घातो शानच् । दु-
तेति । दुड कर्तरि क्त । च्युतेति । ९५५ च्युङ् ९५६ ज्युङ् ९५७ पुङ् ९५८
मुङ् गतौ । कुङ् इति चैके । कुङ् इति चान्ये । च्युड कर्तरि क्तः । ज्युतम् । ज्युड.
कर्मणि क्त. । प्रवे । मुडो लट् । प्लवम् । मुड पचाद्यच् । आरुतानाम् । ९५९ रुङ्
गतिरेषणयो. । रेषण हिंसा । कर्तरि क्त । धृतेति । ९६० घृङ् अवध्वंसने । कर्तरि
क्त । निमेयम् । ९६१ मेङ् प्रणिदाने । तच्च विनिमयः । प्रत्यर्पणं वा । अचो यत् ॥

दयस्व मां देव कृपाम्बुशीत प्यानौजसा त्रातजगत्रयं त्वाम् ।

पूताखिलं मूतबलिं सुडीतौ ताक्षर्ये स्थितं प्राप्य तरामि मायाम् ॥ ३७ ॥

१. ‘जि’ इति घातुपाठे. २ ‘दुङ्’ इति घातुपाठे. ३. ‘कुङ्’ इति पाठ .

हे इमान्मुचीत वेद त्वं मां दक्ष रक्ष । अहं त्वां प्राप्य मायां तरामि । प्यानीवसा
 प्रहृष्टपदेन परिपाकितजगन्नवम् । मृतो बद्धो बन्धिवेन तम् । सुभीतौ क्षोभनद्वये तास्यै
 स्थितम् ॥—वयसेति । ९६२ वेङ्क रक्षये । छेद् । क्षीतेति । ९६३ इयैङ्क गतौ ।
 कर्त्तरि च । प्रबभूवैत्सर्षाबो इत्ये इति संप्रसारणम् । प्यानेति । ९६४ व्यैङ्क इदौ ।
 प्राग्बत् च । यन्वत्प्राप्तम् । प्रातेति । ९६५ जेङ्क पाठने । कर्मणि च । प्याङ्क
 ययोऽनुदात्ता आत्मनेमायाः । पूतेति । ९६६ पूङ्क पठने । सोपनं तत् । कर्मणि च ।
 मूतेति । ९६७ मूङ्क बन्धने । प्राग्बत् च । सुभीतौ । ९६८ डीङ्क मिहावसा गतौ ।
 चिन् । पूढद्वय उदात्ता आत्मनेमायाः । तरामि । ९६९ तू ङ्ङनतरणयोः । भमिमभे
 च इमे । इवर्षे ब्रह्मादावमस्तृत्वा गमनम् । उदात्तः परसौमायाः । अस्माद् ॥

अहं त्वां प्राप्य मायां तरामीत्युच्यम् । तत्र त्वत्कृपां विना त्वत्प्रतिरपि दुर्भिमसाह—

जुगुप्सतेऽपात्र्यसन विविधुर्मीमांसते प्रह्व च यो दृडासा ।

स अस्वर्षीमस्तिवष्टिरर्षां सवारभेषापि कृपां लभेत ॥ ३८ ॥

योऽप्यान् जुगुप्सते अर्षं निन्दति । व्यसर्गं दुःखं त्रिषुः क्षममाणो द्वावत्मा च सन्
 प्रह्व मीमांसते विचारयति । स अत्र उदात्तार्थान्तरमेत कृपां लभेत अपि । अर्षीमस्ति
 इतिः बीमरिसतमन्येषां चित्तविकारो न यस्यां तादृशी इतिर्भ्यांपारो बल्य सः ॥—जु
 गुप्सत इति । ९७० गुप षोपने । ९७१ तिङ्क निघाने । ९७२ मान् पूजामाम् ।
 ९७३ वघ्न बन्धने । एषां क्रमात् निन्द्यामाम्, क्षमामाम्, पूजितविकारे दुर्गन्धादिज
 चित्तविकारे च सजुच्य । निन्दसभ-तत्त्वसाधनाच्च पातो पूढकूप्रयोमाभावात् योपना
 धर्मकट्टे व्यर्षे इति हरदत्तादयः । 'गुप्तिङ्कभ्यः सन्' इति घन् । एषामनुदात्तेत्वात्
 समन्वत्स्यापि तद् । ईदृशात् गुपेर्ङ् । तिषिष्ठरिति । तिभे सन्पुप्रश्रयः । मीमांसत
 इति । माने माङ्गव- इति एनि ङ् । अर्षीमस्तिवतेति । वषे एनि मपुंसके माषे
 चः । आरभेत । ९७४ रभ रामसे । उपक्रमत्वात् । तत्रार्थं श्रयेषाङ्पूर्व । लभेत ।
 ९७५ जु लभाम् प्राप्ता । द्वायो संभावने ङिद् ॥

त्वत्कृपया चित्तेन्द्रियाणां त्वं मुञ्चम इत्याह—

असक्त्योपै पञ्चदशसुद्वेदन्मुगास्फन्दवनान्तवासे ।

यामाद्यकामैर्नमनाद्गुणै सृष्योऽसि विष्णो यमिभिर्विवापै ॥३९॥

हे विष्णो त्वं यमिभिः सृष्योऽसि प्राप्योसि । असक्त्योपरैनाखिहितस्त्रीकैः । तदि
 प्याभावात् पद्मलां हनेन पुरिपोत्तर्गेण दृष्टः द्वेदन्निः अम्यच्छब्दं कुभाषे मय
 मूरुयैरस्कन्नोऽप्राप्तः भग्नमिभूतो वा बनान्ते वासो येषां ते । यामादिषु रत्नादिषु
 कामैः ॥—अयसेति । ९७६ यङ्क परिप्लवे । कर्मणि चः । हमेति । ९७७ हद्
 पुरिपोत्तर्वे । 'मपुंसके माषे च' । रमादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत् । द्वेददिति । ९७८

जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे । उदात्त उदात्तेत् । शता । अस्कन्निति । ९७९ स्कदिर्
गतिशोषणयोः । कर्मणि क् । यामेति । ९८० यम विपरीते मैथुने । तच्च पुरुषायि-
तम् । यम मैथुन इत्येवैके । घञ् । नमनात् । ९८१ णम प्रहृत्वे शब्दे च ह्रमे ।
ल्युट् । गतेति । ९८२ गम् ९८३ सृष्णु गतौ । गमे कर्तरि क् । सृष्य । सृषे 'ऋ-
दुपधाद्-' इति क्यप् । यमिभि । ९८४ यम उपरमे । उदिदिति केचित् । 'यम स-
मुपनिविषु च' इति अवन्तान्मत्वर्थीय इति । वितापै । ९८५ तप सतापे । घञ् ॥

अकूरस्य कृत्वशेषमाह—

त्वकार्तिरेवं तमसङ्गचेताः स्तुवन्नदृष्ट्वा च पुनः क्षणात्तम् ।

कृत्वा स कृत्यं दशनांशुगौरं कृष्णं ययौ दैत्यनिदाधमेवम् ॥ ४० ॥

स तमेवं स्तुवन् पुनस्त क्षणादृष्ट्वा च कृत्यमवश्यं कर्तव्यं कृत्वा, दशनाशुगौर मन्द-
स्मितसितात्मानं कृष्णं रथस्थं श्रीकृष्णं ययौ प्राप । त्यक्त्वा धार्तिर्येन सः । असङ्गं चेतो
यस्य सः । दैत्यरूपस्य निदाघस्य ग्रीष्मर्तोः । मेघं वर्षर्तुम् । तत्राशकमित्यर्थः ॥—त्यक्तेति ।
९८६ त्यज हानौ । कर्मणि क् । असङ्गति । ९८७ षन्ज सङ्गे । घञ् । अदृष्ट्वा ।
९८८ दृशिर् प्रेक्षणे । क्त्वा । दशनेति । ९८९ दन्श दशने । दशनशब्देन दन्तार्थेन
तत्किया लक्ष्यते । 'दंशे करणे ल्युटि नलोपो वाच्यः' इति नलोपः । कृष्णमिति । ९९०
कृष विलेखने । विलेखनमिहाकर्षणम् । 'कृषेर्वेणे' इति नक् । निदाधेति । ९९१
दह भस्मीकरणे । घञि । न्यङ्क्त्वादित्वात्कृत्वम् । मेघमिति । ९९२ मिह सेचने ।
अचि प्राग्वत् कु । स्कन्धादयोऽनुदात्ता उदात्तेत ॥

भगवतोऽकूराणुग्रहमाह—

मोहं चिकित्सन्वचसास्य कृष्णो दीदांसुचित्तस्य सुविस्मितस्य ।

जगाम शीशांसितशस्त्रहस्तैर्गोपैः सहासौ परिपक्वपुण्यैः ॥ ४१ ॥

असौ कृष्णो वचसास्य मोहं चिकित्सन्नपनयन् गोपै सह जगाम । दीदांसुचित्तस्य
दीदासु ऋज्मवमनशीलं चित्तं यस्य तस्य । शीशांसितशस्त्रहस्तैः । शीशांसितं तीक्ष्णी-
कृत शस्त्रं हस्ते येषां तैः ॥—चिकित्सन्निति । ९९३ कित निवासे रोगापनयने च ।
अयमुदात्तेत् । सन्नन्त । उदात्तेत्वात् सन्नन्तस्य परस्मैपदमेव । अत्र निवासार्थो व्यर्थः ।
रोगापनयने हि सन्नच्यते । सशयनिग्रहापनयनाशनादयश्चास्यार्थाः । अस्मात् 'सु-
प्तिज्जिक्ञ्च,' इति सनि शता । दीदासु इति । ९९४ दान अवखण्डने । ९९५ शान
तेजने । इमावपि नित्यसन्नन्तौ स्वरितेताः । दानेरार्जवे सन्नक्ते अवखण्डनोक्तव्यर्थः ।
दाने 'मान्वध-' इति सनि उ । शीशांसितेति । शाने निशातने प्राग्वत्सनि कर्मणि
क् । परिपक्वेति । ९९६ डु पचष् पाके । कर्तरि क् । 'पचो व' इति निष्ठावत्वम् ॥

१ 'जिह्विदा' इति धातुपाठे. २. 'न्यङ्क्त्वादित्वात्' इत्यादर्शे ३. 'खण्डने' इति धातुपाठे.

ते ससचन्तो घृतभक्तिरागा कृष्णेन कसं मनसा क्षपन्त ।

स्वेपन्मुखा इष्टिनिवापहीना कटां पुरीं प्रापुरुवूडवर्षा ॥ ४२ ॥

ते कृष्णेन संसचन्त संसचन्तः पुरीं प्रापुः । स्वेपत् वीच्यमानं मुखं मेयां ते । इष्टिनि-
वापहीनाम् । इष्टिर्देवपूजा निवापः पितृकिया तांसां हीनाम् । अत एव कटां नि-
न्दिताम् ॥—ससचन्त इति । ९९७ पञ्च समवाये । स च संसच्य । घटा । मर्ष्यति ।
९९८ मञ्जु सेवामाम् । मिमज्जे च हुमे । चिन् । उगेति । ९९९ एञ्ज रागे । चम् ।
चमि च मातृकरवयो' इति मन्वेपः । क्षपन्तः । १००० क्षाप आक्षेपे । घटा ।
स्वेपति । १००१ स्विप दीप्तौ । घटा । इधीति । १००२ यञ्ज देवपूजासंमतिकरम
दानेषु । चिन् । 'बभिक्षपि— इति संप्रसारणम् । निवापेति । १००३ कुषप् बी
असंताने । तच्च क्षेत्रे बीजानां विकरणम् । अयं केसरकण्ठनेऽपि । निपूर्वात्वात् पितृकिया
र्षता । पन् । उवूडेति । १००४ वह प्रापणे । कर्मणि च् । पचातित्वात्संप्रसारणम् ।
पचादबोऽनुदात्ताः कृरितेतः । पचिस्तदात्तः ।

सतो निवत्सस्त्विवसोर्ध्वमागे चास्तकीर्त्तन्वरीतलोक ।

हरिः समाहूय वदन्सहायान्पुरस्य वाद्योपवनं सुशाव ॥ ४३ ॥

सतो हरिर्विवसोर्ध्वमागे निवत्सन् निवासं करिष्यन् सहायान् समाहूय वदन् पुरस्य
वाद्योपवनं सुशाव प्राप । कीदृशं हरिः । चास्तकीर्त्तन्वरीतलोक । वाद नचा तथा
सतेन विस्तारितेन कीर्तिक्रमेण बज्जेषु बीतशब्दितो शोभे येन स । निवत्समिति ।
१००५ यस्त निवासे । अनुदात्त उदात्तेत् । 'सुटः सुटा' इति घटा । उवेति ।
१००६ वेष् तन्नुसंताने । व्याप्तौ छादने वाह मडि । कर्मणि च् । वीवेति ।
१००७ व्येषू संवरणे । प्राग्वत् च् । समाहूय । १००८ वेषू स्पर्शानां शब्दे च ।
शब्दं शब्दं बाह्यनम् । स्वप् । वेनादयोऽनुदात्ता सममतोमापाः । वदन् । १००९
सव् व्यक्तानां वाचि । सदात्त उदात्तेत् । घटा । सुशावेति । १०१० दुः शोभि ग
तिदृश्यो । उदात्त परसमापाः सिद् । त्रिव्यन्वासम्मोमयेपाम् इति संप्रसारणम् ।
पृत् । मवावयो वृत्ताः । मूवापयस्त्वदृक्कृताः । तेन सुसम्पादीनां सपृष्टिदिः । शब्दिकर
नमूवापयो गताः ॥

अथ मधुरोपवनप्राप्स्यन्तरं राजमागयानादितरिणशेषमादिनीमवस्थामाह—

अहन्मधुप्रो द्विपते विसृज्य श्वसत्कस बिभ्रमुद् दुहान् ।

मालेयदिग्धो जनदृष्टिभेदशक्तीमहीमां पुरमित्युपैर्व ॥ ४४ ॥

मधुप्रं धीकृष्णः श्वसत्कसमफूरं द्विपते द्विपन्त बाधयितुं विसृज्य अहन् मुहानः सन्
वयमिमां पुरं बहीमहि पदयेम इति । एवम्—सहायान् उक्तोपैर्तं समीपमपच्छत् । की-
दृशं धीकृष्णः । मालेयेन बन्द्नेन दिग्धो क्लिप्तः । अनेन निघर्षकमभीवस्थापितस्य त
दासीममप्यसाधारण्योमातिथयमाह । अत एव जनदृष्टिभेद आस्तायः न तु ह्यस एव ।

अत एवातुफसिद्धामपि सर्वमनस्तुष्टिं स्पष्टयति—विश्वेपा सर्वेषां मुदं दुहान् पूरयन् ।
 तद्द्रुममृतं क्षारयन् वा ॥—अदन्निति । १०११ अद् भक्षणे । 'व्यत्यदन्ति वृका मेपान्'
 इत्यादौ हिंसार्थोऽपि । अस्माच्छता । मधुघ्न इति । १०१२ हन हिंसागत्यो । 'अमनुष्यकर्तृके
 च' इति टक् । अनुदात्ताबुदात्तेतौ । द्विषते । १०१३ द्विष अप्रीतौ । शता । दुहान् ।
 १०१४ दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पात्रादिपूरणार्थं क्षारणम् । तस्मात् शानच् । दिग्ध इति ।
 १०१५ दिह उपचये । उपचयो लेपनम् । कर्मणि क् । लेह्य इति । १०१६ लिह
 आस्त्रादने । ष्यत् । द्विधादयोऽनुदात्ताः खरितेत । चक्षीमहि । १०१७ चक्षिङ्
 व्यक्ताया वाचि । तत्र प्रायेणाद्भूर्ध्वोऽय दर्शनार्थोऽपि निमन्त्रणे लिङ् । उपैत । १०१८
 ईर गतौ । कम्पने च द्रुमे । अस्माच्छ् ॥

पुरावलोकनव्याजेन भक्तानुग्रहार्थं प्रस्थितस्य तस्य प्रवृत्तिमाह—

ईड्योऽयमीशः समुपास्तिशीलैराशासितः पीतपटीं वसानः ।

स्वीथैश्चकंसे कशनीयकासी रमोष्ठनिंसी नतचित्तनिञ्जी ॥ ४५ ॥

अयमीश पीतपटीं वसानस्तदानीं विशेषरम्या परिदधान सन् स्वीथैः चकंसे सचरि-
 तवान् । पीतपटीं वसान इत्यनेन मनोहरत्वमुक्तम् । कीदृश । ईड्यः स्तुत्य । समुपास्ति-
 शीलैराशासितः । समीचीनामुपास्ति ध्यान शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति ये तैराशासित इष्टः ।
 कशनीयान् शासनीयान् कसितुं शासितुं शील यस्य स । रमाया ओष्ठं निंसितुं चुम्बितु
 शीलं यस्य सः । नताना चित्तं निञ्जयितुं शोधयितुं शीलं यस्य स ॥—ईड्य इति ।
 १०१९ ईड् स्तुतौ । ष्यत् । ईश इति । १०२० ईश ऐश्वर्यं । पचायचि ईश । समुपा-
 स्तीति । १०२१ आस उपवेशने । उपपूर्वत्वात् सेवार्थत्वम् । क्तिन् । आशासित ।
 १०२२ औड् शासु इच्छायाम् । उदित्येके । कर्मणि क् । वसान । १०२३ वस
 आच्छादने । शानच् । चकंसे । १०२४ कसि गतिशासनयो । कशेत्येके । कसेत्यन्ये ।
 कंसेलिट् । कशनीयकासी । कशेरनीयद् । कसेर्णिनि । रमोष्ठनिंसी । १०२५ णिसि
 चुम्बने । णिनि । चित्तनिञ्जी । १०२६ णिजि शुद्धौ । अस्माष्ण्यन्ताण्णिनि ॥

मगवद्दर्शनेन पौराणा स्वस्ववासनानुरूपं विकार वक्तुमाह—

शिञ्जानपिञ्जानसुवर्णभूपासंपृञ्जितो वृज्यविवृञ्जिसेव्यः ।

पृक्ताग्रजः पृञ्जितगोपसूनुर्दष्टोऽब्धिशायी स जनैर्युवद्भिः ॥ ४६ ॥

अब्धिशायी स पृक्ताग्रजः सयुक्ताग्रजः पृञ्जितगोपसूनु सयुक्ताग्रजोपवाल्श्व सन् युवद्भिः
 कौतुकातिशयात् तत्र मिश्रीभवद्भिर्जनैर्दृष्ट । आसीदिति शेष । कीदृगित्याह—शिञ्जा-
 नाभिरव्यक्तशब्द कुर्वाणाभिः पिञ्जानाभिर्वर्णाधिक्येन पिङ्गलीभवित्रीभिः सुवर्णभूपाभिः
 संपृञ्जितः पिङ्गलीभूतो वृज्यविवृञ्जिसेव्यः वर्जनीयवर्जनशीलैः सद्भिः सेव्य ॥—शिञ्जान-
 पिञ्जानेति । १०२७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १०२८ पिजि वर्णे । पिङ्गलत्वं तत् ।

१. 'मद्रूप' इति पाठः. २. 'आड. शस इच्छायाम्' इति पाठः.

संपर्क इत्येके । अथयव इत्यप्ये । अय्यके चान्द्र इत्यपरे । पृथिवी इत्यप्येके सिद्धिपिण्डोः या
 मन् । पृथ्वेः कर्तरि ङः । इत्यभिप्रेतमीति । १०२९ सूती बर्चने । इतिमिति केचित् ।
 तस्मात् क्यप् । इतिरूपस्ये मिति पृथ्वेति । पृथिवेति । १०३० पृथ्वी संपर्चने । इति
 दिति केचित् । द्वयोः कर्मणि ङः । ईरादय उदात्ता अमुदात्तौ । सूत्र । १०३१ पूरु
 प्राप्तिगर्भविमोचने । 'सुब कित्' इती मुः । अय्यिच्छायी । १०३२ दीङ् सन्ने । उदात्ता
 आत्मनेभाषी । षीङो मितिः । युवन्निः । १०३३ यु मितये । अमिभमेऽप्येके । यता ऽ

अक्षन्तमफलामवस्थामाह—

केऽप्यस्पर्शव जुनुवु खळेपु सुखयुवात्मानमसु सुतासा ।

सोऽनुर्णुतोऽधौवनमुत्कृत्या काव्येव कामं स्तुवतां भुवाण ॥४७॥

केऽप्यमेवमाग्या असु सुतासा सुतो भक्तिङ्गित्त्वयतया सुतो वाप्यप्रबाहो येषां
 तारवाः । अत एव मद्रवेनास्यो रावो बसित्तमा मुञ्जुस्तुङ्गुः । कीरधम् । खळेपु दुर्ग
 नेपु सुखवत् स्तुतस्तेमित्तवीर्यः आत्मा मनो यस्य तम् । भगवतो मत्सेतु कृपाति
 शयमाह—सोऽनुर्णुतोऽधौवनमुत्कृत्या एवामानं प्रकाशयन् । कुम्भा कम्पसा काव्या
 स्तुवतां कामनिष्ठं युष्माकं मन्त्रिषि भुवाण इवायौत् तेषामभिसुखमयच्छत् । अनान्
 तत्तत्कर्मसु सीति प्रेरयतीति अनसुत् । ईश्वर इति वा ऽ—रावैति । १०३४ ङ सन्ने ।
 इत्यस्तुत्ये बहुकम्' इति बाहुसन्धत् भन् । युञ्जुः । १०३५ णु स्तुती । ङिद् । सुरेति
 १०३६ कुञ्जु शब्दे । 'अग्नेम्— इत्यादिना रनि निपासितः । षीति वपनकाळे कृदिति लन
 तीति ह्रस्वः । क्युतेति । १०३७ ङ्यु तेजने । कर्मणि ङः । मृतेति । १०३८ णु
 प्रसवणे । कर्तरि ङः । बोधादय उदात्ताः परसैमायाः । अनुर्णुत इति । १०३९ ऊर्णुम्
 आच्छादने । उदात्त उभयतोमायाः । कर्तरि ङः । काव्येव कामोर्णुवन्नाय' इति पुषागुवेदका
 यत्वादिनिरुवम् । अर्थात् । १०४० णु अमिगमने । कर् । 'ततो ह्यदि— इति इतिः ।
 अनसुत् । १०४१ णु प्रसवैश्वर्ययो । प्रसवोऽनुज्ञा । 'या पीडा भवसापि शैति महतीमौ-
 ल्यननु-सायिकम्' । इति प्रबोधागुत्पादनमपि प्रसवः । तस्यात् किप् । कुम्भा । १०४२
 कु सन्ने । सतरि ङीप् । अनुदात्ताः परसैमायाः । स्तुवताम् । १०४३ णुम् स्तुती ।
 यता । भुवाणः । १०४४ ध्रुम् अय्यायां वाचि । घानच् । अनुदात्तपुमनतोभाषी ऽ
 पुरान्तर्भागं यतस्स महामार्गप्राप्त्या चर्षीमुकृतिजनानुग्रहाह—

इत्य स्वधीषोपनिपद्भिरेपामधीत्यरूप स वियन्क्रमेण ।

इत्यखन राजपर्यं समायादावाकुलोदावपताकमीश ॥ ४८ ॥

स ईदो वियन् संभरन् क्रमेण राजपर्यं समायात् प्राप । कीरशः । स्वधीषोपनिप
 द्विर्वेदान्तपाणैरिभः प्राप्तुं सन्तः । एषां ज्ञानिनामधीर्षं अरणीयं रूपं यस्य स' । अधीर्षं
 राजपर्यम् । इत्यखनमियन्त ईतकतो वच्छन्तो अना यस्मिन्नाम् । तथा शतेन आकुम्भ

उद्गाता- पताका यस्मिस्तम् ॥—इत्य इति । १०४५ इण् गतौ । 'एतिस्तु-' इति क्यप् । स्वधीतेति । १०४६ इह् अच्ययने । कर्मणि क्त । अधीत्येति । १०४७ इक् सरणे । 'इण्वदिक इति वाच्यम्' इति क्यप् । वियन् १०४८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । जन्मोपक्रमत्वात् गर्भग्रहण प्रजन । शता । इयदिति । वी ई इति प्रश्लेषादीघातोः शता । सामायात् । १०४९ या प्रापणे । इह प्रापणं गति । लङ् वातेति । १०५० द्या गतिगन्धनयोः । 'गन्धनं सौरभ्यकरणम्' इति सहस्रनामभाष्ये । 'अर्दनं हिंसन च गन्धनम्' इति लीलाशुक । उद्गातेनि । १०५१ भा दीप्तौ । द्वयो कर्तरि क्त ॥

भगवद्दर्शनोत्सुकाना नारीणामवस्थामाह चतुर्दशभिः—

स्नान्त्यस्तद् आणमुपाश्रय चान्नं निद्रां गता । प्सातिपरास्तथान्याः ।

पान्त्यः शिशून्धान्यधनानि रान्त्यो लान्त्यश्च काश्चित्कुसुमानि दान्त्यः ४९

ख्यान्त्यः कथाः प्राणमुदां पतीनां निर्मान्त्य इष्टानि चदन्वचत्यः ।

नार्यो विदित्वोपगमं सुरारेरासन्वाता राजपथं सुमृष्टम् ॥ ५० ॥

तदा नार्यो सुरारेरुपगमं विदित्वा सुमृष्टं सम्यक्शोधितं राजपथं गता आसन् । स्नान्त्यः स्नान कुर्वन्त्य । अन्या श्राणं एकमन्नमुपाश्रय भुक्त्वा निद्रा गता । तथा—प्साति-परा भोजनपराः । शिशून् पान्त्यो रक्षन्त्य । वान्यधनानि रान्त्य तत्तज्जनेभ्यो यच्छन्त्य । लान्त्य तान्येव तेभ्य आददानाश्च । काश्चित् कुसुमानि दान्त्य लुनन्त्य । कथा ख्यान्त्य कथयन्त्य । प्राणमुदा पूर्णहर्षाणा पतीनामिष्टानि निर्मान्त्य कुर्वाणाः । चदन् प्रियवाक्यानि वचत्य भाषमाणाश्च । एवं तत्तत्प्रवृत्तिं कुर्वाणा ॥—स्नान्त्य इति । १०५२ ण्णा शौचे । शतरि ङीप् । 'आच्छीनथोर्मुम्' इति नुम् । श्राणम् । १०५३ आ पाके । पाकोऽत्र विक्रिति । कर्तरि के यण्वत्त्वान्त्वम् । निद्राम् । १०५४ द्रा कुत्साया गतौ । सा च पलायनस्वापौ । स्वापे निपूर्व । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । प्साति । १०५५ प्सा भक्षणे । किन् । पान्त्य । रान्त्य । लान्त्य । दान्त्य । ख्यान्त्य । १०५६ पा रक्षणे । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने । द्वावपि दानार्थावित्येके । १०५९ दाप् लवने । १०६० ख्या प्रकथने । क्हा इत्यपि केचित् । एभ्य शतरि ङीप् । प्राणेति । १०६१ प्रा पूरणे । कर्तरि के नत्वम् । निर्मान्त्य । १०६२ मा माने । मानमिहान्तर्भाव । निपूर्वत्वादर्थभेद । शतरि ङीप् । वचत्य । १०६३ वच परिभाषणे । शतरि ङीपि सत्यकाराभावाद् 'आच्छीनद्यो' इति नुम् न । इणादयोऽनुदाता- परस्मैभाषा । इङ् त्वात्मनेपदी । विदित्वा । १०६४ चिद् ज्ञाने । क्त्वा । आसन् । १०६५ अस भुवि । लङ् । सुमृष्टम् । १०६६ मृजू शुद्धौ । शोधना सा । कर्मणि क्त ॥

विलम्बहेतोः समरोददन्त्या विलोक्य सुप्ता इव तस्थुरन्याः ।

उदश्वसन्प्राणमिवाप्य काश्चिद्दृष्ट्वा सलीलं मृदु जक्षतं तम् ॥ ५१ ॥

१. 'गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति पाठः.

अन्या सुबु मन्त्रं जसर्तइसस्त सखीकं तं ह्यु विष्णुवहेतो- पूर्वेनेव वर्सनामावेन
हेतुना समरोदत् । अन्या विष्णोव्य सुता इव तस्यु- काम्याः सख इव तस्यु । काचित्
प्राथमाप्य सख्या इव उदयसन् । सखासमजुवैन् ॥—समरोदसिति । १०६७ रुदिर्
अधुविमोचने । क्वि अह् गार्ग्यपाठयोः इक्ष्वायमाः । विद्याइव उदात्ता उदात्तेत् ।
सुता । १०६८ मि प्यप् सये । इक्ष्वायम् इतीत्प्रसङ्गात् 'मि अप् सये इक्षप
पाठ । अस्मात् कर्तरि के 'बधिरापि- इत्युत्सम् । उदयसम् । १०६९ श्वस प्राचने ।
अह् । प्राप्त्म् । १०७० अम च प्रपूर्वात्प्राप्तुद् । अखतम् । १०७१ अह् मसहस
नयो । शतरि नाम्बन्धाच्छुद् इति जुमभावः । ह्वादि पबर्कं गतम् ॥

त जाप्रत वीनदरिद्रपोपे चकासव सासवमप्रशान्तान् ।

देव स्युरहीधितिमन्जुजाइयो वेव्यानमाछोक्य विमोहमापु ॥ ५२ ॥

अन्मुत्राक्ष्यो वेव्यान मच्छन्त तं देवमाछोक्य विमोहमापुः । कीदृशम् । वीनदरिद्रपोपे
जाप्रतम् । वीनानामनाथानां दरिद्राणां च पोपे वर्धने च जाप्रतमुक्तिम् । चकासर्तं
सतः शोभमानम् । अप्रशान्तान् । पर्युवासे नम् । शासत विष्णुमन्तम् । स्युरहीधितिं
प्रसरत्प्रन्तिम् ॥—जाप्रतमिति । १०७२ आर्यु निशाहये । सता । बधिरिति । १०७३
दरिद्रा दुर्गता । क । चकासतम् । १०७४ चकासु वीतो । शासतम् । १०७५
शासु अनुधिष्टौ । विविध्य ज्ञापन तद् । द्वयोः शता । प्राग्बहुमगावः । असादय उदात्ताः
परस्मैमापाः । वीधितिम् । १०७६ वीधीङ् वीतिदेवनयो । देवनं श्रीवाविजिगीपादि ।
अस्मात् षिति महाशित्वादिद् । वेव्यानम् । १०७७ वेवीङ् वेतिना तुत्ये । 'वी
यतिप्रबनश्चसतकाइनेयु इत्युत्पेन वेतिना तुत्येऽयं इक्षर्षी' । अस्माच्छ्रनम् ॥

कदा न्वह ससि सम रतान्ते प्रसखसानेन वक्षानुगेन ।

इत्यादि संवोभुववोऽमिछापांस्ता निह्वाना ददशुखमीशम् ॥ ५३ ॥

याः अहं रतान्ते प्रसखता विद्रो गतेन वक्षानुगेन स्थावीनतां प्राप्तेनानेन सह कदा
नु ससि स्वपिमि इत्यादि संवोभुवव एवमाद्यहमहमिच्छना पुनः पुनश्चोयमानानमिछापान्
निह्वानान्ददशुखः सखाः तमीशं वरसुः ॥—ससीति । १०७८ पस १०७९ संसि
समे । ससेत् । प्रसखता । संखेः शता । इदित्वात् सखात्पूर्वं जुम् । वसेति । १०८०
यश्च कान्तौ । कान्तिरिच्छम् । 'बधिराभ्योरभ्याभ्यः इक्षप् । पठाइव उदात्ता उदात्तेत्' ।
संवोभुवव इति । १०८१ अर्करीत च इति भुवो यद्भक्ति चम्पसु । परस्मैपदे उठः
शता । निह्वानाः १०८२ हुङ् भैपहवे । शानम् । अनुदात्त आत्मनेमापाः सुगि
करणं समाप्तम् ॥

१ "प्रपूर्वात्प्राप्तुर्दे इक्षम्" इति पाठे मवेत्, २ 'पठि' इति पाठा.

३ 'अपनयने' इति पाठपाठस्वपाठः.

एवं रागाकुलासु स्त्रीषु भगवतो वृत्तिमाह—

जुह्वत्प्रियो भीरुजनं द्वियार्तं पिप्रत्कृपाभारभृतैरपाङ्गैः ।

अमेयधामा स जहेऽघहानिं ददज्जनेभ्यो मुदमादधानः ॥ ५४ ॥

जुह्वत्प्रिय स जहे । जुह्वतामन्निकर्मासुष्टातृणा प्रिय स कृष्णो राजमार्ग एव किञ्चित् सचरितवान् । कीदृश । कृपामारेण भृतै पूणैरपाङ्गैर्भीरुजनं स्त्रीजनं पिप्रत् सकटात् पालयन् हिया लज्जया अर्तं व्याकुलं स्त्रीजनं जनेभ्यो भक्तजनेभ्योऽघहानिं दुरितक्षयं ददत् प्रयच्छन् । मुदमानन्दातिशयमादधानश्च ॥—जुह्वदिति । १०८३ हु दानादनयो । प्रीणनेऽपीति भाष्ये । दानमभ्यादौ प्रक्षेप तन्त्रेण । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नुमभाव । भीरुइति । १०८४ जिभी भये । 'भिय कुक्कुकनौ' इति कु । हिया । १०८५ ह्री लज्जायाम् । भावे क्विप् । ह्यादयोऽनुदात्ताः । परस्मैभाषा । पिप्रत् । १०८६ घृ पालनपूरणयोः । ह्रस्वान्त इत्येके । उदात्त परस्मैभाषा । ह्रस्वान्तस्त्वनुदात्तः शता । भारभृतै । १०८७ डुभृञ् धारणपोषणयोः । डुभृञ् इति ड्रुमे । कर्मणि घञ् । कश्च । अनुदात्त उभयतोभाष । अमेयेति । १०८८ माङ्माने शब्दे च । 'अचो यत्' । जहे । १०८९ ओ हाङ् गतौ । लट् । भृञादित्रयं गतम् । अनुदात्तावात्मनेभाषौ । हानिम् । १०९० ओहाक् स्यागे । 'ग्लाम्ला-' इति नि । अनुदात्त परस्मैभाष । ददत् । १०९१ डु दाञ् दाने । शता । आदधान । १०९२ डु धाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके । शानच् ॥

मथुरा प्राप्तस्य भगवत स्वज्ञातीना यदूना प्रयमसगममाह—

प्रणेनिजद्भिर्मतिमर्थतत्त्वं सुवेविजानैर्यदुभिः स विष्णुः ।

धर्मोष्मभिस्तत्र समारताप्रे नभस्तुरैस्तैः प्रधने प्रवीणैः ॥ ५५ ॥

स विष्णुस्तत्र तस्मिन्देशे तैर्यदुभिरप्रे समारत सगतोऽभूत् । कीदृशैर्यदुभि । मतिं प्रणेनिजद्भि शुद्धा परिपुष्टा च कुर्वाणै । अर्थतत्त्वं पुरुषार्थानां सारासारतत्त्वं सुवेविजानैः सुतरा विभजद्भिः । धर्मोष्मभिर्धर्मसदृशप्रतापैर्नभस्तुरैर्मधवद्वेगवद्भिः । प्रधने युद्धे प्रवीणै ॥—प्रणेनिजद्भि । १०९३ णिजिर् शौचपोषणयोः । शता । सुवेविजानैः । १०९४ विजिर् पृथग्भावे । शानच् । विष्णु । १०९५ विप्लृ व्याप्तौ । उदिदित्येके । इरिदिति ड्रुमे । 'विषे किञ्च' इति नुप्रत्यय । निजादयोऽनुदात्ता स्वरितेत् । धर्मेति । १०९६ घृ क्षरणदीप्त्यो । समारतेति । १०९८ ऋ गतौ । सपूर्वात् 'समो गम्यृच्छि-' इति तड् । अनुदात्ता परस्मैभाषा । नभ इति । ११०० भस् भर्त्सनदीप्त्यो । उदात्त उदात्तेत् । नष्पूर्वात् क्विप् । तुरैरिति । ११०२ तुर त्वरणे । उदात्त उदात्तेत् । 'इगुपघ-' इति क । प्रधनेति । ११०४ धन धान्ये । अन्यमरणार्थादस्माद्धप्यर्थे क । अयमप्युदात्त उदात्तेत् । वृत् । जुहोत्यादयो वृत्ता । श्लुविकरण समाप्तम् ॥

१ अत्र '१०९७ ह प्रसह्यकरणे' १०९९ 'सु गतौ एतौ धात् नोदाहतौ' ।
२ अत्र '११०१ कि ज्ञाने' नोदाहत ३ अत्र '११०३ धिष शब्दे ११०५ जन जनने ११०६ गा स्तुतौ' एतेऽपि नोदाहताः ।

अथ रत्नकवचप्रसङ्गमाह—

दीव्यन्देवो विचित्रस्युषमय रत्नकं प्रैश्वताकृतममे

प्रीव्यन्त तत्रतत्र श्रुतिवफलागणान्कोव्युप प्योसहीनम् ।

सं ह्युप्यदृष्टिनृत्यदुपमपि च गतत्रासमुत्पुष्यवज्ज

पोष्य प्रोषे स्वरेण स्वजनविशुभित क्षिप्यता पुष्यभाष्वीम् ॥५६॥

अथ दीव्यन् गच्छन् देवः कीडादि कुर्वन् हरिरेव आकृतमागत रत्नकं प्रैश्वत ।
कीरक देव । कोव्युप कसा कुटिसीमवता व्युपः बाहक । कीरकं रत्नकम् । विचित्र
स्युषम् । मानाकर्म सुचिकम् कुर्वन्तम् । श्रुतिवान् महितान् फसगणान् प्योसहीनं
विनायकान् यथा तथा तत्र तत्र प्रीव्यन्तं प्रीवणं कुर्वन्तम् । प्योसहीनमिति रत्नकमिश्रे
पर्यं वा । अपि च पुष्यमाष्वी क्षिप्यता निरसता स्वरेण तं प्रोषे । कीरक तम् ।
हृष्यन्सां ष्वच्छन्सां रक्षी नृष्यन्ती र्द मस्य तम् । उत्कृष्यत् प्रतीमवधर्षं मस्य तम् ।
पोष्यं हिसानीयम् । स्वजनेन विशुभितं परिहृतम् ॥—दीव्यमिति । ११०७ विद्युत्क्षेप
मिति ॥ पाष्यवहारश्रुतिस्तुति । विद्यु । व्यवहार उचिक्रिवादिष्य । मिति (दिवि) रैश्वर्यायै
इति देवतान्तासिसुत्रे प्राह हरः । अस्मात् गणयै सता । देव इति कीडावी पथायन् ।
विचित्रस्युषम् । ११०८ विद्यु तन्तुसंताने । क्षिपि क्त् । आकृतम् । ११०९ विद्यु
गतिशोपणयो । कर्मसि के ज्वरत्वरक्षिण्य— इत्युद् । छेभ्यन्तम् । १११० विद्यु निरसने
आस्माभि सरणं तत् । सता । श्रुतिरेति । ११११ प्युसु भवने । कर्मसि च । १११२
प्युसु निरसने इति केचित् । क इति । १११३ कसु हरणवीप्तो । क्षिप् । म्युप । १११४
दुप्य बाहे । इत्युप— इति क । प्योसेति । पुष्य विनाय इत्येके । बम् । हृष्यमिति ।
१११५ म्युप च । बाहे इति शेषः । सता । नृष्यमिति । १११६ नृती गात्रविद्येपे ।
सता । प्रासेति । १११७ त्रसी च्छेगे । बम् । उत्कृष्यमिति । १११८ कुच प्रतीमावे ।
पुर्यन्धीमावच्छत् (१) । सता । पोष्यम् । १११९ पुष्य हिसानाम् । प्यत् । विशुभितम् ।
११२० शुच परिषेधने । कर्मसि च । क्षिप्यता । ११२१ क्षिप्य श्रेणे । तत्र निरस
मम् । सता । पुष्येति । ११२२ पुष्य विकसने । यमयै कः ॥

तिम्यन्मते क्षिम्यतिनाम मन्मन स्तीम्यत्सु तद्गीलमृते ववाम्यहम् ।

वेहि प्रमो प्रेष्य सुसोहनाय मे जीर्णाशुकाय त्वमशीर्जमशुकम् ॥ ५७ ॥

हे तिम्यन्मते आर्षीमवदुदे रत्नक मन्मनः स्तीम्यत्सु आर्षीमवत्यु क्षिम्यति आर्षी
मवति नाम । तत् तस्माद्देहं प्रीले छजामृते ववामि । हे प्रमो प्रेष्य (सुसोहनाय मे)
जीर्णाशुकाय मिसाम्भराय मे मर्द्धं सुसोहनाय सम्यक्त्वत्त्वयैमशीर्जं मवमंशुकं वेदिजीर्णाशुः
दीपधोमः अयो मस्य तस्य संशुदिवा ॥—तिम्यमिति । ११२३ तिम ११२४

१ 'श्रुतिभोवमवसामन्तिगतिपु' इति पाठपाठस्वपाठः

ष्टिम ११२५, ष्टीम आर्शभावे । तीम इत्यप्येके । तिमे शता । स्तिम्यति । टिमैर्लट् । स्तीम्यत्सु । 'सविसाम्यात् तीम्यत्स्विति वा छेद । ष्टीमितीम्यो शता । प्रोलम् । ११२६ ब्रीड चोदने । चोदन लजा । प्रेरणे च दृमे । घञ् । प्रेष्य । ११२७ इप् गता । प्यत् । सुसोहनाय । ११२९ पुह चक्ययै । स च वृत्तिः । ल्युट् । सहेत्यप्येके । जीर्ण इति । जीर्ण इति । ११३० जृप् ११३१ झृप् वयोहानौ । द्वयो कर्तारि क् । ट्वाद्य उदात्ता उदात्तेत क्षिपिवर्जम् ॥

रजकवाच्यमाह—

किं सूयसे गिरमदूम नितान्तदीना-

मुद्दीनकाकसम भूपतिधीनमेतत् ।

मीयस्व रीणनय मा क्षितिपालयेऽस्मि-

न्त्रीयस्व धार्ष्ट्यमिति दुर्मतिरीणमूचे ॥ ५८ ॥

हे अदून अपीडित, उद्दीनकाकसम, त्वं नितान्तदीना गिर सूयसे उत्पादयसि । एतत् त्वया याच्यमानमनुक भूपतिधीन भूपाधार तदायत्तम् । हे रीणनय गतविनय । अस्मिन् क्षितिपालये राजगृहे मा मीयस्व मृतो भव । धार्ष्ट्यं मीयस्व च्छादय । दुर्मतिरिति ईश-मूचे ॥—सूयसे इति । ११३२ पूड् प्राणिप्रसवे । प्राणिग्रहणमतन्त्रम् । अयममूयार्थोऽपि । अस्माहट् । अदून । ११३३ दूड् परितापे । स्वादय ओदित इति ओदित्वान्निष्ठानत्वम् । दीनाम् । ११३४ दीड् क्षये । उद्दीनेति । ११३५ डीड् विहायसा गता । गतिमात्रे च । धीनम् । ११३६ धीड् आधारे । एषु कर्तारि क् । मीयस्व । ११३७ मीड् हिंसायाम् । हिंसात्र मृति लोट् रीणेति । ११३८ रीट् स्वप्ने । प्राग्वत् क् । आलये ११३९ लीड् श्लेषणे । 'एरच्' । मीयस्व । ११४० ब्रीड् । ऋणोत्थयै । छादन परिग्रहो वा तत् । लोट् । स्वादय ओदित ॥

आपीय तद्गिरममाननिरीतरोपः

प्रीतिं श्यतोऽस्य स करेण शिरोधिमच्छात् ।

धर्मावसायजनदः खलु योऽजनिष्ट

दीप्तोष्मपूर्णमुजतूर्णविधूर्णवैरी ॥ ५९ ॥

स तद्गिरमसापीय श्रुत्वा अमाननिरीतरोपोऽमानमनवधि यथा तथा निरीतो निर्गतो रोपो यस्य तादृश सन् स्वस्य प्रीतिं श्यतस्तनूकुर्वतो वासोदानाभावेन नाशयतोऽस्य रजकस्य शिरोधिं करेणाच्छात् चिच्छेद । य खलु धर्मावसायजनदो धर्मनाशकजनानामवखण्डिता सन् अजनिष्ट । दीप्तोष्मपूर्णं भुजेन तूर्णं यथा तथा विधूर्णा हिंसाया वैरिणो येन स ॥—

१ 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य' इति विसर्गलोपे 'मन स्तीम्य' इति च्छेद . पक्षान्तरे 'मन तीम्य' इति बोध्यम् . २ 'चोदने लजाया च' इति वातुपाठ . ३. अत्र ११२८ पह चक्ययै नोपयुक्तः .

आपीयेति । ११४१ पीङ्गु पाने । स्वप् । अयनेति । ११४२ माङ्गु माने । स्युद् । निरी
 येति । ११४३ ईङ्गु यतौ । कर्त्तरि षः । प्रीतिमिति । ११४४ प्रीङ्गु प्रीतौ । क्तिन् ।
 अकर्मकोऽयम् । पूडादत्र आत्मनेपदिनः । पूङ्गु पूङ्गु षीङ्गुर्वमशुदात्ता । स्वतः । ११४५
 शो क्तुङ्करणे । शता । ओठ स्यनि इति षोपः । अकर्मत् । ११४६ छो छेपने ।
 छङि 'मिमाया प्रापेदृषा— इति सिञ्जङ् । अकर्मत्पेति । ११४७ यो अन्तकर्मणि । अनद
 इति । ११४८ यो अकर्मत्पने । क्तिप् । स्यस्यादबोऽनुदात्ता परस्मैपदिनः । अकर्मत् ।
 ११४९ जनी प्रातुर्भाषे । अयमुत्पादमायामपि । छङ् । वीष्टेति । ११५० वीपी
 पीतौ । पूर्व्वेति । ११५१ पूरी आप्वावने । अकर्मकोऽयम् । इयोः कर्त्तरि षः । पूर्व्वेति ।
 ११५२ तूरी गतिस्तरपक्षिसनयो । त्वरपमात्रे च हुमे । अस्मात् षः । सिपूर्वेति ।
 ११५३ घूरी ११५४ गूरी हिंसामयोः । घूरे कर्मणि षः ॥

गूर्णेऽस्मिन्बहुवन्धुधूरिणि खले जूर्णे शस्त्रसे नृभि

सौरि शूरकगर्वचूरणपरः सतप्यमानः सताम् ।

देवौघस्य सपन्मुर्वं च पतिवाबाधुत्तमूमाप्यसौ

धृत्पक्षेऽशब्दैरकाश्चतस्रसंवाश्यमानै स्वकै ॥ ६० ॥

शीरितस्मिन्खले गूर्णे हिंसिते सति जूर्णेऽस्मिन्बहुवन्धुधूरिणिः शस्त्रसे स्तुतः ।
 बहुवन्धुधूरिणि सर्वबन्धुधूरिणि सर्वबन्धुहिंसाशीले । शीरितः शौरिः । शूरकगर्वचूरणपरः
 शूरकानां हिंसकानां अस्ममकर्तृनां च वर्षस्य दाहपरः । सतां सतप्यमान ईश्वरो देवौ-
 घस्य तपन् ईश्वरो भवन् मुक्च पतिता ईक्षिता । इत्त्वमूतोऽसौ (साव) बाहूत्तमूमा अस्मि-
 ष्ठादित्यस्योऽपि सन् बह्वेऽस्मिन्बहुवन्धुधूरिणिः । अत एव संवाश्यमाने 'अय केद्यवा
 स्युत इति सप्यायमाने स्वकै सममकश्चत शीतोऽमूत् ॥—गूर्णेति । गूरे कर्मणि षः ।
 धन्धुधूरिणि । ११५५ घूरी ११५६ गूरी हिंसामयोः । घूर्णेति । जूर्णे । जूरेः
 कर्त्तरि षः शूरकेति । ११५७ शूरी हिंसालम्भनयो । षुत् । चूर्णेति । ११५८ चूरी
 दाहे । स्युद् । सतप्यमानः । ११५९ तप ऐश्वर्ये वा । तपितस्मिन्ने वा तदस्वनी प्रा-
 प्रोतीक्षर्षः । कोये च हुमे । शानच् । तपन् । तद्वदनोरमानेऽपि शता । पतिता । पत
 ऐश्वर्ये वा इत्येके । तस्मिन् पक्षे च् । बाहूतेति । इतेति । ११६० कृतु बरये । केचित् पूर्व्वत्र
 [पठितं] कामह्वयमस्यारि इत्या 'बाहूत् बरये' इत्याहुः । इयोः कर्मणि षः । ज्ञेयेति ।
 ११६१ हिंसा उपतापे । धम् । अकर्मत् । ११६२ काङ्गु शीतौ । छङ् । संवाश्य
 मानैः । ११६३ काङ्गु सप्ये । सलप् । अस्यादत्र सदात्ता अनुदात्तेत् । तपित्त्वनुदात्ता ॥

तन्मूप्यमाणास्त्वय शुच्यदङ्गका सृत्या सुनद्य धदुरकमशुकम् ।

विस्त्रयं शप्यन्त इमं प्रदुहुवु कृष्णं प्रपेदे वसनान्वयेदवान् ॥ ६१ ॥

अय यथाऽस्मात्प्रियादिर्बहुवन्धुधूरिणिः सप्यमाणा सहमाना सुनद्यं मन्त्रादीं निघाव सन्ध-

१ निघाव' इति पाठः.

ग्वद्ध बहु अनल्पमंशुकं विसृज्य त्यक्त्वा इमं शप्यन्तो निन्दन्त- प्रदुद्बु- । शुच्यदङ्गका-
स्वेदादिभि पूतीभवत्कुत्सिताज्ञा । रक्त कुसुम्भादिभि- कृतनानावर्णम् । कृष्णो वसनान्यं-
शुकानि प्रपेदे उद्धृतवान् ॥—मृष्यमाणा इति । ११६४ मृष तितिक्षायाम् । शानच् ।
शुच्यादिति । ११६५ ई शुचिर् पूतीभावे । दुर्गन्धीभावस्तत् । शौचविशरणक्षेत्रेषु च
द्वमे शता । द्वाबुदात्ता । सुनद्धम् । ११६६ णह वन्वने । कर्मणि क्त । रक्तम् । ११६७
रञ्ज रागे । कर्तरि क्त । शप्यन्त- । ११६८ शप आक्रोशे । शता । त्रयोऽनुदात्ता- ।
मृपादय- पञ्च स्वरितेतः । प्रपेदे । ११६९ पद गतौ । लिट् । खेदेति । ११७० खिद
दैव्ये घञ् ॥

प्राग्विद्यमानवसनेष्वधृतैकमीगो

बुद्ध्वा ददौ च रिपुयोधजयी निजेभ्यः ।

कंसानुरोध्यणनहन्मतिमद्युगर्च्यः

शेषं व्यसृज्यत पटौघमलिश्यमानम् ॥ ६२ ॥

इंशो विद्यमानवसनेष्वनर्धवक्षेप्येक प्राक् अन्येभ्य- पूर्वमधृत परिहितवान्, बुद्ध्वा
निजेभ्यो ददौ च । स्त्रीयाना तारतम्यमवगम्य दत्तवाश्च । शेषं पटौघं व्यसृज्यत त्यक्त-
वान् कंसानुरोध्यणनहत् कंसानुवर्तिनामणनहत् प्राणहत् । मतिमद्युगर्च्यो मतिमता
ज्ञानिना युजा समाधिकर्तृणामर्थ- । अलिश्यमानमनत्पीभवन्तं पटौघम् ॥—विद्यमाने-
ति । ११७१ विद् सत्तायाम् । शानच् । बुद्ध्वा । ११७२ बुध अवगमने ज्वलादिगतबो-
धतिवदुद्बोधो ज्ञान चार्थः । तस्मात् क्त्वा । योधेति । ११७३ युध सप्रहारे । अच् ।
कंसानुरोधीति । ११७४ अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधि कामेऽर्थे तद्ध्यनौ भजते ।
तस्मादत्र तु णिनि- । अणनेति । ११७५ अण प्राणने । अन इत्येके । ल्युट् । मतीति ।
११७६ मन ज्ञाने । क्तिन् । युगिति । ११७७ युज समाधौ । अकर्मकोऽयमिति माधव- ।
क्तिप् । व्यसृज्यत । ११७८ सृज विसर्गे । स चोत्पादनत्यागौ । लङ् । अलिश्यमानम् ।
११७९ लिश अत्पीभावे । शानच् । पदादयोऽनुदात्ता अप्यतिवर्जमनुदात्तेत ॥

राध्यद्वेषगुणोऽय वायकवरादैत्याविदेपोऽपुष-

च्छोपं तोपकृतोऽस्य दोषविततेराश्लिष्टलक्ष्मीस्तन- ।

शक्यन्गर्वमशक्यमानमनसामास्विद्यदास्योऽङ्कुधं

क्षुध्यङ्कफदमाप मालिकवरं शुद्धं स सिद्धेप्सितम् ॥ ६३ ॥

अथैष दैत्याविद् दैत्यच्छेता वायकवरात् सौचिकश्रेष्ठात् तद्दत्तोष्णीपादिमी राध्यद्वेष-
गुण सिध्यन्मनोज्ञवेष सन् तोपकृतोऽस्य दोषविततेर्नाशमपुषदवर्धयत् । तदनन्तर च स
मालिकवर मालाकारश्रेष्ठमाप । कीदृश । अशक्यमानमनसामसहमानमनसा गर्वं शक्यन्

१. 'शुचिर्' अनादिद् धातुपाठे

सहमानः । आक्षिपदास ईयत् खिद्यन्मुखः कीदृश मास्त्रिकवरम् । अक्षुर्धं कोचहीनम्
 भुष्यतां पुमुसमाजानां भक्षदमनप्रदम् । ह्यर्दं सिद्धप्रार्थितं च ॥—राप्पदिति । ११८०
 यत्प्रोक्तमैवावृत्तयेन । इत्ययं इव । अकर्मकादेव राधेः इत्यन् । अस्य तु सिद्धिशोहवै
 वपयाम्बेनानादयोऽर्थाः । सता वैष्णवित् । ११८१ व्यघ्रं साबने । तत्र प्रायेण विदा
 रणपयन्तम् । क्विपि 'नदि इतिइपि— इष्वादिना दीर्घः' । अपुवत् । ११८२ पुपु पुष्टी ।
 अयमकर्मकोऽपि । इतो मणान्ताः पुपादयः । तेन पुपादिपुतादि इष्वात् । शोपतोप
 शोपेति । ११८३ गुप शोपणे । ११८४ गुप प्रीतौ । ११८५ गुप वैह्वो । वैह्व
 विह्वता । श्रमाणां धम् । आक्षिपेति । ११८६ खिद्यन् आक्षिपन्ने । कर्मणि क् । अक्षयन्
 अक्षयमानेति । ११८७ शक विभावितो मयणे । विभावित इत्युमयपदीनां पूर्वाभा
 र्गसंज्ञा । अतृष्टान्तौ । आक्षिपदिति । ११८८ मि प्विदा गात्रप्रहरणे । सता ।
 अक्षुषम् । ११८९ भ्रुष कोपे । भाषे क्विप् । भ्रुषदिति । ११९० भ्रुष पुमुसाम् ।
 सता । ह्यर्दम् । सिद्धेति । ११९१ शुष सौचे । ११९२ पिषु संराटौ । संसिदि
 षा । इयोः कर्त्तरि क् ॥

रक्षारये सोऽयमनश्वराय तृप्यन्मना दत्तजनहृदेऽसौ ।

सुखस्मितलोहिमुखाय माला सिद्धन्द्वौ सावरमस्तमीच ॥ ६४ ॥

सोऽयमसौ सिद्धन्सारं मासां ददौ अस्तमीच । कीदृशाय । अनश्वराय निष्णाय ।
 सु खस्मितलोहिमुखाय सु खस्मितोद्गिरैःस्त्रीभं मुखं यस्य तस्मै । रक्षारये निहतशत्रवे ।
 दत्तजनहृदे दुःखजनहन्त्रे । तृप्यन्मना प्रीमितान्तरामा ॥—अन्वेति । ११९३ रघ द्विषा
 संराप्सो । संराशिः पाठः । कर्मणि क् । अनश्वराय । ११९४ णश्च अवर्धने । इ
 ष्वस- इति ङरप् । तृप्यदिति । ११९५ तुप प्रीगने । तत्र तृप्तिवर्धनं च । सता ।
 ध्वेति । ११९६ ह्यप ह्ययंमोहमयोः । मोहनं गर्भः । मोहनयोरिषेकः । कर्त्तरि क् ।
 हृद इति । ११९७ हृद् जिर्भासानाम् । क्विप् । सुग्नेति । ११९८ मुह वैचिसे ।
 अविदेकसात् । कर्त्तरि क् । सोहीति । ११९९ ष्णुह उद्गिरणे । विनिः । सिद्धन् ।
 १२०० ष्णिह प्रीतौ । सता । इत् विकल्पिते उक्तातेतो रपादयो कृताः ॥

अशान्म्यदास्मापि तमी नमामि वृमिप्रिय भान्तिहरं मवन्सम् ।

भ्रान्यामि मो' भ्रान्म्य ममापराध ह्यन्त मनो माद्यति दक्षनात्ते ॥ ६५ ॥

अहमशान्म्यदारमा अशान्तमना अपि त्वां नमामि । तमी त्वमि श्रद्धासीत् । संसारेण
 पीडापीडो वा । वृमिप्रियं दमस्त्रीक्यामिष्टम् । अहं भ्रान्यामि अनश्वरस्मितो भवामि । मया
 प्पाविसर्वात् । मो मम अनादरविक्रमपराध भ्रान्म्य क्षमस्व । भ्रान्तं तत्रावर्धनात् पी
 डितं मनस्ते वर्धनान् माद्यति । भ्रान्तिहरं संसरणदुःखनिरासकम् ॥—अशान्म्यदिति ।
 १२०१ शमु उपशमे । घट्टरि धमामशानाम्— इति दीर्घः । तमीति १२०२ तमु

काङ्क्षायाम् । ग्लानावेव प्रयोग । मुरारिस्तु 'द्रष्टुं वद्वृत्ताभ्यति' इति काङ्क्षायामेवाह ।
 'शमित्यग्रभ्यः' इति धिनुण् । दमीति । १२०३ दमु उपशमने । अयमकर्मकोऽपि ।
 प्राग्वत् धिनुण् । श्रान्तीति । १२०४ श्रमु तपसि खेदे च । क्तिन् । भ्राम्यामि ।
 १२०५ भ्रमु अनवस्थाने । अयमकर्मक सकर्मकश्च लट् । क्षाम्येति । १२०६ क्षमू
 सहने । अयमषित् । लोट् । क्लान्तम् । १२०७ क्लमु ग्लानौ । कर्तरि क् । माद्यति ।
 १२०८ मदी हर्षे । हर्षोऽत्र गर्वे । वृत् । शमादयो वृत्ता ॥

अस्तायासविजस्तविश्वतसनो निर्दस्तावासैर्नुतो

वेदव्योषकृदमुषो विसितधीकुस्यज्जनांहोवुसम् ।

मुस्तामोष्यमसः किटिस्त्वमसमो लुठ्यन्खलानोकसो

भृश्यभ्रंशनवर्शकाकृशदयोस्तृष्णाहरो हृष्य मे ॥ ६६ ॥

त्वं विसितधीकुस्यज्जनांहोवुसममुष । विसितया प्रेरितया धिया कुस्यता सञ्चिष्यता
 जनानामहोर्षं वुसममुषो दग्धवानसि । कीदृश । अस्तायास लक्षप्रवास यथा तथा विज-
 स्तविश्वतसन मोक्षितलोकक्षय । निर्दस्तावासैर्निर्दस्त उपक्षीणो वास स्तम्भो नम्रताभावो
 येषा तै । नुत । वेदव्योषकृद् व्यास्रुपेण वेदाना विभागकृत् । अमसोऽपरिमाण परि-
 माणहीनो वा त्वं मुस्तामोषी मुस्ताखण्डी किटिर्वराहर्षो असम परिणतवानसि । खलान्
 ओकस स्थानान् लुठ्यन् क्षोभयन् । भृश्यद्भ्रंशनवर्शकाकृशदयो भृश्यतामध पतता ख-
 भक्ताना भ्रशस्याध पतनस्य वर्षका छादयित्री अकृशा दया यस्य स तादृगस्त्वं मे हृष्य
 तुष्टो भव ॥—अस्तेति । १२०९ असु क्षेपणे । कर्मणि क् । आयासेति । १२१०
 यसु प्रयत्ने । घञ् । विजस्तेति । १२११ जसु मोक्षणे । कर्मणि क् । तसनेति ।
 १२१२ तसु उपक्षये । ल्युट् । निर्दस्तेति । १२१३ दसु च । कर्मणि क् । वासेति ।
 १२१४ वसु स्तम्भे । वस्त्रित्येके । वसेर्घञ् । शमादयः शमिदमि (मदि) वर्जमुदित ।
 व्योषेति । १२१५ व्युष विभागे । व्युसेति । चैके । व्युपेर्घञ् । अमुष इति । १२१६
 मुष दाहे । लुठि पुषाद्यद् । विसितेति । १२१७ विस प्रेरणे । कर्मणि क् । कुस्य-
 दिति । १२१८ कुस सञ्क्षेपणे । शता । वुसम् । १२१९ वुस उत्सर्गे । इगुपधात् क ।
 मुस्तेति । १२२० मुस खण्डने । 'प्रातालातसुतपुतचित्तमित्तमुस्त-' इत्यादिना
 भोजेन के निपातित । मोषी । मुष इत्येके । णिनि । अमस । १२२१ मसी परि-
 णामे । परिमाणे इति ड्रुमे । असम इति । 'समी परिणामे' इति दन्त्यादिरित्येके । तस्मा-
 ल्लुठि पुषाद्यद् । लुठ्यन् । १२२२ लुठ विलोडने । शता । ओकस । १२२३ उच्च
 समावाये । 'ओक उच्च के' इति निपातित । भृशभ्रशनेति । १२२४ भृशु १२२५
 अन्शु अध पतने । द्वयो शतृल्युटौ । वर्षकेति । १२२६ वृश वरणे । ण्वुल्
 अकृशेति । १२२७ कृश तनूकरणे । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृश-' इति निपातित ।

१. 'धिराण् इति पाठ . २. 'उपशमे' इति धातुपाठे. ३. 'विलोटने' इति पाठ .

सृज्येति । १२२८ तुप विपाशानाम् । 'तृषिभृपिरसिम्यः कित्' इति नन् प्रत्ययः ।
इय् । १२२९ ह्यप ह्यौ । छेद् ॥

व्यत्रिप्यवरतिष्ठेयक विमो कोपादिगोयो न ते
किं चाभोप्यविरोपिभोपक न वा लोमादिसंक्षोभिता ।

नम्यांस्तुभ्य विमो जयेति नुषते छिद्यन्प्रमेषहृज

द्विचभृद्विमृत्प्रवेऽपि स विमृत्पाक्षीयमाणा ददौ ॥ ६७ ॥

ह्यपतां कुप्यतां पण्ड रिष्यतां हिंसतां च रिपूनां वेपक क्षेपक हे विमो ते तव क्षो
पादिमिर्षोपो व्याकुळस्वै च । किं च । अयोप्यविरोपिभोपक अयोप्यविरोपिनामभोक्षमो
इयितुषां लोपक मोहक ते लोमादिसंक्षोभिता वा न । त्वं नम्यान् हिंसान् तुभ्य हिं
सय । विमो त्वं जयेति नुषते तस्मै छिद्यन् रूपमा आर्शमवन् । प्रमेषहृजं वधमानां
पीडां विषयान् मोषवय स विमृत्स स्वयमेव विचिन्स अग्रवेऽतिच्छवेऽश्रीयमा ॥
सक्षीयासृदि ददौ ॥—रुमदिप्यदिति । १२३० कृप रोपे । १२३१ रिप हिंसारां
चेत्येके । द्रवो सता । वेपक इति १२३२ छिप क्षेपे । प्लुम् । कोपादियोप इति ।
१२३३ कुप कोपे । १२३४ गुप व्याकुळस्वे । द्रयोर्षम् । अयोप्यविरोपिस्त्रोपकेति ।
१२३५ गुपु १२३६ दपु १२३७ लुपु विमोहने । क्मेच प्यप्यिनिप्लुचः । को
मादिसंक्षोभितेति । १२३८ लुम गार्थ्ये । १२३९ क्षुम संवञ्जने । द्रयोर्षम् प्तिनिष (?)
नम्यान् तुभ्य । १२४० णम १२४१ तुम हिंसाराम् । यन्नोद् च । छिद्यन् प्रमेषन्
स्विपमिति । १२४२ छिन्नु आर्शमात्रे । १२४३ मिमिवा केहने । १२४४ निस्वि
वा केहनमोषमवो । त्रयाणां सता । मिदेस्तु 'मिदेर्गुण' इति गुणः । क्दिम् ।
१२४५ द्वाधु इदौ । छिन् । अग्रवे । १२४६ द्वाधु अमिच्छन्नायाम् । त्रि
यधि— इति ह् । इत् । इपादवो दिवादयश्च इताः । दिवादयस्त्वइत्ता इत्येके । तेन
सृज्येति क्षीयते इत्याद्यपि । तत्र सृजेर्स्यात् । शीयसे' क्षानप् । समादय उदात्ता उदात्तेत ॥

अथ कुम्भानुप्रहङ्गनामाह—

सुन्वत्प्रिय तमथ रागसिताश्रिताम्

मारोन्मिताअनिषयात्पुषमानसान्वा ।

कुम्भा कृतारियलमैक्षत वृष्यती सा

पात्र समीर्युषसौरमथूवसृङ्गम् ॥ ६८ ॥

अथ सा कुम्भा वैरञ्जी सुन्वत्प्रियं सुम्बन्तो यदं कुम्बन्तो द्विजाः प्रिया यस्य तं धी
कृष्णमैक्षत । क्षीरणी कुम्भा । रागसिता रागेन बद्धा । सिताप्रेण मारोन्मितेन अम
सितेनाअनिषयेनात्पुषं छादितं मानसान्तं यस्याः सा । तथा—समीर्युतेन वायुपम्भि-

१ यय हिंसाराम्' इति भातृपठे २ प्रयोऽप्यनुदिताः पुत्राके

तेन सौरभेण धृता सभ्रान्ता मृङ्गा यस्मिंस्तत् तादृशं पात्रं वृष्वती स्वीकुर्वती । कीदृशं हरिम् । कृतादिबलं कृत हिंसितभारिवलं येन तम् ॥—सुन्वदिति । १२४७ षुञ् अभिषवे । अभिषवो निष्पीडनस्रपनसुरासधानस्रानादि । शता सिता । १२४८ षिञ् बन्धने । कर्मणि क्त । शितेति । १२४९ शिञ् निशाने । प्राग्वत् क्त । उन्मितेति । १२५० डुमिञ् प्रक्षेपणे । प्राग्वत् क्त । निचयेति । १२५१ चिञ् चयने । 'एरच्' । आस्तृतेति । १२५२ स्तृञ् छादने । लक्षणया विक्षेपे । प्राग्वत् क्त । कृतमिति । १२५३ कृञ् हिंसायाम् । प्राग्वत् क्त । वृष्वती । १२५४ वृञ् वरणे । स्वीकार-इच्छादन वा तत् । शतरि ङीप् । ध्रुतेति । वृतेति । १२५५ ध्रुञ् कम्पने । ध्रुञ् इत्येके । द्वयोः कर्मणि क्त । स्वादय उभयतोभाषा । अनुदात्ता ध्रुञ् वर्जम् ॥

कन्दर्पेण दुता विलेपकुशला सा चान्तिकं हिन्वता

पृष्टा तेन पृता विलेपनमदात्स्पर्याय लोकस्मृते ।

संप्राप्यो निजशक्तिराद्धतपसः साधोः स देवोऽपि ता-

मृज्वीकर्तुमुपानशे सुकृतिनीं प्रस्तिष्ठुवानः खलान् ॥ ६९ ॥

कन्दर्पेण दुता पीडिता सा च विलेपे तत्सपादने कुशला अन्तिकं हिन्वता प्राप्नुवता तेन पृष्टा पृता प्रीणिता स्पर्याय प्रीणनीयाय लोकस्मृते लोकपालकाय भगवते विलेपनं कलभमदात् । निजशक्तिराद्धतपसो निजशक्त्या स्वस्य सेवाशक्त्या राद्धं सिद्धफलं तपो यस्य तस्य साधो संप्राप्य स देवोऽपि तामृज्वीकर्तुमनुदेहा कर्तुमुपानशे समीप प्राप । यत.—सा सुकृतिनी । कीदृशो देवः । खलान्प्रस्तिष्ठुवान् आस्कन्दन्नभिभवन् ॥—दु-तेति । १२५६ डु डु उपतापे । कर्मणि क्त । हिन्वता । १२५७ हि गतौ वृद्धौ च । शता । पृता । १२५८ पृ प्रीतौ । कर्मणि क्त । स्पर्याय । १२५९ स्पृ प्रीतिपालनयो । ण्यत् । लोकस्मृते । स्मृ इत्येके । क्तिप् । संप्राप्यः । १२६० आप्त्वा व्याप्तौ । ण्यत् । शक्तीति । १२६१ शक्नु शक्नौ । क्तिन् । राद्धेति । १२६२ राध १२६३ साध स-सिद्धौ । राधे कर्त्तरि क्त । साधो । 'कृवापाजिमिखदिसाध्यश्रभ्य उण्' इति साधेरुण्-प्रत्ययः । द्वादशोऽनुदात्ताः परस्मैभाषा । उपानशे । १२६४ अशू व्याप्तौ सघाते च डुमे । 'अश्रोतेश्च' इति नुट् । प्रस्तिष्ठुवानः । १२६५ ष्टिघ्न आस्कन्दने । शानच् ।

मृज्वीकर्तुमित्युक्तम् । मृज्वीकृतिप्रकारमाह—

तामातिव्य पदे पदेन चिबुके चात्तिष्ठुवन्पाणिना

चक्रे सभ्रवतां वधे दधृगसावृज्वीं मनोशाकृतिम् ।

किं चादभ्रवतीमिमां मम गृहानेहीति याच्ञापरा-

मेष्यामीत्यमुचत्समृद्धकरणः क्षिप्वन्कटाक्षैर्घृतिम् ॥ ७० ॥

१. 'निशातने' इति पाठः

असीं तां पदे वरये पदेनास्तिकयाकर्म्य चिबुके पाणिना चाति युवमाकर्मभृन्नीमवक-
 वेदां मनोहाहतिं चके । कीदृशः । समुपतां हिंसां वषे दृष्ट् प्रयस्मः । किं च मम
 गृहानेहिं इति वाच्यमापद्यमदमुपती व्याजमकुर्वाणामव्याजमप्यमिनामेत्यामीत्युक्त्वा अमु-
 पत् । अत्र हेतुः—समृद्धकल्पः । कदाचैर्भूतिं धैर्ये क्षिण्वन् माद्यन् ॥—मातिक्रमेति ।
 १२६६ तिक १२६७ तिग च एतावप्यास्कन्दने । आद्यात्तवप् । अतिमुपन् ।
 तिगोः सता । सप्तवताम् । १२६८ पद्य हिंसामाम् । सता । दृष्ट् । १२६९ भिन्नुपा
 प्रागस्म्ये । 'अतिवग्दृष्ट्' इति क्विप् । अयमुपतीम् । १२७० वम्भु वैम्भे । वम्भो
 शोकरचनायै कर्मानुष्ठानम् । सतरि वीप् । समृद्धेति । १२७१ प्राप्नु इद्यै । अयमक-
 मिकः सकमीक्य । कर्तरि क् । क्षिण्वन् । *१२७३ रि १२७४ सि १२७५ चिरि
 १२७६ जिरि १२७७ वाद्य १२७८ क्व हिंसामाम् । 'एषु छन्दसेषु क्षिपाद्यः
 सर्वेषां लोकेऽस्ति' इत्युक्तस्य श्लोः सता ॥

कुम्भारैस्त्वहरपानन्तरं केऽपि मातृवन्तो मयवन्तं ज्ञातवन्त इत्याह—

स्मां दधुवन्मद्यमिष्यसनानि रिष्व-

भृक्षिण्वता चिरयणैरपथं चिरिण्वम् ।

कसं प्रवाऽयमतिदुर्ब्वमुदुवृप्-

इहन्व- मुतोऽपि स हि कैश्चिद्वचोपि लोके ॥ ७१ ॥

छन्दःश्रुतःसम्भवि धेरे एष श्रुतः प्रसिद्धोऽपि स लोके मनुष्याणां मध्ये कैश्चित् भाग्य
 चरित्वोपि ईश्वरत्वेन ज्ञात आसीत् । कीदृशः । स्मां मदीं दधुवन् पाठवन् मद्यमिनां
 कृत्यपसहस्या(स)क्षिणां देवानां व्यसमानि दु चावि रिष्वन् नाद्यन् अक्षिण्वतां हिंस-
 काणां चिरयणैर्धैरपथं कुम्भार्यै चिरिण्वन् माद्यन् । प्रहारकं हिंस्यमतिदुर्ब्वमन्वेयाममन्तं
 हिंसितुमशक्यं कसमुदुवृप्पुरधैरिषिकं हिंसितुमिच्छुः ॥—दधुवमिति । १२७९ वृष पाठने
 पाठने च सता । मद्यममीति । १२८० चमु मद्यमे । णिनि । रिष्वन् । रि क्षि
 इत्यशरी चातोः सता । अक्षिण्वताम् । भाय अशीत्येके इत्युक्तस्य चातो
 सता । चिरयणैः । चिरिषातोर्मुद् । चिरिण्वन् । चिरेः सता । दुर्ब्वम् ।
 हृषातोः खल् । उदुवृप् । उद् इत्यपि केचित् । इत्यस्य सग्युः । केचित् उ-
 न्दस्यह भ्यात् इति पठित्वा दमादिर्लोकेश्वाहुः । एतदेव छन्दःश्रुतोऽपीतिवादेन
 योषितम् । तिक्रम्य उदात्तः । विशिष्टवृत्तर्भुवात्ता । तुहत्वात्तनेमाप । इत् ।
 सादमो इत्ता ॥

१ 'पती च' इति चातुपाठ २. 'वम्भन' इति चातुपाठे ३ चातुपाठे तु 'ट' इत्ये
 बोधसम्बन्धे तथाच 'दुद्वम् इत्येव पाठ म्यात्. ॥ १२७२ मह भ्यात्तो मोहाइतः

एवं राजमार्गसंचारेण तत्रत्यभक्षानन्दसुक्त्वा गोपुरान्तर्गतानां सुकृतातिशयेन तत्प्राप्तिमाह—

तुदन्कुचरिताञ्जुमे प्रणुदमान इष्टं दिश-

न्प्रभृष्टपललान्क्षिपन्नरिमतिं कृपन्माधवः ।

ऋषन्नजुपत क्रमानगरगर्भमुद्वेजय-

त्रलभमनसः खलानवशलज्जमानाङ्गनम् ॥ ७२ ॥

माधव क्रमात् तत्र तत्र विलम्बमान ऋषन् गच्छन् नगरगर्भमभ्यन्तरप्राकारान्तर्भागमजुपतासेवताश्रितवान् । तत्रत्यजनं प्रीणितवानिति वा । कीदृश कुर्वन्नित्यत्राह—कुचरितान् रजकादींस्तुदन् । मालाकारादीञ्जुमे प्रणुदमान- प्रेरयन् । तेषामेव इष्टं ददन्- (त्) । प्रभृष्ट पक्वं पलल मासयैस्तान् दुष्टान् क्षिपन् प्रेरयन् निरस्यन् । अत एव अरिमतिं कृपन् विलिखन् विदारयन् । अलभमनसो दुर्व्यापारेषु अलभमलज्जितं मनो येषा तान् खलान् उद्वेजयन् भीषयन् कम्पयन् वा एतानि पट् तत्कालविशेषणानि । कीदृशं नगरगर्भम् । भगवत्प्रेम्णा अवशा व्याकुल लज्जमाना सलज्जा अङ्गना यस्मिंस्तम् ॥— तुदन्निति । १२८१ तुद व्यथने । शता । प्रणुदमान । १२८२ णुद् प्रेरणे शानच् । दिशन् । १२८३ दिश अतिसर्जने । दानं तत् । शता । प्रभृष्टेति । १२८४ अस्ज पाके । कर्मणि क् । कित्वात् सप्रसारणम् । 'स्को'- इति सलोप । क्षिपन् । १२८५ क्षिप प्रेरणे । निरसननिन्दादयोऽपि प्रेरणभेदा एव । कृषन् । १२८६ कृष विलेखने । तदत्र हलकर्म । द्वयो शता । तुदादयोऽनुदात्ता स्वरितेत- । ऋषन् । १२८७ ऋषी गतौ । शता उदात्त उदात्तेत् । अजुपत । १२८८ जुषी प्रीतिसेवनयो । लङ् । उद्वेजयन् । १२८९ ओविजी भयचलनयो । प्रायेणोत्पूर्वं । अस्माग्णिचि शता । १२९० ओलजी १२९१ ओलस्जी व्रीडने । लजे कर्तरि क् । लज्जमानेति । लस्जे शानच् । सस्य जश्त्वम् । 'ओलजी ओलस्जी व्रीलने' इति चान्द्रमतं माधवदूषितम् । जुपादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

नगरगर्भं वर्णयति पञ्चभि—

वृक्पाव्याचरसोच्छती फलगणानव्युच्छितायां निशि

स्नान्ती नच्छति मिच्छता सुजनता यस्मिन्हितं जर्जती ।

चर्चन्ती कटु झर्झती बुधजनं दोषं त्वचित्त्वर्चती

नित्यं भूपतिमुञ्जनोज्झितमना यत्रास्त खल्या सुखम् ॥७३॥

सुजनता सज्जनसमूह । 'प्रामजन-' इति तल् । 'सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते' इति जनान्तादपि । मिच्छता क्लेशिता यस्मिन् न ऋच्छति प्राप्नोति । कीदृशी सुजनता ।

१. 'व्रीलने' इति पाठ .

कृत्स्नव्यावरणा । कृत्स्नचित्तो व्याचे व्याजे रस आपहो यस्या सा । फलमवान् उच्छती
 वृषकृष्टवमावदाना । निधि अभ्युच्छितामगतिरुन्वाया । प्रत्ये एव ज्ञान्ती । एतैरस्य
 तमत्वमुक्तम् । हित मेव एव अर्चती सर्वतो वदन्तीति कंसस्मानिहत्वे हेतुः । सत्या व
 सप्तमूहे यत्र सुखं यथा तथा वास्य स्थितवती । कौशली चत्या । कृद् कूर चर्चन्ती
 परिभाषमाणा । कुचजनं शर्षती संतर्जयन्ती । भूपतिं राजानं दोषं त्वचित्वा आच्छाद्य
 निष्ठा सर्वदा कृत्ती प्रशसन्ती । उच्छन्नोज्ज्वलमना । उच्छन्नेनार्चनेनोच्छ्रित सक्त मनो
 यस्याः सा ॥—इत्येति । १२९२ ओ व्रज्ज् सेदने । कर्मणि क् । व्याचेति । १२९३
 व्यञ्च व्याचीकरणे । बम् । उच्छती । १२९४ उच्छि उच्छे । सतरि ङीप् । 'आच्छी
 नघोनुम्' इति विकल्पानुमत्ता । अभ्युच्छितावाम् । १२९५ उच्छी विवसे । अतिरु
 मबन्धनवर्जनेषु च ह्रमे । सतरि क्तः । कृच्छति । १२९६ श्रुच्छ पतीनिप्रसन्नम्
 तिसावेषु । इन्द्रियप्रसन्नो मोहः । मूर्तिमाषः काठिम्यम् । अस्माद् । मिच्छिता ।
 १२९७ मिच्छ उच्छे । स च पीडा । कर्मणि क्तः । चर्चती । चर्चती । शसती ।
 १२९८ जर्ज १२९९ चर्च १३०० शर्ष परिभाषसंतर्जयमोः । आद्यान्ध्यामपि
 पान्ताभिक्षेके । एषा सतरि ङीप् । त्वचित्वा । १३०१ त्वञ्च संवरणे । क्त्वा । कृत्ती ।
 १३०२ कृत्त्व श्रुती । सतरि ङीप् । उच्छनेति । १३०३ उच्छर्ज आर्चने । ल्युट् ।
 उच्छितेति । १३०४ उच्छ्र उच्छर्ज । दस्य पुत्वम् । कर्मणि क्त ॥

शत्रुघ्नो मकरेफरीडिदुपिता तुम्हाय तोपार्थिनो

राज्ञो नित्यमगुप्तकान्धियुक्ती वग्धूय संतुम्फती ।

मुदेपुदुपिता द्विसेष्वटफिता यस्मिन्नफन्ती सुरा

तुम्फार्हा पृतना स्थिता सुगुफितैर्माँल्यै कचान्गुम्फती ॥७४॥

यस्मिन् पृतना स्थिता । पृतनां विधिनिधि—शत्रुघ्नो मकरेफरीडिदुपिता । शत्रुघ्नामु
 होमकस्य मोहकस्य रेफस्य बुद्धस्य रीष्या कषनेनास्माभिरेव शत्रुनाकुसीहस्य पुर्णं कृत-
 मिति परस्परोकसा दृविता धदा संतुष्ट । तोपार्थिनो द्विसेष्वो राज्ञस्तुम्हाय संतोष्यत्र
 अतुम्फान् अहिसकान् घदा विदुफती हिसती वचूंष संतुम्फती हिसती । उदुपिता
 उधैः द्वेषिताः शत्रवो येषु तेषु बुदेषु अदुपिता अद्वेषिता अप्रवजा । सुरान् कफन्ती
 हिसती । एवरूपत्वाद् अम्फार्हा मगवत्कर्तं वधमर्हतीति अम्फार्हा । सुगुफितैः सम्ब
 र्गदैर्माँल्यैः कचान् गुम्फती वदती । अनेन तस्या जितसन्तुत्वमुक्तम् ॥—उच्छोमकति ।
 १३०५ लुम विमोहने । विमोहने व्याकुलीकरणम् । ल्युट् । ऐकेति । १३०६ रिफ
 कल्पनमुदनिन्दाहिंसादानेषु । अस्माद् वमि ऐफः । रीडीति । रिह इत्येके । चिन् ।
 दृपिता । १३०७ लृप १३०८ लृन्फ वृता । प्रीजन ह्रमे । आषः सुक्षेयैके । लृपेः

१ मत्सर्जयोः इति घातुपाठे २. अयं च घातुर्कारोपयः दकारस्य मत्व मवति
 सुसंनिधाने ततो वदत्वम्, तेन उच्छिञ्जिपति' इत्येति चिदिति स्वयं ह्यवरदस्यै माध्वे

कर्तरि क । तृम्फाय । तृम्फेर्घञ् । तोपेति । १३०९ तुप १३१० तुन्प १३११ तुफ
१३१२ तुन्फ हिंसायाम् । तुपेर्घञ् । अतुम्पकान् । तुम्पेणुल् । वितुफती । संतु-
म्फती । तुफितुम्फयो शतरि ङीप् । उट्टपितेति । १३१३ ट्फ १३१४ ट्फन्फ उ-
त्फेशे । आद्योऽपि फान्त इत्येके । ट्पे कर्मणि क । अट्टफिता । ट्फ्फे कर्मणि क ।
नकारलोपः । ऋफन्ती । १३१५ ऋफ १३१६ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफेः शतरि
ङीप् । ऋम्फेति । ऋम्फेर्घञ् । सुगुफितै । १३१७ गुफ १३१८ गुन्फ ग्रन्थे ।
गुफे कर्मणि क । गुम्फतीति । गुम्फे शतरि ङीप् ॥

पीयूषोभितहेमकुम्भविशुभद्वक्षोजशुम्भत्तमा

दृव्वस्रजधरचृतकैश्यविधितां शोभां जुडन्त्योऽजुनन् ।

नार्यः समृडदालिकेलिपृडिता यस्मिन्पृणन्त्यः प्रिया-

त्रित्यं तैर्वृणिता मृणालकमनीयाङ्गयो वितोणाशयाः ॥ ७५ ॥

यस्मिन्नार्योऽजुनन्समचरन् । कीदृश्य । पीयूषेणोभित पूरितो यो हेमकुम्भ-
स्तद्विशुभन्त्या शोभमानाभ्या वधोजाभ्या शुम्भत्तमा अत्यन्तं शोभमाना । दृव्वस्रजो
प्रथिताया मालाया धर धारकं चृत भङ्गयनुरूप वद्ध च यत्कैश्य केशसमूहस्तेन विधिता
विहिता शोभा जुडन्त्य प्राप्नुवत्य । समृडदालिकेलिपृडिता समृडन्तीना सुप्तायमानाना-
मालीना केल्या पृडिता सुखिता । प्रियान्पृणन्त्य । तैर्नित्यं वृणिता प्रीणिताः ।
मृणालकमनीयाङ्गयो मृणालवत्कोमलमङ्ग यासा ता । वितोणाशया । वितोणो विगत-
कौटिल्य आशयो यासा ता । अनेन नगरगर्भस्य सुप्तकरत्वमुक्तम् ॥—उभितेति ।
१३१९ उभ १३२० उन्भ पूरणे । उभे कर्मणि क । कुम्भेति । केन जलेन उभ्यते
इति कुम्भ । कुम्भे कर्मणि घञ् । पृषोदरादित्वात्कारलोपः । विशुभत् । शुम्भदिति ।
१३२१ शुभ १३२२ शुन्भ शोभार्ये । हिंसाया च ह्रमे । द्वयो शता । दृव्वेति ।
१३२३ दृमी ग्रन्थे । कर्मणि क । चृतेति । १३२४ चृती हिंसाग्रन्थनयो । प्रा-
ग्वत् क । विधिताम् । १३२५ विध विधाने । प्राग्वत् क । जुडन्त्य । १३२६
जुड गतौ । जुन इत्येके । जुडे शतरि ङीप् । अजुनन् । जुनेर्लट् । समृडदिति ।
१३२७ मृड सुखने । शता । पृडितेति । १३२८ पृड च । कर्मणि क । पृणन्त्य ।
१३२९ पृण प्रीणने । शतरि ङीप् । वृणिता । १३३० वृणेति च भाष्ये । कर्मणि
कः । मृणालेति । १३३१ मृण हिंसायाम् । 'तमिन्विडिमृणिकुलिपलिपक्षिभ्यश्च' इति
भोजोक्ते कालन् । तोणेति । १३३२ तुण कौटिल्ये । घञ् ॥

चाणूरादयोऽपि पुरे सुखं स्थिता इत्याह—

ईशस्य पुण्यसुगमस्य वधं मुणन्तो

मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।

विद्रोजनेष्वधुमिषा मदघूणदक्षा

युद्धे सुरानपि खरोत्कुरिता सुरन्त ॥ ७६ ॥

यत्र मन्त्राश्च श्रुतकाः श्वाभ इव उच्चैर्बुद्धुः शब्दमकुर्वन् । कीदृशः । पुष्यसुगमस्य
ईशस्य वध मुपन्तः प्रतिशानामा । विद्रोजनेषु हिंसासु अशुभिता असंभ्रान्ताः । मदेन
भूयन्ति भ्रमन्ति अक्षीमि येषां ते मदघूणदक्षाः । युद्धे सुरानपि खरोत्कुरिता खरं पद-
पमुत्कुरितमुच्चैश्चरन्त्यो येषां तादृशाः । खरन्तच्छ्रन्न्त । अनेन पुरस्य बु-सेभ्यत्वं
योदितम् ॥—पुष्येति । १३३३ पुण कर्मणि क्त्वे । अनिकृतिपुष्पिभ्यः क्वप् इति
मोञ्जोक्तः क्वप् । मुपन्तः । १३३४ मुण प्रतिज्ञाने । घटा । बुद्धुः । १३३५ कुण
शब्दोपकरणयोः । उपकरणं नाशवादनसाधनमाशः । क्तिप् । श्रुतकाः । १३३६ श्रुत
मती । कुन् । विद्रोजनेषु । १३३७ श्रुण हिंसागतिस्त्रैटिव्येषु । स्तुद् । अशुभिताः ।
१३३८ श्रुण १३३९ घूर्ण भ्रमने । पुने कर्मणि क्तः । घूर्णिति । घूर्णः घटा । सु-
रान् । १३४० पुर ऐश्वर्यवीत्यो । इत्यप- इति कः । उत्कुरितेति । १३४१ कुर
क्षये । नपुंसके माने क्तः । खरन्तः । १३४२ खुर छेदने । घटा ॥

कंसस्य सुखासनस्त्रावमिवमिषाह—

सुरादिवन्द्य सुरघोरचेता पुरन्शलानां जनजीववर्ही ।

कस स्थितो यत्र ततर्हं लोकस्तुडा।मरस्तुदकपाननीच्छन् ॥७७॥

कंसो यत्र स्थितो लोके ततर्हं हिंसितवान् । कीदृश कसः । सुरादयो वन्द्यो यस्य
स । सुर इव घोरं चेतो यस्य सः । लक्ष्मणां पुरन् अमे गच्छन् । येष इत्यर्थः । जनजी-
ववर्ही जनजीवसुन्मुखवित्तं अर्जुं शीकं यस्य सः । स्तुडा अर्हिता अमरा येन सः । तुह
करान् हिंसाकरणधीमान् आमीक्येन इच्छन् । एतौ कंसस्य लोकेहिंसायां शौर्कर्यमु-
च्यम् ॥—सुरेति । १३४३ सुर संवेदने । कः सुरेति । १३४४ सुर विद्येवने । अ-
मने च तुमे । क । बोरिति । १३४५ पुर मीमांस्यच्छब्दयोः । बन् । पुरन् । १३४६
पुर अप्रममने । घटा । जनजीववर्ही । १३४७ तुह उच्यते । स शोन्मुख्यम् । मितिः ।
ततर्हं । १३४८ तुह १३४९ स्तुह १३५० तुह हिंसायाः । वृन् इत्यप्येके
सुरेति । स्तुहेति । स्तुहेः कर्मणि क्तः । तुहेति । तुहेर्षम् । अमीच्छन् । १३५१
इप इच्छायाम् । केचिदुचितं पठन्ति घटा ॥

तत्रापि भाग्यवन्तो भग्यवन्तमत्सृष्टयो दृष्टवन्त इत्याह—

गतनिमेपमुवैमि किलन्विमु सुकविमि स जगत्तिलकाकृति ।

चिलितपीतपटेन चलभिलभविलितोत्कृपां परितो रुद्रम् ॥ ७८ ॥

किञ्च कीदन् स विमुः सुकृतिभिर्गतनिमेपं यथा तथा उदैधि उच्चपिकं दृष्टः ।

१ उच्यमन् इति धातुपाठः २ पोपदिद्येऽत्र पुस्तकद्वयैऽपि

विभु विशिनष्टि—चिलितपीतपटेन वेष्टितेन पीताम्बरेण चलन् विलसन् । जगत्तिलका-
 ष्टतिर्लोकालकारभूतश्रीदेहः । अविलितोऽकृपामविलिता असवृता प्रकाशिता उर्वा कृपा
 यस्या ता दृश परित इलन् प्रेरयन् । एतैर्भक्तानन्दकरत्वमुक्तम् ॥—निमेषेति । १३५२
 मिप स्पर्धायाम् । अयमुन्मीलनार्थोऽपि । अस्माद्ध्व । किलन् । १३५३ किल श्वैत्य-
 क्रीडनयो [श्वैत्य इत्येके ।] शता । तिलकेति । १३५४ तिल जहने । इगुपधात् के-
 ति क । अस्मादिवायै कन् । चिलितेति । १३५५ चिल वसने । कर्मणि क्तः । च-
 लन् । इलन् । १३५६ चल विलसने । १३५७ इल स्वप्नप्रेरणयोः । द्वयो शता ।
 अविलितेति । १३५८ विल सवरणे । कर्मणि क्तः ॥

भक्तमनोनन्दाय अतिकूरेऽप्यत्र क्रीडितवानित्याह—

विलशयप्रतिमैर्निलिते पुरे स हि सुहृत्सु हिलञ्चरत्सुखम् ।

शिलितधान्यसिलप्रणतो हरिः प्रमिलतां हृदये लिखिताकृतिः ॥७९॥

स हरि । हि प्रसिद्धौ । विलशयप्रतिमै सर्पसमैर्दुष्टैर्निलिते गहनीभूते पुरे सुहृत्सु
 अकूरादिषु हिलन् स्वाभिप्रायं प्रकाशयन् यथा तथा अचरत् । कीदृश । शिलितधान्य-
 सिलप्रणत शिलितं कणश आत्त वान्याना सिल क्षेत्रविकीर्णवीज यैस्तै प्रणतः । प्रमि-
 लता स्वस्मिन् सम्यक् सश्लिष्यता हृदये लिखिता तद्वत्स्थिरीभूता आकृति श्रीमूर्ति-
 र्यस्य सः ॥—विलेति । १३५९ विल भेदने । अस्याकर्मकत्वं स्वाम्याह । अस्मादिगु-
 पधात् कः । निलिते । १३६० णिल गहने । कर्तरि क्तः । हिलन् । १३६१ हिल
 भावकरणे । अभिप्रायसूचन तत् । शता । शिलितेति । १३६२ शिल १३६३ षिल
 उञ्छे । शिले कर्मणि क्तः । सिलेति । उञ्चयत इति सिल । घञर्थे क । प्रमिलताम् ।
 १३६४ मिल श्लेषणे । शता । लिखितेति १३६५ लिख अक्षरविन्यासे । कर्मणि क्तः ।

अथ कंसस्यातिभयेन दृढध्यानसिद्धये धनुर्मज्जनं कृतमित्याह—

ततोऽतिकुविलाशयैः प्रपुटितैः कुचजीवितै-

गुजङ्गिरपि सैनिकैः सुगुडितां डिपङ्गिर्जनान् ।

सुधाच्छुरितविस्फुटस्मितरुचैव धैर्यं मुट-

न्धनुष्पुटनतो मनाक्प्रपुटनाय शालामगात् ॥ ८० ॥

ततो धनुष्पुटनतश्चापच्छेदनेन मनाक् प्रपुटनाय कंसस्य कलहं कर्तुं शाला धनु शाला-
 मगात् प्राप्तः । कथमगात् । सुधया छुरिता लिप्ता विस्फुटा विकसिता प्रकाशिता या
 स्मितरुक् तयैव धैर्यं मुटन् प्रमर्दयन् नाशयन् । कीदृशीं शालाम् । सैनिकैर्भटैर्योद्धृभिः ।
 सुगुडिता सम्यक्प्रक्षिताम् । कीदृशैर्भटैः । अतिकुटिलाशयैर्वकचित्तैः । प्रपुटितै सम्यगेक-
 त्र सघातीभूतैः । जनान् डिपङ्गिः क्षिपङ्गिर्निरसङ्गिः । गुजङ्गि सदा क्रन्दङ्गिः ।

१ 'क्षेपणयोः' इति धातुपाठः ।

कुचशीमितो कुचद् संकुचितं गतप्रार्यं शीमित प्राणा येषां तैः ॥—कुटिबेति । १३६६
 कुट शीमित्ये । इत् कुचन्ता कुचवयः । अस्मात् 'गुणान्म्यः कित्' इतीकच् । अत्र
 कित्त्वं इषा । कित्त्वेनैव गुणामावात् । प्रपुटितैः । १३६७ पुट संकल्पने । कर्तरि च ।
 कुचविति । १३६८ कुच संकोचने । घटा । गुचतिः । १३६९ गुज घञ् । म
 म्यक् इत्येके । घटा । मुगुडिताम् । १३७० गुड रक्षानाम् । कर्नेलि चः । विप्रतिः ।
 १३७१ विप हेपे । घटा । कुरिवेति । १३७२ कुर छेदने । छेपनेऽपि इत् ।
 कर्मणि चः । विस्रुटेति । १३७३ स्फुट विकसने । कः । मुटन् । १३७४ मुट
 भाक्षेपमदनयोः । घटा । मुटवत् । १३७५ मुट छेदने । प्रायोऽस द्विधीमाणे
 घृति । स्फुट् । प्रमुटनाम् । १३७६ मुट कञ्कर्मणि । स्फुट् ॥

पोड्योऽय चुडतेवि केऽपि जुडतेत्यन्ये कञन्तोऽल्लुठ

न्ये स्त्रीलुलिते कञ्त्वितिपि कुडत्नात्रे पुडित्वावरम् ।

ईशभापुटितस्तुञ्ज-सञ्जमुप रोप पुडन्प्रस्फुट-

ग्धाम स्त्र स्फुरितो जगाम भनुप पार्थ क्षणादस्फुलम् ॥ ८१ ॥

केऽपि मदा 'अय पोड्यश्छेप' । एत सर्वे जुडत छिन्त' इत्येवं वदन्तः अन्ये 'जु
 डत जप्रोत' इति वदन्तः कञन्तो मात्प्रन्ताः सन्तः क्षेत्रालीवैल्लुठिते संश्लिष्टे कञ्त्वितिपि
 शमीमवच्छेपे कुडत्नात्रे सिद्धमवहेऽपि देवे आदरे बहुमानं पुडित्वा क्षमत्वा अल्लुठन्
 संश्लिष्टा संघाटीमृता आसन् । ईशब् ईशोऽपि अमुटितोऽप्रतिहत सञ्जमुद जुडन्वार
 यन् नाशयन् रोपं कुडभाच्छादनन् क्षमसाधारण भाम तेषः प्रभारं प्रस्फुटन् तितोहितं
 कुप्यन् स्फुरित सोममान् अस्फुलमकम्पमानम् सन् क्षयाच्छीघ्रं भनुप पाथ समीपं
 जगाम ॥—पोड्य इति । १३७७ पुड १३७८ पुड छेदने । पुडैर्म्यत् । पुडत । पु
 डैर्छोद् । पुडत । १३७९ जुड वन्पने । छेद् । कञन्त । १३८० कड मदे ।
 घटा । अल्लुठ् । १३८१ लुठ संकल्पने । सुडित्येके । सुडेर्भत् । सुडिवेति । लुठेः क-
 र्तरि चः । कञ्चित् । १३८२ कड वनत्वे । सान्द्रता तत् । घटा । कुचविति ।
 १३८३ कुड वास्ये । घटा इत्येके । मलये च हमे । घटा । पुडित्वा । १३८४ पुड
 उत्सर्गे । कत्वा । अमुटितः । १३८५ मुट प्रतिघाते । कर्तरि च । मुटन् । १३८६
 मुड तोडने । तष मेदनम् । घटा । मुटन् । प्रस्फुटन् । १३८७ पुड १३८८ स्फुड
 संवारे । कुड मुड इत्येके । नाशयो घटा । स्फुरित । १३८९ स्फुर १३९०
 स्फुल संवहने । स्फुर स्फुरामे । स्फुर संवहने इति केचित् । तत्र स्फुरत्वं सोमा ।
 स्फुरेः कर्तरि चः । अस्फुटन् । स्फुडे घटा ॥

शौमेण स्फुडित स्रजा निचुछिर्ष चात्रोद्यशोम भनु

गैहकोडवळे स मोडकुलितो दृग्गागुरिष्ट क्षणात् ।

नूत्या किं भयधूतविद्रुतगुवञ्चोकं तदा तद्भुव-

त्कोदण्डं कुवमानमैक्षि दलितं भोजेश्वराकृतवत् ॥ ८२ ॥

स क्षौमेण स्फुडितं छादित स्रजा निचुलित सवृतं चैवंरूपमप्यत्रोज्यशोभमनाच्छाद-
नीयप्रभं घनुर्गेहक्रोडतले गृहस्य सवृतप्रदेशेऽन्तर्भागे दृष्ट्वा मोदे निमग्नः सन् क्षणात्
शीघ्रमगुरिष्टोद्धृतवान् । नूत्या किं बहुप्रशसया किम् । न किञ्चित् कार्यम् । तदा भुवत्
स्थिरीभवत् तत् कोदण्ड भयधूतविद्रुतगुवञ्चोक भयेन धूतो वेपितो विद्रुतो धावितो गु-
वत् पुरीषमुत्सृजंश्च लोको जनो यस्मिञ्शब्दे तथा कुवमान शब्दायमानं भोजेश्वरस्य
कसत्याकृतमभिप्राय इव दलित खण्डितमैक्षि सर्वैर्दृष्टम् ॥—स्फुडितमिति । १३९१ स्फुड
१३९२ चुड १३९३ व्रुड सवरणे । कुडेत्यप्येके । स्फुडे कर्मणि क्त । निचुलितम् ।
चुडे प्रागवत् क्त । अत्रोज्येति । व्रुडेर्ण्यत् । क्रोडेति । व्रुडेर्घञ् । कुलित । १३९४ कुड
१३९५ रुड निमज्जने इति चैके । कुडे कर्तरि क्त । व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेतः ।
अगुरिष्ट । १३९६ गुरी उद्यमने । उद्धरण तत् । अयमुदात्तोऽनुदात्तेत् । छुड् ।
नूत्या । १३९७ णू स्तवने । क्तिन् । धूतेति । १३९८ धू विधूनने । क्त । गुवदिति ।
१३९९ गु पुरीषोत्सर्गे । उवड् । शता । ध्रुवत् । १४०० ध्रु गतिस्थैर्ययो । ध्रुव
इत्येके । द्वयोः सह शता । अनजन्तस्य सेट्त्व भेद । गुधू अनुदात्तौ । ध्रुव उदात्त ।
णूप्रभृतय परस्मैभाषा । कुवमानम् । १४०१ कुड् शब्दे । शानच् । आकूतेति । कू-
डित्येके । क्त । वृत् । कुटादिवृत्त ॥

अनेन घनुर्भङ्गेन कसस्य महद् भयं जातमित्याह—

व्यापारेऽत्र तदामरानपि रियन्नाशा पियन्नाधित-

क्रौर्योत्क्षीणधनुष्प्रसूतनिनदः कंसे व्यकारीद्गरम् ।

येनानादरवान्धृतोऽपि स चलन्वृच्छन्किमित्युत्सृज-

न्धैर्यं मग्नमनाश्च हृद्रुजि चिरं भुम्नाननस्तस्थिवान् ॥ ८३ ॥

तदा अत्रेदंशे व्यापारेऽमरानपि रियन्प्राभुवन्नाशा दिशः पियन्व्याभुवन्नाधितक्रौर्यो-
त्क्षीणधनुष्प्रसूतनिनद । आधितक्रौर्यं सम्यग्धारितक्रौर्यं, उत्क्षीण उद्धृत धनुषा प्रसूत
प्रेरितश्च यो निनद स कंसे गर विप व्यकारीरिक्षसवान् । अत्यन्तपीढामकरोदित्यर्थं । येन
सोऽनादरवान्निरस्तवहुमान सन् धृतोऽत्रस्थितोऽपि चलन्वेपमानः किमिदमिति पृच्छ-
न्धैर्यमुत्सृजंस्त्यजन्हृद्रुजि मग्नमनाश्च चिरं भुम्नाननोऽवनतमुखस्तस्थिवान्स्थितोऽभूत् ॥—
व्यापार इति । १४०२ पृड् व्यायामे । स च प्रवृत्तिमात्रम् । प्रायेण व्याड्पूर्वोऽयम् ।
घञ् । अमरान् । १४०३ मृड् प्राणत्यागे । अच् । कुडादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषा ।
कुड्वर्जम् । रियन् । पियन् । १४०४ रि १४०५ पि गतौ । द्वयोः शता । आधितेति ।
१४०६ धि धारणे । गताविति द्रुमे । कर्मणि क्त । उत्क्षीणेति । १४०७ क्षि निवास-

१ 'कुड मृड निमज्जने' इति धातुपाठे २. 'उद्यमे' इति पाठः ।

गङ्गोः । कर्तारि च् । मित्रायामम्बवर्षे' इति वीर्ष- । शिवो वीर्षात्' इति नत्वम् । प्रसूतेति । १४०८ पू प्रेरणे । कर्मणि च् । म्यकारीत् । १४०९ कृ मिधेपे । छद् । परम् । १४१० शु निगरणे । अन् । रियस्मादवः परस्मीमावा । अनादरेति । १४११ छद् आवरे । अत्रैव निपातनात् भव्यवृद्धिः । इत् । १४१२ छद् अवस्थाने । पार-
ये च हुमे । अनुदात्तवात्मनेमायी । वृष्णन् । १४१३ प्रच्छन्न वीप्सायाम् । वृक् ।
सता । प्रह्विज्या- इति संप्रसारणम् । इत् । किराविरूतः । उत्सृजन् । १४१४ सूज
विसर्गे । विसर्गे उत्पादक स्थागव । सता । ममेति । १४१५ दृ मस्त्वो ह्यवो । क-
र्तारि च् । वधि । १४१६ दृजो महे । माधे क्तिप् । गुमेति । १४१७ मुजो कै
दित्ये । कर्तारि च् ॥

पापरच्छेपु इतेषु कंस- पर्वाङ्कुञ्चितोऽपि मन्मुदोयोगमजरोविस्वाह—

रोपच्छुप्तधियाय रोपुमभितो योभान्निद्रपद्रेषाक ।

नालिष्टानभितो जषान धनुप खण्डेन मर्मसृष्टा ।

ते विच्छायवृषा विषं प्रविधिषु कंसो विमर्शाङ्कुलो

महादीननुपत्यरेषादि हरेत्समसत्रोर्वेषे ॥ ८४ ॥

अथ अभितो रोपच्छुप्तधिया रोपेव सुप्तया सृष्ट्या धिया हेतुमृतया रोपुं हन्तुमभितः
सर्वैत आङ्गिष्ठानामयान् योभान् मयान् मर्मसृष्टा मर्मवेषिना धनुषः खण्डेन जषान ।
कीरयान् योभान् । द्विपतां रेषाकान् हिंसकान् । ते योषाः मिच्छानवृषा मच्छवृषा सन्तः
विषं मगवक्रोक् प्रविधिषुः । कंसो विमर्शाङ्कुलभित्तया म्याङ्कुलोऽपि महादीन परेषादि
छर्षदिने उत्सृष्टमत्रोरपि हरेत्समसत्रोर्वेषे प्रेरितवान् ॥—सुप्तेति । १४१८ छुप स्वर्षे ।
कर्मणि च् । रोहम् । १४१९ दश १४२० रिश हिंसायाम् । श्चेत्समुन् । रेषकान् ।
रितेर्लुन् । आङ्गिष्ठान् । १४२१ लिश गतौ । कर्तारि च् । मर्मसृष्टा । १४२२
स्यूदा संस्पर्धने । 'स्यूदोऽमुदके- इति क्तिन् । विच्छायवृषि । १४२३ विच्छ
गतौ । गुपभूषमिच्छि- इस्मान्ताच्छता । प्रविधिषुः । १४२४ विश प्रवेद्यने । छिद् ।
विमर्शेति । १४२५ मृश आमर्शने स्पर्शने तत् । पम् । अनुवत् । १४२६ णुव प्रेरणे ।
छद् । उत्सृष्टेति । १४२७ पवृत् । विधरत् । अत्रसादनेषु । कर्मणि च् । शत्रो' ।
१४२८ द्राहृत् स्यातने । अस्माभिरन्तात् 'शेषेर्हंसव' इति भोभोके क्त् ।
प्रच्छादय उदात्तेत अनुदात्ता विच्छिन्नवर्षम् ॥

मिश्रै समिलमान एत्य नगरोद्यान विमुञ्चन्भिर्भवं

गोपानां मयलोपिवाग्भिरवलाविभानुछेप वहम् ।

१ स्वघने' इति पाठः. २ घाते' इति पाठः. कौमुद्यां तु 'स्सादिभ्यां कुम्
घातवतीति धनुः । प्रघायी पाठान्नसत्वम्' इत्युक्तम्.

भुक्त्वा गोरससिक्तमत्रमजितः कंसस्य कृन्तन्मुदं

तं खेतस्यन्पिशिताशदारुणमसौ मोदेन निन्ये निशाम् ॥८४॥

असावजितो मित्रैः समिलमानो नगरोद्यानमेषु भयलोपिवाग्भिर्भयनिरासकैर्वचनैर्गो-
पाना भयं विमुञ्चंस्त्यजन् अवलावित्रं कुब्जाया लब्धमनुलेपं वहन् धारयंश्च गोरससिक्क-
मत्र भुक्त्वा कंसस्य मुदं कृन्तंश्छिन्दन् निरस्यन् तं कस खेतस्यन् निहनिष्यन् । हेतौ
शता । मोदेन निशा निन्ये ॥—समिलमान इति । १४२९ मिल सगमे । उदात्त-
स्वरितेत् । शानच् । विमुञ्चन् । [१४३० मुच्छ्ल मोक्षणे ।] इत् पर मुचादित्वात् ।
शता । भयलोपीति । १४३१ लुप्लृ छेदने । णिनि । विशेति । १४३२ विद्लृ लाभे ।
कर्मणि क्त । अनुलेपम् । १४३३ लिप उपदेहे । अस्य दहनार्थत्वमप्याह शकराचार्य ।
अस्माद्धन् । सिक्तम् । १४३४ पिच क्षरणे । तच्चेहार्द्राभवनम् । कर्मणि क्त । मुचा-
दयोऽनुदात्ता स्वरितेत् । विन्दि सेडिति केचित् कृन्तन् । १४३५ कृती छेदने ।
उदात्त उदात्तेत् । छता । खेतस्यन् । १४३६ खिद् परिघाते । अनुदात्त उदात्तेत् ।
लृङन्ताच्छता । पिशितेति । १४३७ पिश अवयवे । अय दीपनायामपि । उदात्त
उदात्तेत् । भक्षणार्थमवयवशः कियते इत्यर्थे 'पिशिपृषिभ्या कित्' इति भोजोकेरितच् ।
वृत् । तुदादयो मुचादयश्च वृत्ताः । शविकरणं समाप्तम् ॥

इति सव्याख्याने धातुकाव्ये द्वितीय सर्गः ।

तृतीय सर्गः ।

अथानन्तामारहरणोद्यतस्यानन्तस्य भगवत श्रीकृष्णस्य तृतीयदिवसव्रतं सप्रपञ्चं वर्ण-
यिष्यन् प्रथमतो रङ्गप्रवेशं वक्तुं पीठिका प्रतिष्ठापयति—

रुन्धन्दिशो दिनमुखेऽथ जगन्ति भिन्द-

न्प्रच्छन्नसंशयमतिर्मुदमाशु रिश्वन् ।

भेरीरवश्चतुरधातविविक्तताल-

श्रुक्षोद कर्णमुदयुङ्क्त च मल्लोकः ॥ १ ॥

अथ दिनमुखे भेरीरवः कर्णं श्रुक्षोद श्रोत्रपुटं चूर्णं चकार । कीदृशो भेरीरवः । दिशो
रुन्धन् पूरयन् । जगन्ति लोकान् भिन्दन् विविधं बहिर्गच्छन् । प्रच्छन्नसंशया कंसव्य-
वसायबोधिनी मतिर्येन(?)स । अत एव सर्वेषां मुदं रिश्वन् स्वजन् चतुरेण विदग्धेन घाते-
नाभिहननेन विविक्ता स्पष्टीकृतास्त्राला यस्मिन् स । मल्लोक उदयुङ्क्त चोद्युक्तोऽभूच्च ॥—
रुन्धन्निति । १४३८ रुधिर् आवरणे । भिन्दन् । १४३९ भिदिर् विदारणे । द्वयो-
शता । प्रच्छन्नेति । १४४० छिदिर् द्वैधीकरणे । कर्मणि क्त । रिश्वन् । १४४१ रि-

१. 'स्याजयन्' इति भवेत् २ 'सेडिसि' इति पाठः ।

चिद् विरेचने । शता । विविचेति । १४४२ चिचिद् पृथग्भावे । कर्मणि च । पुषोर् ।
 १४४३ सुविद् संपेयने । क्त्वि । उवमुह । १४४४ युजिद् बोगे । क्त्वि । अबादे
 रचनतावपुपस । तात्किञ्चते इति ठक्त्वे । इषादयोऽनुदात्ता [स्वरितेत् समयतो
 मापाः] ष

सञ्चृष्णागात्रमथ शात्रवर्तविन्दसे

चापूरमुष्टिकमुखा वसनान्यङ्गन्तन् ।

इन्धानखेवमुदविन्द विशिष्टलोक

पेक्ष्यस्तु माधवममङ्गमुद्येपु तेषु ॥ २ ॥

अथ ते चापूरमुष्टिकमुखा सञ्चृष्णागात्रं सम्मङ् दीप्त गात्रं नसिन् तथा वसनानि
 मङ्गुलोचितानि अङ्गन्तवदेहन्त । शात्रवर्तव्यां सत्रूणां तदन हिंसनमतादरो वा शीर्षं
 येषां ते मङ्ग । विशिष्टलोकं सञ्चरन्तेषु माधव पेक्ष्यस्तु सञ्चर्यामिष्यस्तु । हेतौ घटा ।
 इन्धानखेर्दं वर्षमार्गं दुःखं यस्मिन् तथा । उदविन्द सञ्चरिष्यारमकरोत् । अमङ्गमुद्येपु
 मङ्गरहितः सञ्चिह्नवर्हितो मुद्ये येषां तेषु ष—सञ्चृष्मेति । १४४५ उच्युविद् शीतिवे
 वनयोः । वेवर्ष कीडानिचिपीयासि । शीतिवमनयो इत्येके । अस्मिन् कर्त्तरि च ।
 शात्रवर्तविन्द । १४४६ उच्युविद् हिंसानादरयोः । मिनि । द्वापुदात्तौ । इषादयोः स्वरितेत्
 इरित्थ । अहन्तन् । १४४७ कृती वेष्टने । उदात्तसत्तात्तेत् । क्त्वि । इन्धानेति । १४४८
 मि इन्धी शीतौ । शीपनायामपि । उदात्तोऽनुदात्तेत् । अस्माच्छानच् । खेदम् । १४४९
 खिद् दिन्ने । वम् । उदसिन्त । १४५० चिद् विचारणे । क्त्वि । अनुदात्तावनुदात्तेतौ । वि
 शिष्टेति । १४५१ शिपूस्तु विसेयने । अर्क्यापीत्वात् । अकर्मैकदस्मात् कर्त्तरि च । पे
 क्ष्यस्तु । १४५२ पिपूस्तु सञ्चर्यने । सुचि हेतौ घटा । जमोश्चि । १४५३ मङ्गो
 आमर्दने । वम् । मुद्येति । १४५४ मुञ्ज पासनाम्बरहारयोः । अनुमवेऽपि । मुञ्ज्यु
 ष्यौ पाप्मुपत्तापयोः इति निपासितः । शिपादयोऽनुदात्ता [उदात्तेतः] ष

को नस्तृणेढि हिनसाम समुत्तमासै

खं गोपसूनुमिति तैल्लुवाक्छात्रा ।

सतकनद्वयसना परिबेगवृत्त्य

रङ्ग समेत्य पपृथुः खडनांश्च मञ्जा ॥ ३ ॥

को नोऽस्मात्तृणेढि निहन्ति । न कोऽपि तं गोपसूनुमासै र्धिरैः समुत्तं सिञ्चारं
 कृत्वा वयं हिनसाम मारयाम । मञ्जा इति एवमुक्त्वा रङ्गं समेत्य खडनान् पपृथुर्बोधित
 वन्तः । शीरशा मञ्जा । संतर्कं संकोचिर्त्तं यथा तथा नर्दं नर्दं वचनं यैस्ते । परिबेगेन म
 येन कम्पेन वा वृत्त्या शीनाः ष—तृणेदीति । १४५५ तुह १४५६ हिसि हिंसानाम् ।

तृहेर्लट् । हिनसाम् । हिंसेर्लोट् । समुत्तम् । १४५७ उन्दी क्लेदने । कर्मणि क्तः । 'मुद-
विदोन्द-' इति नत्वाभावे रुप्रम् । अक्तेति । १४५८ अन्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतियु ।
व्यक्ति प्रकाशनम् । प्रक्षण मिश्रीकरणम् । अस्मात्कर्मणि क्तः । सतक्तेति । १४५९
तन्चू सकोचने । तन्जू इत्येके । द्वयोस्तन्त्रेण कर्मणि क्तः । परिवेगेति । १४६०
ओविजी भयचलनयोः । घञ् । वृत्ता । १४६१ वृजी वर्जने । वृत्तौ च ड्रुमे । 'वृची
वरणे' इति केचित् । कर्मणि क्तः । पपृचु । १४६२ पृची सपर्के । सकर्मकोऽयं
भट्टिनोक्तः । तस्माच्छिट् । तृहादय उदात्ता उदात्तेतः । वृत् रुधादयो वृत्ताः । इति
श्रमविकरणम् ॥

तन्वन्स मञ्चभुवि सातरसः स्ववन्धू-

नक्षण्वतां क्षितिकरो मुदमर्णवानः ।

कंसस्तृणीकृतरिपुर्धृणिमान्वतामिं

मन्वान एकमथ मञ्चमलंचकार ॥ ४ ॥

अथ स कंस स्ववन्धून् मञ्चभुवि तन्वन् विस्तारेण निवेशयन् तत्तत्स्थानेषु कुर्वन्
वा । वतामिं प्रार्थितप्राप्तिं मन्वान एकं मञ्चमलंचकार अलंकृतवान् । सातरसो दत्त-
रसः । वन्धूनामित्यर्थात् । अक्षण्वतामिदिसकाना क्षितिकर हिंसनकृत् । मुदमर्णवानः प्रा-
मुवन् । धृणिमांशोभावान् ॥—तन्वन् । १४६३ तनु विस्तारे । अयं कृजर्थेऽपि ।
अस्माच्छता । सातेति । १४६४ पणु दाने । कर्मणि क्ते । 'जनसन-' इति आत्वम् ।
अक्षण्वताम् । १४६५ क्षणु हिंसायाम् । १४६६ क्षिणु च । क्षणे. शता । क्षि-
तीति । क्षिणे क्तिन् । 'अनुदात्तोपदेश-' इति नलोपः । अर्णवान् । १४६७ ऋणु
गतौ । शानच् । तृणीकृतेति । १४६८ तृणु अदूने । घञर्थे कः । तृणम् । तस्मात् अ-
भूततद्भावे इति च्विः । घृणीति । १४६९ घृणु सदीपने । घण इत्येके । 'इकृषादिभ्यः'
इति घृणेरिक् । तनादय उदात्ता स्वरितेत । वतेति । १४७० वनु याचने । वने.
कर्मणि क्तः । मन्वानः । १४७१ मनु अवबोधने । शानच् । उदात्तावनुदात्तेतौ ।
वनु परस्मैपदीति चान्द्रा अलंचकार । १४७२ डु कृञ् करणे । अनुदात्त उभय-
तोभाष । अस्माच्छिट् । उविकरण समाप्तम् ॥

अथ भगवतो रङ्गप्रवेशमाह—

श्रीणान्पुणैर्जनमति प्रियरूप ईशो

मासश्रियां प्रमथकृत्सितपीतचेलः ।

१. 'अवृत्कृता इत्येके । तेन लुनतीति सिद्धम्' इति क्वचिदधिकः पाठः. २. 'दीप्तौ'
इति धातुपाठे.

मोदस्फुटोऽय कवरी प्रयुनन्सराम

कूनन्सुदङ्गमिह रङ्गमगावदिरिः ॥ ५ ॥

अथेष्टः कवरी प्रयुनन् बभ्रन् सरामो रामेण सङ्घित इह असिन् काले रङ्गमगात् ।
कीदृशः । शुणैज्जनमतिं कीजन् विनिमयन् बधीकुर्वन् मांसधियां मांसपात्रकानां छद्म
क्षिपां प्रमयकृद् द्विद्यनकृद् सितपीतपेष्णे बद्धपीताम्बरो मोदे स्फुट आकृतः । अरिः
समुद्दिंसकः । कूनन्सुदङ्गम् । कूनन् सव्यायमाणो सुदङ्गो यस्मिन् रङ्गम् ॥—कीज
मिति । १४७३ इ ब्रीम् इत्यविनिमये । सता । प्रियेति । १४७४ मीम् तर्पणे
कान्तौ च । कान्तिः कामना । 'इणुपपद्माप्रीकिरः कः' इति कः । मांसधियाम् । १४७५
भीम् पाके । किप् । प्रमयेति । १४७६ मीङ् हिंसायाम् । एरब् । सितेति ।
१४७७ पिम् बन्धने । कर्मणि षः । स्फुटेति । १४७८ स्फुम् आप्रवणे । आप्र-
वर्षं तद् । आवरण इत्येके । उद्युताविति हुमे । अस्मात्कर्तरे षः । युनन् । १४७९
युम् बन्धने । शता । क्वाद्ययोऽनुवात्ता उभयतोभाषाः । कूनमिति । १४८० कूम्
घन्ने । शता । अरिः । १४८१ दूम् हिंसाम् । इत्यप्येके । किप् ॥

द्वार पुनन्पदतलेन स कूनवैरी

स्तीर्णानन भदजलेन करीतुकामम् ।

नाग वदर्थं पटयूणमुखं पुनान

कर्णो भृणान्धमस्त्रिभानमिपूर्वरोपम् ॥ ६ ॥

स श्रीकृष्ण पदतलेन द्वारं पुनन् भीपादारमिन्व रङ्गद्वारि निबन्धानः सन् । तत्र क-
रीतुकामं हिंसितुमिच्छुं नागं कुबलय्यापीडास्थं गजभेद्य वदर्थं । कूनवैरी छिप्रद्युः । की-
दृशं नागम् । भदजलेन स्तीर्णाननं छिप्रवक्त्रम् । पटयूणमुखं पटच्छादितं मुखं यस्य
तम् । कर्णो पुनानं कम्पयन्तम् । अदिभ्यन् शणन्तं द्विद्ययन्तम् । अमिपूतरोपं संपूर्ण-
रोपम् ॥—युनमिति । १४८२ पूम् पवने । पवनं शोषना । शतति 'धादीनां हलः'
इति हलः । कूनेति । १४८३ लूम् छेदने । कर्मणि षे 'स्वादिभ्यः' इति नत्वम् ।
स्तीर्णेति । १४८४ स्तूम् छादने । कर्मणि षः । करीतुकामम् । १४८५ कूम् हिं-
सायाम् । तुमुनि 'तुमः क्षमे मनस्वपि' इति मन्तोपः । भूणेति । १४८६ भूम् बरणे ।
भरण इत्यप्येके । पुनानम् । १४८७ धूम् कम्पने । शान्त् । कूमादय उवात्ता उभयतो-
भाषाः । शणन्तम् । १४८८ दू हिंसाम् । शता । अमिपूर्तेति । १४८९ पू पात्वन-
पूरणयोः । कर्तरे षे 'न ध्यात्वापृभृदिभ्यः' इति नत्वामावः ॥

तत्र स्परीतुमनस रुपमाधुणन्त-

मम्बष्टमुन्मदमरं स भृणान्यभापे ।

त्वामेष संप्रति मृणामि दृणामि नागं

नो चेज्जृणत्तम नरानकृणन्नीहि ॥ ७ ॥

स तत्राम्ब्रष्टं हस्तिपकं भृणन् भर्त्सयन् वभापे । कीदृशं हस्तिपकम् । स्परीतुमनसं हन्तुकामम् । षषमावृणन्तं स्वीकुर्वन्तं छादयन्तं वा । उन्मदभरमुद्भूतदर्पातिशयम् । एषोऽहं त्वा संप्रति मृणामि हिंसयामि । नाग गज दृणामि विदारयामि । हे जृणत्तम वृद्धतम नो चेत् एतन्नेच्छसि चेत् । त्वं नरान् अकृणन् अहिंसन् ऋणीहि मार्गात् अपगच्छ ॥— स्परीतुमनसामिति । १४९० स्फृ हिंसायाम् । तुमुन् । प्राग्वन्मलोपः । आवृणन्तम् । १४९१ वृ वरणे । शता । वृ वरणभरणयोरित्येके । भरम् । मृणन् । १४९२ भृ भर्त्सने । भरणे इति केचित् । 'ऋदोरप्' । शता च । मृणामि । १४९३ मृ हिंसायाम् । दृणामि । १४९४ दृ विदारणे । भये च । द्रुमे । द्वयोर्लट् । जृणदिति । १४९५ जृ वयोहानौ । जृ इत्येके । जृणाते शता । नरान् । १४९६ नृ नये । पचाद्यच् । अकृणन् । १४९७ कृ हिंसायाम् । शता । ऋणीहि । १४९८ ऋ गतौ । लोट् ॥

इत्थं हरौ गृणति हस्तिपकोऽपि कोपी

जीनोऽप्यहं न तु रिणामि भियेति वादी ।

पार्श्वे लिनन्गजमचोदयदुन्मदान्ध-

मल्लीनशक्तिमतिधोरजवं प्लिनन्तम् ॥ ८ ॥

हरौ इत्थं गृणति वदति सति, हस्तिपकोऽपि कोपी सन् अहं जीनो वृद्धोऽपि भिया न तु नैव रिणामि गच्छामीति वादी वदनशीलो गजं पार्श्वे लिनन् श्लिष्टो भवन् अचोदयत् हन्तुं प्रेरितवान् । उन्मदान्धमुद्भूतेन मदेनान्धम् । अल्लीनशक्तिमल्लीना आच्छादिता शक्तिर्यस्य तादृशं सन्तम् । अतिधोरजव यथा तथा प्लिनन्तं गच्छन्तम् ॥— गृणतीति । १४९९ गृ शब्दे । शता । शृप्रमृतय उदात्ता परस्मैभाषा । जीनः । १५०० ज्या वयोहानौ । कर्मणि क्ते 'ग्रहिज्या—'इति सप्रसारणे 'हलः' इति दीर्घे ल्वादित्वात्त्वल् । रिणामि । १५०१ री गतिरेपणयो । रेपणं वृकशब्द । लट् । लिनन् । १५०२ ली श्लेषणे । शता अल्लीनेति । १५०३ व्ली वरणे । गतौ श्लेषणे च द्रुमे । कर्मणि क्त् । प्लिनन्तम् । १५०४ प्ली गतौ । शता । वृत् । प्वादयो वृत्ताः । ल्वादित्स्तु गणान्त ॥

त्रीताशबृंहितजुपाभ्रिणता गजेन

प्रक्षेतुमज्ञमनसा समनुद्भूतेन ।

बद्धः करेण भगवान्विहृतिं वृणानः

श्रभ्रन्निवद्धममुमाशु तलैरमभ्रात् ॥ ९ ॥

प्रसेदं हन्तुं समनुद्वेगेन विभावनुद्वेगेन गन्धेन करेण वर्यो भयवान् विह्वलितं वृषान् स्त्री
 कुर्वन् निबद्धं यजन् विमोचनमसुं गन्धं तद्वैराग्यं अमप्रादं ताडयामास । श्रीरघेन व
 खेन । श्रीवाञ्छवृद्धितशुभा श्रीवाञ्छं अस्मितशिवतदं वृद्धितं पर्वितं कुर्वता । अग्निवता
 अमीतेन ॥—श्रीवेति । १५०५ स्त्री वरये । गती च हृमे । कर्मणि च । अग्निवता ।
 १५०६ स्त्री मवे । मरणे इति केचित् । घटा । अस्य स्वावित्त्वमप्यसि हृमे । प्रसे
 दम् । १५०७ स्त्रीप् द्विषामाम् । तुमुन् । अङ्गेति । १५०८ स्त्री अवबोधने । 'इय
 पञ्चाप्रीक्षितः कः इति कः । वय । १५०९ वञ्च्य वञ्चने । कर्मणि च । ज्यादवो
 ऽनुशाता परसैभावा । इषामः । १५१० वृङ्क् संभङ्गी । संभङ्गि स्त्रीकार । सदात्
 आत्मनेमापः । छानच् । भ्रमन् । १५११ धन्य विमोचनप्रतिहर्षयोः । प्रतिहर्षो न
 ह्यत् । अस्माच्छ्रुता । अमप्रादं । १५१२ मन्य विस्मेजने । कर् । ॥

सहृन्वन् परिहरन्नातिमिर्विकुच्य

पृष्ठे करोन्मृद्विपुञ्जमकर्षदेनम् ।

भूयो निपात्य मृद्धितस्वजन स गुन्ध

स्वन्तौ विकुच्य गजमुत्सुमित व्यनभात् ॥ १० ॥

स श्रीकृष्णो पतिमि संचारमेवेष्टाङ्गन्धनं तस्म वन्धनं परिहरन् वर्ययन् । एनं पृष्ठे
 विकुच्य संभ्रिष्य निमीव करोन्मृद्विपुञ्जं हस्तसंभ्रितलाह्वं सन्तमकर्षद । क्रिया
 विद्येपत्तं वा । भूयो गुञ्जन् कुच्यमुत्सुमितं पञ्चं निपात्य वन्तौ विकुच्य तन्नीत्य व्यनभात्
 अर्द्धिषीत् । मृद्धितस्वजनं मृद्धितवग्मुजनं ॥—मन्यनमिति । १५१३ धन्य संवर्धे ।
 धन्यमपि केचित् पठन्ति । मन्येत्सुन्द । विकुच्य । १५१४ कुच्य संश्लेषने । संश्लेषो
 इति केचित् । कुच इस्केके । इवोदाश्लेषेण स्वप् । उन्मृद्वितेति । १५१५ मृद्वं क्षोदे ।
 संभ्रनं तत् । कर्मणि च । १५१६ मृद्वं च । क्षोदे इति श्लेषः । मृद्वं चेति केचित् ।
 मृद्वने इत्यन्ये । अस्मात् कर्मणि च । गुन्धन् । १५१७ गुघ रोपे । घटा । विकुच्य ।
 १५१८ कुच्य निष्कर्षे । स च बहिर्निःसारणम् । स्वप् । उत्सुमितम् । १५१९ क्षुम
 संवसने । कर्त्तृणि च । व्यनभात् । १५२० णाम् १५२१ तुम द्विषायाम् । कर् । ॥

आघोरणानपि च दन्तवरेण तुभन्

क्षिभन्मतिं पलमुरादिकममतां स ।

अस्तं फलप्रकरमुप्रसितांश्च क्षाली

न्प्रावद्भिरैप्यस गिरा परिविष्टपापै ॥ ११ ॥

आघोरणान् हस्तिपद्मन् अपि च दन्तवरेण तुभन् द्विषन् स श्रीकृष्णः प्रस्तमुञ्च
 नेनामिर्तं फलप्रकरमुप्रसितान् सम्भनार्जितान् शाबीन् प्रावद्भिरमसबन्धिः सन्निविष्टा ऐ
 प्यत् पुना पुनः पृष्ठं वा हस्तोऽमृत् । श्रीरघो श्रीकृष्ण । पलमुरादिकं नाशमपादिकम

श्रता दुष्टाना मतिं क्लिश्नन् पीडयन् । परिविष्टं विप्रयुक्तमपगतं पापं येषां तै सद्भिः ॥—
 तुभ्रत्रिति । तुभे. शता । क्लिश्नन् । १५२२ क्लिश्न् विवाधने । अश्रताम् । १५२३
 अश भोजने । द्वयो. शता । ध्रस्तम् । उध्रसितान् । १५२४ उध्रस उञ्छे ।
 उकार इदित्येके । मतद्वये कर्मणि निष्ठा । ऐष्यत । १५२५ ईष आभीक्ष्ण्ये । पौन.पुन्यं
 शृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । तच्च प्रकरणादिप्राप्ताया क्रियाया इत्यौचित्याज्ज्ञेयम् । अस्मा-
 क्तर्मणि लट् । परिविष्टेति । १५२६ विष विप्रयोगे । कर्तरि क्त ॥

पुष्णन्सतां प्रियमयं सुपिताङ्गरागः

पुष्णन्मुदं मृगदशां रिपुधाम सुष्णन् ।

वक्त्रारविन्दखचितस्मितखौनदाभो

रङ्गं गतौऽसभुवि दन्तवरं प्रगृह्णन् ॥ १२ ॥

अयं भगवान् असभुवि दन्तवरं प्रगृह्णन् रङ्गं गतः प्राप्त । कीदृश. । सता प्रियं पु-
 ष्णन् पूरयन् । सुपितः क्लिग्धो निविडो अङ्गरागो यस्य स. । रिपूणा धाम प्रतापं सुष्णन् ।
 मृगदशा मुदं पुष्णन् । वक्त्रारविन्दात् खचितेन नितान्तोत्पन्नेन स्मितेन खौनती नितान्तं
 उत्पद्यमाना आभा यस्य स ॥—पुष्णन् । १५२७ प्रुष १५२८ सुष स्नेहनसेचनपूर-
 णेषु । मोहनदाहनयोरप्याह शंकरः । पुषेः शता । सुपितेति । पुषेः कर्तरि क्त । पुष्ण-
 न् । १५२९ पुष पुष्टौ । सुष्णन् । १५३० मुष स्तेये । द्वयोः शता । खचितेति ।
 १५३१ खच्च भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावो नितान्तोत्पत्ति । खव इत्येके । हेट इत्य-
 प्येके । खचे कर्तरि क्त । खौनदिति । खवेरनुनासिकादौ श्रि परे ऊट् । तस्य शता ।
 श्रन्यादय उदात्तेत. । क्लिशिविधिवर्जमुदात्ताश्च । प्रगृह्णन् । १५३२ ग्रह उपादाने ।
 उदात्तं खरितेत् । अस्माच्छता । इति श्राविकरणम् ॥

अथ मल्लरङ्गं गते भगवति कंसस्यावस्थामाह—

संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभद्रं

चिन्तन्तमन्तकमिवाप्तमयत्रयवीर्यम् ।

प्रस्फुण्डयन्नपि तमप्युपलक्ष्य कंस-

स्तत्रास कुन्दकसुलालितमिन्दितश्रीः ॥ १३ ॥

प्रस्फुण्डयन् परिहसन्नपि कंस आसं प्राप्तं तं श्रीकृष्णमन्तकमिवाभ्युपलक्ष्य दृष्ट्वा त-
 त्रास भीतवान् । कुन्दकैः अनृतभाषिभिः सुलालिता मिन्दिता प्रवृद्धा श्रीर्यस्य सः । की-
 दृशं तम् । अरिगर्वं संचोरयन्तम् । अशेषभद्रमशेषाणा मङ्गलम् । चिन्तन्तं निरूपय-
 न्तम् । अयत्रयमसकौच्यमनिवारणीयं वीर्यं यस्य तम् ॥—संचोरयन्तमिति । १५३३
 चुर स्तेये । अकार उत्तर्यर्थ । 'णिचश्च' इति तद् चुरादेर्नेति मतं माधवदृषितं ते-

१. 'सेवन' इति धातुपाठः.

मोगमपक्षितमेव । अस्मात्पुरेभिस्त्रि सता । केचित्पूर्वगुणवीनामनिलव्यन्तता जगुः ।
 येषां विकम्पकिर्हं स्वातेषामेवेति मायवः ॥ चिन्तन्तम् । १५३४ चिति स्पृक्षाम् ।
 मित्रि अनिदिता इह— इति नख्येपाप्रसङ्गात् तन्निषेधार्थमिति त्वागुपयो ॥ दिदिता
 मित्रनिष्ठाः । तेन मित्रभावे षापि सता । अत्राप्येति । १५३५ यत्रि संकोचने । मित्र
 स्तावचो वत् । प्रसुम्बन् । १५३६ स्फुटि परिहासे । स्फुटि इत्येके । स्फुट्ये सता ।
 वन्मुपसृत्य । १५३७ छद्म दर्शनाहनयोः । स्वप् । कुम्भकेति । १५३८ कुवि भगु
 तमापते । कुह इत्येके । कुन्देर्णुन् । घुसाञ्जितेति । १५३९ छद्म उपसेवायाम् । क
 मेषि च् । मिन्दतेति । १५४० मिदि सेहने । मिद इत्येके । मिन्देः कर्तरि च् ॥

ओलण्डिताद्विरपि आलितदिव्यधामा

निष्पीडितारिनुनाटितमर्त्यमाव ।

अभाववाधितमना स निरीक्षकाणा-

मानन्वमन्तरपरत्परमूर्जयन्तम् ॥ १४ ॥

निरीक्षकानामभाववाधितमना अत्रयत्नवशीकृतचित्तः सन् स भयवान् अन्तर्मेनसि
 परमधिकमानन्वमपरत् पूरयामास । कौटुम्भः । ओलण्डितादि उत्सृष्टयोर्बर्णोऽपि
 वाकितविद्ययायामा आसितामाद्यप्रमाव । अनुनाटितमर्त्यमाव अनुकृतमनुभवसमावः ।
 ऊर्जयन्तं बर्णमन्तमावन्तम् ॥—ओलण्डितेति । आलितेति । निष्पीडितेति । अनुनाटि
 तेति । १५४१ ओलण्डि लक्ष्येपणे । ओलण्ड इत्येके । १५४२ जल अपवारणे ।
 १५४३ पीड अत्रपाहने । तत्र बाधनम् । बाधमाहमयोरिति हुमे । १५४४ मट अत्र
 स्वन्दने । तत्र बाधेर्भाषप्रकाशनम् । एषां कर्मणि च् । अघायेति । १५४५ अघ
 प्रैवने । प्रस्वाने इति केचित् । 'एरच्' । 'एरज्यन्तानाम्' इति मते बम् । बाधितेति ।
 १५४६ अघ संवने । बन्धे इति केचित् । बाधे कर्मणि च् । अपरत् । १५४७
 पू पूरणे । शीर्षोच्छिच्छं परितेठीडपिच्येव स्वासिति मित्रिकल्पः । मित्रभावे षापि घम् ।
 ऊर्जयन्तम् । १५४८ ऊर्जं बसप्राप्तनयोः । सता ॥

श्रीकृष्णदर्शनसंज्ञादानन्दानां संमायजमाहात्मिः श्लोके—

सपत्न्य धमिअटसैयमवर्णि श्लोके—

रेपोऽभनिष्ट किञ्च दुष्टविचूर्णनार्थम् ।

अप्रार्थितो प्रजगृहेऽपि च पार्थिभूतोऽ-

दासन्वयचनमर्षि निजघाम्वरीमि ॥ १५ ॥

श्लोकेतित्रहसा तं संपत्न्य परिगृह्य दृष्ट्वा एवमवर्षि कथितम् । एष दुष्टविचूर्णनार्थं
 मजनिष्ट किञ्च । अपि च प्रजगृहेऽप्रार्थितोऽप्रस्वात सन् पार्थितः प्रार्थितोऽभूत् । निज

शाम्बरीमि खमायाभिर्जनमतिमासम्बयन् स्वसवन्धा कुर्वन् ॥—सपक्ष्येति । १५४९
पक्ष परिग्रहे । ल्यप् । अवर्णि । १५५० वर्ण वर्णने । प्रेरणेऽपीति केचित् । भावे
चिण् बिचूर्णनेति । १५५१ चूर्ण प्रेरणे । अस्य क्षोदनमप्यर्थं । तदेव वा प्रेरणमित्यु-
क्तम् । अस्मात्पुट् । अप्राथितं । १५५२ प्रथ प्रह्याने । क्षेपे च द्रुमे । कर्तरि क्तः ।
पथित । १५५३ पृथ प्रक्षेपे । पय इत्येके । कर्मणि क्त । आसम्बयन् । १५५४
पन्व सवन्धने । १५५५ शन्वेत्येके । साम्बेत्यन्वे । साम्बे शता । शाम्बरीभिः ।
शम्बेर्वाहुलकादरप्रत्यये शम्बर । तस्येयं शाम्बरी ॥

सा पूतना च त्रिशुभक्षणकुट्टनोत्का

जन्ने प्रपुट्टितकृपेण विचुट्टिताया ।

वात्यासुरः पुनरनदृचविसुट्टकः स-

न्नेतेन लुण्ठितवलोऽजनि गाठितात्मा ॥ १६ ॥

एतेन सा पूतना जन्ने । प्रपुट्टिताल्पीभूता कृपा यस्य तेन । शिक्षिता भक्षणे कुट्टने
छेदने चोत्कोत्सुका विचुट्टितमल्पीभूतं गतमघ यस्या सा । पुन —वात्यासुर एतेन लु-
ण्ठितवलो मुषितवलोऽजनि जनित । अनदृचविसुट्टक आदरणीयानामनादरकृत् सन्
भवन् गाठितात्मा असकृतचित्त ॥—भक्षणेति । कुट्टनेति । १५५६ भक्ष्य अदने ।
१५५७ कुट्ट छेदनभर्त्सनयो पूरणे इत्येके । द्वयोर्युट् । प्रपुट्टितेति । विचुट्टितेति ।
१५५८ पुट्ट १५५९ चुट्ट अल्पीभावे । द्वयो कर्तरि क्तः । अनदृचविसुट्टक । अट्ट
१५६० पुट्ट १५६१ अनादरे । अल्पीभावे च द्रुमे । क्रमात् 'अचो यत्' इति
यत्, ण्वल् च । लुण्ठितेति । १५६२ लुण्ठ स्तेये । अनादरे च द्रुमे । गाठितेति ।
१५६३ शठ १५६४ श्वठ असत्कारगल्यो । श्वठि इति केचित् । सत्कारे च द्रुमे ।
आय आलस्ये च । लुण्ठशाब्दो कर्मणि क्त ॥

आश्वाठितारिकुलतुञ्जविपिञ्जशीलः

सपेसयन्गृहमसान्त्वयदेष गोपीः ।

सुश्वल्कनाः सुमधुरप्रियवल्कनाभिः

प्रत्नेहयन् च कदाचिदसिस्मिदताः ॥ १७ ॥

एष गृह सपेसयन् प्राप्नुवन् गोपीरसान्त्वयत् । आश्वाठितस्यागतस्यारिकुलस्य
तुञ्जविपिञ्जशीलो हिंसा । हणशील । हननशील इति यावत् । ता. सुमधुरप्रियवल्कनाभिः
सुमधुरै प्रियभाषणै प्रत्नेहयन् स्निग्धा कुर्वन् कदाचिदपि नासिस्मिददनाद्वतवान् ।
सुश्वल्कना शोभनोच्चीर्गोपी ॥—आश्वाठितेति । श्वठे कर्तरि क्तः । तुञ्जविपिञ्जेति ।
१५६५ तुञ्जि १५६६ पिञ्जि हिंसावलादाननिकेतनेषु । दाने च द्रुमे । तुञ्ज पिञ्ज
इत्येके । लजि लुञ्जि इत्यन्वे । तुञ्जिपिञ्जोर्ध्वन् । सपेसयन् । १५६७ पिस गती ।

सता । असान्त्वयत् । १५६८ यास्त्व सामप्रयोगे । कम् । सुभक्तनेति । १५६९
 श्वत्क १५७० वत्क परिमाणे । शक्केत्युद् । बल्कनामिः । बल्के 'व्यास
 धन्वा— इति मुक् । प्रभेदयन् । १५७१ प्विह केहने । सता । अस्मिन्वत् ।
 १५७२ स्मिन् अनावरे । क्वि चक् ॥

कं साययेत् विभुमेनमक्षिन्निपद्य

पन्थन्त्रजेऽत्र मवपिच्छनमाग्निरेव ।

छन्दश्शुच परमक्षिभिण्वाभितानां

सताडनैवृपमदैत्यमत्साडयथ ॥ १८ ॥

भेऽत्र प्रजे पन्थन् संवरन् मवपिच्छनमाग्निः संचारच्छेदेमाग्निपद्यममुक्तिमिरे
 काक्षिन्निपद्य सैपर्कं प्राप्तवान् । एन सिमुं कः साययेतानाद्रियेत । आभितानां श्रुपं छ-
 न्दन् नाशयन् वरं प्रार्थितमक्षिन्निपद्य दत्तवान् । संताडनैः प्रहृष्ट इवमदैत्यमत्साडयत्
 निवारितवाच ॥—साययेत् । १५७३ स्मिन् अनावरे इत्येके । क्लिवात्तदेव । असा
 त्किम् । अट स्मिन् यतामिच्छपन्थे । अक्षिन्निपद्यत् । १५७४ निरुप शेषमे । क्वि चक् ।
 पन्थन् । १५७५ पथि गठी । यपि सता । पिच्छनेति । १५७६ पिच्छु कृत्ने ।
 स्तुद् । छन्दन् । १५७७ छदि संवरने । यपि सता । अक्षिप्रयत् । १५७८ अण
 दाने । प्रायेच निपूर्वः । असाहृष्टि च् । संताडनैः । १५७९ तड आघाते । सोमा-
 यांच ह्ये । स्तुद् असाडयन् । १५८० तड १५८१ तडि १५८२ कडि मेवने ।
 अन्धो रक्षणे च ह्ये । चरेषंक् ॥

अस्य व्यस्यपडयचक डवधासुपवी-

-थेनूरकुण्डमिडुण्डितवीधवेऽ ।

किंच स्वगात्रमवकुण्डयतो महादे

वैर्षं तुसुण्ड विपमेप मुस्नाद्विवण्टम् ॥ १९ ॥

किं च । अथं व्यस्यण्डत्, अमासुरावीन् अचकण्डत् । द्वयोरकण्डयमित्यर्थ ।
 थेनूरकुण्डत् रक्षितवान् । अमिगुण्डित वेष्टितं पीतचेस्य येन सः । सगात्रमवकु-
 ष्टयतः सदायतः । महादेः काश्चिन्स्य मुखात् निपं विवण्टन् विमाजयन् उर्वरन् वर्षे पु
 ल्कं क्षण्डितवान् ॥—व्यस्यण्डदिति । कण्डेः शपि सक् । अचकण्डत् । कण्डेर्धिधि
 च् । अकुण्डत् । १५८३ कुडि रक्षणे । यपि च् । अमिगुण्डितेति । १५८४ गुडि
 वेहने । रक्षणे र्यके । कुठि इत्यन्वे । गुण्डेः कर्मणि कः । अचकुण्डयतः । कुण्डे सता ।
 तुसुण्ड । १५८५ सुडि यण्डने । विजभाव सिद् । विवण्टन् । १५८६ यटि
 विमाजने । बडि इत्येके । कण्डे. यपि सता ॥

१ छेद्नामिः पाठः १ 'संपर्क' पाठः

वर्हादिमण्डितसुमण्डितविग्रहोऽसौ

प्रच्छर्दितः किल वकेन च पुस्तितार्तिः ।

संवुस्तिते गिरिमखे परिचोद्य गोपा-

न्प्राणक्यद्धरिमखं मदधक्कनार्थी ॥ २० ॥

वर्हादिमण्डित सुमण्डितोभृश कल्याणीभूतो विग्रहो यस्य स* । असौ वकेन प्रच्छर्दि-
त किल । पुस्तिता दत्ता वकस्यातिर्येन स । संवुस्तिते आदृते गिरिमखे गोपान् परि-
चोद्य प्रेरण कृत्वा मदधक्कनार्थी इन्द्रस्य दर्पनाशनार्थी सन् हरिमखं प्राणक्यदनाशयत् ॥—
मण्डितेति । १५८७ मडि भूपाया हर्षे च । सुमण्डितेति । १५८८ भडि कल्याणे ।
कर्तरि क । प्रच्छर्दित । १५८९ छर्द वमने । कर्मणि क । पुस्तितेति । १५९०
पुस्त १५९१ युस्त दानादरयो । अनादरे च द्रुमे । कर्मणि क । संवुस्तितेति । प्रा-
ग्वत् क । परिचोद्य । १५९२ चुद् सचोदने । सचोदनं प्रश्न* प्रेरणा च । ल्यप् ।
प्राणक्यत् । १५९३ नक्क १५९४ धक्क नाशने । नक्कैर्लुट् । धक्कनेति । वक्कैर्लुट् ॥

दुर्दान्तचक्रपशुपचुक्कनमप्यरौत्सी-

त्प्रक्षालितक्षितितलातुलवर्षरोधी ।

संदोलयन्नधिकपोलितमद्रिराजं

संचोलितं सुवहुमूलितशाखिवृन्दैः ॥ २१ ॥

अद्रिराज गोवर्धन सदोलयन्नुत्क्षिपन् प्रक्षालितक्षितितल मार्जितभूतलमपुलं वर्षं रोद्धुं
शील यस्य तादृश* सन् । पशुपाना चुक्कन व्यथामरौत्सीत् निवारितवान् । दुर्दान्तचक्र
अशान्तपीडक । अधिकपोलितमतिमहान्तं सुवहुभिर्मूलितै प्ररूढै शाखिवृन्दैः संचो-
लितमत्युच्छ्रितं चाद्रिराजम् ॥—दुर्दान्तचक्रिति । १५९५ चक्क १५९६ चुक्क व्यथने ।
चिक्क इति चके । चके क्विप् । चुक्कनम् । चुक्कैर्लुट् । प्रक्षालितेति । १५९७ क्षल
शौचकर्मणि । कर्मणि क । तलेति । १५९८ तल प्रतिष्ठायाम् । अच् । अतुलेति ।
१५९९ तुल उन्माने । क । चुरादिणिचोऽनित्यत्वात् तदभाव । सदोलयन् १६००
दुल उत्क्षेपे । शता । पोलितम् । संचोलितम् । मूलितम् । १६०१ पुल महत्वे । १६०२
चुल समुच्छ्राये । १६०३ मूल रोहणे । त्रिभ्य कर्तरि क ॥

काल्यप्रवेदनकरोऽयमवेलयद्वा-

गन्यांश्च तेलितकृपः खलु कंसचाल्यान् ।

संपालयेद्विमतल्लप्यपशुल्वभूमा

क्षमामेप राम इव शूर्पनखाविचोटी ॥ २२ ॥

१. 'आदरानादरयो.' इति वातुपाठे

द. २०

अल्पप्रवेक्षनकरो निरसनीयानां निरासञ्चे भयमन्नाथ कसपास्यान् कंसयत्नान्
 शक् स्त्रीप्रमथेस्यत् खलु विदारितवान् । सेखितरूपः निविडीमूतदय प्रप शूर्पनखाभि
 चोटी शूर्पनखाश्चोटी राम इव क्ष्मा संपासयेत् । विमलरूपी स्रुषुषापी । अपहृत्स्वमूपा
 अमानमहिमा ॥—काल्येति । प्रवेक्षनेति । १६०४ कल १६०५ विल खेपे । द्वयो
 र्यङ्गुतौ । किञ्च इक्ष्म्येके । अथेस्यत् । १६०६ विल मेयने । छद् । तेष्ठितति ।
 १६०७ तिल मेहने । कर्तरि ङः । आस्यान् । १६०८ खलु सृती । प्यत् । संपास
 येत् । १६०९ पाल रघुणे । छिद् । विमलरूपी । १६१० लूप द्विसामाम् । विनि ।
 हृत्वेति । १६११ शुक्ल माने । भम् । शूर्पनखेति । १६१२ शूर्प खेकेके । तस्माद् यमि
 शूर्प । शूर्पसदृशं नखमस्या इति शूर्पनखा । 'नखमुखास्संहामाम् इति न डीप् ।
 पूर्वपदास्यङ्गामामग' इति यत् न सहायामेवेति क्त्वाभावश्चत् न । विचोटी ।
 १६१३ श्रुट सेवने । विनि ॥

इत्यादिवारिषु जनेषु विमोटितारि

पापप्रपण्डिपदपांसुरवाच्यधामा ।

सुग्राजितेन मनसा परिमार्ग्य एषां

तोष व्यष्टुत्कयत्सौ नयनप्रथम्यै ॥ २३ ॥

जनेषु इत्यादिवारिषु सत्सु असी नयनप्रथम्यै क्त्वाद्यसंवाररेषां तोष व्यष्टुत्कयत्
 संपादितवान् । कीदृश । विमोटितारिः संश्रुतितशत्रुः । पापप्रपण्डिपदपांसुः पापना
 शिपावरजः । अवाच्यधामा अत्रेयस्यस्य सुग्राजितेन सम्भक् संसृतेन मनसा परि
 मार्ग्य प्राप्यः ॥—विमोटितेति । १६१४ मुट संश्रुने । कर्मणि ङः । प्रपण्डि इति ।
 १६१५ यच्छि १६१६ पसि विनाशन । पञ्चेविनि । पांसुरिति । अजिह्विकृ-
 म्भमिपशिवाध- इत्यादिना पंसेः कुप्रत्ययो पीचथ । अवाच्यति । १६१७ यज
 मार्ग्यसस्करमस्यो । अथ इक्षेक । आजेर्भ्यत् । आजितेनेति । आज्ञे कर्मणि ङः । परि
 मार्ग्य । मार्गेर्भ्यत् । मार्गसस्कारो यत्त्वं इक्षेक । व्यष्टुत्कयत् । १६१८ शुक्ल
 संजन । आर्जनं सत् । र्जनमापयसोय हने । छद् । प्रथम्यै । १६१९ अपि ग
 द्याम् । भम् ॥

क्षम्पद्वियामभिमत् स च कसपीडा

प्रक्षचित्तस्वजननिन्दनजातरोप ।

१ शूर्पनखा' इति यत्त्वमिधिप्रथम्यैव संपात्वात्प्रवाभावश्चनं विन्माम् ; अतः स्त्री-
 नखयसिद्वान्तश्चमुधामस्य यत्त्वमिधिप्रथमवाप्रीहृत्तम् २ अतिस्पर्धने' इति पाठु
 पाठे ३ र्जन इति पाठः.

आश्वर्तितो रणभुवं सवलोऽत्र रेजे

विश्वभ्रिताभ्रकुहरे सति तूर्यनादे ॥ २४ ॥

तूर्यनादे विश्वभ्रिताभ्रकुहरे व्यासाकाशे सति स च सवल रणभुवमाश्वर्तित प्राप्तो-
ऽत्र रेजे । क्षम्पद्धियामभिमत । क्षम्पन्ती क्षाम्यन्ती धीर्येषा तेषामिष्ट । कंसपीडया
प्रक्षञ्जिताना कृच्छ्रेण जीवता खजनाना चिन्तनेन जातरोप ॥—क्षम्पदिति । १६२०
क्षपि क्षान्त्यम् । शपि शता । प्रक्षञ्जितेति । आश्वर्तितेति । विश्वभ्रि-
तेति । १६२१ क्षञ्जि कृच्छ्रजीवने । १६२२ श्वर्त गत्या च । १६२३ श्वभ्र च ।
आद्ययो कर्तरि क्त । श्वभ्रै कर्मणि क्त । श्वभ्रि विलार्ये च ह्रमे ॥

चाणूर एनमथ विज्ञपयन् नृपाज्ञा

चण्डातकं सुयमयंश्चहको वभापे ।

युध्यस्व भीतिरहितो वलयन्खलु त्वं

कीर्तिं चयस्व चपयापि नृपप्रसादम् ॥ २५ ॥

चाणूर एन नृपाज्ञा विज्ञपयन् बोधयन् वभापे । हेतौ शता । चण्डातकं मलयुद्धो-
चितं वास. सुयमयन् दृढ वेष्टमानो वध्नन् । चहक शाठ्यकर्ता । वलयन् शक्तो भवन् ।
त्व भीतिरहितो युध्यस्व कीर्तिं चयस्व नृपप्रसादमपि चपय । द्वयोरार्जयेत्यर्थ ॥—इत
पर सप्त मित । ज्ञप मिच्च । अस्य ज्ञानज्ञापने अर्थाविति स्थितम् । विज्ञपयन्निति
[१६२४ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोपणनिशाननिशामनेषु] ज्ञपे शता । सुयमयन् ।
१६२५ यम च परिवेषणे । तच्चान्न वेष्टनम् । चकारान्मिदित्यनुपज्ञ । अस्माच्छता ।
चहक । १६२६ चह परिकल्कने । ण्वुल् । चप इत्येके । तस्य वा मित्त्व ह्रमे । रहित ।
१६२७ रह ल्यागे । कर्तरि क्त । वलयन् । १६२८ वल प्राणने । शता । चयस्वेति ।
चपयेति । १६२९ चिन् चयने । णिच्युभयपदित्वेन चित्त्वफलाभावादस्य णिज्वि-
कल्प । तत्र णिचि 'चिस्फुरोणौ' इति वा आत्वे पुक् । अन्यत्र वृद्धि । उभयत्र मि-
त्वाद्भ्रस्व । अणिचि णिचि च लोट् । मितो गता । 'नान्ये मितोऽहेतौ' । अहेतुम-
ण्यन्तेषु एभ्योऽन्ये मितो न स्यु । तेन चुरादिषु अमन्तादीना मित्त्वं न ॥

बुद्धिर्न घट्टयतु तेऽस्तयतां जनानां

मध्ये न खट्टय वलं गजसदृकोऽसि ।

न स्फिट्टयामि किमु चुम्बभिया स्थितोऽसि

किं पूलितान्कृतपुंसनयात्र पुंसाम् ॥ २६ ॥

अस्तयता सघातीभवता जनाना मध्ये ते बुद्धिर्न घट्टयतु न चलतु । वलं न खट्टय

१ 'छजि' इति धातुपाठे २ 'गत्याम्' इति धातुपाठे. ३ 'श्वभ्र' इति धातुपाठे

न ह्यदय । त्वं गजसङ्घे गजहिंसन्नेऽसि । अहं त्वां न सिद्धानामि न हिनस्मि । त्व
 बुम्बमिवा हिंसनमिवा किमु स्थितोऽसि । अत्र लोके पुत्रां पुत्रिताम्रेण संघातीभूतेन
 अभेन कृतया पुंसनया वेहामिबधनेन साक्षरप्रकाशने किं फलम् । न किञ्चित् ॥—
 बहवस्त्विति । १६३० घट्ट बन्ने । छेद् । अस्तयताम् । १६३१ अस्त सघाते । कृता ।
 सङ्घ । १६३२ क्तु संवरणे । छेद् । सङ्घ । १६३३ पट्ट १६३४ स्फिह १६३५
 बुयि हिंसायाम् । आयो बन्धावाननिघासेषु च हमे । अन्वयभ्रम्बने च । सङ्घे । बुम् ।
 सिद्धानामि । सिद्धेर्भेत् । बुम्बेति । बुम्बेर्भम् । व्यये व्ययघये इति शिके । आय
 प्रेरणे च हमे । पुम्बितेति । १६३६ पूठ संघाते । कर्तरि क् । पुंसनया । १६३७
 पुस अमिबधने । पुच् ॥

सौधे विटङ्गजुपि पश्यति घूसितोऽय

राजारिकीटवत्पूर्णनयासिपूष्य ।

अर्क्येण तेन समरेष्वभिषोठितस्त्व

सङ्घुष्ठितवाहितमवेन विजोडितोऽसि ॥ २७ ॥

अयं राजा सौधे स्थित पश्यति । विटङ्गजुपि अपोतपाठभ्रविशिल्यधाकिनि सौधे
 घूसितोऽर्क्यः कृतकान्तिः । अरिभ्रियानां बुभसत्रूषां पूर्णनया संघेबन्नेना
 तिपूष्यः । तेन त्वं समरेषु विजोडितः प्रेरितोऽसि समरेष्विति सर्वत्र योष्यम् । अ
 र्क्येण ह्युत्सेन । संघुष्ठितः घोषितो नाशितोऽहितमवो येन तेन समरेष्वभिषोठित
 आम्बस्वाहीनस्त्वम् ॥—विटहेति । १६३८ टकि बधने । बीन् पञ्चिष्यइयति शि
 लेन बध्नाति इति विटङ्ग । पचायच् । घूसितः । १६३९ घूस कान्तिकरये । घूप
 इत्येके । पूष इत्यने । घूसे कर्तरि क् । कीडेति । १६४० कीट बधे । मानाबर्णे मबती
 स्यच् । पूर्णनया । १६४१ पूर्ण संकोचने । पुच् । अतिपूष्यः । अर्क्येण । १६४२ पूष
 पूषायाम् । १६४३ अर्क्येण बधने । तापगणोभ हमे । इवोष्यत् । अविषोठितः । १६४४
 शुठ आसत्से । कर्तरि क् । सङ्घुष्ठितेति । विजोडितेति । १६४५ शुठि घोषणे ।
 १६४६ जुड प्रेरणे । इयोः कर्मणि क् ॥

इत्थं सुगाजितमृदङ्गविमाननानि

सवार्यं मर्षयति पारितशङ्कमस्मिन् ।

कृष्ण प्रपञ्चरहिता घृतवेधितान्त्रै

वीरैः स्तुतां गिरमकीर्षेव्यतिवर्धा ॥ २८ ॥

सुगाजितानां सम्मन्त्राणितानां मृदङ्गानां विमानानि सङ्घान् संघाबं अस्मिन् चापरे
 इत्थं पारितशङ्कं सङ्घं मबन्ति मापमाने सति कृष्णे इतवेधितान्त्रैवनिघातीन्-

तात्रैवैरै स्तुतां प्रपञ्चरहितां मिताक्षरा गिरमकीर्तदभाषत । अरातिवर्धो शत्रुच्छेदी ॥—
सुगाजितेति । १६४७ गज १६४८ मार्ज शब्दायौ । १६४९ मर्च चेत्येके । मार्जि-
शुद्धौ च द्रुमे । गर्जे. कर्तरि क्त । विमार्जनानि । मार्जेर्ल्युट् । मर्चयति । मर्चं शता ।
धारितेति । १६५० घृ प्रस्रवणे । स्त्रावणे इत्येके । छादने च द्रुमे । अस्मात् कर्मणि
क्त । प्रपञ्चेति । १६५१ पच्चि विस्तारवचने । विस्तारमात्रे च द्रुमे । घञ् । तेजितेति ।
१६५२ तिज निशाने । कर्मणि क्त । अकीर्तत् । १६५३ कृत सशब्दने । 'ऋ-
दुपधाच्चाकृपिचृतेः' इत्यत्र तपरत्वेन ऋदुपधस्य व्यावर्त्यत्वाणिचि त्वृदुपधत्वफला-
भावादस्य णिजिवकल्प । तत्र णिजभावे शपि लङ् । अरातिवर्धो । १६५४ वर्ध छेदन-
पूरणयोः । णिनि. ॥

किं कुम्ब्यते सदसि लुम्बितवैभवोऽहं

वालोऽस्मि तुम्बितविरोधिभयाश्च यूयम् ।

प्रहापये किमपरं परिचुण्डितारि-

भूयोऽयमेलयति चेदिह को निषेद्धा ॥ २९ ॥

मया सदसि किं कुम्ब्यते आच्छाद्यते । अत्र राजसदसि सर्वं प्रत्यक्षमेव वक्तव्यम्, न
किंचिद्गृहीयमस्ति । अहं लुम्बितवैभवोऽदृष्टसामर्थ्यां वालोऽस्मि । यूयं तुम्बितवि-
रोधिभया नाशितशत्रुभयाश्च भवथ । अतोऽहमपरं किं प्रहापये । व्यक्तं वदामि । एता-
वदेव वदामि । परिचुण्डितारिश्छिन्नशत्रुरथ भूप एलयति युद्धार्थं प्रेरयति चेदिह
लोके को निषेद्धा निषेद्धयति । न कोपि ॥—कुम्ब्यते इति । १६५५ कुबि
आच्छादने । कुभि इत्येके । कुम्बे कर्मणि लट् । लुम्बितेति । तुम्बितेति । १६५६
लुवि १६५७ तुवि अदर्शने । अर्दन इति केचित् । कर्मणि क्त । प्रहापये ।
१६५८ हप व्यक्ताया वाचि । क्लृप इत्येके । लट् । परिचुण्डितारि । १६५९ चुटि
छेदने । कर्मणि क्त । एलयति । १६६० इल प्रेरणे । लट् ॥

यद्वा भियात्र किममृक्षकसूरिसेव्यो

धर्मेतरन्वगतयम्रगयं हि राजा ।

अम्बेच्छलोकसहिते सदसीह तस्मा-

त्को ब्रूसयिष्यति शिशून्निवर्हणीयान् ॥ ३० ॥

यद्वा अत्र भिया किम् । न किञ्चित् भेतव्यम् । अयं राजा धर्मेतरन्वक् अधर्मच्छेत्ता ।
अनयम्रक् अनयच्छेत्ता च । हि यस्मात्—अमृक्षकाणां साधुशब्दभाषिणा सदाचा-
राणां सूरीणां सेव्यश्च । तस्मादम्बेच्छलोकसहिते सज्जनपूर्णेऽस्मिन् सदसि अनिवर्ह-
णीयान् हन्तुमयोग्यान् शिशून् को ब्रूसयिष्यति हनिष्यति । न कोऽपि । अतो न भेत-

ध्वम् ॥—असृष्टकेति । १६६१ मृक्ष म्लेच्छने । अपसृष्टनं तत् । म्बुम् । पर्यंतरम्यम् ।
 अनयमम् । म्बु म्बु छन्दे इति कैके । द्वयोः क्विपि संयोगान्तलोपः ।
 म्लेच्छकेति । १६६२ म्लेच्छ अभ्यक्षायां वाचि । अपसृष्टोक्तिः सा । अम् मूसमिष्यति ।
 १६६३ मूस १६६४ गर्ह हिंसायाम् । मूसेम् । अनिर्वाणीयान् । बर्हीरनीयम् ॥

श्लेषस्त्वयान्पटहर्गोर्दनगर्जिताशे
 रजे सगर्धनसुगर्धितबीरलोके ।

म—मपूर्धितवृपे शिष्टुना रण व

स्वादेव मानपरिजसकमीक्यभात्राम् ॥ ३१ ॥

अस्माकमियास्तु श्लेषः । पटहानां पर्यनेन शब्देन गर्जिताशे शब्दितश्लेषे सगर्धनं
 साक्षाद् सुगर्धिताः पूर्वमेव स्मिताः बीरलोका यस्मिन् । मन्त्रामपूर्धित पूर्वनिवृत्तो मूपो
 यस्मिन् । ईदृशे रजे ईक्यभात्रां स्तुत्यप्रमात्मानां यो बुष्माकं शिष्टुना रण मानापरिजसकं
 मानस्यकरं स्वादेव ॥—गर्धनेति गर्धितेति । गर्हं गर्जं शब्दे । द्वयोर्मुद् कर्मणि क्य ।
 गर्धनेति । गर्धं अस्माकमियाम् इति कैके । म्बुम् । गुर्वितेति । १६६५ गुर्वं पूर्वनि
 केतने । पूर्वनिकेतनं पूर्वम्यवहार इत्येके । निवासपूर्वमात्र इत्यन्ये । अस्व दीर्घविक्रमः ।
 श्रीवाचंशक्ति इमे । अस्मात् कतरि कः । पूर्व पूर्वनिकेतने इति केचित् । अर्थः प्रा
 गुक्त एव । प्रागवत् कः । उपपायां व' इति दीर्घः । परिजसकम् । १६६६ जसि
 रसणे । मोक्षणे इति केचित् । म्बुम् । ईच्छेति । १६६७ ईदृ स्तुती । म्बुत् ॥

इत्य भवत्यसुरजासिनि पिण्डिताय

स्वेमाय रोपितमति प्रतिमहद्वेपी ।

प्रस्तूपितेन वपुषा हरिमाससाद्

चाणूर माशु हलिनं खलु मुष्टिकोऽपि ॥ ३२ ॥

असुरजासिनि असुरहंसके इत्य वदति सति अथ चाणूरो रोपितमतिर्हरिमाससाद् । इ
 लिनं मुष्टिकोऽपि । कीरशः । पिण्डितायय इव स्वेमा स्वैर्यं वस्य सः । प्रतिमहद्वेपी प्रति
 महनिरासी । प्रस्तूपितेनातिहृद्रेण वपुषोपसृष्टितः ॥—असुरजासिनीति । १६६८ असु
 हिंसायाम् । कल्याणमिदं विकल्पार्थमुक्तिरजावत् मिश्रकल्पः । तस्माज्जिनि । पिण्डि
 तेति । १६६९ पिण्डि संपाते । हेतुमन्व्यस्तात् कर्मणि क्य । रोपितेति । १६७० वपु
 रोपे । क्ट इत्येके । रोपेः कतरि कः । प्रतिमहद्वेपी । १६७१ द्विप क्षेपे । सिनिः ।
 प्रस्तूपितेति । १६७२ वपुषं समुच्छ्राये । कतरि कः ॥

१ 'मह' इति चाणुपाठे २. महन इत्युभयपुस्तकसम्पाठो व्याख्यानुसारं गर्धम'
 इति इत्यः ३ हलोपपोऽर्धं चाणुपाठे

लोको हरेर्वलमचेतयमान एत-

बुद्धं मृगेन्द्रशशदंशनवत्प्रदंसन् ।

संडापितः सदसि डेपितवृष्णिवीरे

भोजेन्द्रतत्रणविनिन्धममत्रतैवम् ॥ ३३ ॥

हरेर्वलमचेतयमानो जानँल्लोक एतद् बुद्ध मृगेन्द्रशशयोरन्योन्यदंशनवत् अतिविषमं प्रदसन् पश्यन् । सदसि सडापित सघातीभूत. सन् भोजेन्द्रतत्रणविनिन्दी कंसराज्य-कार्यनिन्दाशील एवममत्रत गूढमभापिष्ट । डेपिता सघातीभूता वृष्णिवीरा यस्मिन्॥— आकुस्मादात्मनेपदिन । कुस्मधातुपर्यन्तं णिच्यात्मनेपदिन एव । अचेतयमान इति । १६७३ चित्त सचेतने । तच्च ज्ञानम् । अस्माच्छानच् । दशनेति । १६७४ दशि दं-शने । ल्युट् । प्रदंसन् । १६७५ दसि दंसिनदर्शनयो । दस इत्येके । दंसन वर्मप्रहणम् । दशनदर्शनयोरित्यन्ये । अत्राकुस्मीयस्तङ्गिज्योग एवेति इदित्वाणिजभावे तङ् न । तेन दंसे शपि शता । सडापित । १६७६ डप १६७७ डिप सघाते । डपे कर्तरि क्त. । डेपितेति । डिपेश्च पूर्ववत् क्तः । तत्रणेति । १६७८ तत्रि कुट्टम्बधारणे । कुट्टम्ब इति पृथक् धातुरित्येके । तत्रैर्ल्युट् । अममत्रत । १६७९ मत्रि गुप्तभाषणे । लुडि चङ् ॥

प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभत्स्यो

मल्लो विवस्तयिपुरेर्नमर्गन्धनीयम् ।

किष्क्येत निष्कृपमनिष्कितकान्तिरेप

वालोऽमुना नृपतिलालनयाद्य कष्टम् ॥ ३४ ॥

मल्लो मुष्टिं प्रस्पाश्य दृढं गृहीत्वा एनं विवस्तयिषु पीडयितुमिच्छुरभितर्जयते भर्त्स-यते । अगन्धनीयं पीडयितुमयोग्यम् । अद्य नृपतिलालनया राजेच्छया अमुना एष वालो निष्कृप किष्क्येत हिंस्येत कष्टम् । अनिष्कितकान्तिरपरिमितकान्ति । कीदृशो मल्ल. । प्रभत्स्यस्तर्जयितु योग्य ॥—प्रस्पाश्येति । १६८० स्पश प्रहणश्लेषणयो ल्यप् । अभि-तर्जयते । १६८१ तर्ज १६८२ भर्त्स तर्जने । तर्जैर्लट् । प्रभत्स्य । भर्त्सेर्ण्यत् । विवस्तयिषु । १६८३ वस्त १६८४ गन्ध अर्दने । वस्ते सन्त्यु । अगन्धनीयम् । गन्धे-रनीयद् । किष्क्येत । १६८५ किष्क हिंसायाम् । हिष्क इत्येके । किष्के कर्मणि लिङ् । अनिष्कितेति । १६८६ निष्क परिमाणे । कर्मणि क्त. । लालनया । १६८७ लल ईप्सायाम् युच् ॥

आक्षुणिताक्षमपि च स्मितवृणितास्यं

भ्रूणस्य शाठ्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।

१ 'दर्शनदशनयो' इति वातुपाठे २ 'प्रभत्स्यो' इति पाठ ३. 'रेतम' इति पाठः. ४. 'गर्धनीय' इति पाठः. ५. 'विष्क' इति धातुपाठे.

अस्या मन क इव गूरयतेऽत्र मुष्टिं

नो खल्वद्भाम्यमिह लक्षयितु इमा स्म ॥ १५ ॥

अपि च गुणसामकस्य बाहस्य पात्रमवेक्ष्य क इव अस्या मनोऽभिवार सन् मुष्टिं
गूरयते प्रहरणार्थमुद्यमयति । न कोऽपि । कीदृश पात्रम् । आकृषितार्क्यं तस्मानन्वा
द्यमवादीपत्संज्ञोचिनेत्रम् । स्मितकृषितास्य मन-वहासपूरितमुक्तम् । शाब्जवनयक्ष्यं द्वाभ्य
जनैर्यक्ष्यं पूज्यं च । तस्माद् वयमद्याम्ब इष्टमनोगय कर्म इह लक्षयितु इष्टु नो महि
स्यमाः स्म-सञ्ज्ञा मभाम- ॥—आकृषितेति । कृषितेति । १६८८ कृष्य संज्ञोचने । १६८९
तूष्य पूरये । द्वयोः कर्मणि क्तः । अणस्य । १६९० अण्य भाषासाम्याम् । भाषासंघे
प्रार्थते इति घमर्थे क्तः । शाब्जेति मन्वेति । १६९१ शठ आशाम्याम् । १६९२ यज्ञ
पूजाम्याम् । द्वयोर्ष्वत् । सामनेति । १६९३ स्यम भितर्के । स्तुद् । गूरयते । १६९४
गूर उद्यमने । छद् । अद्याम्बम् । १६९५ शम १६९६ लक्ष्य भाषोचने । घामे
र्ष्वत् । लक्षयितुम् लक्षोद्युमुत् ॥

कुस्त्रा हि गालनपटा इव कष्टमेवे ।

दुष्कीर्तिमाजनपटा खलु कूटपृष्ठ्या ।

खल्वन् निरसितु नहि बर्षिता स्म

किं कुर्महे खलजना इह मादयन्ताम् ॥ १६ ॥

एते पाठनपटा इव शोपप्रहणात् कुस्त्रा हि कष्टम् । कूटपृष्ठा व्याजव्यापारेण दुष्की
र्तिमाजनपटा दुर्बलासंपादने तत्परा खलु वयम् । तयां वचनं व्याजेन सिद्धवचस्यं
व्यापारं निरसितुं नहि बर्षिता सञ्चि संवदाः स्तो मभामः । अतो वय किं कुर्महे । इह
खल्वन्ताः मादयन्तो वृत्ता मवन्तु ॥—कुस्त्रा इति । १६९७ कुस्त्र अवक्षेपणे । व्यत् ।
पाठनेति । मासनेति । १६९९ गल्ल सवने । १७०० मल्ल आभङ्गने । आभङ्गनं
मार्जनम् । द्वयोस्तुद् । कृटेति । १७०१ कूट अप्रदान । अप्रसादे इक्षन्त्ये । अप्रसाद्
कृत्वाद्यायाः कृटेरप् । १७०२ कुट्ट प्रतापन इक्षन्त्ये । वचनेति । १७०३ घञ्
प्रसम्भने । स्तुद् । कृषिदिक्षेके । तत्र निजमात्रे सर्पत्रेऽधिकस्य । बर्षिताः । १७०४
घृष्य सञ्चिब-धने । तत्र गर्भाधानसामर्थ्यं सञ्चिसंवन् इति केचित् । अस्माद् कतरि
क्तः । मादयन्ताम् । १७०५ मद् वृत्तियागे । छेद् ॥

इत्यादि वाधशपदेवनमभ्य एव

लोक समाख्यपद्गारितकृष्णावीर्य ।

१ आसासिघ्नोः इति धातुपाठे २. '१६९८ तुट छेदने' मोदाइता ३ आप्र
दान' इति धातुपाठ.

कंसस्त्ववेदयमतिर्भयमानितोऽपि

निर्यावनः कुयुधि कुस्मयमान आस्त ॥ ३७ ॥

लोकोऽगारितकृष्णवीर्योऽज्ञातकृष्णवीर्यं सन् वाद्यशतदेवनमध्ये एव वाद्यशतस्य घोषमध्ये एव इत्यादि समालपत् । अवेदयमतिरङ्गमना कंसस्तु भयेन मानितः स्तब्धोऽपि कुयुधि कुत्सितयुद्धे निर्यावनो जुगुप्साहीन कुस्मयमान कुत्सितं स्मयमान आस्त ॥— देवनेति । १७०६ दिवु परिक्रजे । ल्युट् । अगारितेति । १७०७ गृ विज्ञाने । विज्ञापने च द्रुमे । कर्मणि क्त । वेदयेति । १७०८ विद् वेदेनाख्याननिबोधनेषु । परिवादे चैके । वेदनं ज्ञानम् । 'अनुपसर्गास्त्रिभ्य-' इति शौ । मानितः । १७०९ मान स्तम्भे । कर्तरि क्त । यावनेति । १७१० यु जुगुप्सायाम् । ल्युट् । कुस्मयमान । १७११ कुस्म नात्रो वा कुत्सितस्मयने । कुत्सितस्मयनार्यो धातुरत्र पठितव्य । तस्माणिचि शानचि कुस्मयमान' । कुस्ममिति नामपदाद्वा तत्करोतीति णिचि तत्सिद्धिरित्यर्थः । कुस्ममिति दृष्टं कुस्मयति (१) कारितमिति चेत् कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव । एषामर्थो धातुखण्डे एव द्रष्टव्य ॥

संचर्चयन्नपनयानथ बुक्कयिष्णुः

श्वेवोत्रशब्दतपरः कररुद्धकाणः ।

मल्लो जिजम्भिपुरसूदितवीर्यभीशं

मुष्ट्या जजास बहु पाशितवांश्च दोष्णा ॥ ३८ ॥

अथ मल्ल ईशं जिजम्भिपुरांशयितुमिच्छुर्मुष्ट्या जजास प्रहतवान् । दोष्णा बहु बहुकृत्व पाशितवान् वद्धवाश्च । कीदृश । अपनयान् सचर्चयन्नावर्तयन् । श्वा इव बुक्कयिष्णुर्भषणशील । असूदितवीर्यमक्षीणवीर्यम् ॥—इत परं विकरणान्तरोक्ता एवोच्यन्ते । सचर्चयन्निति । १७१२ चर्च अध्ययने । अस्माच्छता । लक्षणया आवर्तनार्थता । बुक्कयिष्णु । १७१३ बुक्क भषणे । श्वरवस्तत् । इष्णुच् । शब्दनेति । १७१४ शब्द् शब्दक्रियायाम् । ल्युट् । सोपसर्गस्त्वयमाविष्कृताविति द्रुमे । काणः । १७१५ कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलने चेदम् । अस्मादच् । जिजम्भिषु । १७१६ जभि नाशने । णिजभावे सन्युः । असूदितेति । १७१७ सूद् क्षरणे । कर्तरि क्त । जजास । १७१८ जसु ताडने । णिजभावे लिट् । पाशितवान् । १७१९ पश वन्वने । पाशे चवतु ॥

द्रागामयन्विचटदस्थिकयाथ मुष्ट्या

आस्फोटयत्तमजितोऽपि स धाटिताङ्गम् ।

दिष्ट्यैष हिंसयति देव्यमसुं युधीति

संभोदमर्जयति घोषति नाकिलोके ॥ ३९ ॥

१. 'चेतना' इति धातुपाठे २. 'विवासेषु' इति धातुपाठे. ३. 'ण' इत्युभयत्र पाठः.
द २१

अथ नास्तिभोके 'एष देव्यं मर्द्वितम्बं कर्तुं युधि ह्यिद्यति द्विनक्ति सिद्धया' इति
 बोधति सामिप्राय प्रकाशयति संमोहमन्त्रयति बर्धयति सति अत्रितोऽपि विचरदस्त्रि
 क्त्वा मिथमानास्त्रिसंबवा मुह्यता हाग् आमयन् पीडयन्तं प्रास्त्रेदवत् मिमाह्वामकरोत् ।
 पाटिताहं पनीमूलाहं प्रहारमेवेन संकुपिताह वा ॥—आमयमिति । १७२० अम रोगे ।
 घटा । विचरदिति । १७२१ घट १७२२ स्फुट मेवने । अटेगंभोच्छलेन बुरादिभिर्भोऽन्ति
 सत्वात् सपि सता । प्रास्त्रेदवत् । स्फुटेर्भङ् । पादितेति । १७२३ घट संघाते । मेवने
 वेत्येके । कर्तारि ऋः । ह्यिसवति । इन्धर्षाभ' । एते च स्वार्थे सिचं मन्वन्तीत्यर्थः ।
 तेन ह्यिद्येर्भिचि ऋद् । अटस्फुटवदनामपि इन्धर्षत्वमिष्यते । शीत्यर्थानामपि सा
 र्थिकत्वमिति ह्ये । देव्यम् । १७२४ विदु मर्दने । परिक्रमणे इति केचित् । प्यत् ।
 अर्धयति । १७२५ अर्धं प्रतिबन्धे । सेतो गुणान्तराधानं तत् (?) । अर्धनेऽप्यस्ति ।
 अस्माच्छता । बोधति । १७२६ पुपिर् सिचवने । अन्धेन सामिप्रायप्रकाशन तत् ।
 सुतो च ह्ये । अस्य विजिक्त्वो माप्नोः । तेन सपि सता ॥

आकन्दयत्सु निमृष्टं नृपु लासिषाशे

पोचसमूपपविमोक्षपायाह्वितामौ ।

आह्वानामिह विमाग्य नृपेण दृष्टौ

तौ क्षर्धनाय समयातयतां नियुक्तम् ॥ ४० ॥

नृपु निमृष्टं आकन्दयत्सु एतत् इत्यु एत्सु तौ आह्वरकम्पौ (?) आह्वानां विमाग्य द
 त्वा नृपेण इत्ये । आह्वानात् अन्वोन्वामिमर्धार्थे नियुक्तं बाहुयुक्तं समयातयतां संस्कृतवन्ती
 सविधेयं कृतवन्ती । लासिषाशेयानां लक्ष्मीलक्ष्मणवर्धनां प्रामुख्यं च । अस्माकं-
 कारणां च बुद्धार्थे आगेन अह्वितामौ पूजनीयसद्विज्ञेययोर्भौ ॥—आकन्दयत्सिति । १७२७
 आह्वः कन्द सातस्ये । आकन्दैः कन्दि सातस्ये सिचं मन्वते । घटा । घट्टु(स्यु)क्त्यो
 राह्वानरोदनयो घातर्षं चोदम् । अस्मितेति । १७२८ छस सिस्वबोगे । सिस्वोपयोगे इति
 केचित् । अस्मात् कर्मणि ऋः वचसेति । १७२९ अस्ति १७३० मूप अर्धकरे । तंघेर्षम् ।
 मूपेति । मूपेर्मुद् । विमोक्षयता । १७३१ मोक्षे अक्षने । मुच् । अह्वितेति । १७३२
 अर्धं पूजयाम् । कर्मणि ऋः । आह्वानाम् । १७३३ ह्वा निबोगे । आह्वपूर्वं एवावम् ।
 अस्माद्युच् । विमाग्येति । १७३४ अह्व विमाणने । शानं तत् स्वप् । अर्धनाय । १७३५
 द्वापु प्रकृते । अमिमवत्तत् । स्तुद् । समयातयताम् । १७३६ यत् निश्चयेपस्वरयो ।
 परिमवसंस्वरी तौ । खेदे च ह्ये । अस्मात् ॥

निर्वातितप्रकृतिमीक्षमपिप्रकृत्य

महोऽय वासितविचारमनुष्यवत्स ।

रोषान्ध्यभावितमसृग्भिरकल्पयत्

कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः ॥ ४१ ॥

अथ स मल्लो निर्यातितप्रहृतिं कृतप्रतीहारमीशमतितरा प्रहृत्य वासितविचार छिन्न-
संशय यथा तथा अचुच्यवत् जहास । कृष्णोऽपि रोषान्ध्येन रोषकृतेन मूढत्वेन भा-
वितं मिथ्रीकृतं तमसृग्भिरकल्पयत् मिथ्रीकृतवान् । नाकिजनेन सुरजनेन राकित-
मास्वादितं लाग्यमास्वादनीयं वीर्यं यस्य स. श्रीकृष्ण. ॥—निर्यातितेति । निसथ धा-
न्यादिप्रतिदाने । अस्मात् कर्मणि क्तः । वासितेति । १७३७ वस स्नेहं च्छेदा-
पहरणेषु । 'उपहरणेषु' इति वा पाठः । तस्मात् प्राग्वत् क्त । विचारेति । १७३८ चर
संशयेने । असंशये च हुमे । घञ् । अचुच्यवत् । १७३९ च्यु सहने । हसने इति
केचित् । च्युस इत्यन्ये । च्यावयतेर्लुङि चङ् । भावितम् । १७४० भुवोऽवकल्कने ।
अस्मावकल्कने णिच् स्यात् । तच्च मिथ्रीकरणम् । अन्ये तु चिन्तने विपाचनेऽवक-
ल्कने चेत्याहु । विपाचनम् । विपाकीकरणम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । अकल्पयत् ।
१७४१ कृपेश्च । मिथ्रीकरणे णिच् स्यात् । अस्मात् । राकितेति । लाग्येति ।
१७४२ रक् १७४३ लग् आस्वादने । आयोऽपि गान्त इत्येके । रक् लघ इत्यन्ये ।
राके. कर्मणि क्त । लाग्येत् ॥

शौर्याञ्जितेन धृतलिङ्गितचेलकेन

संमोदितो हलधरोऽपि च मुष्टिकेन ।

मुष्ट्या तुदन्मुहुरतित्रसदाशु दोर्भ्या-

मुद्रासयजननुतस्तममोचयच्च ॥ ४२ ॥

हलधरोऽपि च मुष्टिकेन समोदितः ससर्गं प्राप्तो मुहुर्मुष्ट्या तुदन् दोर्भ्यांमाशु अति-
त्रसत् गृहीतवान् वारितवान् वा अमोचयच्च । कीदृशेन मुष्टिकेन । शौर्येणाञ्जिते
नान्येभ्योऽधिकेन । धृतं लिङ्गितं मिथ्रीकृतं चेलं येन तेन । उद्रासयद्भिर्मुष्ट्य-
त्तिभिर्जनैर्नुत' ॥—अञ्जितेनेति । १७४४ अन्तु विशेषणे । व्यावर्तनं तत् । कर्मणि
क्तः । लिङ्गितेति । १७४५ लिङ्गि चित्रीकरणे । प्राग्वत् क्तः । समोदितः ।
१७४६ मुद् ससर्गं । कर्तरि क्तः । अतित्रसत् । १७४७ त्रस धारणे । तच्च ग्रहणं
वारणं वा । लुङि चङ् । उद्रासयदिति । १७४८ उद्रस उञ्छे । उकार इदित्येके ।
उद्रसे. शता । अमोचयत् । १७४९ मुच्च प्रमोचने । लङ् ॥

दोर्भ्यां प्रासयतां प्रपोषितरूपां निर्दालनोद्योगिनां

तेषां विक्रमणैरपादि पटिमा शिक्षाप्यपोदि स्फुटम् ।

१. 'नेह' इति धातुपाठे. २. 'सशये' इति धातुपाठे.

स्येनास्रोति जवोप्यसुखि लघिमा चाभिज्यपिज्यभ्रमो

रोपोऽसुखि रसो व्यमखि बलवत्तालङ्घि चात्रस्यमी ॥ ४३ ॥

दोन्मां प्रास्यतां तत्तन्मसीत्वानेषु गृह्णतां प्रपोपितस्यां सम्यग्भारितकोपानां परस्परं
निर्वासमोयोगिनां मुष्टिसिद्धारनोयोगिनां तेषां धौक्यपराभवात्पूरुमुष्टिभ्रानां विक्रमस्यै
पराक्रमैः पदिमा मुससामर्ष्यं अपादि कथितम् । शिक्षा भन्मासोऽपि स्फुटमपोटि
उच्यते । स्येमा देहस्यैर्ममस्येति । खनं प्रहारवेगोऽपि अगुञ्जि । कथिमा श्रीअद्य
रित्वं चाभिजि । अधमः पीडामासोऽपिजि । रोय कोपपौष्कस्यमल्लङ्घि । रसो
मुसस्यैतुक्तं व्यञ्जि । बलवत्ता एतावत् बलमिति अलङ्घि । अमीर्मेयाभासोऽत्रसि च ।
सर्वत्रापि मापितं स्पष्ट प्रकाशितमित्यर्थः । एयां मापार्यस्यापि सद्भावात् प्रकाशितमित्येव
वार्थः ॥— आ खनः सक्रमैकात् । अतः परं स्त्रि(खन)पर्यन्तेभ्यः क्रमैर्लभवे एव
भिच् स्यात् । प्रास्यतामिति । १७५० अस्त ग्रहणे । अता । प्रपोपितेति । १७५१ पुप
धारणे । क्रमैश्चि कः । निर्वासनेति । १७५२ वृत्त विदारणे । मुञ् । अपादि । अपो
दि अस्रोति । अगुञ्जि । अमिजि । अपिजि । अल्लङ्घि । व्यमखि । अलङ्घि । अत्रसि ।
इति । १७५३ पठ १७५४ पुट १७५५ सुट १७५६ तुजि १७५७ मिजि
१७५८ यिजि १७५९ लुजि १७६० मजि १७६१ लघि १७६२ अस्त्रि
१७६३ पिसि १७६४ कुसि १७६५ वशि १७६६ कुशि १७६७ घट
१७६८ घटि १७६९ वृष्टि १७७० वर्ह १७७१ बन्ह १७७२ गुप १७७३
धूप १७७४ विच्छ १७७५ जीव १७७६ पुय १७७७ लोक् १७७८
लोचु १७७९ णद् १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृत् १७८३ धृत्
मापार्याः । एते एकत्रिण्यत् । मासार्था इत्येके । पुष्टिभूषणेऽपि द्वे । पराशिवसानां
क्रमैश्चि सुष्टि चिच् ॥

कश्चित्कष्टमर्विसयद्रणमिम कुस्य स्वया दृश्यतां

नाकुश्यं परिपाटयेति च परेणोद्भृष्टतोऽदृश्यत् ।

नाहं वर्हयितास्वयत्कामपि मो सर्वैरिद् गोप्यते

सांस्त्वं धूपय विच्छयन्क इव न त्वबीवनात्पोषयेत् ॥ ४४ ॥

तत्र प्रेक्षकेषु कथिरिमं रणं कष्टमयद्यमनोऽन्यमर्विसयद्रणमिव स्वया कुस्य इ
श्यतां बहु योग्यमुच्यताम् । अकुश्यं न परिपाटय अलक्ष्यं न बह इति परेषोऽ
भित्त उच्यते । पूर्ववादी अर्धुइवत् अकथयत् । अहं न वर्हयितास्मि न परिप्यामि । मोः
हे भवन्, अहस्त्वामवाच्यमपि इहं सर्वैर्योष्यते कथ्यते । त्वं तान् सर्वान् धूपय कथय ।
विच्छयन्क इव त्वबीवनात् न पोषयेत् । एषु बहसु बहन् कामवदुत्तमा न बदेत् ।
सर्वोऽपि बदेदेव ॥— भर्विसयमिति । विष्टेच्छद् । कुस्यम् । कुसेभ्येत् । दृश्यताम् । बंधोः
क्रमैश्चि छेद् । अकुश्यम् । कुस्येभ्येत् । परिपाटय । पाटेर्बोद् । उद्भृष्ट । बन्धेः क-

मणि क्त । अवृहयत् । वृहेर्लङ् । वहेयितासि । वहर्लुङ् । वल्यम् । वल्हेर्ष्यत् । गोप्यते । गोपे कर्मणि लट् । धूपय । धूपेर्लोट् । विच्छयन् । विच्छे. शता । चीवनेति । चीवेर्लुङ् । पोधयेत् । पोधेर्लिङ् ॥

अलोचि चान्यैः समरेऽत्र कष्टतामलोकयन्दुष्यति नादयन्नपि ।

कोपः प्रभोः कोपयति प्रतर्क्यते पापश्च ही वर्त्यमवर्धयज्जनः ॥ ४५ ॥

अन्यैश्चालोचि अन्यैरपि एवमुक्तम् । अत्र समरे कष्टतामलोकयन् अकथयन् नादयन् कथयन् अपि दुष्यति । कुत । कोपयति वदति जने, प्रभो. कोप प्रतर्क्यते सर्वं प्रकाशयते जज्ञते वा वर्त्यमवर्धयन् वक्तव्यमवदन् पापश्च भवति । ही का वात्र गति । खेदारथी हीशब्दः ॥—अलोचीति । लोचे कर्मणि लुङि चिण् । अलोकयन् । नादयन् । कोपयति । लोकेर्नादे कोपेश्च शता । प्रतर्क्यते । तर्किरूहेऽपि । तस्मात्कर्मणि लट् । वर्त्यम् । वर्तेर्ष्यत् । अवर्धयन् । वर्धे. शता ॥

भीतिं रोटय लज्जयानयमसत्स्वाद्यज्यतां दंसय

क्रौर्यं भ्रंशय रुंसयाल्पमतितां भाग्यक्षयं रुंशय ।

मानं शीकय नाटयाकरुणतां दुर्वासनां घुण्टय

भ्रान्तिं जुञ्जय(?) भूपतेरिति जना गूढं मिथोऽरह्वयन् ॥ ४६ ॥

भीतिं रोटय । अनय नयाभाव लज्जय । असत्सु आद्यज्यता प्रथमगण्यता दंसय । क्रौर्यं भ्रंशय । अल्पमतिता रुंसय । भाग्यक्षय रुंशय । मानं शीकय । अकरुणता नाटय । दुर्वासनां घुण्टय । भ्रान्तिमन्यथाप्रतिपत्तिं जुञ्जय (?) । सर्वत्रापि अकथयन्नित्यर्थः । प्रकाशितवन्त इति वा । जना भूपतेर्भूपतिमधिकृत्य इति एव गूढं अरह्वयन् अकथयन् ॥—रोटय । लज्जय । अज्ययताम् । दंसय । भ्रंशय । रुंसय । रुंशय । शीकय । नाटय । घुण्टय । जुञ्जय । इति । १७८४ रुट् १७८५ लजि १७८६ अजि १७८७ दसि १७८८ भ्रशि १७८९ रुसि १७९० रुशि १७९१ शीक् १७९२ नट १७९३ घुटि १७९४ जिचि १७९५ रचि १७९६ लघि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि चेति पञ्चदश चैके पठन्ति । १८०० लडि १८०१ तड १८०२ नैड चेलन्ये । अर्थ प्राग्वत् । तत्र रोव्याद्येकादशाना 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सर्वलकारस्याने विहितो लोट् । अज्येस्तु ष्यत् । अरज्यमिति । 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति अनुप्रयुक्तस्य रङ्गेर्लङ् । तेन लोडन्तानामपि भूतार्थता । अन्येषा भाषणीयविशेषनाचित्वात् रङ्गेस्तदभावात् सामान्यार्थता ॥

वीर्यं दुरंहमभिरंहय मंहयाभां

मौग्ध्यं प्रलण्डय च तोडय निर्भयत्वम् ।

- १ 'रुशि शीक रुसि' इत्यय क्रमो धातुपाठे. २ 'शीक्' इत्ययमनृदिद्धातुपाठे.
३. 'जि चि' इति द्वौ भिन्नौ धातू धातुपाठे. ४. 'नल' इति धातुपाठे.

संनाडयन्त्य इति पूरितरोजश्रद्धा

नार्यो हरेः समरकेळिमसिष्यवन्त ॥ ४७ ॥

दुर्यं बहु बुद्धरं धीर्बमिरंहय । आनामभङ्गुतानदधोमां मंहय । मौर्घ्यं युद्धेऽपि मनोहरत्वं प्रकम्बय च । निर्मयत्वं अतिक्रमत्प्रभातत्वेऽपि मयराहित्यम् तोडय । पतुर्पुं क्यवतीसर्षं । हरेः हरिसंबन्ध इति संनाडयन्त्य क्वमन्त्य पूरितरोजश्रद्धाः पूरितहरिर्दिसाश्रद्धाः च सस्यं समरकेळिमनाथासबुद्धमसिष्यवन्त आस्मादितवस्यं च—दुर्यमिति । अर्धेः सस्यं । अमिरंहय । मंहय । प्रकम्बय । तोडय । रंघ्याश्रियतुर्णां प्राग्बद्धेत् । संनाडयन्त्यं । माडे सतरि बीप् । एते मापार्थां समुदिता एकोनपञ्चासत् ॥—पूरितेति । १८०३ पूरी आप्यायने । ईरित्वेन निघ्नयामनिद्वेषसाभिन्धेन संमवाप्तिविक्रम्यः । अस्मात् कर्मणि च । रोजेति । १८०४ रुज्ज दिसायाम् । चम् । अतिष्यवन्त । १८०५ प्यव आस्मादने । संवरणे इत्येके । सारे इत्यन्ये । सवेधेत् । आसदीया मताः ॥

कृष्णोऽथ बाहुयुगैर्वहु योजयन्त

दोष्णा प्रपर्ष्य रिपुमार्षत मुष्टिघातैः ।

तथासहन्तममुभैरपलायिषाय

स्वैर्यं सुपूरमपपृच्छतिप्रभाव ॥ ४८ ॥

अथ कृष्णोऽपि बाहुयुगैर्वहु अधिकं योजयन्तं गन्त रिपु दोष्णा प्रपर्ष्यं बद्धा मुष्टिघातैराक्षतोपचारं कृतवान् । समरैश्च सौचित्यत्वात् प्रहार एवोपचारः । तत्रप्रहरणमसहन्तममुं सुपूरमेरत् विसृजान् च । अस्मादितम् अस्मादितमतिच्छेदितमन इव स्वैर्यं यस्य तम् । अपपृच्छतिरतिविद्यतिस्वच्छावरणं प्रकाशितं प्रभावो येन स च—आ धृत्पादा । इतः परं सु(पु)त्रादीनां धृतिपर्यन्तानां वा सिच् स्यात् । योजयन्तमिति । १८०६ युज्ज १८०७ पूष्य संयमने । आषो बोणे च हुमे । अन्त्यः संपर्षने च । बोजेः घटा । प्रपर्ष्य पपेस्यप् । आर्षत । १८०८ अर्ष्य पूजयाम् । अस्मादिति तदेवेत्येके । तेन तदि च । असहन्तम् । १८०९ पृह मर्षये । अतिधि क्षपि शता । ऐरत् । १८१० इर छेपे । पतो च हुमे । क्षपि छद् । अस्मादितेति । १८११ छी इवी करणे । मिति कर्मणि च । अपपृच्छेति । १८१२ पृच्छी कर्षने । हुजेः कर्मणि च । इतीति । १८१३ धृम् आवरणे । फिन् ॥

अजपृथक्प्रतिरिच्छपीड पुनरभ्येत्य विद्विष्टचिचषापि ।

प्रजहार हरिं रणेप्यवर्षन्सुदृढं छद्विधमन्पुत्रप्रवर्षम् ॥ ४९ ॥

भगवता दूरे प्रतिष्ठं स चाण्डो रमेपु अतपन् वृत्तिहीनं छद्विधमन्पुः दीप्तधेपः । अत्रवर्षन् भीतिहीनः । अजपृथक्पृथक् यौवनमुच्छे इव इव विरिच्छपीडो गतपीडः सन् ।

पुनरभ्येत्य हरिं सुदृढं प्रजहार ॥— अजरदिति । १८१४ जृ वयोहानौ । १८१५ जि इत्येके । जृघातो शता । विरिक्तेति । १८१६ रिच वियोजनसपर्वनयो । कर्तरि क् । विशिष्टेति । १८१७ शिाप असर्वोपयोगे । विपूर्वोऽतिशये । तस्मात् कर्तरि क् । तापी । १८१८ तप दाहे । णिनि । रिच्यादयस्त्रयो णिजभावेऽनिट् । अतर्पन् । १८१९ तृप तृप्तौ । प्रीणने च द्रुमे । शपि शता । छर्दितेति । १८२० छृद्दी सदीपने । ईदित्त्वं नेति केचित् । अस्मात् कर्मणि क् । चृप छृप तृप दृप सदीपने इत्यप्येके । अप्रदर्भन् । १८२१ दृभी भये । शता ॥

कृष्णोऽविश्रयितारिभीरभिमयन्दोष्णा प्रथन्भ्रामय-

न्क्राथ्यं प्रोथितवानशीकितमति भूमावचीकत्रमुम् ।

मल्लोऽर्घ्यं स च हिंसितः पदमुपासात्सीद्धरेः शुन्धितः

तावत्स्वं बलमच्छदञ्जुपितवान्मुष्टया हली मुष्टिकम् ॥ ५० ॥

कृष्णोऽविश्रयितारिभीस्त्यक्शत्रुभयः सन्नभिमुखमयन् गच्छन् अमुं दोष्णा प्रथन् वधन् भ्रामयंश्च भूमौ प्रोथितवान् अभिहतवान् । क्राथ्यं हिंस्यमशीकितमतिमसहनबुद्धिमचीकत्रसहमानोऽर्घ्यो हिंसनीय स मल्लश्च हिंसित । शुन्धित शुद्ध सन् हरेः पदं श्रीविष्णुलोकमुपासात्सीत् प्राप्तवान् । तावत् तस्मिन्नवसरे हली खं निजं बलमच्छदन् मुष्टया मुष्टिकं जुपितवान् हिंसितवान् ॥—श्रयितेति । १८२३ श्रथ मोक्षणे । बन्धे च द्रुमे । हिंसायामिति केचित् । कर्मणि क् । अभिमयन् । १८२४ मी गतौ । शता । प्रथन् । १८२५ प्रथ बन्धने । शता । क्राथ्यम् । कथ हिंसायामिति स्वरितेतं केचिदाहु । तस्माण्यत् । अशीकितेति । १८२६ शीक आमर्षणे । १८२७ चीक च । आद्य सेचने । शीके कर्तरि क् । अचीकन् । चीके शता । अर्घ्यं । १८२८ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । तस्माण्यत् । हिंसितः । १८२९ हिंसि हिंसायाम् । इदितोऽस्य युजादिकलं चिन्त्यम् । कर्मणि क् । उपासात्सीत् । १८३१ औडः षट् पद्यर्थे । पद्यर्थो गति । लुडि सिचि वृद्धि । शशपो सदे लुदित्वाल्लुडयद्देवेति भेदः । शुन्धित । १८३२ शुन्ध शौचकर्मणि । कर्माविवक्षया कर्तरि क् । अच्छदन् । १८३३ छद अपवारणे । स्वरितेदित्येके । शता । जुपितवान् । १८३४ जुप परितर्कणे । ऊहो हिंसा वा तत् । परितर्पणे इत्येके । अस्मात् क्ववत् । अस्येदित्वाभावादित् ।

कूटाद्येषु हतेषु धावितमतिध्वन्येषु धावत्सु च

स्वैरं तत्र जनान्प्रयन्विगलितश्रन्थान्कचान्ग्रन्थयन् ।

आपन्वेदमरिं तनञ्जनहितं चिक्रीड गोपैर्हरि-

स्तूर्योत्थो वितनन्ध्वनिर्दिवमगाहूतो यथा वादितः ॥ ५१ ॥

१ अत्र '१८२२ दम सदमे' इत्ययं धातुर्नोदाहृतः । २. अत्र '१८३० अर्हं पूजयाम्' नोदाहृतः ।

कृत्येषु ह्येषु अन्येषु चाहितमतिषु मित्रा कम्पितचित्तेषु धावत्सु ससु हरियोपैः सह
 तत्र स्वैरं विहीड । क्वचमूत । वनान् प्रयन् । विगडितधनवान् क्वचान् प्रन्ववन् ।
 अरि बोरं आपन् सम्मयन् । वनद्वितं वनन् अहवान् इच्छन् । तूर्पैषो धनिर्वितनन्
 वीर्षामवन् वासित संवेष्टेन प्रेरितो ह्य इव वेवान् प्रति वक्तुं शिवमगात् ॥—वासितेति ।
 १८३५ घूञ् कम्पने । कर्माविबलया अकर्मकृत्वात् कर्तरि क् । प्रयन् १८३६ प्रीञ्
 तर्पणे । घटा । भन्वेति । १८३७ अन्व्य १८३८ प्रन्व्य संवर्मे । भाषो हिंसायां व
 हुमे । भन्वेर्बन् । प्रन्वयन् । प्रन्वे घटा । आपन् । तनन् । वितनन् । रिभ्यासिबदन्तिद् ।
 १८३९ आप्लृ कम्पने । १८४० तनुं अद्योपकरणवो । उपहृती अद्योपधावे व हुमे ।
 उपसर्गाच्च वैष्णं । त्रिभ्य घटा । १८४१ खन अद्योपहननकोरिति कैके । वासित् ।
 १८४२ खद् संवेष्टवचने । खरितेत् । वचने च हुमे । अस्मात् कर्तरि क् ॥

वचन्तो मानन्तो हरिविमवमानन्वमस्त्रिषा

वमूषुगर्हन्तो मनसि मृपति मार्गितखळम् ।

क्षियञ्चोत्कण्ठन्तो वृष्टभूरजिघं मृष्टतनव

मृपस्त्वेतन्नामर्पत रिपुजनाधर्षितवत् ॥ ५२ ॥

अस्त्रिषाः सर्वे जनाः हरेर्द्विभवं प्रमार्षं वचन्त क्वचन्तो बहुमान्यमानावान्
 वमूषुः प्रापुः । मृपतिं मनसि गर्हन्तो निन्दन्तो मार्गितखळम् अग्निहृद्भवन् क्षिय उक्त
 ष्टन्तो रागविबला अजितं वदन्तः । मृष्टतनवः सख्यीकृताश्चाव अलंकृताश्चाव । मृपस्तु
 एतद् धीहृष्यप्रसंसादिकं न अमर्पत न सोववान् । रिपुजनेरधर्षितवत् अमिमृषय
 कमा ॥—वचन्तः । मानन्तः । १८४३ खच्च परिमापणे । अन्तिद् । १८४४ मान
 पूजयाम् । हयोः घटा । वमूषुः । १८४५ मू प्राप्तौ । आत्मनेपदी । मृषातुः प्राप्त्यर्थे
 वा भिज्जान् । भिज्जिषोरात्मनेपदी च स्मात् । अविष्यारमनेपद् मेलेके तस्माच्छ्रि ।
 गर्हन्तः । १८४६ गर्हं निन्दने । घटा । मार्गितेति । १८४७ मार्गं अन्येपणे । कर्मणि
 क् । उक्तष्टन्तः । १८४८ कठिं शोके । प्रायेणोत्पूर्वं उत्कृष्टार्थः । अस्माच्छ्रि
 वीप् । मृष्टेति । १८४९ मृष्ट धीचासंकारवोः । कर्मणि क् । अमर्पत् । १८५० मृप
 तितिष्ठावाम् । खरितेत् । खद् । अधर्षितेति । १८५१ मृप प्रसहने । कर्मणि
 क् । वप वचने इति केविषाधृषीषेषु इच्छन्ति । आहृषीया गताः ॥

कुन्वेनाकवि चाप्यवर्यगणने क्षत्र्येन मोः क्षत्र्यतां

मन्त्री तौ प्रपठय्य पाशवटनै पापौ विरह्यौ पुरात् ।

के मूढा क्षनयिनुनिर्गदनवचूर्यध्वनिं कुर्वते

महौघोऽपत्यद्रिपुं न तु पतांचके स पातोषित ॥ ५३ ॥

कृद्धेन तेन अकथि अपि कथितम् । अपिशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । न केवलं नामर्षत् इत्येतावत् एवमुक्तं च । अवर्षगणने अनीप्सितव्याना गणने । शठ्येन प्रथममेव कथनीयेन भो परिजना , मन्त्री श्वथ्यता सम्यक् भाष्यताम् । पापौ तौ कृष्णारामौ पाशाना वटनैर्वैष्टनै प्रपटय्य सम्यग्बद्ध्वा पुरात् विरह्यौ त्याज्यौ । न तु हननपरिश्रमो मा भूत् बहूना सतोपातिदर्शनेन सविशेषवाद्यघोषश्रवणात् । कुपित आह । के मूढा स्तनयित्नुनिर्गदनवत् मेघघोषवत् तूर्यध्वनिं कुर्वते । मल्लौघ एव अपतयत् परिपातोचितः वधयोग्य । तु रिपुर्न पताचक्रे न पतित ॥—इत् परमदन्ता । अकथि । १८५२ कथ वाक्यप्रवन्द्वे । णिजन्तात् कर्मणि चिण् । अतोलोपस्य स्थानिवत्त्वात् वृद्धिः । अवर्षेति । १८५३ चर ईसायाम् । ष्यत् । गणने । १८५४ गण सख्याने । तच्च सख्याविज्ञानं भागशोऽवस्थानं च । अस्माद्बुद्ध्वात् । शठ्येन । १८५५ शठ १८५६ श्वठ सम्यगवभाषणे । शठेरचो यत् । श्वथ्यताम् । श्वठे कर्मणि लोट् । प्रपटय्य । १८५७ पट १८५८ वट ग्रन्थे । 'वट वेष्टने' इत्येके । पटेल्यप् । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश । वटनै । वटेल्युट् । विरह्यौ । १८५९ रह त्यागे । यत् । स्तनयित्नु इति । १८६० स्तन १८६१ गदी देवशब्दे । ईकारो द्विवचनकृतः । न त्वीदित्वार्थः । 'स्तनिहृषिपुषिगभिभदिभ्यो णेरित्नुच्' इति स्तनेरित्नुचि 'अयामन्ता' इत्ययादेश । निर्गदनेति । गटेल्युट् । अपतयत् । १८६२ पत गतौ वा । अय गतौ वा णिज्वान् । तत्र णिचि ल्ह् । पताचक्रे । णिजमावेऽप्यदन्तत्वेन अनेकाप्त्वादात्प्रत्यय । पातेति । पत गतौ वेत्यदन्तत्व विकल्प्यत इति मते अनदन्तत्वे घञ् । 'पत ऐश्वर्यगत्सो' इति द्रुमे ॥

झटिति पषयन्त्वस्माद्गोपाः स्वरापयताधिकं

रचयत मुहुर्दण्डाघातं वनं कलयन्त्वमी ।

चहकमहितं नन्दं वद्ध्वास्य सारयतो धनं

हरत कृपकस्यारेस्तातं हत श्रथयत्तमम् ॥ ५४ ॥

गोपा झटिति अस्मात् पुरात् पषयन्तु गच्छन्तु । एतान् अधिकं स्वरापयत भर्त्सयत । [मुहुर्दण्डाघातं रचयत ।] अमी वनं कलयन्तु गच्छन्तु । नन्दं वद्ध्वा अस्य धनं हरत । चहकै शाक्यवद्भिर्भहितं पूजितम् । सारयतो दुर्बलीभवत् । कृपकस्य दुर्बलस्य अरे श्रीकृष्णस्य तात वसुदेवं हत विगतप्राणं कुरुत । श्रथयत्तममतिदुर्बलम् ॥—पषयन्त्विति । १८६३ पष अनुपसर्गात् । 'अयमनुपसर्गो गतावदन्तः । वन्ध वाधास्पर्शेषु च द्रुमे । अस्मात् प्राप्तकाले लोट् । स्वरापयत । १८६४ स्वर आक्षेपे । 'कथादिपाति स्पायो(१)णौ पुग्लक्त्वम्' इति शाकटायनसूत्रेण पुकि वृद्धिः । प्राग्वल्लोट् । रचयत । कलयन्तु । १८६५ रच प्रतियत्ने । कृञर्थे च द्रुमे । १८६६ कल गतौ सख्याने च । द्वयोलोट् । चहकेति । १८६७ चह परिकल्कने । ण्वुल् । महितम् । १८६८ मह पू-
द २२

जावाम् । कर्मणि ऋ । सारयताः । १८६९ सार १८७० कृप १८७१ अथ
दौबन्धे । शीर्षवतां पाठोऽप्रमोपित्वापै । सारेः षटा । कृपकृष् । कृपेष्नुस् । यवय
विति । अयेः षटा ॥

यो मत्सूय स्यूहयते मयि भामितेऽपि

ससूचयत्यरिगुणांश्च मदन्नखेटौ ।

ए षोडशौबसमगोमितमूमिवश्च

क्षत्रौ कुमारयति मारयसोमसेनम् ॥ ५५ ॥

तमुपसेन क्षत्रौ कुमारयति ऋडति मारयत वियतप्रार्णं कुरुत । ओ मम खवं स्यूह
यते । मयि भामिते कृपिते अपि अरिगुणान् संसूचयति च । मदन्नखेटौ महत्प्रमखी ।
क्षीरशाम् । षोडशौबसं शीषणम् । अगोमितानां अनुपस्थितानां असंस्कृतानां मूषो
बद्धम् ॥—स्यूहयत इति । १८७२ स्यूह ईप्तामाम् । षट् । मामितेति । १८७३ माम
कोषे । कर्त्तरि ऋः । संसूचयति । १८७४ सूच्यैष्टुन् । षट् । अन्नखेटौ । १८७५
खेट मल्लभे । खेट इत्येके । खेट इष्यपरे । खेटेर्गिति । अय क्षेत्रे च हृमे । षोडशेति ।
१८७६ षोडशे । कर्त्तरि ऋः । अगोमितेति । १८७७ गोम उपसेने । कर्मणि
ऋः । कुमारयति । १८७८ कुमार ऋडवाम् । षटा ॥

क्षीर्ष्यं न सामनममीषिह वेलयामि

पत्स्यूस्वतां यदुचनो मम वासकोऽपि ।

छिद्रं गयेपयितुमेव तु वासयन्ते

ये ते निवासिसयियो ह्यसुमिर्षिभाभ्या ॥ ५६ ॥

अहममीषु यदुचिहेदायीं सामनमनुसरणं क्षीर्ष्यमभ्यसनीयं न वेक्ष्यामि प्राप्तका
कृतया नोपदिशामि । यदुचनमनुसरणान्भासकाको न मवतीति वदामीक्ष्यैः । मम
वासकः सेवको यदुचनोऽपि पत्स्यूस्वतां छिद्रताम् । ये छिद्रं गयेपयितुमन्वेद्युमेव वास-
यन्ते सेवन्ते तेऽसुमिर्षिभाभ्याः । वृषद्वर्तभ्या मारयितभ्याः । यस्मात् पत्स्यूस्वतां
निवासितयिष्यं आच्छादितमिमाभ्याः ॥—क्षीर्ष्यमिति । १८७९ शील्ल उपचारणे । अ
भ्यासकश्च । 'अबो वत्' । सामनम् । १८८० साम चान्त्वप्रयोगे । सुद् । वेक्ष्यामि ।
१८८१ वेक्ष कामोपदेशे । षट् । काळेऽपि पातुरित्येके । पत्स्यूस्वताम् । १८८२
पत्स्यूस्वत् सर्वनपोपमयोः । कर्मणि षेट् । वासकः । १८८३ पात सुखसेवनयोः ।
यतिषुष्येत्येके । षुस् । गयेपयितुम् । १८८४ गयेप मार्गणे । तुमुन् । वासयन्ते १८८५
वास उपसेवायाम् । षट् । निवासयति । १८८६ निवास आच्छादने । कर्मणि ऋः ।
विभाज्याः । १८८७ मात्र वृषद्वर्तयि । षट् ॥

१ क्षेत्र इति पाठुपाठे २ स्वमपचनयोः इति चाठुपाठे

ते मामद्य सभाजयन्ति भुवने यैस्त्वन्यते सत्पथो
न कापि ध्वनयन्तु वेदमुखरास्ते कूटनीया द्विजाः ।
इत्यूचे स हि केतयन्परिजलान्सेनापतीन्ग्रामय-

न्स्वामाल्यान्कुणयन्भटान्श्च गुणायनृणां मुदं स्तेनयन् ॥ ५७ ॥

यै सत्पथ मन्मार्गं ऊच्यते त्यज्यते ते मामद्य सभाजयन्ति प्रीणयन्ति पश्यन्ति
सेवन्ते च । वेदमुखरा न कापि ध्वनयन्तु शब्दं कुर्वन्तु । ते वेदाभ्यासशीला द्विजा
कूटनीया परितापनीयाश्च । स कस इति ऊचे । हि किमर्थं परिजनान्केतयत्, सेना-
पतीन् ग्रामयन्, स्वामाल्यान् कुणयन्, भटान् गुणयन् । श्रावयन्निति सर्वत्रार्थं । हेतौ
शता । नृणां सर्वजनानां मुदं स्तेनयन्नपरहरन् ॥—सभाजयन्तीति १८८८ सभाज प्री-
तिदर्शनयो । प्रीतिसेवनयोरित्येके । लट् । ऊच्यते । १८८९ ऊन परिहाणे । कर्मणि
लट् । ध्वनयन्तु । १८९० ध्वन शब्दे । लोट् । कूटनीया । १८९१ कूट परितापे ।
परिदाहे इति केचित् । कूड दाहे इति हरदत्तः । कूटेरनीयत् । केतयन् । ग्रामयन् ।
कुणयन् । गुणयन् । इति १८९२ केत १८९३ ग्राम १८९४ कुण १८९५ गुण
चामन्त्रणे । चकारात् कूटेति च । केताटे । शता । १८९६ केत श्रावणे निमन्त्रणे च ।
श्रावण समयोद्धोषणम् । निमन्त्रणमाज्ञा । १८९७ कुण सकोचने च । भासने च द्रुमे ।
स्तेनयन् । १८९८ स्तेन चौर्ये । शता ॥

तच्चाकर्ण्य सरोपमुत्पद्यते सोऽपि मृग्योऽसताम् हरिः

प्रोत्तिष्ठन्नसिचर्मणी गृहीतवान्कंसोऽपि मृग्योऽसताम् ।

द्रष्टृणा कुहकोऽथ शूरयितृभिः स्तुत्योऽसिना वीरयां-

चक्रे स्थूलितभीतिरार्थितवधाः सत्रा शनैर्गर्वितैः ॥ ५८ ॥

हरिश्च तत् कंसवाक्यमाकर्ण्योत्तुङ्गमश्वं सरोपमुत्पद्यते स्म उत्पतितवान् ।
कंसोऽपि प्रोत्तिष्ठन्नसिचर्मणी गृहीतवान् । असता जरासधादीनां मृग्योऽन्वेष्य । अथ
द्रष्टृणा कुहको विस्मापक सन्नसिना वीरयाचक्रे पराक्रम चकार । शूरयितृभिः पराक्र-
मकृद्भिः स्तुत्य । स्थूलितभीति परिवृद्धमथ सत्रा शनैर्यज्ञहविर्भागमुनिर्मद्वैरार्थितवधः ।
गर्वितैरिदानीमेव कसनाशात् स्वेष्टसिद्धि स्यादिति अहंकृतैः ॥—आ गर्वादात्मनेपदिन ।
उत्पद्यते । १८९९ पद् गतौ । लट् । गृहीतवान् । १९०० गृह ग्रहणे । क्ववतु ।
मृग्य । १९०१ मृग अन्वेषणे । यत् । कुहक । १९०२ कुह विस्मापने । ण्वल् ।
शूरयितृभिः । १९०३ शूर १९०४ वीर विरान्तौ । शूरेस्तृच् । वीरयाचक्रे । वीरेर्लिट् ।
स्थूलितेति । १९०५ स्थूल परिवृंहणे । कर्तरि क् । अर्थितेति । १९०६ अर्थ याच्यो-
याम् । कर्मणि क् । सत्रेति । १९०७ सत्र सतानक्रियायाम् । सततं दीर्घकालतया क्रियत
इति सत्र । घञ् । गर्वितैः । १९०८ गर्व माने । कर्तरि क् । आगर्वाया गता ॥

१ 'सङ्केत' इति पठितोऽयं वातुपाठे. २ 'उपयाच्यायाम्' इति धातुपाठे

आसूत्रयस्स हि तथाङ्गमसिप्रचारे

मोमुत्रिवारिरविरुक्षयया रणेपु ।

दुष्पारदुष्परितवीरणकृद्यवेशो

नो अक्षमे पुटयितुं तमकत्रितोष्मा ॥ ५९ ॥

इषा पुटयितुं संसर्गं प्राप्तुं एषम् यथा नो नहि पक्षमे शक्योऽमृत स तथा अतिप्र-
चारेः अक्षमगौरुमासूत्रयत् वेष्टितवान् । कीदृशीषा । दुष्पारदुष्परितवीरणकृद्यपारदुर्
ताम्बिपारकः । अक्षत्रितोष्मा अक्षत्रितोऽक्षिचिञ्च पूर्णं ऊष्मा नस्य सः । कीदृश कंसः ।
अतिरुक्षयया अतिकूरत्वेन मोमुत्रिवारिः पुनः पुनः मद्य वा मीयितशत्रुवर्गः ॥—आसू-
त्रयमिति । १९०९ सूत्र वेष्टने । अक्ष् । मोमुत्रितति । १९१० सूत्र प्रसवने ।
अस्मात् सूत्रिसूत्रि' इति यदन्तात् कर्मणि क् । रुक्षयया । १९११ कृद्य पाठ्ये ।
पुच् । निष्पारेति । १९१२ पार १९१३ तीर कर्मसमाप्तौ । पारेर्धम् । धीरेति ।
धीरेत्सुंद् । पुटयितुम् । १९१४ पुट संसर्गे । तुमुन् । अक्षत्रितेति । १९१६ कर्त्रे
क्षेत्रिन्ये । कर्त्रे क् ॥

त्वा स्रज्जयामि स्रज्जयन्त्वमुना जना मां

त्वं विष्टप गद्वयन्हरिरेव चेत्किम् ।

ओकोऽप्य घातयतु कृष्यमिति प्रलापी

त सपतन्नपि न स्रज्जयितु स लेभे ॥ ६० ॥

अहं त्वां स्रज्जयामि अहं करोमि । जना अमुना मां पश्यन्तु अहमाश्रयताम् ।
त्वं विष्टप सर्वलोकां गद्वयन् गद्वेनातिक्रामन् घातात् धीहरिरेवासि भेत् मम तेन
किम् । स अहोऽप्योऽपि । ओकोऽप्य कृष्णं घातयतु कृष्यस्य यत्नं कर्मयतु । इति प्र-
लापी सपतन् स कंस त धीकृष्य स्रज्जयितुं स्रजेन छेतुमपि न लेभे । उपाय न सम्प-
वान् ॥—स्रज्जयामीति । 'प्रातिपदिकाद्यात्सर्वे बहुलमिष्टयत् । एतदेव विष्टोति ।
तत्करोति तथाचष्टे' । स्रज्जयामि । करोसर्धे षिचि सद् । अहमन्तु । आत्मनागर्धे
मिचि ओद् । गद्वयन्मिति । तेनातिक्रामति' । अस्तिमर्धे षिचि शता । 'घातुस्सर्धं च' ।
कृदन्ताप्तिषि घातुस्स सञ्जम् । अनेन आत्मनात्कृतत्वादाचष्टे इति सिच् । कृष्यप्रकृ-
तिप्रसापति' प्रकृतिवच कारकम्' इत्येतदुच्यम् । तेन कृष्यस्य कर्मत्वम्, यथाभाविहत्वा
हमेर्षिज्पूर्त्वं च । तस्माद्धोद् । घातयतु । अत्रनिष्टमिति । कर्तृकरणाद्यात्सर्वे । कर्तृर्वाणि
कर्यानि परमघादीनि तेभ्यस्तद्यात्सर्वे षिच् स्यात् । इति स्रज्जय्याप्तिषि तुमुन् ॥

लोके यत्कयतीह चित्रितमहामन्त्रे स्वय चित्रय

न्दोष्णा स्रज्जमुर्धस्य तस्य यत्पयन्हस्ताव रूद्वादमुम् ।

१ निष्पार' इति पाठः. २. १९१५ वेह दर्शने' इत्येके नावमुदाहृतः.

धान्नोच्चैर्लजयन्विमिश्रितजने रङ्गे निपात्याथ तं

द्राक्सङ्गामयमाणशस्त्रजकिणस्तोम्ये पपातोरसि ॥ ६१ ॥

इह चित्रिते कृतचित्रलेखने महामघे स्थित श्रीकृष्ण लोके वष्कयति पश्यति दोष्णा स्वय चित्रयन्नाथर्यं कुर्वन् उदस्य उच्चैराहस्य तस्य हस्तात् खड्गं वटयन् पृथक्कु-
वंत्रमुमगृह्णात् । अथ तं विमिश्रितजने रङ्गे निपात्य तस्योरसि द्राक् पपात । धान्नो-
च्चैर्लजयन् प्रकाशमान । सङ्गामयमाणशस्त्रजकिणस्तोम्ये सङ्गामयमाणाना युद्धकर्तृणा
शस्त्रजकिणै स्तोम्ये श्लाघनीये वक्षसि ॥—वष्कयतीति । १९१७ वृष्क दर्शने । शता ।
चित्रितेति । १९१८ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणं तत् । कर्मणि क्त । चित्र-
यन् । 'कदाचिदर्शने' । अद्भुतदर्शने चार्थे चित्रधातोर्णिच् । क्षणिकदर्शने । अस्माच्छता ।
उदस्य । १९१९ अंस समाघाते । विभाजने च द्रुमे । ल्यप् । वटयन् । १९२० वट
विभाजने । वटीत्येके । वटे शता । लजयन् । १९२१ लज प्रकाशने । लजीत्येके ।
वण्टिलञ्जोरिदित्वेऽप्यत्र पाठाददन्तकार्यं पुगादि स्यादेवेति माधव । मिश्रितेति ।
१९२२ मिश्र सपर्के । कर्तारि क्त । सङ्गामयमाणेति । १९२३ सङ्ग्राम युद्धे ।
अयमात्मनेपदी । शानच् । स्तोम्ये । १९२४ स्तोम श्लाघायाम् । यत् ॥

यो क्षच्छद्रित एव वीर्यशतकृतस्मिन्पतत्यन्धय-

न्पिष्टाङ्गः स ममार दण्डितखलस्येशस्य पादाङ्कितः ।

कृष्णोऽप्यश्रुजलाङ्गितेऽतिसुखयत्यामुच्य पुष्पोत्करं

देवौघे हतदुःखने रसयति व्याकर्षदेनं क्षितौ ॥ ६२ ॥

योऽच्छद्रित एवाविद्धकर्ण एव तस्मात् पूर्वमेव पूतनावधादिवीर्यशतकृत हि । त-
स्मिन् पतति पिष्टाङ्गोऽन्धयन् मोहं प्राप्त स कंसो ममार । दण्डितखलस्य पीडितदुष्टज-
नस्य श्रीकृष्णस्य पादे अङ्कितो मुद्रित । तदा च कृष्णोऽपि देवौघे अश्रुजलेन अङ्किते
चिह्निते पुष्पोत्करमामुच्य अतिसुखयति भृशं सुखमनुभवति हतदुःखने हतदुःखानुभवे
रसयति भगवधापारमास्वादयति सति च । एनं कंस क्षितौ व्याकर्षत् । कंसद्विधाना नि-
जमक्ताना यदूना पीडानिवृत्त्यर्थमेतत् ॥—अच्छद्रितेति । १९२५ छिद्र कर्णभेदेने ।
कर्णेति पृथग्धातुरित्येके । कर्मणि क्त । अन्धयन् । १९२६ अन्ध दृष्ट्युपघाते ।
शता । दण्डितेति । १९२७ दण्ड दण्डनिपातने । कर्मणि क्त । अङ्कित इति । अङ्कि-
तेति । १९२८ अङ्क पटे लक्षणे च । १९२९ अङ्ग च । द्वयो कर्मणि क्त । अतिसुख-
यति । १९३० सुख १९३१ दुःख तत्क्रियायाम् । तत्क्रिया तदनुभव । सुखे शता ।
दुःखनेति । दुःखैर्व्युट् । रसयति । १९३२ रस आस्वादनस्नेहनयो । शता ॥

नित्यं व्ययापितमलो हृदि रूपयंस्तं

प्रच्छेदितप्रकृतिरच्छदितस्वरूपम् ।

१. 'वल्क' इति धातुपाठे.

ब्रह्माविशस्तु कृतकामित एष कर्म

स्तत्पावसप्रणितमूर्तिरवर्षमान्य ॥ ६३ ॥

सुकृतकामित पूर्वज्ञमान्ते न । अवर्षकोकनजातन सुकृतेन प्रेरित एष कंसस्यं निसं
 हरि कर्मन् तत्सकम् हरि स्मिरीकुर्वन् व्यभाषितमसुः क्षपितसर्षदोयः । तेमैव प्रच्छदित-
 प्रकृतिः प्रक्षीयमायाबनितवासनासेष समच्छमितसकर्ममनावृत्तानन्वसकं प्रह्लादिद्यै
 कर्ममनुभूतवान् । यत् तदापि उत्पादसंक्षपितमूर्तिमयवच्छ्रीपादपरिक्षुण्णधरीतः । अवर्ष्य
 माम्य इतरजनवृत्तकर्मनमाभ्यविशेष ॥—व्यभाषितेति । १९३३ व्यय वित्तसमु-
 त्तर्गे । कर्मणि क्तः । रूपयन् । १९३४ रूप रूपकियायाम् । सा च रूपस्य करण
 दर्शनं वा हेतौ घटा । प्रच्छेदितेति । १९३५ छेत् द्वेषीकरणे । अच्छदितेति । १९३६
 छद् व्यपकारणे इत्यप्येक । क्षमितेति । १९३७ क्षाम प्रेरणे । संक्षपितेति । १९३८
 क्षप्य यात्रविचूर्णने । वृत्तार्ण कर्मणि क्तः । अवर्ष्येति । १९३९ घर्ण वर्णकियाभि
 चारणुपवचनेषु । घट ॥

प्रपणिसदिशं रुषा क्षपितमूसूतोऽस्यानुजा

सदोनिवसित हरिं यमुरत्स्विताङ्गा क्रुषा ।

अमूनधिकमोजयमसिद्धरङ्गमन्दोद्य

न्मल्ल स्फुटितदोर्वलात्समवधीरयच्छत्रिवान् ॥ ६४ ॥

अस्य कंसस्यानुजाः कङ्कन्यप्रोपादकः सदोनिवसितं सदसि स्थितं हरिं क्रुषा अत्
 त्विताङ्गा अनाहतवर्मावरणा आसयु । रुषा निजबेहकान्स्या प्रपणिता हरितीकृता दि
 शो येन तं हरिं क्षपिता बहुकृत्वो हठा मूपसो मृपा धैस्ते । बसोऽमून् समवधीरयन्
 अनादरं कुर्वन् अश्रिवान् हतवान् । कृषभूतः । अभिकर्मोद्ययन् बाहुबलं प्रकाशयन् । अ-
 यिस्तरङ्गं च्छत्वान् अयिस्त्रजनान् अन्दोस्त्रयन् क्षोमयन् । अधीरान् कुर्वन्निर्भयैः । स्फुटि-
 तदोर्वलान् विधीर्गबाहुबलान् ॥—प्रपणितेति । 'बहुकृतेतमिदृशंनम्' । एतच्छरावावदन्त
 धातुप्रदर्शनं बहुबलं हेतुम् । तेनेताभ्यपि सिद्धानीत्याह । १९४० पर्ण हरितमात्रे । अस्य
 हेतुमण्डितान्ताद् कर्मणि क्तः । क्षपितेति १९४२ क्षेप प्रेरणे । माघानाशोऽप्ययम् ।
 अस्मात्कर्मणि क्तः । निवसितेति । १९४३ वस निवासे । कर्त्तरे क्तः । अवृत्तितेति ।
 १९४४ तुरत्य आवरणे । कर्मणि क्तः । मोक्षयन् । अन्दोस्त्रयन् । घटा । स्फुटितेति ।
 कर्त्तरे क्तः । समवधीरयन् । घटा । एते बहुसत्वात्सिद्धाः । जोद्रेवकदीप्ती । अन्दोस्त्रे
 अस्त्रम् । स्फुटोः प्रकाशमविधारणे । अक्षधीरेरवज्ञा इति इमं । एवं गम्भवतीति हिं
 सार्थं । अर्षयतीत्यत् तं साम्य इति हरः । अपानमतीक्षपान इत्यादौ भाग्यविधा-
 त्वन्तरमिति योगघात्रे ॥

अथ स्ववर्गभूतेन केनचिदमातुपकर्मणि कृते गोपकुमाराणां प्रहर्षातिशयं वर्णयति—

हस्तयमानाः पादयमाना गोपकुमारा नृत्तमकुर्वन् ।

श्वेतयमानाश्चाश्वयमानास्तत्पुरमायन्केशवपक्ष्याः ॥ ६५ ॥

गोपकुमारा हस्तयमाना पादयमानाश्च हस्त पाद हर्षातिशयेन विक्षिपन्त सन्त-
नृत्तं अकुर्वन् । केशवपक्ष्या कंसभयात् देशान्तर गता गता (१)केचित् केचित् (२)श्वेत-
यमाना श्वेताश्वेन चरन्त । अन्ये अश्वयमाना अश्वतरणे गच्छन्तश्च तत् पुर मधुरापुर
आयन् आगतवन्त ॥—हस्तयमाना । पादयमाना इति । 'णिडङ्गान्निरसने' इति
द्वयोणिट् । श्वेतयमाना । अश्वयमाना इति । 'श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताहरकाणामश्वत-
रेतकलोपश्च' इति श्वेताश्वाश्वतरशब्दाभ्या णिड् । अश्वशब्दतरशब्दयोर्लोपश्च ॥

खला विपुत्कुक्कुरवद्भयार्ता ययुश्च संभाण्डयमानभृत्या ।

भयेन संचीवरिताः स्थिता ये ते तु प्रविष्टा नगरं प्रहृष्टाः ॥ ६६ ॥

विपुच्छा कुक्कुरा इव अध कृतपुच्छा श्वान इव भयार्ता खला सभाण्डयमानभृत्या
समाचयमाना उद्धार्थं वस्तूनि एकीकृत्य वध्नन्तो भृत्या येषां ते तथाभूता सन्तो ययु ।
ये सज्जना भयेन संचीवरिताश्चीवरभर्जितवन्त परिहितवन्तो वा । पूर्वं स्थितास्ते तु
प्रहृष्टा नगर मधुरापुर प्रविष्टा ॥—विपुदिति । 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम् ।
'पुच्छभाण्डचीवराणिड्' इति न वक्तव्यम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव णिच्सिद्धे
बहुलोक्त्यात्मनेपदसिद्धेक्ष । तत्र 'पुच्छादुदसने पर्यसने व्यसने वा' इति णिडि ततः
'क्विप् च' इति क्विप् । पुतं छादयतीति व्युत्पत्त्या पुच्छशब्दस्य सयोगान्तलोपे तकार-
शेषाद्विपुदिति स्यात् । सभाण्डयमानेति । 'भाण्डात्समाचयने' इति णिडि शानच् ।
संचीवरितेति । 'चीवरादर्जने परिधाने वा' इति णिडि कर्तरि क्त ॥

इति धातुकाव्यव्याख्याने तृतीय सर्ग ।

निहत्य कंसं मधुरानगर्या निवेश्य राजानमथोग्रसेनम् ।

संप्रेष्य नन्दं विजहार कृष्णस्तत्रैव रामेण सहास्रगेहे ॥ ६७ ॥

क्वचित्सुयोज्या धात्वर्थाः क्वाप्ययोज्या उणादिषु ।

क्वचित्क्वचिद्योज्याः स्युर्वक्ष्यन्ते तत्र तत्र ते ॥ ६८ ॥

हलन्त्यमुपदेशेऽजित्यादिर्बिडुडवस्तथा ।

एभिर्धात्वनुबन्धानां लोपे स्यात्प्रत्ययः पुनः ॥ ६९ ॥

हलन्त्यमिति लुप्येते स्वरार्थावन्तिमौ हलौ ।

तरौ लचौ नपौ चेति स्वरार्थाः प्रत्ययेषु षट् ॥ ७० ॥

धारुडो गरुडं मुवान्त्वरत्नभीषन्मालावलि
 इमामान्दोलिवचामरान्त्वरगत प्रोत्थीयमानोऽमरै ।
 यन्मनीतसुवर्णकुण्डलधरो घाराघरश्यामल
 कालेमे चरमे ममाक्षिपव्वीमायातु नारायण ॥ ७१ ॥

इति बालकाव्यं समाप्तम् ।

